

60 | 3 (2020)

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

3

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC

94(497.4) "18/19"

UDK

ISSN 0353-0329

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljič

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20,
fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus,
Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory,
EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Fotografija na naslovnici:

Vrednostnice Mestne občine Maribor, ki so od 6. oktobra 1919 v blagovni menjavi
začasno zamenjale avstrijske krone in so jih po mariborskem vladnem komisarju
Vilku Pfeiferju imenovali tudi »Pfeifergeld« (Pokrajinski arhiv Maribor, Zbirka
bankovcev, kovancev in obveznic, Ač 1/7)

Vsebina

Razprave – Articles

Filip Čuček:

Ivan Dečko v deželnem zboru v svojem prvem mandatu (1890–96) /
Ivan Dečko's First Term of Office in the Provincial Assembly (1890–96) 8

Mojca Peternel:

Prvi koraki pri organiziranju vodniškega poklica /
The First Steps Towards Organising the Alpine Guide Profession..... 24

Martin Bele:

Plin, elektrika in možje, zaslužni za njun prihod v Maribor /
Gas, Electricity and Men Who Ensured Their Arrival in Maribor 39

Ivan Smiljanić:

»Bil je konkurz prava katastrofa.« Stečajni postopki pred Deželnim sodiščem
v Ljubljani med letoma 1900 in 1918 / “The Bankruptcy Was a Real Disaster.”
Bankruptcy Proceedings In The Provincial Court In Ljubljana Between 1900
and 1918..... 58

Nina Steinbacher:

Začetki političnega agrarnega gibanja na Slovenskem. Prispevek k predzgodovini
ustanovitve Samostojne kmetijske stranke / The Beginnings of the Political
Agrarian Movement in Slovenia. A Contribution to the Pre-History of the
Establishment of the Independent Agricultural Party 88

Darko Friš, Gregor Jenuš, Ana Šela:

Maribor med prevratom in senžermensko pogodbo: »Zasijalo nam je sonce
svobode: Maribor je jugoslovanski!« / Maribor Between the Upheaval and the
Treaty of Saint-Germain: “Freedom at Last: Maribor Belongs to Yugoslavia!” 110

Andrej Hozjan:

Burno leto Prekmurca Jožefa (Bonaventure) Godine od decembra 1918 do
septembra 1919 / The Tumultuous Year of Jožef Bonaventura Godina from
Prekmurje Between December 1918 and September 1919..... 149

Dragan Potočnik:

Knjižnice v Mariboru v obdobju od 1918 do 1941 /
Libraries in Maribor Between 1918 and 1941 188

Denis Cerkvenik:

Nacistična rekrutacija in urjenje sovjetskih vojnih ujetnikov na primeru 162. turkestanske divizije (1942–43) / Nazi Recruitment and Training of Soviet Prisoners of War on The Example of the 162nd Turkestan Division (1942–43)..... 220

Blaž Torkar:

Britanske ocene obrambnih zmogljivosti jugoslovanske vojske po sporu z Informbirojem med letoma 1948 in 1951/ British Estimates of the Yugoslav Army's Defence Capabilities after the Cominform Dispute between 1948 and 1951 239

Gorazd Bajc, Janez Osojnik:

Obisk Mihaila Gorbačova v Jugoslaviji marca 1988 in jugoslovansko-sovjetska deklaracija / Mikhail Gorbachev's Visit to Yugoslavia in March 1988 and the Yugoslav–Soviet Declaration 253

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Enzo Traverso, *Left-Wing Melancholia. Marxism, History, and Memory.* (Tjaša Konovšek) 279

Paolo A. Dossena, *Hitler's Turkestani Soldiers. A History of the 162nd (Turkistan) Infantry Division.* (Klemen Kocjančič) 282

John P. Enyeart, *Death to Fascism: Louis Adamic's Fight for Democracy.* (Željko Oset) 284

Language Technologies and Digital Humanities 2020 (Katja Meden) 287

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Razprave – Articles

1.01

Filip Čuček*

Ivan Dečko v deželnem zboru v svojem prvem mandatu (1890–96)**

IZVLEČEK

Avtor v prispevku analizira deželnozborske nastope spodnještajerskega poslanca Ivana Dečka v njegovem prvem mandatu (1890–96). Leta 1885 se je Dečko iz Maribora preselil v Celje, se zaposlil v Sernečevi odvetniški pisarni in vidno pospešil slovenski »prodor« v mestu ob Savinji. S premišljeno taktiko je nastopil tudi na deželnozborski ravni, ko je leta 1890 postal poslanec štajerskega deželnega zbora v ljutomerski kmečki kuriji. S svojimi deželnozborskimi govori, peticijami in interpelacijami je (skupaj z ostalimi slovenskimi poslanci) povzročal nemir v nemških (liberalnih) vrstah in jih prisilil k nacionalni homogenizaciji. Premetena slovenska politika je tudi pod njegovim vplivom na začetku 90. let popolnoma osvojila podeželje, spodnještajersko nemštvo pa omejila na mesta in nekatere trge.

Ključne besede: Štajerska, Avstro-Ogrska, Maribor, Celje, politična zgodovina, Ivan Dečko

ABSTRACT

IVAN DEČKO'S FIRST TERM OF OFFICE IN THE PROVINCIAL ASSEMBLY (1890–96)

In the present contribution, the author analyses the Provincial Assembly appearances of the Lower Styrian deputy Ivan Dečko during his first term of office (1890–96). In 1885, Dečko moved from Maribor to Celje, found employment in Josip Serneč's law firm, and visibly encouraged the Slovenian "breakthrough" in the city by the river Savinja. He also applied his thoughtful tactics at the level of the Provincial Assembly when he became a member of the Styrian Provincial Assembly in the Ljutomer rural curia in 1890. With his

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; filipc@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

speeches, petitions, and interpellations in the Provincial Assembly, he and other Slovenian deputies stirred up unrest in the German (liberal) ranks and forced them into national homogenisation. Also under Dečko's influence, the clever Slovenian politics at the beginning of the 1890s won over the rural areas completely while restricting the Lower Styrian Germans to the cities and certain towns.

Keywords: Styria, Austro-Hungary, Maribor, Celje, political history, Ivan Dečko

Uvod

V parlamentarnih (pluralno urejenih) državah se z volitvami na (praviloma) periodično določeno število let zamenja državnozborska poslanska »zasedba«. Mandatarstvo za sestavo vlade navadno prejme predsednik najmočnejše stranke, ki (s podobno mislečimi strankami) oblikuje koalicijsko in vladno »ekipo«, odgovorno za upravljanje države. Na drugi strani so za nadzor nad delovanjem vlade »pristojne« ostale nevladne stranke, ki tvorijo opozicijo. Koalicijsko in opozicijsko sestavljajo poslanci, ki so jih na volitvah izvolili volivci in jim zaupali svoj glas. Poslanci, ki predstavljajo določeno volilno okrožje oziroma zastopajo interese določene skupine ljudi, so vidnejši predstavniki javnega življenja, ki – tako ali drugače – soustvarjajo družbo. Nekateri, ki sicer v svojem lokalnem okolju precej izstopajo, širše nimajo posebnega vpliva oziroma svojo vlogo vidijo zgolj v suhoparnem izpolnjevanju zaupane naloge. Drugi pa morda s svojo karizmo pomembno prispevajo k razvoju svoje regije (ali države) in so toliko vplivni, da so njihove odločitve in presoje pogosto ključne. Ne nazadnje so to v precejšnji meri tisti (poslanci), ki prevzemajo vajeti strank in tudi vzvode oblasti v svoje roke.

Tudi v ustavni dobi »stare« Avstrije so bili poslanci bistven dejavnik političnega življenja. »Avstrijski« del monarhije (od leta 1867 Cislajtanija) je (podobno kot v današnji Avstriji, ki je razdeljena na dežele) sestavljalo več dežel (vsaka s svojim deželnim zborom in vlado). Sprva so se poslanci »rekrutirali« z deželnozborskimi volitvami, posledično zastopali najvišje politične ustanove (poslanci deželnih zborov in preko njih dunajskega parlamenta) in imeli pomembno vlogo pri političnih odločitvah. Po uvedbi neposrednih državnozborskih volitev leta 1873 so bili tako deželno-kot državnozborski poslanci voljeni posebej. Ene in druge volitve so bile načeloma vsakih šest let (a ne istočasno). Najvišji predstavniki avtonomnih deželnih oblasti (deželni glavarji) so (praviloma) prihajali iz najmočnejše stranke, toda sankcioniral jih je cesar. V dunajskem parlamentu je ministrskega predsednika (ki večinoma ni prihajal iz poslanskih vrst) glede na razmerje »sil« imenoval cesar. Ne glede na velike pristojnosti cesarja so bili voljeni »zastopniki ljudstva« v avstrijski parlamentarni dobi pomemben člen pri izvrševanju zakonodajne oblasti. Med poslanci so sicer obstajale precejšnje razlike; eni so igrali večjo, drugi spet manjšo »vlogo«, številni so bili člani raznih odborov/odsekov, mnogi tudi ne. Nekateri so bili nosilci nacionalnih gibanj,

po uvedbi modernih strank bolj ali manj njihovi prvaki. Drugi so se na sejah le redko oglašali in na političnem parketu niso igrali večje vloge. A ne glede na to so vsi spadali med avstrijsko (politično) elito.¹

Poklicno je bilo veliko avstrijskih (državno- in deželnozborskih) poslancev pravnikov. Tudi med slovenskimi poslanci so bili številni pravniki. V kranjskem deželnem zboru je bilo denimo od leta 1883, ko ga je slovenska stran dokončno osvojila, od šestnajstih deželnih odbornikov kar sedem pravnikov, od štirih deželnih glavarjev pa dva pravnika.² V štajerskem deželnem zboru v Gradcu je v slabih 60 letih slovensko politiko zastopala dobra tretjina pravnikov.³

Tudi glavni »akter« pričujočega članka, Ivan Dečko, je bil pravnik. Sicer ni bil državnozborski poslanec in dunajskega parlamenta povsem »od blizu« ni poznal, zato pa je zastopal sprva deželnozborske volivce ljutomerske (1890–96), nato pa celjske kmečke kurije (1896–1907). Na sploh je delovanje slovenskih poslancev v deželnem glavnem mestu ob Muri relativno slabo obdelano. V nasprotju z dunajskim parlamentom, ki je bil doslej deležen večje pozornosti,⁴ je aktivnost spodnještajerskih politikov (kaj so v deželnem zboru govorili, katere teme so načenjali in v katere debate so se vključevali) v nekoč skupni štajerski prestolnici precej nepoznana.

Če je na Kranjskem slovenska stran zmagovala tudi v mestni kuriji in že leta 1867 osvojila deželni zbor, je bila na Spodnjem Štajerskem »slovenska« zgolj kmečka kurija. Slovenska politika je bila v Gradcu v zelo neugodnem položaju. Deželno politiko so namreč narekovali nemški ustavoverci, slovenski poslanci pa so dosegli le malo ali nič (kljub temu da je bil Fran Radej od leta 1887 namestnik deželnega glavarja ali pa Fran Robič od leta 1897 član deželnega odbora). Na drugi strani so se od osemdesetih let 19. stoletja naprej nacionalni odnosi precej zaostri. Slovenska stran je v obdobju Taaffejeve vlade (tudi na Spodnjem Štajerskem) pridobila to ali ono koncesijo. V teh letih so izstopali predvsem »slogaši« Josip Sernec, Ivan Dečko, Lavoslav Gregorec, Miha Vošnjak idr. Vse od druge polovice devetdesetih let pa se je sloga počasi krhala. Če se je v Celju od preloma stoletja vse bolj krepila liberalna »meščanska« struja (Vekoslav Kukovec), so se pod vplivom politične diferenciacije na Kranjskem v Mariboru uveljavljali katoliški politiki mlajše generacije z Antonom Korošcem na čelu in svojo aktivnost (večinoma slovenski duhovščini) usmerjali na podeželje. Dokončen razdor so prinesle nadomestne državnozborske volitve leta 1906. Januarja 1907 sta bili tako oblikovani stranki obeh blokov (»celjska« Narodna stranka in »mariborska« Slovenska kmečka zveza).⁵

1 Gl. npr. Gernot Stimmer, *Eliten in Österreich 1848–1970* (Wien, Köln, Graz: Böhlau Verlag, 1997).

2 Filip Čuček, »Izvršilna oblast na Slovenskem v zadnjih desetletjih dvojne monarhije (s poudarkom na kranjskih akterjih – še posebej pravnikih),« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019): 34.

3 Prim. Filip Čuček, »Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru 1848–1878,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 90, št. 2 (2019): 14. Filip Čuček, »Spodnještajerski deželnozborski slovenski poslanci za časa Taaffejeve vlade,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 90, št. 3/4 (2019): 19. Filip Čuček, »Slovenski poslanci v Gradcu med prelomom stoletja in razpadom dvojne monarhije,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 91, št. 1 (2020): 35.

4 Več gl. Janez Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)* (Celje: Zgodovinsko društvo; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015).

5 Prim. Filip Čuček, *Svoji k svojim* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016), 42–60, 70–97, 126–37.

V tem, z nacionalno noto prežetem času je Ivan Dečko slabe tri mandate potoval v Gradec in »branil« slovensko politiko v ustanovi, ki jo je vseskozi prežemal nemški ustavoverni duh. Dečko, vodilni politik na Spodnjem Štajerskem na prelomu 19. in 20. stoletja, je strokovni javnosti sicer že precej poznan;⁶ njegova življenjska pot in njegovo splošno politično delovanje sta že bolj ali manj obdelana, manj znana pa je njegova aktivnost (oziroma nastopi) v graškem deželnem zboru. Dečkovi govori doslej še niso bili deležni podrobnejše analize, vsekakor pa si zaslužijo ustrezno obravnavo, s čimer bo njegov politični profil predstavljen mnogo bolj celovito.

Ko se je Dečko jeseni 1883 po končanem študiju prava zaposlil v odvetniški pisarni Ivana Orosela v Mariboru, se je nemudoma priključil (mariborski) slovenski politiki in bil precej aktiven. Leta 1885 se je preselil v Celje, se zaposlil v odvetniški pisarni Josipa Serneca in vidno pospešil slovenski »prodor« v mestu ob Savinji (na Sernečevo pobudo se je začel načrtno ukvarjati s problematiko enakopravnosti slovenskega jezika in prevzel nekakšen »šolski referat«).⁷ S požrtvovalnim organizacijskim delom na političnem, gospodarskem in kulturnem področju se je konec osemdesetih let tudi tam uvrščal med vidnejše predstavnike javnega življenja. Med njegove največje uspehe (leta 1887) sta sodila sprejemanje zemljiškoknjižnih prošelj in njihovo vknjiževanje v slovenskem jeziku ter preprečitev izvajanja ukaza štajerskega deželnega šolskega sveta, da se mora šolski pouk v zadnjem razredu ljudskih šol (med katerimi tedaj ni bilo več nobene popolnoma slovenske) poučevati v nemščini. S premišljeno taktiko je leta 1890 vstopil tudi v štajerski deželni zbor, kjer se je hitro zavzel za večjo veljavo slovenščine v spodnještajerskem javnem življenju. Konec leta 1891 je v Celju odprl lastno odvetniško pisarno in, poleg rednega odvetniškega dela, spisal marsikatero pritožbo, ki so jo dotični organi (ministrstva, namestništvo) praviloma sprejemali v slovensko korist. Slovenci so (tudi pod njegovim vplivom) na začetku devetdesetih let popolnoma osvojili podeželje, spodnještajersko nemštvo, ki je bilo vse bolj prestrašeno in je začelo naglašati, da se na Spodnjem Štajerskem odvija popolna »slovenizacija«, pa omejili na mesta in nekatere trge.⁸

Slovenska politika, ki je sicer v začetku devetdesetih let (tudi) na Spodnjem Štajerskem beležila lepe uspehe, je bila v štajerskem deželnem zboru v izredno slabem položaju. Medtem ko je na državnozborski ravni (od osemdesetih let naprej) pridobila določene koncesije in bila relativno uspešna tudi na lokalni ravni (občine in okrajni zastopi), je graški deželni zbor vseskozi ostajal v rokah nemških liberalcev. Od 60 voljenih poslancev so Slovenci v Gradcu (do leta 1904) mogli računati z največ osmimi mandati v kmečki kuriji (ostale tri kurije je obvladovala nemška stran). Slovenski poslanci so se lahko (pogojno) opirali le na (zgoranještajerske) nemške konservativce, ki so imeli nekaj manj kot dvakrat toliko poslancev kot Slovenci. A ta

6 Gl. npr. Vekoslav Spindler, *Dr. Ivan Dečko in njegova doba* (Maribor: Tisk Mariborske tiskarne d. d., 1938). Franjo Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. »Doba Ivana Dečka«* (Maribor: Založba Obzorja, 1989).

7 Janez Cvirn, »Josip Serneec, rodoljub z dežele (spremna študija),« v: Josip Serneec, *Spomini* (Celje: Osrednja knjižnica Celje, 2003), 125.

8 Več o tem gl. Filip Čuček, »Politična dejavnost Ivana Dečka do začetka devetdesetih let 19. stoletja,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 1 (2012): 21–38.

koalicija je bila zgolj navidezna, kakšnega večjega vpliva pa ni imela. Nemški liberalci so mirno peljali svojo politiko in se na ostale niso preveč ozirali. Tudi Taaffejeva politika »sporazuma in sprave«, ki je sicer ponujala drugačno »smer«, ni spremenila razmerij moči v deželnem zboru. Nasprotno. Ustanovitev nemških nacionalnih društev (Deutscher Schulverein leta 1880, še posebej pa Südmark leta 1889) je povzročila eskalacijo nacionalnih konfliktov tudi tam. Zato so slovenski poslanci svoje nestrinjanje pogosto demonstrirali z vlaganjem raznih interpelacij, večkrat pa na ignoriranje odgovorili z abstinenco (kar se je od preloma stoletja zgolj stopnjevalo).⁹

Dečkov prvi mandat

Poslanci so v deželnih zborih sicer obravnavali različne teme, ki so bile na dnevnem redu. Štajerski deželni zbor je v svoji sedmi periodi (1890–96), podobno kot v prejšnjih, na rednih sejah obravnaval številne tekoče zadeve. Poslanci so se v vseh sesijah ukvarjali z bolj ali manj splošnimi zadevami (železnica, deželne ceste, hranilnice, kmetijstvo, lovstvo, odkup kmečkih posesti, policijske zadeve, bolnišnice, ubožnice, šolstvo, občinske zadeve, vodogradnje, regulacije rek idr.), na drugi strani pa so v vsaki sesiji posebej obravnavali tudi specifične teme (denimo celjsko gimnazijsko vprašanje, ki je povsem zaznamovalo peto sesijo).¹⁰

Leta 1890, ko je Taaffejeva vlada že več kot desetletje »krmarila« avstrijsko »barko«, je bil torej Dečko kot poslanec ljutomerske kmečke kurije izvoljen v graški deželni zbor. Njegov prihod je nedvomno okrepil slovenska prizadevanja, toda zaradi nemške liberalne večine večjega premika ni bilo, kljub temu da je deželni glavar grof Wurmbrand »v svojem nagovoru razkrival tudi nekak načrt za delovanje, ki čaka gg. dež. poslance v tej dobi in če se poprime dež. zbor tega načrta in ostane le pri njem, tedaj se nam ni bati, da pride veliko dobrega za nas«, glede na to pa, da »kolikor poznamo doslej nemške liberalce, ki sede v dež. zboru, ni jim za drugo veliko mar; če morejo v tem le kje kako do kake brce za slov. ljudstvo, brž so za to k redu«. ¹¹ V prvi sesiji, ki je trajala od 14. oktobra do 22. novembra 1890, se Dečko sicer ni veliko javljal k razpravi, ne glede na to pa so bili njegovi govori tehtni in premišljeni. ¹² Potem ko je 6. novembra na 11. seji vložil peticijo prebivalcev Krapja pri Ljutomeru, ki so se želeli odcepiti od občine Cven in ustanoviti svojo občino, se je na isti seji prvič oglašil. Skupaj z Josipom Sernecem je ostro nasprotoval nameri celjskega župana Josefa Neckermanna, ki si je (za zagotovitev javne varnosti v mestu ob Savinji) prizadeval

9 Prim. Čuček, *Svoji k svojim*, 94–99. O štajerskem deželnem zboru gl. več Edith Marko-Stöckl, »Der steiermärkische Landtag,« v: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/2* (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000), 1683–1718.

10 Sachregister zu den stenographischen Protokollen über die Verhandlungen des steierm. Landtages. VII. Landtags-Periode. II. Session 1891/92, III. Session 1892/93, IV. Session 1893/94, V. Session 1894/95, VI. Session 1895/96.

11 *Slovenski gospodar*, 30. 10. 1890.

12 Seveda je treba opozoriti, da je bil Dečko kljub temu aktiven že od samega začetka. Slovenska politika je namreč delovala enotno; interpelacije in zahteve, ki so jih vlagali slovenski poslanci, je brez izjeme podpiralo vseh osem poslancev, v nekaterih zadevah pa so bili med podpisniki tudi katoliški konservativci.

za zvišanje kazni, saj da »bode s časom še nevarno, ako rečeš komu: dobro jutro«, mestna uprava pa da »postavi lahko na tako pozdravljenje kazen 50 gld. in če se drzne ga človek kedaj izreči, plača jih brez usmiljenja, kakor se bere v načrtu nove postave, 'v mestno kaso'«. ¹³ Župan (in deželnozborski poslanec) je namreč po ekscesnih dogodkih, ki so v začetku septembra zaznamovali Celje – ob hkratni manifestaciji Celjskega Sokola in celjske krajevne skupine Südmark je prišlo do nemirov, ki so kulminirali v vesplošnem pretepu –, v deželnem zboru predlagal spremembo 26. in 47. člena občinskega statuta, s čimer bi tako drastično zvišal kazni. Serneec, sicer član deželnozborskega občinskega odseka, ki je predlog podprl in dal v razpravo, je svoje nestrinjanje z Neckermannovim početjem utemeljeval z dejstvom, da kazni vsebuje že kazenski zakonik in da ni nobene potrebe, da bi občina samovoljno zviševala kazni. S to potezo je občinski zastop (in posredno župan) želel še okrepiti svojo moč v mestu, s čimer bi v prihodnje uspešno preprečeval neželene (slovenske) dogodke. Prav tako je menil, da bi moral župan s pomočjo krajevne policije imeti popoln nadzor nad dogajanjem, česar pa mu septembra ni uspelo zagotoviti. Septembrski nemiri, ki so bili tako rekoč začetek ekscesnih dogodkov v Celju, so zgolj definirali stališče mestnih oblasti do slovenskih prireditev, ki so jih poskušali z raznimi odloki prepovedati ali vsaj omejiti. Prav tako niso bili slove(a)nski udeleženci dvodnevni prireditev od krajevne policije deležni nikakršne zaščite (medtem ko so zaščito zagotavljali nemškimi prenapetežem), to pa se je v naslednjih mesecih le še stopnjevalo. Vse to je Serneeca navdajalo s strahom, da bodo ukrepi služili le za zastraševanje slove(a)nskega prebivalstva in da jih bo predvsem policija izrabljala v nemško korist. ¹⁴

Neckermann, ki je Sernečev govor poslušal iz poslanskih klopi, je nemudoma odgovoril in trdil, da slovenski poslanec navaja kup neresnic, da je celjski občinski zastop (pod njegovim vodstvom) septembra ravnal pač v skladu z zakonom in skušal v prvi vrsti zagotoviti javni red in mir v mestu, saj je bilo sokolsko slavje zgolj nacionalno-politična manifestacija, ki je povzročila preplah med »miroljubnim« mestnim prebivalstvom. Obenem je ponovno pozval, da naj odsek trezno razmisli in glasuje za njegov predlog. ¹⁵ Temu je nasprotoval Ivan Dečko, ki je prvič nastopil v »visoki zbornici«, ¹⁶ in se v svojem premiernem govoru tudi sam »spopadel« z »domačim« županom. Očital mu je, da izkorišča trenutni položaj za zagotovitev popolne oblasti v mestu, da bo z zvišanjem kazni zgolj utrdil svojo moč in da mu sploh ne gre za ugled mesta, ki je (vsaj v nacionalnem smislu) že tako ali tako močno načet. Ugled, tako Dečko, se pridobi s postopanjem in ravnanjem, nikakor pa ne z višanjem kazni (sploh če so naperjene proti točno določeni skupini ljudi), ki zgolj pogloblja že tako napeto stanje. Po drugi strani pa je ugotavljal, da mest(ec)a kot Celje ne bi smela dobiti

13 Slovenski gospodar, 13. 11. 1890.

14 Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages. VII. Landtags-Periode. I. Session, 11. Sitzung, 6. 11. 1890, 79–81. Prim. tudi Filip Čuček, *Uspehi spodnještajerskih Slovencev v Taaffejevi dobi* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2007), 235–47.

15 Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steierm. Landtages. VII. Landtags-Periode. I. Session, 11. Sitzung, 6. 11. 1890, 81, 82.

16 »Hohes Haus«.

mestnega statuta, saj so premajhna in sploh ne premorejo pravega mestnega duha, ter da je zmeraj na oblasti klika, ki skrbi zgolj za svoj žep in zlorablja občinsko upravo v svojo korist. Dečko, ki si je privoščil pravi napad na celjskega župana, je bil od liberalne večine sicer deležen nemajhnega posmeha, dejansko pa je razgrnil pristransko postopanje celjske mestne občine, ki je s slovenskimi in nemškimi strankami (najemniki lokalov in drugih obratov) ravnala povsem drugače. Slovenski podjetniki naj bi dobivali številna polena pod noge, ko je šlo za razne gospodarske dejavnosti, medtem ko so nemški poslovali povsem nemoteno. Prav tako je dokazoval, da je krajevna policija delovala v prid nemškega prebivalstva, saj se slovenskih udeležencev septembrskih dogodkov – v pomoč ji je bilo tako orožništvo kot tudi vojaška četa – sploh ni trudila zaščititi oziroma preprečiti škandala, pač pa ga je še podpihovala.¹⁷

Njegovemu izvajanju je nasprotoval slovenjgraški poslanec Theodor Starkel, češ da gre zgolj za provokacije nemških »nasprotnikov«, in svojim zgornje- in srednještajerskim kolegom dokazoval »dejansko« spodnještajersko sliko: da je nasprotna, torej slovenska stran (»gegnerische Seite«) z vsemi sredstvi (in podprta s slovenskim tiskom) izvajala pritisk in netila nacionalni nemir, da zgolj ona povzroča nacionalni boj, ki prežema deželo, in da skušajo slovenski poslanci razdor vnesti tudi v deželni zbor. Dejal je, da so spodnještajerska mesta nemška in da želijo nemška tudi ostati, po drugi strani pa zatrjeval, da je društvo Südmark svojo prireditev najavilo mnogo pred Celjskim Sokolom, ki je glede tega kriv za nastali položaj v mestu. Kakorkoli, Neckermannov predlog je deželni zbor, potem ko je bila seja na pobudo poslanca Josefa Proboschta zaključena, potrdil.¹⁸ Slovenski poslanci glede na sestavo poslanske zbornice niso imeli nikakršne možnosti, da bi jim uspelo preprečiti njegovo sprejetje.

Nastop slovenskih poslancev seveda ni ostal neopažen. Spodnještajerski tisk je najbolj »napadel« vodjo celjskih Slovencev, Serneca,¹⁹ medtem ko je Dečku, ki se je v deželnem zboru povsem dobro znašel, še nekoliko »prizanesel«. Sicer je Dečko v Gradcu brez izjeme glasoval z ostalimi slovenskimi poslanci, ko so ti kot prvopodpisani vlagali interpelacije ali razne pobude, ostali pa so se prav tako pridruževali njegovim »akcijam«. Drugič se je Dečko oglasil na 16. seji 15. novembra 1890, ko je vložil interpelacijo v zvezi z ravnanjem oblasti glede nemirov v Rožnem dolu pri Mali Nedelji pred slabim mesecem dni. V nedeljo, 26. oktobra, se je namreč v kraju zbrala večja množica ljudi, saj naj bi se tam že več mesecev prikazovala Devica Marija. Okrajno glavarstvo je tja napotilo orožniško četo, ki bi morala zagotoviti red in disciplino (oziroma razgnati množico, saj je bilo večje zbiranje prepovedano). Čez dan je prišlo med nekaj fanti in orožniki do prerivanja, pri čemer je vodja čete ustrelil Antona Zemljica in Ivana Domanjka in ju tudi ubil. Dečko in ostali slovenski (in nemški konservativni) poslanci so trdili, da orožniki niso postopali v skladu z zakonom, da prebivalstvo ni bilo seznanjeno s prepovedjo, sploh pa da bi moral biti navzoč tudi okrajni komisar, ki bi

17 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. I. Session, 11. Sitzung, 6. 11. 1890, 82–85.

18 *Ibidem*, 85, 86.

19 *Prim. Deutsche Wacht*, 9., 20. 11. 1890.

umiril zadevo.²⁰ Namestnik Kübeck je slab teden kasneje odgovoril in pojasnil, da se je tisto nedeljo res zbrala velika množica ljudi, določeni pobalini pa so izzivali orožnike, ko so hoteli ljudem pojasniti, da so tam protizakonito, in da je okrog sto fantov z noži napadlo orožniško četo, ki se je zgolj branila.²¹

Če je bila ta interpelacija ena zadnjih, ki na prvem mestu ni poudarjala napetih nacionalnih odnosov, pač pa naj bi dogodku botrovala »nemirna kri vnetih mladeničev«, je Dečko štiri dni kasneje (19. novembra) prebral interpelacijo, v kateri je v slovenščini pozival namestnika, naj odpravi nepravilnosti na nekaterih spodnještajerskih okrajnih glavarstvih, ki so na slovenske prošnje odgovarjala v nemščini. »Deželni glavar je v seji dne 19. novembra naznanil zboru, da je dobil pismo, ki ga ne zna ni on, ni kateri zapisnikar brati. Pooblaščen tolmač, prof. Hubad, še mu je le razodel, kaj da pomeni pismo – slov. interpelacija je poslanca dr. Dečko do c. kr. namestnika. Na to poslanec dr. Dečko prebere interpelacijo v slov. jeziku, poslanec Proboscht pa nje nemško prestavo. Dr. Dečko vpraša v njej ces. namestnika, ali mu je znano, da se od večih c. kr. okr. glavarstev ne odgovarja na slov. prošnje in sploh ne posluje slovenski in če ga je volja to razvado odpraviti.«²² Čez dva dni je namestnik diplomatsko odgovoril in zatrdil, da so okrajna glavarstva vsekakor primorana odgovarjati v jeziku, v katerem je vloga vložena, in da je na Spodnjem Štajerskem to tako ali tako redna praksa,²³ kar pa, vsaj glede na Dečkovo interpelacijo, ni povsem držalo. Ko je navajal, da veliko spodnještajerskih uradov ne spoštuje 19. člena decembrske ustave o enakopravnosti jezikov, pač pa da vračajo zgolj nemške odgovore, so iz ustavovernih klopi zadoneli klici »Bravo!«, njegove besede, da v majhnih podeželskih občinah velikokrat nihče ne razume nemško, pa so pospremili s klici »Sehr traurig!« in »Ja wohl!«, ko je menil, da se občinska predstojništva ne bodo učila nemščine zgolj zaradi nemških dopisov. Na koncu je bil deležen nemajhnega posmeha, ko je zaključil, da je vendar po »zdravi kmečki pameti« jasno, kaj 19. člen dejansko predpisuje.²⁴

Na isti seji se je Dečko oglasil še dvakrat. Prvič je (skupaj z Josipom Sernecem) deželnemu zboru (in odboru) pojasnjeval zadeve glede sistema jamstva Južnoštajerske hranilnice,²⁵ drugič pa je (skupaj s poslancem Jožefom Lipoldom) protestiral proti ponemčevanju slovenskih ljudskih šol in se postavil »zoper dež. odbor, ki gleda le na to, da se v šolah nemčuri, manj pa mu je mar za pravo napredovanje.«²⁶ Deželni odbor je namreč menil, da je »'poduk v nemškem jeziku za štaj. Slovence toliko važen, da moramo tako prav pregreho imenovati, ki se stori štaj. Slovencem, ako se jim jemlje ali tudi le krati priložnost naučiti se nemškega jezika'«, medtem ko je deželni šolski svet očitno »pozabil«, da je »naučno« ministrstvo njegov sklep, da se v tretjem razredu

20 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. I. Session, 16. Sitzung, 15. 11. 1890, 129.

21 *Ibid.*, 21. Sitzung, 21. 11. 1890, 261–63.

22 *Slovenski gospodar*, 27. 11. 1890.

23 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. I. Session, 21. Sitzung, 21. 11. 1890, 263.

24 *Ibid.*, 19. Sitzung, 19. 11. 1890, 183, 184.

25 *Ibid.*

26 *Slovenski gospodar*, 27. 11. 1890.

ljudskih šol poučuje v nemščini, že leta 1887 sistiralo. Septembra 1890 je namreč ponovno sklenil, da se v slovenščini poučuje zgolj v prvih dveh razredih ljudskih šol.²⁷ Temu je Dečko ostro nasprotoval in dejal, da smo »zoper to, da se vpelje nemščina v slov. ljudske šole, iz uzrokov zdravega vzgojstva, / ... / vrhu tega pa še tudi zato, ker se kratko in malo nič ne more doseči, kar se s tem poukom namerava«, saj sam deželni odbor priznava, da »ovira veliko število učnih predmetov podučevanje v nemškem jeziku in to celo tedaj, ako se odločijo posebne ure za obvezno podučevanje v nemščini. Tedaj pa se pač vsiljuje predmet v ljudske šole, v kateri za-nj ni mesta. Podučevanje v tujem jeziku je za deco, ki ne zna tega jezika, prava muka in torej bi pač naj ne trpinčili s tem dece brez potrebe«, poleg tega pa »smo razvideli, da se skrbi za poučevanje v nemškem jeziku na slov. ljudskih šolah samo le zato v toliki meri, da jim postane ljudska šola pripomoček za izdatno ponemčevanje«. V nadaljevanju je pokazal nekaj ukazov deželnega šolskega sveta o vpeljavi nemščine kot učnega jezika na nekaterih ljudskih šolah, kar je bilo seveda v nasprotju s sklepom »naučnega« ministrstva, ko mu je deželni glavar vzel besedo, češ da naj ukazov ne bere, saj bi moral to prej naznani, »da dež. zbor odloči, sme-li brati ali ne«. Dečko je deželnega glavarja zavrnil, češ da ukazov nikakor ne bere, pač pa zgolj našteva primere, ki kažejo na pronemško postopanje šolskega sveta. Ti primeri vznemirjajo »slov. ljudstvo prav močno, kajti uvidi se lahko, da gre za glavo slov. ljudski šoli, ako se dela po tem načinu naprej«. Zato se je seveda zavzel za slovensko ljudsko šolo in menil, da če »bi se bili postavili na pametno stališče, pa bi dali nekaj ur poduku v nemškem jeziku, tedaj bi se ne bil noben Slovenec vzdignil zoper to«, sedaj pa »smo razpoznali, da se ta stvar pretira ter nam odganja celo upanje do napredovanja, do narodnega življenja«, in »sklenili, da nam jo bode odriniti, potisniti jo v stran«.²⁸

Kljub Dečkovemu obširnemu izvajanju to seveda ni prineslo večjega uspeha. Nasprotno. »Vahtarca« je takoj v naslednji številki »obračunala« z dvema slovenskima poslancema (»wendischen Abgeordneten«), ki ju sploh ni poimensko navedla.²⁹ Glede upoštevanja slovenščine v javnem življenju so si spodnještajerski Slovenci lahko več obetali od državnega zbora in njegovih sklepov, medtem ko so bili v deželnem zboru v precej neugodnem položaju. Kljub temu je Dečko pri oceni prve sesije menil, da so v preteklem letu vseeno nekaj dosegli in prisilili nemške poslance, »da se je spremenil upravljeni red toliko, da zamore že 6 poslancev samostalne predloge staviti in da vsaj enega slovenskega poslanca morajo v vsak odsek voliti, dosegli so železnico po Savinjski dolini, ki se že stavi, potegovali so se za spremembo lovske postave, ki se mora spremeniti na korist sadjerejcem«, in da so se »krepko upirali ponemčevanju po šolah in uradih in glede na uradovanje so vsaj toliko dosegli, da uradi morajo na slovenske uloge slovenski odgovarjati«.³⁰

27 *Slovenski gospodar*, 27. 8. 1891.

28 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierr. Landtages*. VII. Landtags-Periode. I. Session, 19. Sitzung, 19. 11. 1890, 216–19. *Slovenski gospodar*, 18., 25. 12. 1890.

29 *Deutsche Wacht*, 23. 11. 1890.

30 *Slovenski gospodar*, 21. 5. 1891.

Ne glede na to so se nacionalna nasprotja vse bolj zaostrovala. Posebej v Celju so nacionalni ekscesi že postali del vsakdana, zato nikakor ne preseneča Sernečeva izjava iz marca 1891, ko je na obravnavi pred celjskim sodiščem izjavil, da je Celje, kar se nacionalnih odnosov tiče, najbolj razvpito mesto v monarhiji. To se je pokazalo že konec avgusta ob cesarjevem obisku mesta, ko so celjski Nemci (z izključitvijo Slovencev) visoke goste skušali prepričati, da je Celje povsem nemško mesto.³¹ Na drugi strani so slovenski uspehi v mestu in okolici nemško stran (spodnještajersko, in ne zgolj celjsko) vse bolj silili k »obrambi«, tako da sta obe strani začeli svojo nacionalno politiko vse bolj homogenizirati.³² V teh razmerah se je konec leta 1891 začela naslednja sesija deželnega zbora (dve seji sta bili 28. in 29. decembra 1891, nato pa spet od 3. marca do 8. aprila 1892). Tri dni pred silvestrovim so se štajerski poslanci zbrali na prvi seji, domov pa so odšli že naslednji dan, ko so sesijo do 3. marca prekinili. V drugi sesiji se Dečko decembra ni priglasi, zato pa se je prvič oglasil 31. marca, ko je bila na 21. seji na mizi debata o železniški progi Celje–Šoštanj–Velenje in je med slovenskimi poslanci povzročila nemalo razburjenja. Deželni odbor, v katerem je imel »hammer-amboss« (mariborski poslanec Josef Schmiderer) glavno besedo, je sklenil ob progi postaviti zgolj nemške napise, medtem ko so bila v slovenščini predvidena le opozorila. Na proteste slovenskih poslancev, češ da se deželni odbor »ni spomnil enakopravnosti slov. jezika ter je dal napise pri postajah narediti le v nemškem jeziku«, je Schmiderer odgovoril, da so nemške napise »želela mesta pa tudi več slov. občin«, da je to »v listinah« in da bi dvojezični napisi samo motili. Njegovemu izvajanju so slovenski poslanci družno ugovarjali, nato pa je Dečko (po Lipoldovem govoru) odgovoril, da »kjer teče sedaj železnica, tam so Slovenci in njih ne kaže žaliti; nemški jezik se zato ne prezira, če so napisi nemški in slovenski skupaj. Svarila so v obeh jezicih, čemu bi ne bile tedaj tudi postaje v obeh?« Potem ko je poudaril, da na Spodnjem Štajerskem živijo tudi Slovenci, se mu je zdelo logično, da so napisi v obeh jezikih, še sploh po tem, ko je Južna železnica že pred nekaj leti sklenila postaviti dvojezične table južno od Šentilja (kljub temu da so nekatere nemške občine temu nasprotovale in znotraj svojih meja dosegle postavitev zgolj nemških napisov). Glede na to, da je bila nova železniška proga v nasprotju z Južno železnico zgrajena na deželne stroške, ni bilo nič čudnega, da so označevalni napisi naleteli na takšen odpor. Povedal je tudi, da so Slovenci na državni ravni že priznani kot narod, ki ima tudi svoje pravice, medtem ko je bilo na Štajerskem povsem drugače. Tam je deželni odbor imel vso moč, slovenščino in Slovence pa so enostavno ignorirali, kjerkoli se je le dalo (slovenščina ni bila predvidena niti v voznih redih).³³

Na Dečkov govor se je odzval poslanec Rudolf baron Hackelberg in zgodbo obrnil, češ da »na Spodnjem Štajerskem živijo tudi Nemci«, Slovenci pa jim »nočejo priznati enakopravnosti, kajti v večih občinah ne najde človek nemških napisov«. Ko je dejal,

31 Bojan Cvelfar in Andrej Studen, »Posameznosti iz vsakdanjega življenja v Celju pred prvo svetovno vojno,« v: *Iz zgodovine Celja 1848–1918. Odsevi preteklosti 2* (Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1998), 342–47.

32 Cvirm, Josip Sernek, 131–33. Čuček, *Svoji k svojim*, 98–103.

33 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. II. Session, 21. Sitzung, 31. 3. 1892, 189–94.

da se »torej Slovenci postavljajo tako na zadnje noge«, je izzval »velik krik na strani slov. in kons. poslancev«, za kar se je sicer opravičil, da mu je »beseda le ušla (?) ter da ni hotel žaliti slov. poslancev«, nato pa nadaljeval, da »če slov. ljudstvo tirja slov. napise na železniških postajah, naj pustijo tudi nemške napise v občinah«. Hackelbergu je oporekal še Miha Vošnjak, upokojeni železniški inženir, ki se je vsekakor strinjal s svojima slovenskima kolegoma in navajal, da na Spodnjem Štajerskem živi 90 odstotkov Slovencev in 10 odstotkov Nemcev. Na drugi strani pa sta baronu »prišla na pomoč dr. Starkel in dr. Kokošinek, oba pa tako, da bi bila storila bolje, ko bi bila déla jezik za zobe«. ³⁴ Prvi je menil, da nikakor ne drži, da so okrog proge zgolj slovenski kraji (in hitro našel Šoštanj in Velenje, ki sta bila večinsko nemška), medtem ko je drugi protestiral, češ da pri gospodarskih zadevah ni prostora za nacionalno problematiko. ³⁵

Po burni debati se je Dečko drugič (in zadnjič v tej sesiji) javil k besedi 2. aprila, ko je spet načel perečo problematiko uvajanja nemščine kot učnega jezika v (slovenske) ljudske šole. V interpelaciji, ki jo je ponovno prebral v slovenščini, je poudaril šolo v Makolah na Dravskem polju, kjer so v ljudsko trirazrednico po vsej sili hoteli vpeljati nemščino že v prvem razredu, kljub temu da so vse občine, ki so otroke šolale na dotični šoli, poslale na deželni šolski svet prošnjo, da se nemščina uvede kot učni predmet, ne pa kot učni jezik. Predvsem ga je zmotilo dejstvo, da je odgovor deželnega šolskega sveta »obstal« na okrajnem šolskem svetu Slovenska Bistrica, da se zadeva že skoraj štiri leta ni premaknila, posledično pa seveda ni bila rešena. Ponovno je poudaril, da nemščina nikakor ni primerna kot učni jezik in da bi morala biti v slovenskih ljudskih šolah slovenščina brez izjeme učni jezik, nikakor pa ne zgolj učni predmet, kar je postala ponekod že kar praksa. ³⁶ »Marburgerca« je Dečka (in ostale slovenske poslance), ki so se zgolj zavzeli za spoštovanje že doseženega (sklep »naučnega« ministrstva), ostro napadla in označila za nasprotnike nemštva (»die Gegner des Deutschtums«). ³⁷

Naslednja (tretja) sesija se je začela po poletnem premoru sredi septembra (med 9. in 17. septembrom 1892), nadaljevala in končala pa se je spomladi 1893 (od 6. aprila do 3. maja 1893). Potem ko je bil skupaj z nekaj nemškimi poslanci (Moore, Mayr, Moscon, Kotzbeck, Proboscht) Dečko med podpisniki interpelacije (24. april) glede nerednih izplačil delavcem pri regulaciji Mure pri Lipnici in Cmureku, ki so jo prebrali na 20. seji 26. aprila, ³⁸ se je v tej sesiji oglasil zgolj enkrat, na naslednji seji 27. aprila, ko je ostro nasprotoval poslancema Kokoschineggu in Starklu pri njuni agitaciji, da se trga Ljutomer in Šoštanj izločita iz šolskih občin in dobita nemško šolo, češ da sta to trga, kjer je večinsko prebivalstvo nemško. ³⁹ Njunima resolucijama je Dečko ugovarjal in

34 *Slovenski gospodar*, 7. 4. 1892.

35 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. II. Session, 21. Sitzung, 31. 3. 1892, 194, 195.

36 *Ibid.*, 23. Sitzung, 2. 4. 1892, 236, 237, 254–56.

37 *Marburger Zeitung*, 3., 7. 4. 1892.

38 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. III. Session, 20. Sitzung, 26. 4. 1893, 197. *Slovenski gospodar*, 4. 5. 1893.

39 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. III. Session, 21. Sitzung, 27. 4. 1893, 260.

poročal o vse večjem številu slovenskih pritožb zaradi neupoštevanja (sicer zakonsko zajamčene) nacionalne enakopravnosti. Ljudske šole so bile po njegovem ustanove za ponemčevanje slovenskih otrok oziroma jih je nemška stran enostavno zlorabila za ponemčevanje, spet pa je ponovil, da je bila marsikje že v prvem razredu nemščina učni jezik, ne pa zgolj učni predmet. Menil je, da je bilo šolstvo v tistih trgih, kjer je prebivalo tudi nemško prebivalstvo, veliko bolj »na udaru«, saj je bila tam nemudoma ustanovljena nemška šola, ne glede na to, kolikšen je bil delež nemštva v trgu. Kot primer je navedel Vojnik, Šoštanj in Ljutomer, kjer je bilo zadostno število nemških otrok zgolj na papirju, medtem ko je bila realnost nekaj povsem drugega. Po Starklovem izvajanju, češ da je bilo v Šoštanju sto nemških učencev, je pokazal na ljudsko štetje leta 1880, ko se je v trgu k Nemcem štel zgolj 118 ljudi, in pojasnil, da nikakor ni mogoče, da bi v desetih letih število Nemcev naraslo do te mere, da bi bilo med njimi sto šoloobveznih otrok⁴⁰ (po zadnjem štetju se je k Nemcem sicer štela že skoraj polovica šoštanjskega prebivalstva, tj. nekaj več kot 400 ljudi). Seveda je bil Šoštanj pač eden tistih trgov z jezikovno mešanim prebivalstvom, kjer je bila nacionalna struktura pogojena s trenutno politično oblastjo. Potem ko je trško občino ponovno vodila nemška »ekipa«, se je delež Nemcev več kot potrojil, kar je bila posledica slovenskega poraza in nemškega političnogospodarskega pritiska, ko se je marsikdo (povsem zavestno, da ne bi imel kakšnih težav) opredelil za nemštvo, za mnoge ekonomsko odvisne subjekte pa so popisne pole izpolnili kar delodajalci ali pa hišni posestniki, pri katerih so bivali.⁴¹ Če bi šlo dejansko za nemške otroke, tako Dečko, ne bi nihče protestiral, tako pa gre za slovensko mladino, ki jo hočejo »stlačiti« v nemške šole in s tem germanizirati, pri čemer so bili še posebej podjetni razni »agenti« Schulvereina. Podobno je menil tudi za Ljutomer in na koncu obe resoluciji, skupaj z ostalimi slovenskimi poslanci, zavrnil.⁴² Slovensko časopisje je menilo, da »v deželnem zboru gredó razprave še precej mirno naprej, nemški liberalci pa vendar-le ne strpijo tega mirú ter udrihnejo semtertje čez mejo, nad Slovence, posebno posl. dr. Starkel čuti potrebo, da se pokaže za nasprotnika vsemu, kar je slovensko.«⁴³ Na drugi strani je nemško časopisje nastopalo vse bolj agresivno in ponavljalo, da se na Spodnjem Štajerskem odvija popolna slovenizacija, ter navajalo celjski okrajni zastop, zemljiško knjigo, notarsko zbornico, celjski župnijski urad, slovensko posojilnico v Celju, celjsko slovensko tiskarno, obrtno društvo, odlok o slovenskem reševanju vlog ter izrazilo bojazen pred slovenizacijo okrajnega šolskega sveta in okrajne bolniške blagajne.⁴⁴ Nemštvo na Spodnjem Štajerskem je bilo prestrašeno, »marburgerca« pa je dodatno hrabrila nemške vrste, češ da je skrajni čas za strnitev in ostrejši napad.⁴⁵

40 Ibid., 264, 265.

41 Filip Čuček, »Problemi popisovanja občevalnega jezika na Spodnjem Štajerskem (1880–1910)«, v: ur. Barbara Šterbenc, *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju* (Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2012), 130–32, 139, 140.

42 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. III. Session, 21. Sitzung, 27. 4. 1893, 265, 266.

43 *Slovenski gospodar*, 4. 5. 1893.

44 *Südsteirische Post*, 10., 13. 5. 1893.

45 *Marburger Zeitung*, 25. 5. 1893.

V tej sesiji se Dečko ni več javil k besedi, zato pa je 30. aprila vložil še interpelacijo zaradi nepravilnega razpisa volitev v celjsko bolniško blagajno, ki je bila prebrana na predzadnji seji 2. maja 1893⁴⁶ (namestnik Kübeck je na zadnji seji sporno izvolitev sistiral).⁴⁷ Zadnjič v tem mandatu pa je govoril februarja 1894 (v četrti sesiji, ki se je začela 19. in 20. decembra 1893, ko je bila zaradi novoletnih praznikov prekinjena, nadaljevala pa se je 9. januarja 1894 in trajala do 17. februarja), ko je avstrijsko vlado že vodil knez Windischgrätz, in ponovno opozarjal na »akcije« nemških poslancev, ki želijo Spodnjo Štajersko prikazati bolj nemško, kot je v resnici bila. Poslancu Starklu, ki je v svojem govoru naglašal, da spodnještajersko nemštvo nima dovolj pravic in da so nemške šole prepotrebne, je skušal pokazati drugačno sliko, in sicer, da večina nemškega prebivalstva živi v Mariboru, Celju in na Ptuj, kjer je nemških šol tako ali tako dovolj, v ostalih (mešanih) trgih pa da je Nemcev premalo, da bi imeli svojo šolo. Ob tem je tudi opozarjal, da spodnještajersko nemštvo vse bolj »navija« za nemške šole, saj je bilo v manjšini, in skuša tudi tako (umetno) večati svojo navzočnost v deželi.⁴⁸

Medtem pa je avstrijsko politično prizorišče (med leti 1893–95) popolnoma zaposlilo celjsko gimnazijsko vprašanje,⁴⁹ ki se mu tudi v graškem deželnem zboru niso mogli izogniti. Nasprotno. Celjska gimnazija je v deželnem zboru izzvala vrhunec nacionalnega »vrenja«.⁵⁰ Že poleti (3. junija) 1894 so v Gradcu zborovali nemški zaupni možje Štajerske, ki so se opredelili proti načrtovani ustanovitvi slovenskih paralel v Celju. Nato je po burnih debatah v državnem zboru vprašanje paralel konec leta 1894 sicer nekoliko potihnilo, ponovno pa ga je v peti sesiji štajerskega deželnega zbora (27. in 28. decembra 1894 ter med 8. januarjem in 16. februarjem 1895) oživil graški župan in poslanec Wilhelm Kienzl. Na 18. seji (7. februarja 1895) je predlagal, da naj deželni zbor ustanovitev slovenskih paralel v celoti zavrne, češ da ne služijo kulturnim potrebam prebivalstva, pač pa zgolj krepitvi slovenstva v »spodnji« deželi.⁵¹ Slovenska delegacija se je po njegovi »akciji« nemudoma odločila zapustiti Gradec, svoje razloge pa je argumentirala v posebni izjavi na seji naslednji dan.⁵² Kljub temu da so nemški konservativci s kompromisnim predlogom skušali vrniti slovenske poslance v deželnozborske klopi in da je celo »dr. Kienzl podal nov predlog, naj deželni zbor izvoli poseben odbor, ki naj poskuša rešiti napeto situacijo okoli celjskega vprašanja«, slovenskih poslancev, ki se v tem mandatu niso več vrnili v deželni zbor, niso prepričali. Spodnještajersko nemško časopisje je Kienzlov predlog popolnoma podprlo in 7. februar videlo kot simbol upora ne le spodnještajerskega, pač pa vsega

46 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. III. Session, 25. Sitzung, 2. 5. 1893, 336. *Domovina*, 5. 5. 1893.

47 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. III. Session, 26. Sitzung, 3. 5. 1893, 356.

48 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. IV. Session, 22. Sitzung, 8. 2. 1894, 218, 219.

49 Janez Cvirn, »Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895)«, v: *Kronika* 45, št. 1–2 (1997): 102–11.

50 Marko-Stöckl, *Der steiermärkische Landtag*, 1698, 1699.

51 Gerhild Troger, »Der steiermärkische Landtag. Sein politisches, kulturelles und soziales Wirken in den Jahren 1890–1900. Phil. Diss.« Graz, 1968, 53–55. Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Založba obzorja, 1997), 176.

52 Josip Serneck, *Spomini* (Osrednja knjižnica Celje: Celje, 2003), 77–79. *Slovenski gospodar*, 14., 21. 2. 1895.

nemštva monarhije, ki naj bi vse bolj izgubljalo svoje staro posestno stanje. Na drugi strani je slovenski izstop iz deželnega zbora pozdravilo, saj naj bi postajalo slovansko prebivalstvo monarhije že preveč predrzno (npr. na Kranjskem ali na Češkem) in mu je treba končno pristrichi peruti.⁵³ Na koncu so resolucijo nemške liberalne večine, ki je slovenska prizadevanja (v prid nacionalnega miru) zavrnila, podprli tudi konservativni poslanci, kar je bilo njihovo sploh prvo protislovensko glasovanje.⁵⁴

Dečko, ki se v peti sesiji tudi v sejah pred Kienzlovim predlogom ni javljal k besedi, v šesti sesiji (28. in 30. decembra 1895 ter med 8. januarjem in 13. februarjem 1896) deželnozborskih razprav ni spremljal. Čeprav so konservativni državnozborski poslanci julija 1895 skoraj večinsko podprli celjsko postavko (in se nekoliko posuli s pepelom), so slovenski poslanci le nekaj dni pred začetkom šeste sesije sklenili, da jih v Gradec ne bo. Z abstinenco, s katero so poudarili svoje nestrinjanje z odklonilnim mnenjem graške liberalne večine do ustanovitve celjskih vzporednic, so vztrajali do razpusta deželnega zbora februarja 1896⁵⁵ (namesto Dečka, ki je bil vse od začetka druge sesije član peticijskega odseka, je bil v odsek izvoljen poslanec trgovsko-obrtna zbornice Hans Penng von Anheim).⁵⁶

Sredi februarja 1896 je Dečko tako formalno zaključil svoj prvi mandat, v katerem je zastopal »barve« ljutomerske kmečke kurije. V svojih skrbno preišljenih in izpiljenih, večkrat pa tudi energičnih govorih se je (kot večina slovenskih poslancev) bolj ali manj javljal k besedi takrat, ko je šlo za spodnještajerske zadeve. V ospredju njegovega zanimanja so bile torej debate, ki so izvirale iz »domačih logov«, zaradi zaostrenih nacionalnih razmer pa so bile večinoma nacionalno »obarvane«. Dečko je veljal za predanega narodnjaka, ki je doma in v Gradcu nastopal proti vedno večjim pretenzijam spodnještajerskih Nemcev in za večjo veljavo slovenščine (ter zagotovitev slovenske enakopravnosti) v vseh sferah javnega življenja. Na naslednjih volitvah septembra 1896 je uspešno kandidiral v celjski kmečki kuriji in pozimi istega leta ponovno vstopil v deželni zbor. Tedaj pa so (po zapletih s celjsko gimnazijo) že tako napeta nacionalna nasprotja na Spodnjem Štajerskem dodatno eskalirala,⁵⁷ do novih nacionalnih trenj, ki niso več pojenjala, pa je prišlo tudi v deželnem zboru. Tega so slovenski poslanci odtlej vedno pogosteje zapuščali.

53 *Marburger Zeitung*, 10., 14. 2. 1895.

54 Cvirn, »Celjsko gimnazijsko vprašanje,« 107, 108. Marko-Stöckl, »Der steiermärkische Landtag,« 1699–1701.

55 Marko-Stöckl, »Der steiermärkische Landtag,« 1700.

56 *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*. VII. Landtags-Periode. VI. Session, Anhang A, Verzeichnis der Mitglieder der steierm. Landtages vom Jahre 1895/96, XXXIV.

57 Več gl. Čuček, *Svoji k svojim*, 106–11.

Viri in literatura

Časopisje

- *Deutsche Wacht*, 1890.
- *Marburger Zeitung*, 1892, 1893, 1895.
- *Slovenski gospodar*, 1890, 1891, 1893, 1895.
- *Südsteirische Post*, 1893.

Literatura

- Baš, Franjo. *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*. »Doba Ivana Dečka«. Maribor: Založba Obzorja, 1989.
- Cvelfar, Bojan in Andrej Studen. »Posameznosti iz vsakdanjega življenja v Celju pred prvo svetovno vojno.« V: *Iz zgodovine Celja 1848–1918. Odsevi preteklosti* 2. 323–68. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1998.
- Cvirn, Janez. »Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895).« *Kronika* 45, št. 1–2 (1997): 102–11.
- Cvirn, Janez. »Josip Sernek, rodoljub z dežele (spremna študija).« V: Josip Sernek, *Spomini*, 91–161. Celje: Osrednja knjižnica Celje, 2003.
- Cvirn, Janez. *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Založba obzorja, 1997.
- Čuček, Filip. »Izvršilna oblast na Slovenskem v zadnjih desetletjih dvojne monarhije (s poudarkom na kranjskih akterjih – še posebej pravniki).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019): 28–39.
- Čuček, Filip. »Politična dejavnost Ivana Dečka do začetka devetdesetih let 19. stoletja.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 1 (2012): 21–38.
- Čuček, Filip. »Problemi popisovanja občevalnega jezika na Spodnjem Štajerskem (1880–1910).« V: *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v Avstrijskem primorju*, ur. Barbara Šterbenc, 129–42. Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2012.
- Čuček, Filip. »Slovenski poslanci v Gradcu med prelomom stoletja in razpadom dvojne monarhije.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 91, št. 1 (2020): 24–41.
- Čuček, Filip. »Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru 1848–1878.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 90, št. 2 (2019): 11–25.
- Čuček, Filip. »Spodnještajerski deželnozborski slovenski poslanci za časa Taaffejeve vlade.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 90, št. 3/4 (2019): 5–19.
- Čuček, Filip. *Svoji k svojim*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Čuček, Filip. *Uspeli spodnještajerski Slovencev v Taaffejevi dobi*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2007.
- Marko-Stöckl, Edith. »Der steiermärkische Landtag.« V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/2, 1683–1718*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000.
- Sernek, Josip. *Spomini*. Celje: Osrednja knjižnica Celje, 2003.
- Spindler, Vekoslav. *Dr. Ivan Dečko in njegova doba*. Maribor: Tisk Mariborske tiskarne d. d., 1938.
- Stimmer, Gernot. *Eliten in Österreich 1848–1970*. Wien, Köln, Graz: Böhlau Verlag, 1997.
- Troger, Gerhild. »Der steiermärkische Landtag. Sein politisches, kulturelles und soziales Wirken in den Jahren 1890–1900. Phil. Diss.« Graz, 1968.

Tiskani viri

- *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages. VII. Landtags-Periode:*
 - I. Session, 11., 16., 19., 21. Sitzung, 1890.
 - II. Session, 21., 23. Sitzung, 1892; Sachregister.
 - III. Session, 20., 21., 25., 26. Sitzung, 1893; Sachregister.
 - IV. Session, 22. Sitzung, 1894; Sachregister.
 - VI. Session, Anhang A, Verzeichnis der Mitglieder der steierm. Landtages vom Jahre 1895/96, XXXIV.; Sachregister.

Filip Čuček

IVAN DEČKO'S FIRST TERM OF OFFICE IN THE PROVINCIAL ASSEMBLY (1890–96)

SUMMARY

In 1885, Ivan Dečko moved from Maribor to Celje, where he visibly encouraged the Slovenian “breakthrough” in the city by the river Savinja. By the beginning of the 1890s, when he entered the Provincial Assembly, he had developed into a completely mature political personality. In Graz, he promptly demonstrated his political zeal by submitting an interpellation that called upon the deputy – in the Slovenian language – to eliminate the irregularities in certain Lower Styrian district boards, which would reply to Slovenian applications in the German language. He and Josip Sernec were thorns in the side of Lower Styrian Germans, especially in Celje. Their agility resulted in the extremely tense national relations in Celje (the events during the establishment of the Celje Sokol gymnastic society) and gave rise to the solidarity among Germans and consequently Slovenians as well.

The German newspapers kept claiming that total “Slovenisation” was underway in Lower Styria, referring to the Celje district representation, land register, Chamber of Notaries, Celje parochial office, the Slovenian printing house and Slovenian loan bank in Celje, crafts association, and the decree about processing applications in the Slovenian language. They also expressed their fear of the impending Slovenisation of the district school board and district sickness fund. Therefore, Dečko persisted in his efforts passionately, especially regarding the linguistic disputes in Lower Styria, which he also presented in the Provincial Assembly. The Lower Styrian Germans were concerned, while the German press additionally encouraged the German ranks, claiming that it was high time that their ranks were consolidated and a more resolute attack organised. Also under Dečko’s influence, the clever Slovenian politics at the beginning of the 1890s won over the rural areas completely while restricting the Lower Styrian Germans to the cities and certain towns.

1.01

Mojca Peternel*

Prvi koraki pri organiziranju vodniškega poklica

IZVLEČEK

Vzpeti svet je ob koncu 19. stoletja postajal vse bolj privlačen za obiskovalce in je v modi še danes. Gorniki tistega časa so, tudi zaradi vse pogostejših opozoril organizatorjev planinstva, obiskovali hribe v spremstvu vodnikov, na katere so se lahko z gotovostjo zanesli. To je bilo mogoče doseči samo s konkretnimi akcijami, ki so prispevale k profesionalizaciji kadra in posledično h kakovostnejšemu turizmu.

Ključne besede: 19. stoletje, zgodovina, planinski vodniki, vzpeti svet

ABSTRACT

THE FIRST STEPS TOWARDS ORGANISING THE ALPINE GUIDE PROFESSION

At the end of the 19th century, the mountainous world became increasingly attractive for visitors. Until today, mountaineering has developed into an actual national sport. The mountaineers of that time would more and more often head out in the company of mountain guides, also due to the frequent warnings of the mountaineering organisers. Naturally, truly carefree tours were only possible in the company of reliable and, above all, experienced and well-trained guides. This could only be achieved through concrete actions that contributed to the professionalisation of the staff and consequently to a better quality of tourist services.

Keywords: 19th century, history, alpine guide, Alps

* Dr. zgodovine, docentka, Oddelek za germanistiko z nederlanistiko in skandinavistiko, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; mojca.peternel@guest.arnes.si

Uvod

»Planinec ima fin okus; on čuti in uživa z vso dušo lepoto planin; on ve, da je planinski svet mnogo lepši od ravnin, dasi se mu niti ne sanja o filozofiji knjig, ki uči, da obstoji lepota v tem, da se čim večja mnogovrstnost in mnogoličnost lepo zlijata v harmonično celoto. In ravno te lastnosti planinskega sveta so, ki vabijo in mamijo preprostega sinu narave in omikanca iz mesta.«¹

Čeprav so bile navedene besede pisatelja Josipa Abrama,² ki je bil zaradi organizacije planinstva na trentarskem koncu znan kot Josip Abram Trentar, zapisane pred več kot sto leti, pritičejo tudi sodobnemu gorniku. In to kljub temu, da je bil pogled na takratne gornike povsem drugačen od današnjega. Malomeščanska družba pri nas je namreč še konec leta 1893 na planinsko in plezalno družčino gledala precej zviška in zasmehovala njihove klobuke, okrašene s šopki cvetja, ko so se vračali z vrhov.³ »Ako se je kdo na ulici prikazal v planinski opremi, so gledali za njim, se smejali kratkim hlačam, ki so jih takrat nosili samo mestni otroci, ter se čudili dolgi palici in nahrbtniku. Gorje pa ženski, ki bi se bila pokazala v javnosti v hlačah ali celo z golimi koleno! Hlače in njeno posestnico bi bili odpeljali na opazovalnico, gola kolena bi bila pa šla v Begunje pokoro delat za javno puhujanje.«⁴

Ne le da so bile obiskovalke planin na prelomu 19. in 20. stoletja v manjšini, tudi gorohodci, kot jih je imenovala tedanja slovenščina, niso bili prav pogosti. Turisti, kot so se obiskovalci gora po planinski turi imenovali, so prihajali predvsem iz vrst meščanstva,⁵ ki je imelo sredstva za nakup opreme. A vendar je bil to že začetek današnjega množičnega, tudi rekreativnega procesa.

Prvi obiskovalci vzpetega sveta so izhajali iz vrst znanstvenikov in naravoslovcev, šele pozneje so tja zahajali tudi tisti, ki so v tej dejavnosti tudi uživali. Konec 18. stoletja sta znanstveno raziskovanje alpskega sveta in ugodno občutje narave najbolj prispevala k veselju do življenja.⁶ Z današnjega vidika, ko je gornišтво (spet) postalo moda, je morda precej nenavadno, da je hoja v hribe kot rekreativna dejavnost vendarle bila privilegij in tako še zdaleč ne »običajna« dejavnost malega človeka.

1 Josip Abram, »Opis Trente,« *Planinski Vestnik*, 1907, 134.

2 Josip Abram (*2. 2. 1875, Tupelče – +22. 6. 1938, Ljubljana), pisatelj, pesnik. – *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 12. 1. 2020, <https://www.slovenska-biografija.si>.

3 Peter Mikša in Maja Vehar, »Telovadba, šport in ženske na slovenskem: čas do 1. svetovne vojne,« *Retrospektive 1* (2018): 16.

4 Janko Mlakar, *Iz mojega nahrbtnika* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972), 19.

5 O meščanstvu in meščanih v habsburški monarhiji gl. Ernst Bruckmüller, »Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva,« *Zgodovinski časopis* 45, št. 3, (1991): 369–89. O političnem življenju na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja je na voljo številna literatura, naj omenim nekaj del: Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev (Od 4. januarja 1797 do 6. januarja 1919)* (Ljubljana: Slovenska matica, 1921), 26–91. Jože Dežman, *Slovensko meščanstvo: od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)* (Celovec: Mohorjeva, 2008). Posebej za Štajersko: Janez Cvirn, *Trdnjanski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997).

6 Hintner Florian, »Ein Krainer Bergfahrt vor hundert Jahren,« *Laibacher Zeitung*, 7. 10. 1896, 1975. O dojemanju gora do začetka 20. stoletja gl. tudi Borut Batagelj, »Odkritje gora: strukturne spremembe v dojemanju gora na Slovenskem,« *Ekonomski in ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša VI*, št. 6, (2010): 124–42.

Beseda vodnik ali vodič v planinskem terminološkem slovarju označuje brošuro s podatki, slikami, zemljevidi o krajih in znamenitostih ter tudi tistega, ki koga vodi po gorskem svetu itd.⁷ V tem pomenu je v splošni rabi sicer pogostejša beseda vodič,⁸ vendar je za spremljevalca po gorskem svetu običajnejša raba izraza vodnik, kar se odraža denimo v nazivu poklica gorski vodnik, in ne gorski vodič.

Razmere na področju vodništva v drugi polovici 19. stoletja

»Man findet oft stundenlang im Gebirge keine Person oder höchstens Leute, von denen keine Auskunft zu erhalten ist«,⁹ so besede graškega profesorja matematike, sicer pa zagrizenega alpinista Johannes Frischaufa,¹⁰ avtorja številnih vodnikov,¹¹ človeka, ki je tudi z gmotnimi sredstvi pomagal pri urejanju planinskih poti¹² in čigar ime nosi dom na Okrešlju.¹³

Frischaufove besede slikovito prikazujejo razmere v vzpetem svetu današnjega slovenskega prostora. Prav zato je bilo predvsem za nedomačine nujno, da so se na pot podali v spremstvu vodnika. Tega so se močno zavedali praktično vsi avtorji prvih pisanih planinskih vodnikov in so to tudi že na prvi pogled precej jasno zapisali. Radics¹⁴ je tako pri opisu ture na Triglav vodniško spremstvo označil tako, da je bila nujnost vidna že na prvi pogled: »Die Ersteigung des Triglav selbst nur für die geübtesten Touristen zu rathen und nur mit sehr sicheren Führern.«¹⁵ Tudi Baedekerjev vodnik po Alpah je za vzpon na najvišji vrh Kranjskih Alp predvideval vodnika: »Die Besteigung des Triglav, des höchsten Gipfels der Krainer Alpen, kann nur von erprobten schwindelfreien Berggängern mit tüchtigen Führern unternommen werden.«¹⁶

7 Bine Mlač, ur., *Planinski terminološki slovar* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2002), 253.

8 *Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*, pridobljeno 22. 4. 2020, <https://fran.si>.

9 Johannes Frischauf, *J. Frischauf's Gebirgsführer. Steiermark, Kärnten, Krain und die angrenzenden Theile von Oesterreich, Salzburg, Tirol* (Graz: Leuschner & Lubensky, 1874), 5. »V hribih lahko ure dolgo ni mogoče srečati nobenega človeka, če pa že, potem od njega ne dobiš informacije.«

10 Johannes Frischauf (*17. 9. 1837, Dunaj – †7. 1. 1924, Gradec), matematik, astronom, alpinist, profesor. – *Österreichisches Biographisches Lexikon*, pridobljeno 23. 7. 2019, <https://www.biographien.ac.at>.

11 Johannes Frischauf, *Die Kreuzer-Alpe bei Stein (1837–1924)* (Laibach: Kleinmayr & Bamberg, Verfassers, med 1877 in 1900). Johannes Frischauf, *Die Samthaler Alpen: mit einer Karte und einem Panorama* (Wien: Brockhausen & Bräuer, 1877). Johannes Frischauf, *J. Frischauf's Gebirgsführer. Steiermark, Kärnten, Krain und die angrenzenden Theile von Oesterreich, Salzburg, Tirol* (Graz: Leuschner & Lubensky, 1874).

12 Olga Janša, »Zgodovina turizma na Slovenskem«, *Turistični vestnik*, 1–6 (1968): 116.

13 *Planinska zveza Slovenije*, pridobljeno 1. 10. 2019, <https://www.pzs.si>.

14 Peter Radics (*26. 9. 1836, Postojna – †24. 9. 1912, Ljubljana), zgodovinar in časnikar. – *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 2. 10. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si>.

15 Peter Radics, *Führer durch Krain. Die Landeshauptstadt Laibach und die schönsten Touren in Oberkrain, Innerkrain und Unterkrain für Reisende und Einheimische*. (Laibach: J. Giontini, 1885), 69. »Vzpon na Triglav svetujemo le najbolj izkušenim turistom in le v spremstvu zelo zanesljivih vodnikov.«

16 Karl Baedeker, *Südbaiern, Tirol und Salzburg: Österreich, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland; Handbuch für Reisende* (Leipzig: Baedeker, 1878), 392. »Vzpona na Triglav, najvišji vrh Kranjskih Alp, se lahko lotijo le zanesljivi gorniki brez vrtoglavitve in v spremstvu izkušenega vodnika.«

To zavedanje pa seveda ni novo. Že slovitemu Baltazarju (Belsazarju) Hacquetu,¹⁷ avtorju prvega vira o pristopu na Triglav iz let 1778–1784,¹⁸ se je zdelo povsem samoumevno, da vzpeti svet obiskujejo le domačini, ki območje dobro poznajo. Po njegovem smejo tujci v gore zgolj v spremstvu vodnikov, katerim ne gre nasprotovati, ampak zaupati. Gorohodci so namreč lahko bili prepričani, da so v spremstvu vodnika varni.¹⁹ Nasploh je njegovo delo *Wie man am zweckmäßigsten Gebürge bereist* iz leta 1785 kljub časovni distanci še vedno aktualno. Ne le da ga je skoraj 100 let kasneje citiral Radics v članku »Ein Katechismus für Bergsteiger aus den Tagen Kaiser Josephs«, objavljenem v *Oesterreichische Touristenzeitung*²⁰ in tudi v vodniku iz leta 1874,²¹ ampak Hacquetovo delo najdemo tudi pri sodobnih avtorjih planinske literature.²²

V 70. letih 19. stoletja so bile razmere glede gorskih vodnikov v Vzhodnih Alpah torej precej klavrne. Vodniki so bili večinoma nosači, od katerih prav veliko védenja o gorskih vrhovih ni bilo pričakovati. Še najboljši so se Frischaufu zdeli lovci, ki so bili, če jim je to dopuščala služba, radi pripravljeni voditi turiste.²³ O prvih vodnikih nasploh in tudi o njihovih imenih je bila že objavljena izčrpna študija,²⁴ ki pa prvemu koraku nemškega »alpenvereina« pri vzpostavljanju vodniškega poklica pri nas ni namenila velike pozornosti.

Prvi koraki pri urejanju vodniškega poklica

Avtorji prvih tiskanih planinskih vodnikov so za uporabnike ob koncu knjig priložili različne sezname: tur,²⁵ markiranih poti,²⁶ za nemško govoreče uporabnike tudi preglednice z nemškimi in slovenskimi imeni ter fonetičnimi zapisi in podatki o poti, trajanju poti, prenočitvenih možnostih in taksi, ki jo je bilo treba plačati vodniku za vodenje.²⁷ Prav slednje je bilo očitno pogosto kamen spotike, saj lahko v vodnikih

-
- 17 Belsazar de la Motte Hacquet, tudi *Balthasar* ali *Balthazar Hacquet* (* 1739/1740, Le Conquet, Bretanja – † 10. I. 1815, Dunaj), naravoslovec, zdravnik, avtor. Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 7 (Wien: Universitäts-Buchdruckerei L. C. Zamarski (vormals J. P. Sollinger), 1861), 163–65. *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 22. 7. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si>.
 - 18 Evgen Lovšin, *Gorski vodniki v Julijskih Alpah* (Ljubljana: Planinska založba, 1961), 107. O pristopih in prvih pristopih na Triglav gl. tudi Peter Mikša, »Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi dokumentirani pristopi nanje,« *Zgodovinski časopis* 67, št. 3–4 (2013): 390–405.
 - 19 Peter Radics, »Katechismus für Bergsteiger aus den Tagen Kaiser Josef II,« v: *Bergfahrten in Österreich, Eins und Jetzt 1363–1887* (Augsburg und Leipzig: Amthor &che Verlagsbuchhandlung, 1888), 58.
 - 20 Peter Radics, »Ein Katechismus für Bergsteiger aus den Tagen Kaiser Josephs,« *Oesterreichische Touristenzeitung*, št. 3 (1883): 61–66.
 - 21 Peter Radics, »Katechismus für Bergsteiger aus den Tagen Kaiser Josef II,« v: *Bergfahrten in Österreich*, 45–63.
 - 22 Andreas Lesti, *Das ist doch der Gipfel: Geschichten von den Bergen der Welt* (Benevento: Bergwelten Verlag, 2020).
 - 23 Frischauf, *J. Frischauf's Gebirgsführer*, 4.
 - 24 Lovšin, *Gorski vodniki v Julijskih Alpah*.
 - 25 Frischauf, *J. Frischauf's Gebirgsführer*, 1874.
 - 26 Johann Sima, *Im Billiegrazer Gebürge. Berg- und Thalwanderungen von Johann Sima mit einer Uebersichtskarte von Laibach mit markierten Wegen* (Bamberg, Laibach: Verlag der Section »Krain« des deutschen und österreichischen Alpenvereins, In Commission bei Ig. V. Kleimayr & Fed., 1892), 62, 63.
 - 27 Rudolf Roschnik, *Führer durch die Julischen Alpen: mit fünfzehn Vollbildern, einer Rundschau, sieben Einzel und eine Übersichtskarte und mehreren Handrissen* (Klagenfurt: Joh. Heyn, 1914): 191–204.

zasledimo opozorilo, da se je bilo treba za ceno vodniške ture predhodno pogoditi.²⁸ Videti je, da izsiljevanje gorskih vodnikov torej le ni bilo tako redko.

Prav cene vodniških tur so bile dolgo časa predmet usklajevanja med vodstvom kranjske podružnice Deutscher und österreichischer Alpenverein, »Section Krain« DuÖAV, ter lokalnimi vodniki. Pri tem so bili precej glasni bohinjski vodniki, ki so se prizadevanjem znanstvenika in politika Karla Dežmana²⁹ in tudi poznejših akterjev kar precej upirali.³⁰ »Da ein ordentliches Bergführerwesen kein untergeordnetes Behikel für die Hebung des Fremdenbesuches in unserem, an Naturschönheiten so reichen Lande und für die materielle Wohlfahrt der betreffenden Gegenden wäre, so wird den Bezirks- und Gemeindebehörden die entsprechende Einwirkung in dieser Beziehung umsomehr befohlen, als schon der Umstand, dass Reisende nicht selten Führer benachbarten Länder nach Österreich mitbringen, dafür spricht, wie nothwendig es sei, unser Bergführerwesen auf eine höhere Stufe zu bringen.«³¹

S temi besedami se je zaključil odlok kranjskih deželnih oblasti, datiran s 1. junijem 1865,³² s katerim je bil napravljen prvi korak k organiziranemu in urejenemu vodništvu, saj je veljal kot podlaga vodniškemu redu (Bergführerordnung), ki je v veljavo stopil skoraj deset let pozneje, 27. junija 1874.³³ Natančno, kar z 19 člani pa je to dejavnost opredelil Razglas deželne vlade za Kranjsko leta 1904.³⁴ Navedene besede samo potrjujejo že zapisano, da je ureditev na tem področju zares bila nujna, končno tudi zato, ker so gorohodci s seboj pogosto pripeljali tuje vodnike in se za lokalne niso zmenili.

Gorsko vodništvo je torej spadalo pod pristojnost državnih uradov, to je okrajnih glavarstev, ki so kandidate morale zaslišati in o tem poročati DuÖAV. Vodniku so izdali posebno knjižico, ki jo je »potovalcu« moral pokazati pred in po opravljeni poti. Od vodnika se je pričakovalo, da se je obnašal prijazno in dostojno, pri svojem delu je moral preprečevati nesreče ter »potovalcu« v stiski nuditi vso pomoč, pri čemer ni smel ogroziti lastnega življenja. Kranjski podružnici DuÖAV je bil dolžan poročati o svojih opažanjih s poti, to je o stanju poti, mostovih, prenočiščih itd. V življenje ogrožujočih položajih je vodnik smel storitev odkloniti. Če se je neprimerno obnašal, bil

28 Frischauf, J. *Frischauf's Gebirgsführer*. 4.

29 Karel Dežman (*3. 1. 1821, Idrija – †11. 3. 1889, Ljubljana), znanstvenik in politik. – *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 22. 7. 2020, <https://www.slovenska-biografija.si>. Več o njem gl. tudi Janez Cvirn, »Vražji Dežman kaj si storil,« v: *Slovenska kronika XIX. stoletja*, 2 (Ljubljana: Nova revija, 2001–2003), 36–38.

30 Deutscher und österreichischer Alpenverein, »Section Krain« in Laibach, 1874 bis 1901: *Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881* (Laibach: Selbstverl. der Section Krain des deutschen und österreichischen Alpenvereines (Ig. V. Kleinmayr & Bamberg), 1901), 21–23.

31 DuÖAV za Kranjsko, *Festschrift*, 21. »Kakovost gorskega vodništva pri nas je treba izboljšati, ker urejenost na tem področju nikakor ni nezamenljiv dejavnik za povečanje števila tujih obiskovalcev naše z naravnimi lepotami bogate dežele, ki hkrati doprinese tudi k poboljšanju materialne blaginje teh območij. Nujnost, da okrajne oblasti ukrepajo v tej smeri, izhaja tudi iz dejstva, da tuji potovalci v Avstrijo s seboj pogosto pripeljejo vodnike sosednjih dežel.«

32 »Razpis c. k. deželne gosposke za Kranjsko 1. 6. 1865, št. 5533,« v: Zakonik in ukazni list za vojvodstvo kranjsko (Ljubljana; Rozalija Eger, 26. 6. 1865), 20–22.

33 DuÖAV za Kranjsko, *Festschrift*, 21.

34 »Razglas c. kr. deželne vlade za Kranjsko 20. 8. 1904, št. 13826,« v: *Deželni zakonik za Vojvodino Kranjsko* (Ljubljana: A. Klein & Komp., 1. 9. 1904), 44–50.

pijan ali ni izpolnjeval dolžnosti, so vodnika lahko odpustili. Za kršitve je bilo pristojno okrajno sodišče, ki mu je lahko tudi odvzelo vodniško dovoljenje.³⁵

Leto 1891 je na področju vodništva prineslo napredek, saj je iz dunajske centrale prišla pobuda o organiziranju tečaja za vodnike. Tako so nastala »Vodniška navodila« (Führer-Instructionsbuches), ki so jih dobili vsi vodniki. Leta 1892 je s spremembo *Pravil o ključih* prišlo do večjega števila oštevilčenih ključev za gorske koč. Prvi vodniki na Kranjskem, ki so te ključe dobili, so bili štirje vodniki iz Mojstrane. S tem je bil položen temelj za zagon centra prihodnjih triglavskih vodnikov.³⁶ Opis enega od izkušenejših mojstranskih vodnikov se zdi še posebej zanimiv: »Die Erscheinung des Empfohlenen [...] sprach wenig, zu seinen Gunsten. Er schien der langen ungeschlachten Glieder kaum Herr zu sein, und Ausdruck schläfriger Melancholie lagerte auf dem breiten gutmüthigen Gesicht und um den weiten Mund, dem durch das Fehlen der beiden Vorderzähne ein fortwährendes äußerst einfältiges Lächeln aufgezwungen war. Er hatte sich die Zähne ausgeschlagen, um vom Militärfrei zu kommen, ein probates Mittel zu der Zeit, als man noch die Patronen mit den Zähnen abbeißen musste [...].«³⁷

Leta 1893 je po večletnih usklajevanjih glede tarif, ki so jim bohinjski vodniki ves čas nasprotovali, rekoč, da so postavke prenizke, končno vendarle prišlo do soglasja. Istega leta pa se je že izoblikoval tudi učni načrt za tečaj bodočih vodnikov, ki naj bi se izvajal naslednje leto.³⁸

Rudolf Roschnik je prevzel skrb za vodništvo in spomladi leta 1894 je bil v Mojstrani organiziran prvi tečaj za vodnike, na katerem je sodelovalo 13 udeležencev iz Mojstrane, Dovja, z Bleda, Belega polja, iz Kranjske Gore in s Koroške Bele.³⁹

Tečaj je potekal v gostišču »Šmerc« v Mojstrani, začel se je 11. februarja, nato pa so se dobivali še pet koncev tedna. Tečaj se je odvijal v soboto zvečer in v nedeljo, pri čemer je bila večina časa namenjena praktičnim vsebinam. Od skupno 35 ur je bilo 6 ur namenjenih vodništvu, 10 ur branju zemljevidov in 12 ur nudenju prve pomoči v primeru nesreč. Med predavatelji se je še posebno izkazal oftalmolog Emil Bock.⁴⁰ 17. marca 1894 so udeleženci v prisotnosti Petra Augusta Pазze, predsednika primorske sekcije Nemško-avstrijskega planinskega društva⁴¹ in soavtorja knjige o Škocjanskih

35 DuÖAV za Kranjsko, *Festschrift*, 21.

36 Ibidem, 23, 24.

37 D. Welter, »Aus den Julischen Alpen,« *Der Alpenfreund*, št. 9, 1876, 202. »Pojava priporočenega vodnika [...] je kaj malo pričala v njegovo dobro. Zdelo se je, da komaj obvladuje izrazito dolge okončine, in izraz zaspane melanholije je počival na širokem, dobrodušnem obrazu, ki ga je ob odsotnosti prednjih zob nenehno krasil skrajno preprost nasme. Sprednje zobe si je bil namreč izbil zato, da bi bil oproščen vojaščine, preizkušen in zanesljiv način tistega časa, ko je bilo treba patrone odgrizniti še z zobmi [...].«

38 DuÖAV za Kranjsko, *Festschrift*, 23.

39 Ibid. Po poročanju *Laibacher Zeitung* so bili tečajniki: Josef in Clemens Hlebajna, Peter Kovac, Johann Rabic, Franz Skumavc, Franz Urbas, Joh. Klančnik jun. iz Mojstrane, Johann Rogar iz Kranjske Gore, Johann Eichletter in Johann Juvan z Belega polja, Johann Legat iz Dovja, Valentin Pleml z Bleda in Franz Außenech s Koroške Bele. – *Laibacher Zeitung*, 21. 3. 1894, 543.

40 Emil Bock (*19. 8. 1857, Galicija – 17. 12. 1916, Ljubljana), zdravnik, oftalmolog, sicer pa predsednik kranjske podružnice med leti 1891–1894. – *Österreichisches Biographisches Lexikon*, pridobljeno 5. 2. 2020, <https://www.biographien.ac.at>.

41 Peter August Pазza, *Chronik der Section Küstenland des deutschen und österreichischen Alpenvereins. Fest-Publication zur Vollendung des XX Vereinjahres* (Triest: Selbstverlag der Section Küstenland, 1893).

jamah,⁴² opravljali izpit, po katerem je sledila zabava. Naslednji dan je bila v ta namen slovesnost tudi v Ljubljani. Ogledu mestnih znamenitosti je ob zvokih vojaške kapele v Švicariji sledila pogostitev, ki so se je udeležili številni člani društva, zunanji gostje in seveda vseh 13 »novih« vodnikov. Vsak izmed teh je dobil cepin ali vrv, paketek povojev, zemljevid, kompas in skupinsko sliko s tečaja. Vse stroške, to je povprečno 30 fl na udeleženca, je kril centralni odbor kranjske podružnice DuÖAV.⁴³ To kaže, da je podružnica razpolagala s kar nekaj sredstvi, kot bomo videli, je omenjeni znesek v tistem času predstavljal skoraj letno rento⁴⁴ upokojenega vodnika.

O slovesnosti v Ljubljani je v sorazmerno dolgi novici poročal tudi osrednji ljubljanski časopis *Laibacher Zeitung*,⁴⁵ medtem ko v *Slovenцу, Novicah* in *Slovenskem narodu* v marcu 1894 takšnih novic ni bilo najti. Neznani avtor je torej 21. marca v uvodu z veliko naklonjenostjo pisal o delovanju in prizadevanjih DuÖAV za Kranjsko: »Das ersprießliche und erfolgreiche Wirken der Section ‚Krain‘ des deutschen und österreichischen Alpenvereines um die Erschließung unserer herrlichen Gebirgswelt für die Allgemeinheit, ihr unermüdetes und opferreiches Streben in Bezug auf Hebung des Fremdenverkehrs sind so allgemein bekannt, das uneigennütziges Schaffen des Vereines so augenscheinlich, dass es für wahr keiner weiteren Auseinandersetzungen bedarf, um die Nothwendigkeit und Nützlichkeit desselben zu erhärten.«⁴⁶

Ena od najpomembnejših nalog podružnice je bila ureditev vodništva, kar je bilo po pisanju *Ljubljančanke* opravljeno več kot odlično. Avtor je poleg natančnih datumov (11., 18. in 25. februar ter 4., 11. in 18. marec) izvajanja tečaja v Mojstrani navedel tudi vse predavatelje. Poleg omenjenega Bocka so tečaj izvajali še Josef Besel, dr. Rudolf Roschnik, dr. Fritz Suppan in Moriz Roschnik.⁴⁷ Natančnejših podatkov o omenjenih predavateljih ni bilo mogoče najti, njihovi priimki pa morda vendarle kažejo, da je šlo večinoma za osebe slovanskega porekla.

Po poročanju *Ljubljančanke* je na festbanketu v z alpinističnimi emblemi okrašeni Švicariji pozdravno napitnico, namenjeno presvetlemu cesarju, imel predsednik društva dr. Fritz Suppan. Končala se je trikratnim *Hoch*, ki je pri navzočih »izjemoma« požel vsesplošno navdušenje. Nato je sledila slavnostna himna. Pred slovesom je v imenu novih vodnikov govoril Skumavc, ki se je s preprostimi, a iskrenimi besedami najprej zahvalil podružnici DuÖAV za skrb in v imenu vseh vodnikov jamčil za zvesto služenje. Vodnike so na koncu *in corpore* slavnostno pospremili na vlak.⁴⁸ Izvedba tečaja je omogočila ureditev razmer na področju gorskega in planinskega vodništva, v Mojstrani pa so bili s tem postavljeni temelji centra vodnikov na Kranjskem.⁴⁹

42 Peter August Pazze in Friedrich Müller, *Neuer kleiner Wegweiser für die Besucher der St. Kanzianer Grotten* (S. Küstenland Dr.: Meneghelli, 1907).

43 DuÖAV za Kranjsko, *Festschrift*, 23, 24.

44 *Ibid.*, 24.

45 *Laibacher Zeitung*. 21. 3. 1894, 543.

46 *Ibid.* »Plodno in uspešno delovanje sekcije ‚Krain‘ Nemško-avstrijskega planinskega društva, da bi naš prečudoviti gorski svet čim bolj približala javnosti, njena neumorna in požrtvovalna prizadevanja za dvig kakovosti tujskega prometa so tako vsesplošno znana in njen altruizem tako očiten, da nadaljnje diskusije o nujnosti in smiselnosti njenega obstoja zagotovo niso potrebne.

47 *Ibid.*

48 *Ibid.*

49 DuÖAV za Kranjsko, *Festschrift*, 24.

Prav zato ne čudi, da je Roschnik v svojem vodniku o Triglavu prav v Mojstrani našel večino dobrih (nemško) govorečih vodnikov, le posamezne pa na Bledu, v Bohinju in Trenti.⁵⁰

Izvedba tečaja v Mojstrani predstavlja prelomni trenutek v razvoju vodniškega poklica, saj je bil narejen prvi korak pri profesionalizaciji te dejavnosti, ki je poslej lahko postala tudi osrednja ali dopolnilna gospodarska dejavnost posameznika. Posledično je to prispevalo k modernizaciji turizma, ki je s tem dogodkom zagotovo doživel preskok v kakovostnejše izvajanje te dejavnosti v današnjem slovenskem prostoru. Ob tem je namreč vendarle treba tudi zapisati, da je bil prvi slovenski vodniški tečaj izpeljan več kot deset let pozneje, leta 1906 v Ljubljani, na katerem se je sicer izobraževalo 30 pripravnikov iz Mojstrane, Bohinjske Bistrice, Srednje vasi, Žirovnice, Radovne, Rateč, Mlina pri Bledu, Luč, Stahovice pri Kamniku, Begunj in Kranjske Gore.⁵¹

Da bi se zaslužek vodništva enakomerno porazdelil med vse mojstranske vodnike, je bil sprejet poseben red, po katerem je gorohodec po svoji lastni želji sicer lahko izbral vodnika, vendar je prednost imel tisti vodnik, ki je v preteklem letu opravil najmanj gorskih tur. Da je bilo to transparentno, se je v ta namen (prav tako) v gostilni Šmerc vodila posebna knjiga, ki je bila skrbno shranjena v lično izdelani škatli.⁵²

Na Kranjskem se je torej prav zaradi prizadevanj v letih 1893–94 vzpostavil red na področju vodništva in postal tako primerljiv z razmerami, ki so vladale v sosednjih deželah. Od leta 1895 je bila v veljavi tako imenovana »Versorgungsliste«. Vodnik, ki je bil na listi, je bil deležen ugodnosti, na primer pokojnine, a tudi določenih obveznosti. Vsako kršenje je bilo kaznovano s prepovedjo opravljanja vodništva. Tako je bil že leta 1895 dostop na listo onemogočen trem vodnikom, ki se niso podredili pravilom. Tudi pozneje je bilo kar nekaj takšnih primerov, ko so vodniki s svojimi dejanji škodovali DuÖAV. Leta 1896 so bohinjskemu vodniku Lorenzu Jelarju odvzeli vodniško dovoljenje, ker je prebarval markacijo kranjske podružnice po nekem drugem naročilu in ker kljub večkratnim opominom med vodenjem ni nosil znaka društva.⁵³

Drug tak primer pa je bil Michael Uršič iz Kamnika, ki je prav tako izgubil vodniško dovoljenje in podporo, ker je brez dovoljenja nosil vodniški znak drugega društva in markiral pot z barvami »tujega« društva.⁵⁴

Vodniki so lahko bili zaradi posebnih dejanj ali zaslug tudi nagrajeni. Tako na primer Lorenz Potočnik iz Kamnika in Lorenz Gantar iz Bohinja, ker sta v letih 1898–1899 ujela več uničevalcev kažipotov.⁵⁵

Gotovo gre ob tem omeniti tudi prvega najboljšega »starega« vodnika, ki je moral leta 1893 zaradi opešanosti izstopiti iz vodniških vrst. Gre za Johanna Klančnika, ki ni le utiral poti vodniški službi in z navdušenjem opravljal dela vodnika, ampak se je

50 Rudolf Roschnik, *Der Triglav: mit 17 Abbildungen, 2 Karten und 1 Umrissszeichnung*, Stuttgart (Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt, 1906), 27.

51 Lovšin, *Gorski vodniki v Julijskih Alpah*, 50.

52 DuÖAV za Kranjsko, *Festschrift*, 24.

53 Ibid., 25.

54 Ibid., 26.

55 Ibid.

izkazal tudi kot zvest član društva DuÖAV. Zaradi vseh zaslug je bil kot prvi vodnik na Kranjskem upravičen do »vodniške podpore«. Leta 1893 je dobil 20 fl, vsako naslednje leto pa 36 fl.⁵⁶

Nekaj besed o vodniških tarifah

Koliko je bila vredna letna renta Johanna Klančnika? In kaj je bilo s spornimi tarifami vodnikov? Preden primerjamo cene vodniških tur z nekaterimi drugimi predmeti ali storitvami tistega časa, je treba omeniti denarno reformo, ki se je zgodila prav na prelomu stoletja. Z njo so po letu 1900 forinte (fl) in krajcarje (kr) zamenjale krone (K) in helerji (h) ali na Slovenskem vinarji (vin).⁵⁷

V skladu z že omenjenimi denarnimi reformami so se menjale tudi cene vodniških tur. Poglejmo nekaj primerov pred in po letu 1900. Povprečna cena dnevnega vodenja je po Frischaufu pred letom 1900 bila 2–3 fl.⁵⁸ Za deveturno vodenje od Rablja do Kanina je bilo treba odšteti 6 fl, pot od istega izhodišča do Mangarta (štiri ure) bi pohodnika stala 4 fl, deseturno vodenje do Montaža pa 7 fl.⁵⁹ Poglejmo, kaj so te cene pomenile v primerjavi s cenami nekaterih predmetov v tistem času.

Cena Jägrovega vodnika po Kanalski dolini iz leta 1873 je bila 1 fl in 30 kr, priložena geografska karta pa 30 kr.⁶⁰ Zaradi ilustracij je bil Rablov vodnik po Štajerski in Kranjski iz leta 1885 dražji, zanj je bilo namreč treba plačati 2 fl in 30 kr.⁶¹ Pred letom 1900 je bila polletna naročnina za *Laibacher Zeitung* (dostava po pošti) 7 fl in 50 kr, desetvrstični oglas pa je stal 60 kr. Za primerjavo še nekaj cen izdelkov z marčevske ljubljanske tržnice leta 1873: bokal (1,5 l) mleka je stal 10 kr, funt (okoli 500 g) masla 44 kr, vagan (približno 61 l) pšenice pa 6 fl in 60 kr.⁶² Morda ob tem še podatek, da je kilogram belega kruha na prelomu iz 19. v 20. stoletje stal 25 kr, kilogram rženega pa 13 kr.⁶³

Cena Badjurovega vodnika leta 1913 je bila 60 h (ali vinarjev).⁶⁴ Takrat je bilo za polletno naročnino za *Laibacher Zeitung* (dostava po pošti) treba plačati 15 K, za

⁵⁶ Ibid, 24.

⁵⁷ O tem gl. Vinko Rajšp, »Slovenski protestantizem, urška tiskarna in cene,« v: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem: posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984*, ur. Peter Kos et al. (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1987), 33–36. Za primerjavo cen posameznih artiklov gl. tudi Vasilij Melik, »Nekaj o cenah, plačah in kulturi v predmarčni dobi,« v: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem: posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije*, ur. Peter Kos et al. (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1987), 37–42.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Jäger, *Touristen-Führer im Kanalthal (Kärnten)*, 55.

⁶⁰ Ibid., naslovna stran.

⁶¹ Rabl, *Illustrierter Führer durch Steiermark und Krain*, nepaginirano.

⁶² *Laibacher Zeitung*, 31. 3. 1873, št. 73, 514.

⁶³ Eva Holz, »Plačevanje ljubljanskih mestnih uradnikov v drugi polovici 19. stoletja,« v: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem: posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije*, ur. Peter Kos et al. (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1987), 45.

⁶⁴ Rudolf Badjura, *Na Triglav, v kraljestvo Zlatorogovo! (kažipot na Triglav): 27 fotografičnih posnetkov, 1 zemljevid, 3 načrti*. (V Ljubljani: H. Badiura, 1913), uvodna stran.

štirivrstični oglas pa 50 h (vin). Na ljubljanski tržnici je januarja leta 1900 kilogram masla stal 1 K in 80 h, liter mleka pa 16 h (vin).⁶⁵ Preprost izračun torej pokaže, da je bilo pred letom 1900 za ceno vodnika mogoče dobiti skoraj 1,5 kg masla, po letu 1900 pa je cena vodnika bila vredna manj kot pol kilograma masla.

Poglejmo še nekaj cen vodniških tur po letu 1900. Badjura v vodniku iz leta 1913 navaja, da je vodenje iz Mojstrane do Aljaževega doma stalo 4 K, do konca doline Vrat, kar znese približno štiri ure, pa 5 K. Vodena pot na Triglav čez Vrata je bila za dve kroni dražja kot pot čez Krmo ali Kot. Kot zanimivost morda še podatek, da je bila cena vodenja iz Bohinja do Kredarice, to je približno pet ur, 10 K, z Bleda čez Pokljuko na Triglav in nazaj pa 18 K.⁶⁶ Za primerjavo še nekaj drugih cen. Badjurov vodnik iz leta 1913 je stal 60 h (vin), za liter mleka je bilo treba odšteti 16 h (vin).⁶⁷

Primerjava cen v posameznih vodnikih Triglavskega pogorja, je pokazala, da so bile cene bolj ali manj enotne in večjih odstopanj ni bilo.⁶⁸

Za lažjo predstavo o vrednosti omenjenih cen v tistem času naj navedem nekaj števil tedenskih mezd (tekstilnih) delavcev pred in po letu 1900. Seveda gre le za približno orientacijo, saj so bile mezde glede na stroko (živilska, lesna, rudarska itd.) precej različne.⁶⁹ Tedenska mezda tekstilnega delavca je bila pred letom 1900, preračunana v krone, okoli 9,6 K, po letu 1913 pa 15,4 K.⁷⁰ Za leto 1912 so bile na primer delavske mezde v razponu od 50 K do 200 K mesečno, plače uslužbencev od 200 K do 800 K mesečno, plače direktorjev pa od 1.000 K do 2.500 K in več.⁷¹ Iz navedenih podatkov o delavskih mezdah in vodniških storitvah je razvidno, da so slednje za preprostega človeka bile kar visoke, saj je za približno 12 štiriurnih vodenj vodnik zaslužil mesečno mezdo najmanj plačanega delavca. Iz tega bi se torej dalo sklepati, da so vodniške storitve lahko doprinesle h kar lepemu dodatnemu zaslužku ali so resnično lahko postale osrednja gospodarska dejavnost posameznika.

Cene na štajerskem koncu, ki jih je mogoče najti v Kocbekovem vodniku, so bile zelo natančno opredeljene, saj jim je avtor namenil kar tri strani. Zanimiva je primerjava cen v obeh Kocbekovih vodnikih. Za enako turo z istega izhodišča, Okrešelj-Kamniško sedlo, je bilo po podatkih iz leta 1894 treba odšteti 1 fl in 30 kr,⁷² po podatkih iz leta 1904 pa 4 K.⁷³

Vodnik je smel zahtevati višjo ceno, če je šlo za vezano turo, in sicer 6 K na dan na »višavi« in 4 K na dan v dolini. Cene vodniških tur v Kamniškem in Triglavskem

65 *Laibacher Zeitung*, 22. 1. 1900, 138.

66 Badjura, *Na Triglav, v kraljestvo Zlatorogovo!*, 103.

67 *Laibacher Zeitung*, 31. 3. 1873, 14.

68 Roschnik, *Führer durch die Julischen Alpen*, 191–204.

69 Franc Kresal, »Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 35, št. 1–2 (1995): 10–13.

70 *Ibid.*, 11.

71 Franc Kresal, »Davki na Slovenskem od avstrijske davčne reforme 1896 do jugoslovanske 1928,« *Zgodovinski časopis* 49, št. 3 (1995): 422.

72 Fran Kocbek in M. Kos, *Vodnik za Savinske planine in najbližjo okolico* (V Celji: Slovensko planinsko društvo, 1894), 94.

73 Fran Kocbek, *Savinske planine: vodnik po gorah in dolinah v Savinskih planinah* (V Št. Petru v Savinski dolini: A. Cvenkel, 1903), 86.

pogorju po letu 1900 so bile v celotnem vzpetem svetu današnjega slovenskega območja enotnejše. Razlog za to je gotovo v vse boljši pravni ureditvi na tem področju, saj so »cenovnike« potrjevali po »11. členu namestniške naredbe z 31. decembra 1873 deželnega zakonika iz leta 1874«, ki ga je okrajno glavarstvo v Celju potrdilo 12. aprila 1895.⁷⁴ Kocbek je ob tem priložil še *Red za planinske vodnike v vojvodini Štajerski*,⁷⁵ katerega določila so se nanašala zgolj na vodnike, in ne na »potovalce«. Zanimiv je 11. člen, po katerem je vodnik zavezan, da »potovalcu« nosi do 8 kg prtljage, slednji pa ga »nikakor ne sme siliti, več teže nositi«,⁷⁶ zapisano pa je tudi, da se mora vodnik »hraniti sam ter ne sme zahtevati še drugega plačila razen onega, katero je določeno po tem cenovniku«.⁷⁷

O aktualnosti vodništva in vodniških tarif v obravnavanem času pričata tudi dva priročnika, ki sta izšla pri kranjski podružnici DuÖAV, priročnik o tarifi gorskih vodnikov po Kamniških Alpah⁷⁸ in priročnik po Julijskih Alpah.⁷⁹

Avtorji tiskanih vodnikov so se torej dobro zavedali, da hoja v hribe pač ni nekaj, kar bi lahko počel vsak, zato so nekateri za vsak primer že objavili sezname gorskih reševalnih postaj.⁸⁰

V duhu prvotnih tiskanih vodnikov, predvsem pa za boljšo preglednost glede vrednosti takratnega denarja, naj se prispevek zaključi v obliki »cenovnika« (tabela 1), povzetka zgoraj napisanega.

Tabela 1: Primerjava cen blaga in storitev pred in po letu 1900

Cene pred letom 1900	fl	kr	Cene po letu 1900	K	h
planinski vodnik	1	30	planinski vodnik		60
poll. naročnina Laibacher Zeitung	7	50	poll. naročnina Laibacher Zeitung	15	
1,5 l mleka		10	1 l mleka		16
500 g masla		44	500 g masla		80
jajca /kos		1 3/7	jajca /kos		7
štiriurno vodenje (Okrešelj–Kamniško sedlo)	1	30	štiriurno vodenje (Okrešelj–Kamniško sedlo)	4	
izposoja ključa pl. kočē		10	ležišče na slami	1	20

74 Ibid., 87.

75 Ibid., 98–102.

76 Ibid., 101.

77 Ibid., 90.

78 *Bergführer-Tarif für die Steiner-Alpen* (Laibach: Section Krain, 1904).

79 *Bergführer-Tarif für die Julischen Alpen und die Karawanken* (Laibach: Section Krain, 1893).

80 Roschnik, *Der Triglav*, 82, 83. O začetkih gorskega reševanja gl. tudi Peter Mikša, »Začetki reševanja v naših gorah in nastanek prve reševalne postaje«, *Friko.si*, pridobljeno 20. 11. 2019, <https://www.friko.si/index.php/alpinizem/2867-zaetki-reevanja-v-naih-gorah-in-nastanek-prve-reevalne-postaje>.

Zaključek

Konec 19. stoletja se je zaradi vse bolj množičnega obiska vzpetega sveta, ko so takratni gorohodci pogosto s seboj pripeljali vodnike, pokazala potreba po poenotenju ter ureditvi te dejavnosti tudi na lokalnih območjih. Pri tem ni šlo le za izobraževanje bodočih vodnikov, ampak tudi za poenotenje vodniških tarif. Prvotni vodniki, večinoma lokalni pastirji ali domačini, ki so vodenje opravljali poleg svoje primarne dejavnosti, so namreč od gorohodcev zahtevali različna plačila in za to nudili tudi različno kakovostne storitve.

Po zgledu, predvsem pa na pobudo dunajske centrale DuÖAV so bili tudi na današnjem slovenskem območju napravljene prvi koraki na področju vodniške službe. Center planinskih vodnikov je postala Mojstrana, kjer je bil organiziran tudi prvi tečaj za 13 vodnikov iz bližnje okolice. Tečaj so zaključili z odlično opravljenim izpitom, ki mu je še isti dan sledila slovesnost v Mojstrani. Zaključek je bil naslednji dan v obliki kar odmevne slovesnosti v lepo okrašeni Švicariji v Ljubljani. S tem so bili položeni temelji za nadaljnji razvoj profesionalnega planinskega vodništva. Prišlo je do poenotenja tarif vodniških tur in pogojev za pridobitev licence, določene so bile dolžnosti in pravice vodnikov, nad njimi pa se je izvajal tudi nadzor. S tem je bila na eni strani dosežena enotnost takšnih storitev, na drugi pa se je vzpostavil tudi drugačen, bolj profesionalen odnos med takratnimi gorohodci in lokalnimi vodniki.

Omenjeni tečaj, ki se je zgodil več kot deset let pred prvim slovenskim vodniškim tečajem, predstavlja prelomni trenutek na področju vodništva ali vodniškega poklica. Na eni strani je namreč pomenil začetek profesionalizacije te dejavnosti, ki je posamezniku poslej lahko omogočila ne le dopolnilno dejavnost, ampak osrednjo gospodarsko dejavnost, na drugi pa je bil to korak k modernizaciji turistične dejavnosti v današnjem slovenskem prostoru, ki je s tem dogodkom zagotovo prešla na kakovostnejšo raven.

Seznam virov in literature

Časopisni viri

- Abram, Josip. »Opis Trente.« *Planinski Vestnik*, št. 9, 1907, 134.
- *Laibacher Zeitung*, 31. 3. 1873, 514.
- *Laibacher Zeitung*, 21. 3. 1894, 543.
- *Laibacher Zeitung*, 22. 1. 1900, 138.
- Mikša, Peter. »Začetki reševanja v naših gorah in nastanek prve reševalne postaje.« *Friko.si – slovenski plezalni portal*. Pridobljeno 20. 11. 2019. <https://www.friko.si/index.php/alpinizem/2867-zacetki-reevanja-v-naih-gorah-in-nastanek-prve-reevalne-postaje>.
- Radics, Peter. »Ein Katechismus für Bergsteiger aus den Tagen Kaiser Josephs.« *Österreichische Touristenzeitung*, 1883, št. 3, 61–66.
- Welter, D.. »Aus den Julischen Alpen.« *Der Alpenfreund*, 9. zv, 1876, 192–226.

Literatura

- Badjura, Rudolf. *Na Triglav, v kraljestvo Zlatorogovo! (kažipot na Triglav): 27 fotografičnih posnetkov, 1 zemljevid, 3 načrti*. V Ljubljani: H. Badiura, 1913.
- Baedeker, Karl. *Südbaiern, Tirol und Salzburg: Österreich, Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland; Handbuch für Reisende*. Leipzig: Baedeker, 1878.
- Batagelj, Borut. »Odkritje gora: strukturne spremembe v dojemanju gora na Slovenskem.« *Ekonomski i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, št. 6 (2010): 124–42.
- *Bergführer-Tarif für die Julischen Alpen und die Karawanken*. Laibach: Section Krain, 1893.
- *Bergführer-Tarif für die Steiner-Alpen*. Laibach: Section Krain, 1904.
- Bruckmüller, Ernst. »Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva.« *Zgodovinski časopis* 45, št. 3 (1991): 369–89.
- Cvirn, Janez. »Vražji Dežman kaj si storil.« V: *Slovenska kronika XIX. stoletja, knj. 2*, ur. Janez Cvirn, 36–38. Ljubljana: Nova revija, 2001–2003.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Deutscher und österreichischer Alpenverein, „Section Krain“ in Laibach, 1874 bis 1901. *Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881*. Laibach: Selbstverl. der Section Krain des deutschen und österreichischen Alpenvereines, 1901.
- *Deželni zakonik za Vojvodino Kranjsk*, 44–50. Ljubljana: A. Klein & Komp., 1. 9. 1904.
- Dežman, Jože. *Slovensko meščanstvo: od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*. Celovec: Mohorjeva, 2008.
- Frischauf, Johannes. *Die Kreuzer-Alpe bei Stein (1837–1924)*. Laibach: Kleinmayr & Bamberg, Verfassers, med 1877 in 1900.
- Frischauf, Johannes. *Die Sannthaler Alpen: mit einer Karte und einem Panorama*. Wien: Brockhausen & Bräuer, 1877.
- Frischauf, Johannes. *J. Frischauf's Gebirgsführer. Steiermark, Kärnten, Krain und die angrenzenden Theile von Oesterreich, Salzburg, Tirol*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1874.
- Holz, Eva. »Plačevanje ljubljanskih mestnih uradnikov v drugi polovici 19. stoletja.« V: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem: posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije*, ur. Peter Kos, Janez Majce, Vasilij Melik, Darja Mihelič et al., 43–46. Ljubljana: 11. in 12. decembra 1984.
- Janša, Olga. »Zgodovina turizma na Slovenskem.« *Turistični vestnik*, 1–6 (1968): 116.
- Kocbek, Fran in Mihael Kos. *Vodnik za Savinske planine in najbližjo okolico*. Celje: Slovensko planinsko društvo, 1894.
- Kocbek, Fran. *Savinske planine: vodnik po gorah in dolinah v Savinskih planinah*. V Št. Petru v Savinski dolini: A. Cvenkel, 1903.
- Kresal, Franc. »Davki na Slovenskem od avstrijske davčne reforme 1896 do jugoslovanske 1928.« *Zgodovinski časopis* 49, št. 3 (1995): 421–25.
- Kresal, Franc. »Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1–2 (1995): 7–25.
- Lesti, Andreas. *Das ist doch der Gipfel: Geschichten von den Bergen der Welt*. Benevento: Bergwelten Verlag, 2020.
- Lončar, Dragotin. *Politično življenje Slovencev (Od 4. januarja 1797 do 6. januarja 1919)*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1921.
- Lovšin, Evgen. *Gorski vodniki v Julijskih Alpah*. Ljubljana: Planinska založba, 1961.
- Melik, Vasilij. »Nekaj o cenah, plačah in kulturi v predmarčni dobi.« V: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem: posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije*, ur. Peter Kos, Janez Majce, Vasilij Melik, Darja Mihelič et al., 37–42. Ljubljana: 11. in 12. decembra, 1984.
- Mikša, Peter in Maja Vehar. »Telovadba, šport in ženske na Slovenskem: čas do 1. svetovne vojne.« *Retrospektive: Znanstvena revija za zgodovinske in sorodna področja* 1, št. 1 (2008): 10–38.

- Mikša, Peter. »Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi dokumentirani pristopi nanje.« *Zgodovinski časopis* 67, št. 3–4 (2013): 390–405.
- Mlač, Bine, ur. *Planinski terminološki slovar*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2002.
- Mlakar, Janko. *Iz mojega nahrbtnika*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.
- Pazza, Peter August. *Chronik der Section Küstenland des deutschen und österreichischen Alpenvereins. Fest-Publication zur Vollendung des XX Vereinjahres*. Triest: Selbstverlag der Section Küstenland, 1893.
- Pазze, Peter August in Müller Friedrich. *Neuer kleiner Wegweiser für die Besucher der St. Kanzianer Grotten*. S. Küstenland (Dr.: Meneghelli), 1907.
- Radics, Peter. *Führer durch Krain. Die Landeshauptstadt Laibach und die schönsten Touren in Oberkrain, Innerkrain und Unterkrain für Reisende und Einheimische*. Laibach: J. Giontini, 1885.
- Radics, Peter. »Katechismus für Bergsteiger aus den Tagen Kaiser Josef II.« V: *Bergfahrten in Österreich, Eins und Jetzt 1363–1887*, 45–63. Augsburg und Leipzig: Amthor'sche Verlagsbuchhandlung, 1888.
- Rajšp, Vinko. »Slovenski protestantizem, uraška tiskarna in cene.« V: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem: posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984*, ur. Peter Kos, Janez Majce, Vasilij Melik, Darja Mihelič et al., 33–36. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev, 1987.
- Roschnik, Rudolf. *Der Triglav: mit 17 Abbildungen, 2 Karten und 1 Umrisszeichnung*, Stuttgart. Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt, 1906.
- Roschnik, Rudolf. *Führer durch die Julischen Alpen: mit fünfzehn Vollbildern, einer Rundschau, sieben Einzel und eine Übersichtskarte und mehreren Handrissen*. Klagenfurt: Joh. Heyn, 1914.
- Sima, Johann. *Im Billiegrazer Gebirge. Berg- und Thalwanderungen von Johann Sima mit einer Uebersichtskarte von Laibach mit markierten Wegen*. Bamberg, Laibach: Verlag der Section »Krain« des deutschen und österreichischen Alpenvereins, In Commission bei Ig. V. Kleimayr & Fed., 1892.
- Wurzbach. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien: Universitäts-Buchdruckerei L. C. Zamarski (vormals J. P. Sollinger), 1861.
- *Zakonik in ukazni list za vojvodstvo kranjsko*, 20–22. Ljubljana; Rozalija Eger, 26. 6. 1865.

Spletni viri

- *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Pridobljeno 5. 2. 2020. <https://www.biographien.ac.at>.
- *Planinska zveza Slovenije*. Pridobljeno 1. 10. 2019. <https://www.pzs.si>.
- *Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. Pridobljeno 22. 4. 2020. <https://fran.si>.
- *Slovenski biografski leksikon*. Pridobljeno 12. 1. 2020. <https://www.slovenska-biografija.si>.

Mojca Peternel

THE FIRST STEPS TOWARDS ORGANISING THE ALPINE GUIDE PROFESSION

SUMMARY

At the end of the 19th century, the need for the unification and regulation of mountaineering in the local areas became apparent due to the increasing number of visitors to the highlands who would often bring guides with them. The process involved not only the training of the future guides but also the unification of tariffs. The original guides – mostly local shepherds or locals who doubled as guides in addition to their primary activities – demanded various fees from the mountaineers as well as offered services of different qualities.

In the Slovenian territory at the time, the first steps in the field of the alpine guide service were made in the 1890s. Mojstrana, the village where the first training course for thirteen guides from the surrounding area was organised, became the mountain guide centre. The foundations for the further development of mountain guiding were thus established. In addition to the uniform tariffs for guided tours and the conditions for obtaining licenses, the duties and rights of mountain guides as well as the control over them were implemented. The uniformity of mountain guiding services as well as a different, more professional relationship between the contemporaneous mountaineers and local guides was thus ensured. Thus, not only did tourism develop to a higher level, but a turning point was also reached where mountain guiding could become one's complementary or even main activity.

1.01

Martin Bele*

Plin, elektrika in možje, zaslužni za njun prihod v Maribor**

IZVLEČEK

Pričujoče besedilo obravnava razvoj glavnega mesta slovenske Štajerske v približno petih desetletjih pred koncem prve svetovne vojne. Maribor je v obravnavanem časovnem obdobju napredoval v številnih ozirih. Poleg tega, da je njegovo prebivalstvo zelo naraslo, so v njem nastajali vedno nove institucije, monumentalne stavbe, industrijski obrati in vedno boljše železniške povezave. Predvsem v omenjeno obdobje segajo začetki uporabe električne energije in plina, kar v prispevku tudi zavzema osrednji prostor. Pri nastanku mariborske plinarne je vodilno vlogo sicer igrala potreba po ureditvi in modernizaciji mestne razsvetljave. Medtem je elektrika pot v mesto našla predvsem po zaslugi velikih in premožnih industrialcev (predvsem Karla Scherbauma, Ludwiga Franza ter Franza Negerja). Ti so prav tako uporabljali za razsvetljavo obratov ali pa za optimalnejše obratovanje svojih proizvodnih enot.

Ključne besede: Maribor, plin, elektrika, prva svetovna vojna, Avstro-Ogrska, elektrarna na Fali, Georg Graff, Karl Scherbaum, Ludwig Franz, Franz Neger

* **Dr., docent, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor; martin.bele@gmail.com**

** Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom* št. P6-0138 (A), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

GAS, ELECTRICITY AND MEN WHO ENSURED THEIR ARRIVAL IN MARIBOR

The present text deals with the development of Maribor – the capital of Styria, Slovenia – during the five decades leading up to World War I. In this period, Maribor made significant progress in many different areas. Its population grew considerably and it became home to many new institutions, including monumental buildings and industrial plants. Above all, it was very well connected by the railway. The arrival of natural gas and electricity into the city represents the central focus of the present text. The main reason for the construction of the local gasworks was the city's (poorly organised) street lighting. Electricity found its way into the city primarily thanks to Maribor's leading industrial magnates (in particular Karl Scherbaum, Ludwig Franz, and Franz Neger). These individuals used electricity for the illumination of their establishments as well as to power their manufacturing machines.

Keywords: Maribor, natural gas, electricity, World War I, Austria-Hungary, Fala hydroelectric power plant, Georg Graff, Karl Scherbaum, Ludwig Franz, Franz Neger

Uvod

Druga polovica 19. stoletja je bila v mnogih državah tedanje Evrope in ostalega sveta obdobje (bolj ali manj) hitre industrializacije. V življenje preprostih ljudi je prihajalo vedno več novih izumov. Nastajati so začeli številne tovarne, železnice in drugi industrijski obrati, ki so vedno bolj spreminjali do tedaj utečeni način življenja in dela. Medtem ko so se vplivi industrializacije na družbo v tedanji Veliki Britaniji začeli kazati že v dveh desetletjih pred letom 1850, se je to v ostalih delih (Zahodne in Srednje) Evrope dogajalo predvsem po letu 1870.¹ Tako je bilo tudi na prostoru današnje Slovenije.

Velik gospodarski katalizator tedanjih avstrijskih dežel je bila sredi 19. stoletja predvsem t. i. Južna železnica med Dunajem in Trstom. Ta je Maribor dosegla že leta 1846, Ljubljano tri leta kasneje, Trst pa šele leta 1857. Pred letom 1846 so se mariborski prebivalci ukvarjali predvsem z vinogradništvom, obrtjo in tranzitno trgovino s Koroško.² Po letu 1846 je zadnjo zamenjala železnica, ki je mestu nudila vse pogoje za lep razvoj.³ Že v štiridesetih letih so si koroški deželni stanovi prizadevali tudi za izgradnjo železniške proge med Celovcem (ali Beljakom) in Mariborom. Po raznih zapletih

1 Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution: Europe 1789–1848* (New York: Vintage, 1996), 26–28.

2 Ivan Mohorič, *Zgodovina železnic na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1968), 16, 17.

3 Mojca Štuhec, *Z železnico do modernejšega Maribora; arhitektura in urbanizem Maribora med letoma 1846 in 1918* (Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, 2016), 31.

se je gradnja poleti 1857 res začela, zanjo pa je bil v Mariboru, na desnem bregu Drave, zgrajen poseben kolodvor. Zaradi izjemno zahtevnega terena se je gradnja železnice proti Koroški precej zavlekla. Proga do Vuzenice je bila odprta novembra 1862, do Celovca marca 1863, do Beljaka pa šele januarja 1864.⁴

Gonilna sila novega razvoja v Mariboru so bile v drugi polovici 19. stoletja delavnice Južne železnice ter razna industrija, obrt in trgovina. Okoliško kmetijstvo se je zdaj dokončno moralo umakniti na stranski tir.⁵ Po letu 1861 so začeli v mestu urejevati nekatere ulice, jih kanalizirati, tlakovati in opremljati s pločniki. Pred tem so mariborske ulice in trgi zelo smrdeli, potem se je to začelo izboljševati. Že od sedemdesetih let naprej je bilo v Mariboru ustanovljenih vedno več industrijskih podjetij, med letoma 1890 in 1910 kar 18. Šlo je za živilska podjetja, kemično industrijo in opekarne.⁶

Ostala območja ob železnici je prav tako zajela industrializacija, a slovensko ozemlje je za najrazvitejšimi deli dvojice monarhije še vedno precej zaostajalo. V primerjavi s številom prebivalstva na današnjem Slovenskem je bilo pred prvo svetovno vojno polovico manj industrijskih obratov, kot je bilo povprečje za Avstrijo. V primerjavi z najrazvitejšo Češko je bilo dve tretjini manj industrijskih obratov. Na celotnem slovenskem etničnem ozemlju je avstrijska gospodarska politika pred prvo svetovno vojno spodbujala predvsem rast Trsta kot pomembnega pomorskega pristanišča. S tem v zvezi je bila železniška povezava med Dunajem in Trstom še toliko pomembnejša.⁷

Mariborska mestna občina je bila ustanovljena leta 1849 in je štela 4.168 prebivalcev. Septembra naslednjega leta je mesto pozvalo k združitvi svoja predmestja, kar se je tudi zgodilo.⁸ Leta 1851 je razširjeno mesto tako štelo 6.706 prebivalcev. Leta 1857 je bilo prebivalcev 7.572, leta 1867 pa že 12.670. V isto obdobje segajo začetki mariborskega mestnega parka in mnogih novih ulic. Popisovalci so leta 1890 ugotovili, da šteje mesto 19.898 prebivalcev (od tega 15.950 Nemcev), 20 let kasneje pa že 27.994 prebivalcev (od tega 22.653 Nemcev). Avstrijski Maribor se je potemtakem lahko kosal s Celovcem. Nov jugoslovanski Maribor je štel leta 1921 30.739 prebivalcev, od katerih se jih je tedaj le še 6.455 deklariralo za Nemce. Slovencev je tedaj bilo 20.374.⁹ V petih desetletjih pred razpadom Avstro-Ogrske je Mariboru načelovalo pet županov, Josef Dominik Bancalari (1868–1870), Matthäus Reiser (1870–1882), Ferdinand Duhatsch (1883–1885), Alexander Nagy (1886–1902) in Johann Schmiderer (1902–1919).¹⁰ Ti možje so imeli do politike, narodnostnih vprašanj

4 Mohorič, *Zgodovina železnic*, 58–63, 81–88.

5 Franjo Baš, *Maribor v avstrijski ustavni dobi* [separat] (Maribor: S. l.: s. n., 1969), 216.

6 Andrej Studen, »Maribor na poti v moderno mesto,« v: *Mesto in gospodarstvo: mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*, ur. Željko Oset et al. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 2010), 39, 45.

7 Aleš Gabrič, »Od Zedinjene Slovenije do razpada Avstro-Ogrske,« v: *Slovenski zgodovinski atlas*, ur. Drago Bajt in Marko Vidic (Ljubljana: Nova revija, 2011), 152, 153.

8 Zdenka Semlič Rajh, *Sejni zapisniki občinskega odbora Mestne občine Maribor: 1853–1856* (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2015), 8.

9 Franjo Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije* (Maribor: Obzorja, 1989), 141. Baš, *Maribor v avstrijski ustavni dobi*, 216.

10 Gregor Jenuš, »'Ljubi Bog, kako varovati, česar ni; saj vendar pri vseh koncih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!': Johann Schmiderer – zadnji mariborski župan avstrijske dobe,« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3

in modernizacije različne poglede. Zdi se, da je na področju tehnološkega napredka mesta še največ prispeval Nagy.¹¹

Mariborska plinarna

Ustanovitev mariborske plinarne je bila povezana predvsem z mestno razsvetljavo. Pred letom 1862 so meščani za razsvetljavo v tem mestu uporabljali sveče in oljenke, nato pa petrolejke. Že leta 1840 je bilo v mestu okrog 81 luči različnih velikosti, lastne svetilke pa so imele tudi večje hiše in predvsem gostilne. Luči so sicer gorele le takrat, ko ni sijala luna.¹² Gospodarska svoboda, uzakonjena z obrtnim redom iz leta 1859, je dala avstrijskim državljanom veliko možnosti za samoiniciativo in posledičen razmah industrije. Zdaj podjetni posamezniki za ustanavljanje tovarn niso več potrebovali privilegija deželnega oblastva. Za Maribor, mesto, ki je ležalo ob glavni železnici monarhije in ki sta mu takrat načelovala župan Otmar Reiser (1850–1861)¹³ in njegov naslednik Andreas Tappeiner (1861–1867),¹⁴ je bila to odlična novica in industrijski obrati so v mestu začeli nastajati drug za drugim. Kmalu sta mesto dosegla tudi elektrika in plin.¹⁵

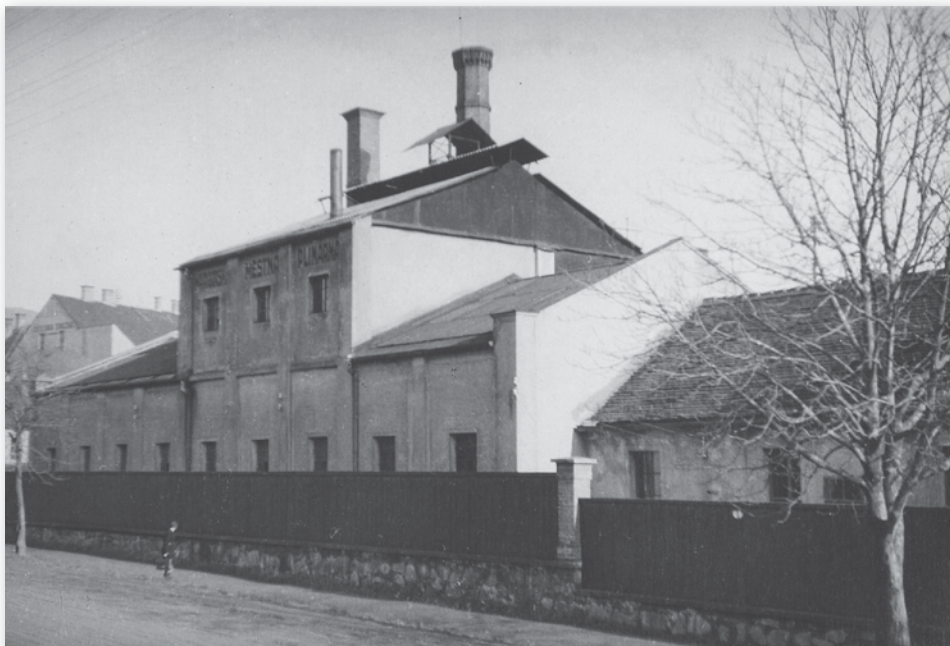
Odsev vsega doseženega napredka je bila ureditev mariborske plinarne za modernizacijo zastarele mestne razsvetljave. Že oktobra 1868 je vpeljavo plinske razsvetljave ponudil Franz Scherer, direktor Zavoda za plinsko razsvetljavo ali *Gasbeleuchtungsanstalt* iz koroškega Celovca. Posla nazadnje ni dobil, nalogo pa so zaupali nekemu možu, ki ga v članku *Marburger Zeitung* najdemo pod imenom J. Graff.¹⁶ Pogodba je bila 18. marca 1869 sicer sklenjena z Georgom Graffom iz kraja Gernersheim, 15 km jugozahodno

(2017): 901–28. Podrobneje glede tedanjih mariborskih županov gl. Darko Friš et al., *Snovalci sodobnega mesta ob Dravi: mariborski župani: 1850–1941* (Maribor: Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča, 2017).

- 11 Vinko Skitek, »Aleksander Nagy – župan mestne občine Maribor na prelomu iz 19. v 20. stoletje,« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 874–76. Zgoraj omenjeno dejstvo gre najbrž pripisati Nagyjevi izobrazbi in dejavnostim v obdobju pred nastopom županske funkcije. Nagy je študiral na visokih tehniških šolah v Gradcu in na Dunaju. Potem je najprej nastopil službo v veronski trdnjavi, nato pa je do 1881 sodeloval pri železniških gradnjah na Koroškem, Tirolskem ter Ogrskem in v Turčiji. Kot gradbeni inženir se je moral dobro zavedati pomena modernizacije tudi v domačem Mariboru, zato ni nenavadno, da je po pisanju svojih sodobnikov Maribor preobrazil v pravo moderno mesto.
- 12 Nina Gostenčnik in Barbara Lobnik, *Plinarna Maribor 140 let v našem mestu: spominski zbornik* (Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor: Plinarna Maribor, 2010), 5.
- 13 Martin Bele in Tone Ravnikar, »Otmar Reiser, mariborski župan v letih 1850–1851,« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 741–50.
- 14 Andrej Hozjan, »Manj znano in neznano o rodbini, zasebnosti in karierni poti mariborskega župana Andreasa Tappeinerja. Ob 150. obletnici njegove smrti (1868–2018),« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 761–800.
- 15 Antoša Leskovec, »Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941,« v: *Maribor skozi stoletja*, ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec (Maribor: Obzorja, 1991), 328.
- 16 Graffovo ime se v virih včasih pojavlja napisano kot »Graf« ali »Graff«. Brez dvoma gre za istega posameznika. – »(Gasbeleuchtung),« *Marburger Zeitung*, 19. 3. 1869, 3 (»(Gasbeleuchtung.) Der Gemeindeausschuß hat in seiner gestrigen Sitzung den Vertrag mit Herrn J. Graff aus Gernersheim, betreffend die Einführung der Gasbeleuchtung. Abgeschlossen.«).

od nemškega Speyerja.¹⁷ Georg Graff je od tedanjih mestnih oblasti pridobil koncesijo za ureditev in gospodarsko izkoriščanje razsvetljave na plin v Mariboru. Njegova plinarsna je nato začela nastajati v Melju, za železniškim nasipom. Prvotna stavba je bila zgrajena med letoma 1869 in 1871.¹⁸

Slika1: Stavba mariborske mestne plinarne, Graff jo je zgradil v letih 1869–71.

Vir: PAM, fond Zavod za urbanizem Maribor, TE 2-16

Graffovo podjetje se je zavezalo na lastne stroške vzpostaviti plinsko razsvetlavo mariborskih javnih ulic, cest in trgov. Pogodba iz leta 1869 je zajemala 120 svetilk, ki bodo gorele približno 1500 ur na leto. Prižiganje teh svetilk je bilo omejeno na 40 minut. Prav tako naj bi priklop na plinsko omrežje (ko bo to vzpostavljeno) omogočili zasebnim osebam. Mariborska občina je podjetju podelila tudi izključno pravico za polaganje plinskih cevi po vsem mestu. Podjetje je nosilo vse stroške za izgradnjo plinovoda. Občina je plačevala le porabljeni plin, Graffovemu podjetju pa je prepustila zemljišče, veliko 8640 m², da bi se na njem zgradila plinarsna. Podjetje se je moralo zavezati, da bo oddajalo čim manj smradu in dima, vse vrste odpadkov pa bo odstranilo na način, ki ne bo škodil javnemu interesu. Naslednje leto je bilo podjetje že v znatni meri zgrajeno. Kmalu je začelo proizvajati plin in graditi sistem plinske razsvetljave.

17 Žiga Oman, »Josef Dominik Bancalari: lekarnar na čelu Maribora,« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 811. Danes spada Germersheim sicer pod nemško zvezno deželo Porenje-Pfalška (Rheinland-Pfalz), v tistem trenutku pa je bil del eksklave kraljevine Bavarske.

18 *Plinarsna Maribor*, pridobljeno 23. 9. 2019, http://www.plinarsna-maribor.si/sl/inside.cp2?cid=8C5C3B1A-063D-D797-4996-B827EA7BF136&linkid=o_podjetju.

Prve mariborske plinske svetilke (v okolici plinarne in glavnega kolodvora) so tako zasvetile že leta 1870. Letna zmogljivost prvih naprav za proizvodnjo mestnega plina je bila 350.000 m³. V stranskih ulicah so še nekaj let uporabljali petrolejke. Plin so tedaj še vedno uporabljali le za razsvetljavo, v industrijskih obratih se je namreč izkazal kot predrag. V uporabi so bili tudi metuljasti gorilniki.¹⁹ Zdi se, so bile Graffove cene plina vsaj v prvi polovici sedemdesetih let precej visoke, zato so bili njegovi odnosi z mestnim vodstvom tedaj precej turbulentni. Občinski svetniki so se aprila 1874 denimo pritoževali, da je cena njegove razsvetljave višja kot tista v Celovcu ali Ljubljani.²⁰

Georg Graff je konec februarja 1888 umrl nesrečne in nasilne smrti. To se sicer ni zgodilo v Mariboru, temveč v njegovem domačem Porenju-Pfalški. Nato je predstavnik njegovih dedičev, Jakob Graff (morda prav tisti J. Graff, ki ga leta 1869 najdemo omenjenega v *Marburger Zeitung*), mariborsko plinaro leta 1889 prodal bavarski družbi *Vereinigte Gaswerke in Augsburg*.²¹ Plinarna je bila po kupni pogodbi vpisana v register Okrožnega sodišča v Celju (v začetku avgusta 1889). Predmet poslovanja je bila dobava plina, izvedba plinskih instalacij, prav tako pa tudi drugih del v zvezi z vodovodom in elektriko. Vodil jo je poslovodja Jakob Vielberth iz Maribora.²²

Število uličnih svetilk je medtem stalno naraščalo. Leta 1902 jih je bilo 493, od tega 458 plinskih. V istem času so se sicer že začele pojavljati tudi prve električne žarnice, ki so svetile bolje od tedanjih plinskih svetilk z odprtim plamenom. Mariborske plinske svetilke so bile tedaj sicer že opremljene tudi s posebno mrežico, zaradi katere so bile mnogo bolj učinkovite in so se posledično ohranile dlje.²³ Vsa dela s postavitvijo svetilk in prižiganjem luči je opravljala mestna plinarna, občinska uprava pa je za vsako

19 Gostenčnik in Lobnik, *Plinarina Maribor*, 7–9.

20 Aleš Maver in Tone Ravnikar, »'Ein echter deutscher Diederemanns': Matthäus Reiser in njegovo županovanje v Mariboru,« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 831. »Sitzung des Gemeinderathes vom 16. April,« *Marburger Zeitung*, 19. 4. 1874, 3.

21 Gostenčnik in Lobnik, *Plinarina Maribor*, 9.

22 Glede smrti ubogega Georga Graffa naj povemo le še to, da so omenjenega gospoda, ki se je »že pred leti« nastanil v kraju Oberhambach, v domačem Porenju-Pfalški, 23. 2. 1888 našli umorjenega v njegovi »veliki« hiši – na njegovem »velikem« posestvu. Glede na izredno nazorno in temeljito poročanje tedanjega avstrijskega in predvsem bavarskega časopisja je Graff pred svojim koncem živel precej odmaknjeno življenje na svojem velikem posestvu in je bil boječ (»er ein einsiedlerisches, menschenscheues Leben führte«). Kot je postalo jasno kasneje, je šlo pri njegovem morilcu zelo verjetno za nekega vojaka na dopustu, Adama Mohra, ki je Graffa najprej pobil z ostrim predmetom in ga nato še oropal. Po poročanju časopisja mu je vzel 200 mark, zlato uro, »polovico šunke«, dve steklenici vina in ščetko za čiščenje oblek (»Kleider Bürste«). Zaradi svojih dejanj je Mohr nato dobil zaporno kazen (15 let), vrgli so ga iz vojske, prav tako pa je bil obsojen še na desetletno izgubo časti (»Ehrenverlust«). Skušal se je sicer braniti in je trdil, da je – za plačilo 200 mark – v začetku molčal o resničnih storilcih. Ta naj bi po njegovem pričanju bila klepar Peter Groppholz in tesar Karl Baar iz Pfalške. Sodišče je, kakor kaže, oba moža zaslislalo, a na koncu ugotovilo, da z Graffovo smrtjo nimata nič. »Raubmord,« *Marburger Zeitung*, 4. 3. 1888, 5. »Lastnika mariborske plinarne,« *Slovenec*, 5. 3. 1888, 4. »Kgl. Generalauditoriat,« *Der Wendelstein; Katholisches Volksblatt für das bayerische Oberland*, 20. 7. 1889, 10. Artur Mally, *Gassen-, Strassen- und Plätze-Buch der Stadt Marburg a. d. Drau* (Marburg, 1906), 45–47. Za pomoč pri zbiranju informacij se lepo zahvaljujem Janu Vrhovskemu.

23 V literaturi najdemo kot izumitelja dotične mrežice t. i. Karla Auerja, dunajskega znanstvenika. Očitno je šlo za znanstvenika Carla Auerja von Welsbacha, rojenega leta 1858 na Dunaju. »Auer von Welsbach, Karl Freiherr von,« *Deutsche Biographie*, pridobljeno 26. 9. 2019, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118651013.html#ndbcontent>. »A Brief History of the Incandescent Mantle Pressure Lamp,« *Pressure Lamps International*, pridobljeno 26. 9. 2019, <https://web.archive.org/web/20050703081357/http://homepage.ntlworld.com/munwai/history.htm>. – »Auer von Welsbach, Alois Ritter von,« *Deutsche Biographie*, pridobljeno 26. 9. 2019, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd116376929.html#ndbcontent>.

posamezno luč plačevala pavšalni znesek. Po letu 1888 so plinsko razsvetljavo dobile Kolodvorska, Maistrova, Razlagova in Kopaliska ulica. Leta 1901 so s plinom razsvetljevali del današnje Partizanske ceste, Slovensko ulico, Gosposko, Dravsko, Jurčičevo, Stolno ulico, Ulico 10. oktobra ter tudi Glavni, Slomškov in Grajski trg.²⁴ Magdalenski del mesta je plinsko razsvetljavo dobil že leta 1902, sedem let kasneje pa tudi Koroška cesta. Plin je uporabljalo še mariborsko gledališče (za odrsko razsvetljavo), velik odjemalec pa je bila tudi mariborska kaznilnica. Vasi v bližini Maribora so bile v teh letih še vedno brez plina in ponoči zavite v temo.²⁵

Leta 1902 je plinarina z občino sklenila drugo pogodbo in se obvezala razširiti svoje plinsko omrežje. Po današnji Ulici kneza Koclja so položili krožni plinovod. Kmalu nato je družba podaljšala omrežje še Tržaški cesti ter v magdalenski okraj. Odjemalcev plina je bilo vedno več. Najbolj so porabo dvignili raznovrstni podjetniki, ki so uporabljali plinske motorje – teh je bilo do elektrifikacije v Mariboru 28.²⁶ V omenjenem obdobju se je plin začel polagoma uporabljati tudi v zasebnih gospodinjstvih (kakih 200), za razsvetljavo in kuhanje.²⁷ Njegovi glavni odjemalci so bili sodišče, mestno gledališče in peščica dobro situiranih meščanov. Ker je podjetje uporabljalo plin kot gonilno silo za motorje, je odjem tega močno narasel.²⁸

Slika 2: Notranja stran plinarne

Vir: PAM, fond Zavod za urbanizem Maribor, TE2-16

24 Ulice in trge tukaj omenjamo z imeni, ki zanje veljajo danes.

25 Gostenčnik in Lobnik, *Plinarna Maribor*, 10. Studen, »Maribor«, 45.

26 Neznani avtor, »Mariborska mestna podjetja«, *Kronika slovenskih mest* 2, št. 4 (1935): 85.

27 Natalia Varl et al., *130 let elektrifikacije Slovenije; 115 let distribucije električne energije v Mariboru; 100 let javne službe distribucije električne energije v Mariboru* (Maribor: Elektro Maribor, 2014), 14.

28 Gostenčnik in Lobnik, *Plinarna Maribor*, 10.

Med prvo svetovno vojno je nastala velika premogovna kriza in plinarna je posledično večkrat prenehala delovati. Največje pomanjkanje plinskega premoga je bilo sicer takoj ob koncu vojne, občasno pa že med vojno.²⁹ Že v začetku januarja 1915 je augsburška družba *Vereinigte Gaswerke* plinarno prodala mariborski občini. Nakup je vključeval plinarno skupaj z električnimi napravami, vsemi stavbami in stroji ter celotnim omrežjem plinskih cevi. Podjetje je bilo tri leta kasneje, pod malenkost drugačnim imenom, izbrisano tudi iz sodnega registra.³⁰

Maribor doseže elektrika

Elektrika je začela v proizvodnjo in življenje ljudi na današnjem Slovenskem prodirati počasi, namreč v zadnjih dveh desetletjih pred začetkom prve svetovne vojne. Najprej so manjše elektrarne ob tovarnah postavljali v večjih industrijskih kompleksih. Leta 1884 so z električno obločnico razsvetlili Postojnsko jamo, leto kasneje je električno razsvetlavo dobilo kopališče v Laškem. Leta 1894 je v Škofji Loki začela obratovati javna elektrarna, naslednje leto pa tudi prva večja dizelska elektrarna v Piranu.³¹ Leta 1897 so (za mestno razsvetlavo) zgradili toplotno elektrarno v Ljubljani. Glavna porabnica električne energije v Ljubljani je bila sicer cestna železnica, individualna poraba elektrike, pa je (kot bi tudi pričakovali) naraščala počasi. Prav tako počasi je naraščala poraba elektrike v industriji.³² Prva večja elektrarna ali hidrocentrala na Slovenskem je bila zgrajena na Dravi (natančneje na Fali) z nemško-avstrijskim in švicarskim denarjem. Napajala naj bi tovarne v Gradcu oziroma njegovi okolici (in morda celo na Dunaju).³³ Njena gradnja se je začela leta 1913. Projektiranje in vodenje gradnje so prevzela švicarska podjetja. Začetek prve svetovne vojne pa je gradbene načrte prekrižal. Primanjkovalo je delavcev in raznovrstnega materiala, gradnja pa se je posledično skoraj ustavila. Hidroelektrarna je naposled začela obratovati šele leta 1918.³⁴ Nekoliko več o začetkih izkoriščanja Drave za pridobivanje elektrike bomo povedali kasneje, na tej točki pa se bomo posvetili skrajnim začetkom elektrifikacije mesta.

V zvezi z elektrifikacijo Maribora je imel največ zasluge pri njenih začetkih podjetnik Karl (Carl) Scherbaum, eden vodilnih mariborskih poslovnežev svojega časa. Scherbaum se je rodil leta 1818 v Mariboru, njegov oče pa je bil mestni rokavičar.³⁵

29 Neznani avtor, »Mariborska mestna podjetja«, 86.

30 Plinarna je bila še januarja 1915 imenovana »*Marburger Gasfabrik G. E. Z.*«, medtem ko je bilo leta 1918 iz sodnega registra izbrisano podjetje »*Gasanstalt in Marburg*«. – Gostenčnik in Lobnik, *Plinarna Maribor*, 10.

31 France Kresal, »Začetna doba elektrifikacije«, v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 91.

32 Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006), 143.

33 Ibidem, 142, 143.

34 *HE Fala, Zgodovina*, pridobljeno 23. 9. 2019, <http://www.dem.si/sl-si/Fala-tehni%C5%A1ka-dedi%C5%A1%C4%8Dina/Zgodovina-HE-Fala>.

35 V kasnejši osmrtnici iz sredine maja 1901 je pokojni Karl Scherbaum sicer naveden kot »*wohlgeboren*«, morda pač zaradi številnih življenjskih uspehov. Ni mi znano, da bi bil med svojim življenjem kdaj poplemeniten. Po drugi strani

Že kot otrok je bil Karl podjeten in ambiciozen. Leta 1842 se je začel ukvarjati s trgovino na drobno, kmalu nato pa še s pekarstvom. Leta 1852 je kupil »stara pekarno Kaufmann« na današnjem Grajskem trgu in se s še večjo vnemo vrgel v delo.³⁶ Nato mu je uspelo za svoje podjetje pridobiti še druge, boljše posle. Leta 1872 je dal zgraditi parni mlin, takrat šele drugi v Mariboru.³⁷ Stal je na dvoriščni strani hiš na vzhodni strani Grajskega trga oziroma ob vzhodni stranici nekdanjega srednjeveškega obzidja, v tedanji Kopaljski ulici.³⁸

V začetku leta 1872 je Scherbaum zaprosil mariborski urad za dovoljenje, da zgradi parni mlin.³⁹ Do leta 1880 se je ta mlin nato neprestano večal in širil. Potem ko je bila v petdesetih letih zgrajena mariborska kadetnica, je Scherbaum v njeni bližini kupil posestvo Brandhof in jo zalagal z živili. Po odprtju delavnic Južne železnice na Studencih je prevzel še restavracijo in prodajalno za delavce.⁴⁰ Zaradi ugodnih obetov za prodajo moke jo je Scherbaum sklenil proizvajati kar sam na veliko v parnem mlinu.⁴¹ Njegova rodbina si je sčasoma pridobila številne stavbe in posesti v mestu, nazadnje pa je začela orati ledino tudi na področju mariborske mestne elektrifikacije.⁴²

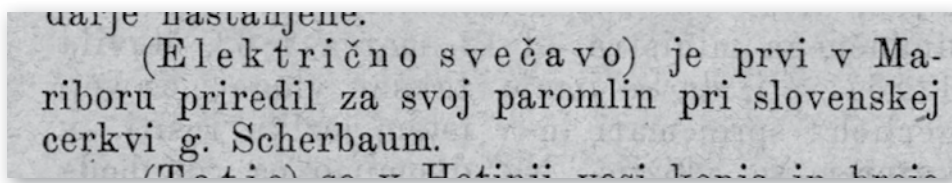
Kot rečeno, je Scherbaumov parni mlin stal med današnjo Ulico Maksimilijana Drževnika in vzhodno stranjo Grajskega trga. V mlinu je Scherbaum spomladi 1883 s pomočjo parnega stroja in dinama proizvedel električno energijo za 36 žarnic na žarilno nitko.⁴³ To se je zgodilo le slaba štiri leta za tem, ko je ameriški izumitelj Thomas Edison patentiral žarnico na žarečo nitko.⁴⁴ Za začetek elektrifikacije na ozemlju

-
- pa je bila njegova žena Fanny prejemnica t. i. Kaiserlich österreichischer Elisabeth-Orden, imenovanega po sv. Elizabet Ogrski. Očitno ga je Fanny dobila proti koncu leta 1898. – »Karl Scherbaum †,« *Marburger Zeitung*, 11. 5. 1901, 3.
- »Nachruf – Carl Scherbaum, Dampfmühl-, Haus- und Realitätenbesitzers,« *Marburger Zeitung*, 11. 5. 1901, 14.
- 36 »Karl Scherbaum †,« *Marburger Zeitung*, 11. 5. 1901, 3.
- 37 Leskovec, »Razvoj gospodarstva v Mariboru,« 341.
- 38 Kasneje so Kopaljsko ulico preimenovali v Svetozarevsko ulico. Ob prenovi in razširitvi Trga Leona Štuklja so njen severni del preimenovali v Ulico škofa Maksimilijana Drževnika. Sam mlin (»*Marburger Dampfmühle*«) je stal na območju, kjer je bil nekoč (zahodni) mestni obrambni jarek (»*auf dem ehemaligen Stadtgrabengrunde*«). – »Karl Scherbaum †,« *Marburger Zeitung*, 11. 5. 1901, 3. Sašo Radovanovič, *Mariborske ulice nekoč in danes* (Miklavž na Dravskem polju: Roman, 2015), 236, 246–48, 274.
- 39 Varl et al., 130 let elektrifikacije Slovenije, 13.
- 40 Zaradi ugodne prometne lege med Trstom, Beljakom, Pešto in Dunajem se je v Mariboru ob t. i. Koroški progji začela graditi delavnica za popravilo, obnovo in vzdrževanje voznega parka. Gradnjo so začeli leta 1861, obratovati pa je začela marca 1863. – Jernej Kosi et al., *Nemci in Maribor: stoletje preobratov 1846–1946* (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012), 97.
- 41 Po drugi svetovni vojni je razne Scherbaumove obrate sicer prevzel živilski kombinat Intes. – Leskovec, »Razvoj gospodarstva v Mariboru,« 341.
- 42 Scherbaumova sinova Karl (Carl) ml. in Gustav sta leta 1877 oz. 1880 postala njegova družabnika, leta 1898 pa jima je oče posle popolnoma prepustil. Umrli je 9. maja 1901. Gustav si je dal med letoma 1894 in 1896 zgraditi razkošno vilo (na današnji Ul. heroja Tomšiča), v kateri danes domuje Muzej narodne osvoboditve Maribor. Pozneje, okrog leta 1910, je dala družina nasproti spodnjega mariborskega gradu, na kraju nekdanje Herzogove usnjarne, postaviti veliko neobaročno palačo, imenovano Scherbaumov dvor (Scherbaumhof), kasneje Mestna hranilnica. V njenem pritličju se danes nahaja trgovina Spar. – »Karl Scherbaum †,« *Marburger Zeitung*, 11. 5. 1901, 3. »Nachruf – Carl Scherbaum, Dampfmühl-, Haus- und Realitätenbesitzers,« *Marburger Zeitung*, 11. 5. 1901, 14. Eva Sapač, »Vila Scherbaum,« v: *Slavne vile na Slovenskem*, ur. Damjan Prelovšek (Praha: Foibos, 2013), 86–87. Jože Curk, *Maribor: vodnik po mestu in bližnji okolici* (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2000), 31.
- 43 Varl et al., 130 let elektrifikacije Slovenije, 13.
- 44 »Maribor, razkošno razsvetljeno mesto,« *Večer v nedeljo*, 14. 4. 2019, 12, 13.

današnje Slovenije, ki se je zgodila v istem časovnem obdobju kot v drugih naprednejših evropskih in svetovnih silah, se imamo tako zahvaliti Scherbaumu.⁴⁵

Mesto ob Dravi je s precej zgodnjim pojavom uporabe elektrike torej zelo hitro napravilo prvi korak na pot kasnejše modernizacije, in to v širši regiji. Na podlagi lokalnih časopisnih poročil iz začetka aprila 1883 danes sicer nimamo občutka, da je novica pretirano silovito odjeknila med takratno lokalno javnostjo, čeprav bi kaj takega vsekakor pričakovali. Tako v *Marburger Zeitung* kot v takratnem (prav tako v Mariboru izhajajočem) *Slovenskem gospodarju* najdemo na to temo namreč le kratko notico, ne pa dolgih člankov, ki bi se dogodku izčrpnjeje posvetili.⁴⁶ V *Marburger Zeitung* dva meseca kasneje sicer najdemo še podatek, da so bile žarnice, ki so zasvetile v obratu Karla Scherbauma, prve v deželi (najbrž je bila tukaj mišljena takratna združena Štajerska).⁴⁷ Današnjemu bralcu se torej zazdi, da se dogodek povprečnega Mariborčana takrat ni dotaknil, sicer pa mu omenjena novost v tistem trenutku tudi ni bila dostopna in ni imel z njo nobenega stika.

Slika 3: Notica glede električnih žarnic

Vir: *Slovenski gospodar*, 5. april 1883, št. 14, 112

Kakorkoli že, treba je še enkrat poudariti, da je bil Scherbaumov parni mlin prvo mariborsko podjetje z elektriko, ki je postala glavni dejavnik druge faze mariborske industrializacije. Scherbaumova razsvetljava je postala tudi prva na celotnih tleh današnje Slovenije.⁴⁸ Karl Scherbaum je (po kratki bolezni) sicer umrl sredi leta 1901, v 84. letu starosti. Če sodimo po objavah v tedanjem časopisju, je vest o njegovi smrti v mestu ob Dravi takrat dosegla več ljudi kot vest o njegovi razsvetljavi iz leta 1883. V *Marburger Zeitung* je ob tej priložnosti izšel precej dolg nekrolog, poleg tega pa je žalujoča družina (na čelu z njegovo vdovo Fanny) njegov spomin počastila še z veličansko osmrtnico.⁴⁹

45 Varl et al., *130 let elektrifikacije Slovenije*, 6.

46 »Elektrische Beleuchtung,« *Marburger Zeitung*, 4. 4. 1883, 3 (»Die hiesige Firma Karl Scherbaum hat in ihrer Dampf-mühle die elektrische Beleuchtung eingeführt und beträgt die Zahl der Glühlicht-Lampen sechsunddreißig.«). »Električno svečavo,« *Slovenski gospodar*, 5. 4. 1883, 112 (»(Električno svečavo) je prvi v Mariboru priredil za svoj paromlin pri slovenskej cerkvi g. Scherbaum.«).

47 »Elektrische Beleuchtung,« *Marburger Zeitung*, 6. 6. 1883, 3 (»Die Firma Karl Scherbaum und Söhne, Kunstmühle in Marburg war bekanntlich die erste im Lande, welche das elektrische Licht einführte.«).

48 Leskovec, »Razvoj gospodarstva v Mariboru,« 360.

49 Žena Karla Scherbauma st. se je sicer rodila kot Francisca Kokoschinegg. Bila je iz Slovenj Gradca, par pa se je poročil leta 1844. V srečnem zakonu so se Karlu in Fanny rodili štirje otroci, namreč že omenjena sinova Karl in Gustav ter hčeri Fanny ml. (poročena Nasko) in Anna (poročena Reichenberg). Njunji snahi sta se imenovali Filomena (rojena Etrich) in Jenny (rojena Jurjevich). Leta 1894 sta Karl st. in Francisca st. praznovala zlato poroko. V trenutku Karlove smrti sta že imela vnuke in pravnuke. Ob pregledu tedanjih časopisnih virov se zdi, da je bila hči

Slika 4: Primer oglasa podjetja Franza Negerja

Erste
Marburger Nähmaschinen- u. Fahrrad-Fabrik
von **FRANZ NEGER** 835
Burggasse 29. **Niederlage Herrengasse 12.**
Erzeugung der leichtestlaufenden Fahrräder. Modell 1901.
Präcisions-Kugellager mit Freilaufzahnkranz, damascierten Vollscheiben-Kettenrädern und Rollanketten etc.

Reparaturen auch fremder Fabrikate werden fachmännisch und billigt ausgeführt.
Preisliste gratis und franco.
Schöne **Fahrbahn** anstoßend der Fabrik, gänzlich abgeschlossen und elektrisch beleuchtet. **Fahr-**unterricht wird jeden Tag erteilt, für Käufer gratis.
Allein-Verkauf der bekannten Pfaff-Nähmaschinen, Röhler-Phönix-Ringschiffmaschinen, Dürkopp, Singer, Clafit-Cylind. etc. etc.

↔ Ersatztheile von Nähmaschinen sowie Fahrrädern, Pneumatic, Dele, Nadeln etc. ↔

Vir: Marburger Zeitung, 9. marec 1901, št. 29, 7

Kljub temu zgodnjemu začetku je moral Maribor na bolj razširjeno rabo električne energije še počakati. Glede plinske razsvetljave mesta je imela že omenjena bavarska družba *Vereinigte Gaswerke in Augsburg* monopol. V tej »čakalni dobi« je nastalo v Mariboru nekaj manjših električnih naprav. Leta 1890 so v železniških delavnicah namestili tri dinamostroje, ki so nato dajali tok za razsvetljavo. Leta 1900 je v Götzovi pivovarni (za potrebe obrata) začel proizvajati trofazni generator. Franz Neger (znani tovarnar, izumitelj, proizvajalec koles in šivalnih strojev oziroma lastnik podjetja *Marburger Nähmaschinen, Fahrrad- und Motor-Fabrik in Marburg a/D.*) je istega leta v svoji tovarni na dizelski motor namestil dinamo. Svojega tako pridobljenega toka ni uporabljal le v svojem obratu. Na podlagi koncesije, ki jo je dobil od mariborske občine, je kot prvi dobavljal elektriko tudi potrošnikom, 36 malim obrtnikom in Kralikovi, kasnejši Mariborski tiskarni.⁵⁰

Anna v času očetove smrti že vdova. Njega moža namreč ne najdemo med poimensko navedenimi družinskimi člani v osmrtnici, prav tako pa iz Scherbaumovega nekrologa izvemo, da za njim žaluje le en zet (Alois). Medtem ko sta snahi, kot navedeno zgoraj, dve. – »Karl Scherbaum †,« *Marburger Zeitung*, 11. 5. 1901, 3. »Nachruf – Carl Scherbaum, Dampfmühl-, Haus- und Realitätenbesitzers,« *Marburger Zeitung*, 11. 5. 1901, 14.

50 Franz Neger ml., rojen leta 1859, je bil iz majhnega štajerskega kraja Bischoffegg bei Eibiswald (Ivnik), tik nad današnjo avstrijsko-slovensko mejo. Po sluzenju vojaškega roka v takratni Bosni se je leta 1882 (skupaj s starši in nekaterimi

Začetek distribucije električne energije v Mariboru smemo torej postaviti v leto 1900.⁵¹

Jeseni 1886 je mariborski proizvajalec testenin,⁵² tovarnar Ludwig Franz, začel uporabljati elektriko za svoje stroje v mariborskem Melju.⁵³ Čeprav se je v slovenski literaturi do sedaj pojavljala podatek, da je bil Franz po rodu iz Lipnice, je treba povedati, da je izvorno izhajal z Dunaja. Po drugi strani pa je res, da je v Lipnici imel mlin.⁵⁴

sorojenci) preselil v Maribor. Od leta 1886 ga najdemo tam prijavljenega na današnji Šolski ulici z naslovom »*Bicykl Instructor*«. Zelo verjetno je, da je nato nekaj časa preživel v Gradcu z namenom izboljšanja svojega znanja mehanike. Kot kaže, je tam postal dolgoleten tesen znanec in prijatelj Janeza Puha, s katerim sta oba delala v podjetju Benedikta Albla (1847–1918). Ta je bil iz Starega Dvora (Althofen) na avstrijskem Koroskem, že v mladih letih pa se je preselil v Gradec in začel prodajati in popravljati šivalne stroje. Potem je obiskal Anglijo, prišel v stik s kolesi *Safety bicycle*, se vrnil v Gradec in začel proizvajati »*Bicycles, Bicyclettes, Tricycles und Jugend-Fahrrädern*«. Puh in Neger sta pri Alblu (ki je tedaj že zaposloval 24 delavcev) očitno gostovala le kratek čas, verjetno proti koncu leta 1888. Po Puhu je Neger sicer tudi spoznal svojo bodočo ženo Mario Anno Kern. Sredi septembra 1889 sta Puh in Neger s svojima nevestama (Marijo Reinitzhuber ter že omenjeno Mario Anno Kern) slavila dvojno poroko. Predtem je bila Maria Ana Kern, po smrti svojih staršev, očitno rejenka pri družini Reinitzhuber. Na posesti iste družine si je Puh baje uredil svojo prvo delavnico, nato pa se je v družino še poročil. Franz Neger naj bi bil po nekaterih pričevanjih celo Puhova poročna priča, česar pa ne moremo z gotovostjo potrditi. Nato se je vrnil v Maribor. Leta 1889 je Neger na današnji Slovenski ulici v Mariboru odprl mehanično delavnico, kjer se je sprva ukvarjal s popravili koles in šivalnih strojev (»*Uebernahme von Reparaturen an Nähmaschinen und Bicycles*«). Tri leta kasneje se je začel ukvarjati s proizvodnjo koles. Njegovo podjetje je z leti zelo zraslo. Med drugim je bil soustanovitelj in eden vodilnih mariborskega kolesarskega kluba (*Marburger Radfahrer-Club*), nekaj časa pa se je celo ukvarjal s politiko (leta 1909 je bil izvoljen v štajerski deželni zbor, prav tako je bil med letoma 1904 in 1915 član mariborskega občinskega sveta). Umril je konec leta 1944. Podjetje je sicer že od okrog leta 1934 vodil njegov sin in soimenjak Franz Neger III. (1895–1945). Po drugi svetovni vojni je bilo to sicer kmalu likvidirano. Franz III. je kmalu po koncu vojne umrl v taborišču Šternthal, drugi del družine pa je še v petdesetih letih živel v Gradcu. – »Inserat/Oglas,« *Marburger Zeitung*, 30. 1. 1889, 7. Wolfgang Wehap, *Biografsches Rad-Lexikon Steiermark* (Leoben: Radkult, 2012), 6, 93, 94, 108. Leskovec, »Razvoj gospodarstva v Mariboru,« 360, 361.

51 Varl et al., *130 let elektrifikacije Slovenije*, 6.

52 Po drugi svetovni vojni je bilo veliko franzevo podjetje najprej nacionalizirano, leta 1964 pa preoblikovano v živilski kombinat Intes Maribor. Od leta 2006 je bil cel kompleks v lasti družbe Žito. »Vila Franz,« *Pogled spomenika – Likovna umetnost v prostoru mesta Maribor*, pridobljeno 5. 12. 2019, <http://www.mariborart.si/spomenik/-/article-display/vila-franz>.

53 Varl et al., *130 let elektrifikacije Slovenije*, 14.

54 Ludwig Franz se je rodil leta 1844 na Dunaju. Njegovi predniki so se, kakor se zdi, že dolgo ukvarjali s pekarstvom. Sam se je začel – najprej v današnji Spodnji Avstriji – ukvarjati z mlinarstvom. Nato je najprej kupil mlin v Brucku na Muri in potem še v Lipnici. Tega je zelo povečal in dobro opremil, in kot je razvidno iz virov, so prebivalci Lipnice podjetnega moža radi vzeli za svojega. Leta 1883 je Franz od meljskega graščaka Aloisa pl. Kriehuberja odkupil parni mlin na vzhodni strani železniške postaje, ga nato povečal in posodobil, zraven pa zgradil še tovarno testenin »Ludwig Franz«. Ta se je kasneje sicer preimenovala v »Ludwig Franz & Söhne«. Ludwigovi sinovi so namreč bili Ludwig ml., Joseph in dr. Rudolf. Leta 1894 je Ludwig st. kupil še veliki parni mlin v Veliki Kaniži (Nagykanizsa, v zalski županiji na današnjem Madžarskem), ga povečal in naposled tam zgradil še elektrarno (... *ein großes Elektrizitätswerk*). »Po dolgem hudem trpljenju« je Ludwig st. umrl konec julija 1904 in bil pokopan na osrednjem graškem pokopališču. Njegov sin dr. Rudolf (po izobrazbi kemik, umrl v začetku maja 1938) se je mariborski (in širši slovenski) javnosti vtisnil v spomin kot »poštenjak, velik dobrotnik mariborskih dobrotelčnih ustanov, navdušen lovec in ljubitelj umetnosti, zlasti glasbe«. Rudolfova hči Gerhilda (ali Hilda) je bila v času očetove smrti poročena z dr. Ottom Blankejem, ki je bil v obdobju med obema vojnama eden izmed vidnejših članov mariborske nemške manjšine. Družina Franz je med letoma 1889 in 1891 ob južnem robu tovarniškega kompleksa na današnji Meljski cesti zgradila t. i. vilo Franz. To so kasneje uporabljali kot upravne prostore podjetja Intes Maribor. Joseph in dr. Rudolf sta kasneje investirala tudi v gradnjo (najemniške) vogalne stavbe na mariborskem Glavnem trgu, ki (po njunem očetu) nosi ime Ludwigshof ali Ludvikov dvor (iz leta 1905). Nekaj let kasneje (1913) sta dr. Rudolf in (kmalu zatem umrli) Joseph naročili tudi gradnjo večnamenske poslovne in stanovanjske stavbe na južnem delu Glavnega trga. V čast svoje matere sta jo poimenovala Theresienhof ali Terezijin dvor – kasneje je stavba postala znana kot Velika kavarna oz. Casino. Danes sta v njej kavarna in razstavi prostor. – »Aus dem Handelsregister,« *Marburger Zeitung*, 23. 12. 1894, 5. »Osmrtnica,« *Marburger Zeitung*, 19. 11. 1914, 10. »Maribor, † Industrialec dr. Rudolf Franz,« *Slovenec*, 3. 5. 1938, 5. »Osmrtnica,« *Slovenec*, 3. 5. 1938, 8. »Ludwig Franz – stavbna zapuščina uspešnega poslovneža,« *Maribor Friendly Home*, pridobljeno 26. 9. 2019, <http://mariborfriendlyhome.com/>

Isto leto je Gledališko in kazinsko društvo izvedlo elektrifikacijo Ljudskega vrta, kjer so v avgustu priredili veselico.⁵⁵

Ko je oktobra 1887 Maribor obiskal prestolonaslednik Rudolf s svojo soprogo Štefanijo, so se v mestu (po nekaterih podatkih) odločili njegov obisk zaznamovati na poseben način. Karl Scherbaum naj bi tedaj uredil namestitve večjega števila žarnic na Grajskem trgu.⁵⁶ Konec leta 1902 se je v mariborske začetke elektrifikacije vključila še mariborska plinarna. Električno energijo je oddajala v sodno palačo, kaznilnico in novo stavbo okrajnega glavarstva. Že leta 1908 je dizlov agregat s trifaznim generatorjem za razsvetljavo kupil tudi samostan mariborskih šolskih sester. Leta 1917 je bilo ustanovljeno podjetje *Städtische Elektrizitäts Unternehmung Marburg*, kasneje Mestno elektriško podjetje, katerega naloga je bila izgradnja električnega omrežja. Na njenem čelu je stal njen direktor, inženir Karl Ruprecht. Njegovo podjetje, ki je v letih 1918–1919 gradilo omrežje, je skušalo zagotavljati dobavo kakovostne električne energije in skrbeti za finančno poslovanje. Potrebni material je bilo v praksi večkrat težko dobiti.⁵⁷

V tem času so že nastajali projekti za izkoriščanje Drave za proizvodnjo elektrike. Leta 1902 je bila ustanovljena Štajerska elektriška družba s sedežem v Gradcu (*Steiermärkische Elektrizitäts-Gesellschaft Graz – StEG*).⁵⁸ StEG je od gradbenega podjetja Albert Buss & Co. leta 1910 odkupila elektrarno Peggau. Tako je dobila tesne poslovne zveze s švicarskimi gradbenimi podjetji. Ta so imela veliko najsodobnejše opreme in (kar je bilo še pomembneje) ogromno domačih izkušenj pri gradnji ob vodi ter na goratem ali skalnatem terenu. Na Štajerskem je bila StEG povezana s Štajersko eskontno banko v Gradcu in banko Mercur na Dunaju.⁵⁹ V upravnem svetu StEG so bili predstavniki švicarskega bančnega društva, dr. Tissot, grof Plater von Broele in Dreyfuss-Brodski. Podpredsednik StEG je bil inženir Rohshändler, ki je prakso nekdanj prav tako opravljal v Švici. Ker se je zavedal pomena elektrifikacije za razvoj industrije, je družbi priporočal, naj začne preučevati vodne razmere na Dravi in si pridobi koncesijo za izgradnjo centrale na najugodnejšem delu Dravske doline na Štajerskem. Ocenjeno je namreč bilo, da je takratna Drava (poleg Donave) najmočnejša reka na področju avstrijskih Vzhodnih Alp.⁶⁰

Glede zaježitve dravskega toka je bilo po opravljenih študijah več možnosti. Dravski rečni tok je bil (vse do leta 1918) še popolnoma neoviran, po njem pa je še

sl/. Curk, *Maribor*, 45. Kosi et al., *Nemci in Maribor: stoletje preobratov: 1846–1946* (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012), 92, 93. Eva Sapač, »Vila Franz,« v: *Slavne vile na Slovenskem*, ur. Damjan Prelovšek (Praha: Foibos, 2013), 78–81. »Ludwig Franz †,« *Marburger Zeitung*, 2. 8. 1904, 4.

55 Varl et al., *130 let elektrifikacije Slovenije*, 14.

56 Večerov članek »Maribor, razkošno razsvetljeno mesto« (*Večer v nedeljo*, 14. 4. 2019, 12, 13) ter že omenjeno delo *130 let elektrifikacije Slovenije* (14) sta edina meni znana vira podatkov o razsvetljavi v času obiska prestolonaslednika Rudolfa. Ta je (skupaj s svojo že omenjeno ženo Štefanijo) Maribor sicer obiskal konec oktobra 1887. V člankih, ki govorijo o njegovem obisku, omembe električne razsvetljave mesta ni zaslediti. Medtem so poročila, čisto v duhu tedanjega časa, polna hvale prestolonasledniku in njegovi soprogi. – »Mitbürger!«, *Marburger Zeitung*, 26. 10. 1887, 1. »Der Besuch des Kronprinzenpaares,« *Marburger Zeitung*, 27. 10. 1887, 1.

57 Varl et al., *130 let elektrifikacije Slovenije*, 6, 18, 20, 21.

58 Gregor Novak, »Mariborski župani in pot do uspešne elektrifikacije mesta,« *Acta Histriae* 27, št. 2 (2019): 302.

59 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, 142, 143.

60 Franc Wiessensteiner, *Elektrarna Fala, Elektro-Maribor mesto: 40 let* (Fala/Maribor: Elektrarna Fala, 1958), 13.

vedno potekala splavarska transportna pot.⁶¹ Bodoča hidroelektrarna, kot smo že povedali, ni bila namenjena morebitnim bližnjim mariborskih odjemalcem, temveč predvsem tedanjim industrijskim obratom v graškem bazenu. Ekipe so v letih 1911 in 1912 preučevale dravski tok na terenu. V mislih so sicer imele tudi področje Mariborskega otoka, za Falo pa je govorilo predvsem dejstvo, da je bila širina reke tam minimalna, zato zaježitev na tem področju ne bi poškodovala tamkajšnjih obdelovalnih površin.⁶²

Glede na zbrane podatke je upravni svet StEG konec novembra 1912 sklenil, da začne prihodnje leto graditi prve zaježitvene naprave, potem pa tudi centralo. Po prvotnih gradbenih načrtih bi morala biti gradnja dokončana že leta 1915. Nato bi se začele montirati raznovrstne strojne naprave, tako da bi centrala leta 1916 že lahko obratovala. Vse skupaj je med lokalnim prebivalstvom v obravnavanem času izzvalo različne odzive – na eni strani strah, na drugi pa upanje. Nekateri so gradnjo hidroelektrarne pozdravljali, saj so računali, da bo centrala pritegnila nova podjetja in prinesla modernizacijo ter nova delovna mesta. Medtem so se predvsem splavarji (in sploh ljudje, vpleteni v lesno industrijo) trudili doseči, da bi jim tudi po zaježitvi omogočili splavljanje lesa mimo Fale. Bali so se torej za svoj finančni obstoj. Gradbena dela je StEG poveril družbi Albert Buss & Co. iz Gradca. Vodstvo gradnje si je pridržala Švicarska železniška banka.⁶³

Gradnjo je kmalu po zgoraj opisanih dogodkih prekinila vojna vihra. Na falskem gradbišču je to povzročilo velike težave, saj je bil velik del dotedanjega delavstva naenkrat mobiliziran. Prav tako je vodstvo gradbišča imelo velike težave s preskrbo hrane za še preostale delavce. Nazadnje je začelo primanjkovati tudi gradbenega materiala. Delo se je v naslednjih mesecih posledično najprej ustavilo, v naslednjih letih pa nadaljevalo mnogo počasneje. V bližnjih Rušah so začeli graditi tovarno za proizvodnjo karbida in dušika, za kar bi bilo potrebne precej električne energije. To je bila dobra novica za nastajajočo hidroelektrarno, saj je potrebovala odjemalce. Po nekajdnevem poskusnem obratovanju so nazadnje šele v začetku maja 1918 stekli prvi trije agregati, kmalu nato pa še dva. Zaradi pomanjkanja bakrene žice StEG ni mogla zgraditi daljnovidov proti severu po prvotnem načrtu, tako da je bila na začetku edina večja odjemalka falske centrale res le tovarna v Rušah.⁶⁴

Že ob samem začetku gradbenih del si je StEG prizadevala, da bi si kot trajnega odjemalca električnega toka iz Fale pridobila tudi razvijajoči se Maribor z okolico. Mesto je prihajalo v poštev ne le kot porabnik toka za razsvetlavo, temveč tudi pogonskega toka v rastočih obrtnih delavnicah in industrijskih obratih. Največji potencialni porabnik bi bila sicer Južna železnica s svojimi delavnicami in delavsko kolonijo na Studencih. StEG je že julija 1914 predložila mariborski občini podrobno izdelano

61 HE Fala, Zgodovina.

62 Podoben projekt sta v letih pred začetkom gradnje hidroelektrarne sicer prijavila že inženir Mayrguenter in prej omenjeni mariborski industrialec Karl Scherbaum ml. Oblasti sta zaprosila za koncesijo za izkoriščanje Drave pri Fali. Zaradi lobiranja Mariborske plinarne (ta je imela koncesijo za razsvetlavo mesta do leta 1920) pa do pozitivnih premikov vse do leta 1912 ni prišlo. – Wiessensteiner, *Elektrarna Fala*, 14, 15. Varl et al., *130 let elektrifikacije Slovenije*, 15.

63 Wiessensteiner, *Elektrarna Fala*, 14–16.

64 HE Fala, Zgodovina.

pogodbo. Ker si je takratno občinsko vodstvo želelo, da bi bil Maribor čim prej elektrificiran, je pogodbo sprejelo brez vsakršnih pripomb. Pogodba je predvidevala, da bo občina zgradila električno razdelilno napeljavo po mestu in skrbela za prodajo električne energije. V ta namen so organizirali posebno službo, ki je začela graditi izmenično distribucijsko omrežje v mestu in okolici.⁶⁵

Še preden bi StEG utegnila zgraditi še daljnovod proti Gradcu, se je prva svetovna vojna končala in stare Avstro-Ogrske ni bilo več. Formalni lastnik elektrarne je bila sicer tudi ob nastanku nove države StEG, katere sedež je bil v Gradcu. Posebna pisarna elektrarne v Mariboru je bila ustanovljena šele leta 1921.⁶⁶ Mariborska mestna električna mreža je bila na falsko centralo končno priključena v začetku oktobra 1920, torej že v času nove države.⁶⁷ Distribucija električne energije je zdaj potekala brez težav.⁶⁸

Zaključek

V petih desetletjih pred dokončnim razpadom dvojne monarhije se je mariborsko mesto bliskovito gospodarsko razvijalo. To se je dogajalo predvsem zaradi Južne železnice, ki je tekla skozi mesto. Predvsem v času županovanja Alexandra Nagyja (1886–1902) je Maribor postal bogatejši za več novih šolskih stavb, novo bolnišnično stavbo, več vojaških objektov, klavničnih poslopij in nenazadnje za nov vodovodni sistem.⁶⁹ Prve mariborske plinske svetilke so zasvetile že leta 1870. Medtem je elektrika pot v mesto našla predvsem po zaslugi velikih in premožnih industrialcev. Ti so jo uporabljali za razsvetljavo ali pa za optimalnejše obratovanje svojih proizvodnih enot. S prvimi električnimi žarnicami se je v mestno zgodovino vpisal predvsem Karl Scherbaum,⁷⁰ omeniti pa moramo prav tako zelo pomembna Ludwiga Franza in Franza Negerja.

Ravno omenjene močje lahko, glede modernizacije in ekonomskega napredka mesta ob Dravi, poudarimo kot vodilne pobudnike in nosilce. Kot lastniki velikih podjetij so si modernizacijo lahko privoščili, poleg tega pa so jo potrebovali, če so hoteli tekmovati z drugimi podjetji svoje gospodarske panoge. Čeprav bi si Georga Graffa (ki ni bil pobudnik razvoja, temveč lastnik podjetja, ki je dobilo pogodbo za izgradnjo plinarne) morda še najbolj zapomnili zaradi njegovega samotarskega življenja in žalostnega konca, je njegov daleč najpomembnejši dosežek za Maribor ureditev in gospodarsko izkoriščanje razsvetljave na plin. Medtem ko v slovenskem zgodovinopisju že poznamo spodnještajerske učenjake, politike in narodne buditelje, se morajo zgoraj omenjeni močje vsekakor imenovati prvaki takratnega mariborskega gospodarskega napredka in modernizacije.

65 Wiessensteiner, *Elektrarna Fala*, 17–27.

66 Ibid.

67 Darko Friš, »Maribor po prevratu in vladni komisar dr. Josip Leskovar,« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 1 (2018): 191, 195, 210–14. V tistem trenutku je Mariboru načeloval vladni komisar (1920–1921) in kasnejši župan (1924–1927) dr. Josip Leskovar.

68 Varl et al., *130 let elektrifikacije Slovenije*, 21.

69 Vinko Skitek, »Aleksander Nagy,« 874, 876–96.

70 »Elektrische Beleuchtung,« *Marburger Zeitung*, 4. 4. 1883, 3. Varl et al., *130 let elektrifikacije Slovenije*, 6.

Viri in literatura

Arhivski viri

- PAM – Pokrajinski arhiv Maribor:
– fond Zavod za urbanizem Maribor, TE 2-16.

Časopisje

- *Der Wendelstein*, 1889.
- *Kronika slovenskih mest*, 1935.
- *Marburger Zeitung*, 1869–1904.
- *Slovenec*, 1888, 1938.
- *Slovenski gospodar*, 1883.
- *Večer v nedeljo*, 2019.

Literatura

- Baš, Franjo. *Maribor v avstrijski ustavni dobi*. Maribor: Slovanska čitalnica, 1969.
- Baš, Franjo. *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*. Maribor: Obzorja, 1989.
- Bele, Martin in Tone Ravnikar. »Otmar Reiser, mariborski župan v letih 1850–1851.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 741–50.
- Curk, Jože. *Maribor: vodnik po mestu in bližnji okolici*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2000.
- Friš, Darko. »Maribor po prevratu in vladni komisar dr. Josip Leskovar.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 1 (2018): 191–216.
- Friš, Darko et al. *Snovalci sodobnega mesta ob Dravi: mariborski župani: 1850–1941*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2018.
- Gabrič, Aleš. »Od Zedinjene Slovenije do razpada Avstro-Ogrske.« V: *Slovenski zgodovinski atlas*, ur. Drago Bajt in Marko Vidic, 139–59. Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Gostenčnik, Nina in Barbara Lobnik. *Plinarna Maribor 140 let v našem mestu: spominski zbornik*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor in Plinarna Maribor, 2010.
- Hobsbawm, Eric J. *The Age of Revolution: Europe 1789–1848*. New York: Abacus, 1996.
- Hozjan, Andrej. »Manj znano in neznano o rodbini, zasebnosti in karierni poti mariborskega župana Andreasa Tappeinerja. Ob 150. obletnici njegove smrti (1868–2018).« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 761–800.
- Jenuš, Gregor. »'Ljubi Bog, kako varovati, česar ni; saj vendar pri vseh koncih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!': Johann Schmiderer – zadnji mariborski župan avstrijske dobe.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 901–28.
- Kosi, Jernej et al. *Nemci in Maribor: stoletje preobratov 1846–1946*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.
- Kresal, France. »Začetna doba elektrifikacije.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 90–92. Ljubljana: Mladinska knjiga ter Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Leskovec, Antoša. »Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941.« V: *Maribor skozi stoletja*, ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec, 313–414. Maribor: Obzorja, 1991.
- Mally, Artur. *Gassen-, Strassen- und Plätze-Buch der Stadt Marburg a.d.Drau*. Marburg: L. Kralik, 1906.

- Maver, Aleš in Tone Ravnikar. »Ein echter deutscher Diederemanns': Matthäus Reiser in njegovo županovanje v Mariboru.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 819–36.
- Mohorič, Ivan. *Zgodovina železnic na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1968.
- Novak, Gregor. »Mariborski župani in pot do uspešne elektrifikacije mesta.« *Acta Histriae* 27, št. 2 (2019): 297–314.
- Oman, Žiga. »Josef Dominik Bancalari: lekarnar na čelu Maribora.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 801–17.
- Radovanovič, Sašo. *Mariborske ulice nekoč in danes*. Miklavž na Dravskem polju: Založba Roman, 2015.
- Sapač, Eva. »Vila Franz.« V: *Slavne vile na Slovenskem*, ur. Damjan Prelovšek, 78–81. Praha: Foibos, 2013.
- Sapač, Eva. »Vila Scherbaum.« V: *Slavne vile na Slovenskem*, ur. Damjan Prelovšek, 86, 87. Praha: Foibos, 2013.
- Semlič Rajh, Zdenka. *Sejni zapisniki občinskega odbora Mestne občine Maribor: 1853–1856*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2015.
- Skitek, Vinko. »Aleksander Nagy – župan mestne občine Maribor na prelomu iz 19. v 20. stoletje.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 873–900.
- Studen, Andrej. »Maribor na poti v moderno mesto.« V: *Mesto in gospodarstvo: mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*, ur. Željko Oset et al., 35–56. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 2010.
- Štuhec, Mojca. *Z železnico do modernejšega Maribora; arhitektura in urbanizem Maribora med letoma 1846 in 1918*. Maribor: Univerzitetna založba, 2016.
- Varl, Natalia et al. *130 let elektrifikacije Slovenije; 115 let distribucije električne energije v Mariboru; 100 let javne službe distribucije električne energije v Mariboru*. Maribor: Elektro Maribor, 2014.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Wehapp, Wolfgang. *Biographisches Rad-Lexikon Steiermark*. Leoben: Radkult, 2012.
- Wiessensteiner, Franc. *Elektrarna Fala, Elektro-Maribor mesto: 40 let*. Fala/Maribor: Elektrarna Fala, 1958.

Spletni viri

- *Deutsche Biographie*. »Auer von Welsbach, Alois Ritter von.« Pridobljeno 26. 9. 2019. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd116376929.html#ndbcontent>.
- *Deutsche Biographie*. »Auer von Welsbach, Carl Freiherr von.« Pridobljeno 26. 9. 2019. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118651013.html#ndbcontent>.
- *Maribor Friendly Home*. »Ludwig Franz – stavbna zapuščina uspešnega poslovneža.« Pridobljeno 26. 9. 2019. <http://mariborfriendlyhome.com/sl/>.
- *Pogled spomenika – Likovna umetnost v prostoru mesta Maribor*. »Vila Franz.« Pridobljeno 5. 12. 2019. <http://www.mariborart.si/spomenik/-/article-display/vila-franz>.
- *Pressure Lamps International*. »A Brief History of the Incandescent Mantle Pressure Lamp.« Pridobljeno 26. 9. 2019. <https://web.archive.org/web/20050703081357/http://homepage.ntlworld.com/munwai/history.htm>.

Martin Bele

GAS, ELECTRICITY AND MEN WHO ENSURED THEIR ARRIVAL IN MARIBOR

SUMMARY

For many European countries as well as for the rest of the world, the second half of the 19th century was a time of (more or less) rapid industrialisation. Many factories, railways, and other industrial installations started appearing, changing the previously established pace of life and work. This was also the case in the area of today's Republic of Slovenia, which was – at the time – a part of the vast Austria-Hungary. The most crucial industrial catalyst for the Austrian lands in the middle of the 19th century was the so-called Southern Railway between Vienna and Trieste. It reached Maribor as early as in 1846. The driving force behind Maribor's economic development included the Southern Railway factories, industry, different crafts, as well as trade.

The brand-new Maribor Gasworks, established for the purpose of city lighting, represented a reflection of the city's economic progress. On 18 March 1869, the contract for its construction was given to Georg Graff. The Maribor city authorities gave him the concession to establish and make use of the city's natural gas lighting. Graff built the gasworks in Melje, behind the railway embankment. The first of Maribor's gas lights (in the vicinity of the main railway station and the gasworks itself) thus started functioning in 1870. The number of streetlights grew steadily. After 1888, the Kolodvorska, Maistrova, Razlagova, and Kopališka streets got their own gas lighting. In 1901, parts of the Partizanska, Slovenska, Gosposka, Dravska, Jurčičeva, Stolna, Ulica 10. oktobra, and Koroška streets and Slomšek, Castle, and Main Square were illuminated as well. Magdalena Square got its natural gas illumination in 1902. Furthermore, the city theatre and the city penitentiary were among the main gas consumers.

As far as the electrification of Maribor is concerned, most credit must be given to the city's leading entrepreneur and businessman Karl Scherbaum. He was the first to introduce electrical illumination (with 36 light bulbs) in his steam mill between the today's Maksimilijan Držičnik street and the eastern side of Castle Square. This took place at the beginning of the spring of 1883. His electrical illumination in the steam mill was the first in today's Slovenia. In 1900, a three-phase electric generator started to operate in the Götz brewery, for internal use only. Besides Scherbaum, Franz Neger was another such pioneer. He was a known factory owner in the city. The current that he was able to generate with the help of his dynamo generator (powered by a diesel engine) was not only meant for himself: he would also sell it to 36 artisans, the future Maribor printing house, and other small consumers. It has also been reported that another one of Maribor's industrialists, Ludwig Franz, started using electricity as early as in November 1886. Franz was using it to power the machines in his factory

in Melje. In 1917, the so-called Maribor Electrical Company was established. Its primary mission was to build an electrical grid in the city. *In 1913, the construction of the Fala hydroelectric power plant began.* Soon after, the onset of World War I severely hindered the process of construction. Consequently, the power plant began operating as late as in 1918.

1.01

Ivan Smiljanič*

»Bil je konkurz prava katastrofa.« Stečajni postopki pred Deželnim sodiščem v Ljubljani med letoma 1900 in 1918

IZVLEČEK

V prispevku so analizirani stečajni postopki, ki so pred ljubljanskim deželnim sodiščem potekali med letoma 1900 in 1918. Predvsem na podlagi sodnih spisov je rekonstruiran značilen potek stečajnega postopka in njegove faze. V uvodu so navedeni razlogi, ki so zasebnike in podjetnike prignali v stečaj, nato pa so orisani razglasitev stečaja, izbira stečajnega komisarja in upravitelja, položaj upnikov, načini za doseganje največje mogoče vrednosti stečajne mase, razdelitev mase in zaključek stečaja. Citati iz sodnih spisov omogočajo vpogled v številne probleme, s katerimi so se srečevali vsi vpleteni v stečajnem postopku, od nekooperativnosti stečajnikov in nizkih kvot do prve svetovne vojne.

Ključne besede: stečaj, stečajni postopek, Deželno sodišče v Ljubljani, civilno pravo, upnik, Avstro-Ogrska

* Mag. zgodovine, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; ivan.smiljanic@inz.si

ABSTRACT

“THE BANKRUPTCY WAS A REAL DISASTER.” BANKRUPTCY PROCEEDINGS IN THE PROVINCIAL COURT IN LJUBLJANA BETWEEN 1900 AND 1918

The contribution analyses the bankruptcy proceedings that took place in the Ljubljana Provincial Court between 1900 and 1918. The typical course of bankruptcy proceedings and their stages are reconstructed mainly based on the court documents. The introduction lists the reasons that drove private individuals and entrepreneurs into bankruptcy, followed by the declaration of bankruptcy, the selection of a bankruptcy commissioner and administrator, the position of creditors, ways of achieving the maximum possible value of the bankruptcy estate, the distribution of the estate, and the conclusion of the proceeding. Quotations from court files provide insight into the many problems faced by everyone involved in these proceedings, from the non-cooperation of debtors and low quotas to World War I.

Keywords: bankruptcy, bankruptcy proceeding, Provincial Court in Ljubljana, civil law, creditor, Austria-Hungary

Uvod

Avstro-ogrsko gospodarstvo je bilo ob prelomu stoletja razmeroma dobro stoječe, vendar neenotno.¹ Madžarski ekonomski zgodovinar Iván Berend je ocenil, da je industrijsko razvitejša cislajtanska polovica monarhije v 19. stoletju sodila med področja, ki so dosegla uspešno modernizacijo in industrializacijo, vzhodni del pa se je moderniziral le delno in prepletal kmetijske elemente z industrijskimi,² saj so madžarske veleposesti predstavljale žitnico cele države, predelava hrane pa je postala glavna panoga porajajočih se industrij.³ Kljub temu je bila dokončna industrializacija zahodnih avstro-ogrskih pokrajin dolgotrajna, saj se je vlekla vse do prve svetovne vojne.⁴ Do konca 19. stoletja so se razlike med obema deloma že precej zmanjšale zaradi začetka industrializacije ogrskega dela imperija in hitrejše rasti, zaradi česar je med gospodarskim zagonom v času t. i. druge industrijske revolucije Ogrska presegla zahodne

1 Več o tem gl. Andrej Pančur, »Ekonomska vloga Avstro-Ogrske v evropskem prostoru s stališča modernizacijskih procesov in položaj posameznih dežel v njej,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 17–31.

2 Iván T. Berend, *An Economic History of Nineteenth-Century Europe: Diversity and Industrialization* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 8, 9.

3 Iván T. Berend, *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU in Modrijan, 2013), 47.

4 Berend, *An Economic History*, 185.

pokrajine, ki niso zmogle ohranjati prvenstva.⁵ Kljub gospodarski rasti in visoki stopnji BDP⁶ je Avstro-Ogrska zaradi pozne in nepopolne industrializacije konstantno dosegala rezultate, ki so bili precej slabši v primerjavi s stopnjo zahodnoevropskih držav.

Z zamudo se je moderniziral tudi slovenski gospodarski prostor, saj je imel na začetku 20. stoletja še vedno izrazito agrarni značaj, ki ga je pestila prenaseljenost, zato je bila industrializacija zanj ključna. Četudi so bili industrijski začetki na Slovenskem vzpostavljeni zgodaj, tj. že pred sredino 19. stoletja, pa tem pionirskim poskusom ni sledil razvoj, temveč nov zastoj, ki je povzročil, da je bila Kranjska v drugi polovici stoletja bolj agrarizirana kot pred tem. Šele v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja je industrializacija na Slovenskem doživela večji razmah, vendar je vseskozi ostala v okvirih neizrazitega avstrijskega povprečja zaradi tankega meščanskega sloja ter izogibanja vlaganjem v nove in s tem tvegane panoge. Do konca prve svetovne vojne zato proces industrializacije še ni bil zaključen.⁷ Na prelomu stoletja se je okoli 80 odstotkov prebivalstva še vedno preživljalo s kmetijstvom, meščanski sloj pa so poleg izobražencev in uradnikov predstavljali še mali obrtniki in trgovci, ki so bili v gospodarskem smislu še vedno neambiciozni in konservativni.⁸ Od preloma stoletja se je po drugi strani zmanjševal pereč problem kmečkega zadolževanja, ki je predstavljalo eno od ključnih težav v obdobju po začetku za kmete uničujoče industrializacije, vendar se je drobljenje kmečkih posesti nadaljevalo tudi v novem stoletju.⁹

Čas med koncem 19. stoletja in prvo svetovno vojno se pogosto razglaša za obdobje blaginje evropskega gospodarstva,¹⁰ ki je prineslo okrevanje po kriznem obdobju od dunajskega borznega zloma leta 1873 do stabilizacije okoli leta 1896 (četudi krize na slovenskem prostoru niso huje občutili).¹¹ Najpomembnejši ekonomisti, ki so se posvečali raziskavam cikličnih gospodarskih obdobjih kriz in blagostanja, kot so Nikolaj Kondratjev, Joseph Schumpeter in Walt Whitman Rostow, so se strinjali pri označevanju obravnavanega obdobja za čas gospodarskega vzpona,¹² vendar tega stališča, kot bomo videli, niso podpirali takratni sodobniki. Zlasti zadnje mirnodobno leto 1913 je po vojni postalo gospodarski ideal, h kateremu so se želeli vrniti Evropejci, saj je simboliziralo poslednje obdobje gospodarskega razcveta.¹³ Evropa je bila še vedno najmočnejša svetovna gospodarska sila, saj je bila tega leta odgovorna za 52 odstotkov

5 Iván T. Berend, *Case Studies on Modern European Economy: Entrepreneurship, Inventions, and Institutions* (London in New York: Routledge, 2013), 151.

6 Več o tem gl. David Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire: 1750–1914* (Berkeley: University of California Press, 1984).

7 Žarko Lazarevič, *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 22–24.

8 Ibidem, 246.

9 Jasna Fischer, »Zagate v kmetijstvu,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 72, 73.

10 Berend, *An Economic History*, 308.

11 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, 245.

12 Neven Borak, »Uvod v krize in gospodarske cikle,« v: *Gospodarske krize in Slovenci*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Zveza ekonomistov Slovenije, 1999), 15, 16.

13 Eric Hobsbawm, *Čas imperija: 1875–1914* (Ljubljana: Sophia, 2012), 67.

svetovne industrijske proizvodnje, in daleč največji svetovni bankir.¹⁴ Ne glede na v splošnem ugodno gospodarsko stanje to seveda ne pomeni, da se tedaj niso dogajali neuspehi in polomi, ki jih pooseblja zlasti stečaj – tako rekoč sopomenka za gospodarski propad pa tudi opomin na vse probleme, ki jih imajo pri opravi z njim zadolženec in upniki.

Stečaj (v obravnavanem obdobju znan predvsem pod iz nemščine prevzetim izrazom *konkurz*) je zakonsko urejena oblika prenehanja delovanja zadolženega (bankrotiranega) posameznika ali gospodarskega subjekta, med katero se opravi generalna izvršba nad dolžnikovim premoženjem z namenom poplačila upnikov.¹⁵ Stečajni postopek ima dva osnovna cilja: s svojo zakonsko reguliranostjo onemogoča stihijsko, nepravično razlastitev zadolženca, saj se izgube porazdelijo med upnike, obenem pa iz gospodarskega življenja izloča tiste subjekte, ki ne zmorejo več poslovati.¹⁶ Tudi če podjetje ni bilo v stečaju, je konstantna možnost poloma delovala kot spodbuda k previdnemu poslovanju, predvsem glede zadolževanja. Izraz »stečaj« je imel in ima vse do danes negativno konotacijo, obravnavan je (bil) kot »pereče gospodarsko in družbeno zlo«,¹⁷ ki ima škodljive posledice za obe vpleteni strani, zato se stečajno pravo ne more izogniti povezavam s problemi gospodarske in socialne narave.¹⁸

Evropske stečajne zakonodaje so se dokončno formirale v 19. stoletju, vendar niso bile enotne. Velika Britanija je uvedla precej liberalno, deregulirano stečajno zakonodajo, ki je pritegovala dolžnike, francoski in nemški zakoni pa so bili prijaznejši do upnikov. Med državami, ki so se pri stečajih najslabše odrezale, je bila Italija.¹⁹ V Avstrijskem cesarstvu je bil prvi stečajni zakon sprejet pod cesarjem Jožefom II. leta 1781, toda stečajno zakonodajo je temeljito razdelal šele njegov avstro-ogrski naslednik, Konkurni red (*Die Concursordnung*), sprejet 25. decembra 1868.²⁰ Zakon je bil strog do dolžnikov, saj je stečaj lahko obravnaval kot gospodarski prestop, če je do njega prišlo zaradi malomarnosti, pa tudi kot kaznivo dejanje, če je podjetnik imel špekulativne ali goljufive namene (goljufiva krída),²¹ za kar je bil lahko po kazenskem zakoniku obsojen na zaporno kazen.²² S trenutkom vstopa v stečaj je posameznik izgubil samoupravičenost, torej pravico do upravljanja s svojim premoženjem, s čimer se

14 Berend, *Gospodarska zgodovina*, 37.

15 Emica Ogrizek, *Stečaji in prisilne poravnave izven stečaja v gradivu Okrožnega sodišča Maribor 1898–1941* (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2008), 15. Ali z definicijo, ki je nastala v obravnavanem obdobju: »Namen konkurznega postopanja [...] je, zadobiti vsem upnikom skupnega dolžnika z realiziranjem in razdeljenjem vsega njegovega izvršbi podvrženega premoženja v zmislu konkurznega reda« (SI AS 307, civilni spisi, S 8/12, št. spisa 105).

16 V sodobnem pravu se praksa popolne eliminacije podjetja v stečaju in onemogočanja njegove sanacije sicer opušča. Gl. npr. Janez Šinkovec in Drago Škerget, *Zakon o finančnem poslovanju z uvodnimi pojasnili in Zakon o prisilni poravnavi, stečaju in likvidaciji s komentarjem* (Ljubljana: Primath, 1999), 13.

17 France Kresal, »Stečajna politika v Sloveniji do druge svetovne vojne«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 43, št. 1 (2003): 37.

18 Nina Plavšak, Saša Prelič in Živko Bergant, *Zakon o prisilni poravnavi, stečaju in likvidaciji s komentarjem. Zakon o finančnem poslovanju podjetij s komentarjem* (Ljubljana: Gospodarski vestnik, 2000), 13.

19 Pierre-Cyrille Hautcoeur in Paolo Di Martino, »The Functioning of Bankruptcy Law and Practices in European Perspective (ca.1880–1913)«, *Enterprise & Society* 14, št. 3 (2013): 579–605.

20 *Prestave natiskov iz Državnega zakonika, tečaj 1869, za štajersko vojvodstvo. I. del* [Konkursni red]. S. l.: s. n., 1869.

21 Ogrizek, *Stečaji*, 7.

22 Anton Kralj, *Obrtni red: zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razsodb upravnega sodišča* (Ljubljana: Slovenska krščansko-socialna zveza, 1903), 38.

je pravno izenačil z mladoletniki, duševnimi in telesnimi bolniki ter zapravljevci.²³ Hkrati zakon ni posebej koristil niti upnikom (četudi nekateri pisci ocenjujejo, da je bil do njih zelo ugoden),²⁴ saj so dolgotrajni in naporni postopki odzrli večino sredstev. Številne pomanjkljivosti zakona je skušala država odpraviti s sprejemom dopolnjenega stečajnega zakona 6. junija 1896, ki je težišče prestavil na skupne interese upnikov in dolžnikov,²⁵ ter z novim zakonom, ki je v veljavo stopil 1. junija 1914 in s katerim je bil dosežen hitrejši, preprostejši postopek.

Kako pogosti so bili stečaji v Avstro-Ogrski? Podatki za celotno obdobje niso znani oziroma zbrani, zato si oglejmo le vzorec s preloma stoletja. Preračun za obdobje med 1898 in 1902 pove, da je bilo v cislajtanski polovici povprečno 1.254 stečajev na leto²⁶ in tudi v prihodnje je povprečje ostalo razmeroma stabilno. Ekonomski zgodovinar France Kresal je izračunal, da je na slovensko ozemlje v tem času odpadlo 3,6 odstotka teh stečajev.²⁷ Podatkovna baza, iz katere bi bili razvidni statistični podatki o stečajih za slovenske dežele, ne obstaja, prav tako še ni bilo podrobneje pregledano arhivsko gradivo. Do zdaj so bili (urejeni) stečajni sodni spisi za čas pred letom 1918 skoraj izrecno²⁸ odkriti v Arhivu Republike Slovenije (ARS), ki v 133 škatlah hrani dokumentacijo za 330 stečajnih postopkov posameznikov in podjetij pred Deželnim sodiščem v Ljubljani med letoma 1900 in 1940, označenih s črko S in kasneje St. Ohranjen je le manjši del vseh stečajnih spisov; po do zdaj zbranih podatkih je iz avstro-ogrskega obdobja na razpolago le petina spisov (v resnici pa – zaradi delno neugotovljenega števila vseh stečajev – še nekoliko manj).

Tudi če v pregled dosedanjih slovenskih raziskav o stečajih vključimo obdobje do druge svetovne vojne, se izkaže, da je bilo področje raziskano le parcialno. Najbolj koncizen pregled tematike predstavlja uvod Emice Ogrizek k popisu zadevnih fondov v Pokrajinskem arhivu Maribor.²⁹ S pravno-kazenskega vidika se je s stečaji avstrijskega in starojugoslovenskega obdobja ukvarjal France Kresal,³⁰ o njih je v kontekstu članka o okrožnih kot trgovskih sodiščih kratko pisala Metka Bukošek,³¹ nastala pa je tudi peščica člankov, ki tematizirajo stečaje nekaterih pomembnejših ustanov medvojnega obdobja: Slavenske banke leta 1926,³² mariborske družbe Macun & Fabiani istega

23 Ibid., 32, 33.

24 Prim. Jaka Cepec, »Corporate Insolvency Law – a Necessity of Market Economy, Lessons from History and Slovenia,« *Acta Histriae* 22, št. 3 (2014): 771.

25 Kresal, »Stečajna politika,« 41.

26 Dr. v. Zwiedinek, »Die Ergebnisse des Konkursverfahrens im Jahre 1902,« v: *Statistische Monatschrift* (Wien: K. K. Statistischen Zentral-Kommission, 1904), 68, 69.

27 France Kresal, »Kazenske določbe za stečaj in bankrot na Slovenskem od 1868 do druge svetovne vojne,« v: *Stiplovske zbornik*, ur. Dušan Nečak (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005), 149.

28 Izjema je Pokrajinski arhiv Maribor, ki hrani pet stečajnih spisov za leti 1916 in 1917.

29 Gl. op. 15.

30 Gl. op. 17 in 27 pa tudi France Kresal, »Stečajno pravo in kazenske določbe za stečaj in bankrot v jugoslovenskem kazenskem zakoniku iz leta 1929,« v: *Ad fontes: Otoprečev zbornik*, ur. Darja Mihelič (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005), 383–91.

31 Metka Bukošek, »Okrožna kot trgovska sodišča 1850–1941,« *Arhivi* 30, št. 1 (2007): 40, 41.

32 Lojz Tršan, »Propad Slavenske banke – največji finančni šok med obema vojnoma v Sloveniji,« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 46, št. 529–531 (1994): 368–74.

Tabela 1: Število vseh stečajev pred Deželnim sodiščem v Ljubljani in število ohranjenih sodnih spisov po letih

Leto	Število stečajev	Število ohranjenih spisov
1898	13	0
1899	12	0
1900	27	3
1901	16	0
1902	17	0
1903	22	0
1904	brez podatka	0
1905	brez podatka (najmanj 21)	0
1906	brez podatka (najmanj 24)	0
1907	10	0
1908	11	0
1909	17	2
1910	18	8
1911	19	7
1912	26	22
1913	11	7
1914	10	3
1915	14	0
1916	3	3
1917	3	3
1918	1	1
Skupaj:	najmanj 295	59

Vir: SI_ZAL_LJU/0085, š. 52, f. 1.3, 1.4 in 1.5. SI AS 307

leta³³ ter industrije usnja Karla Pollaka leta 1931.³⁴ Obsežnejše sintezne obravnave te teme še ni; Žarko Lazarevič je v svojem orisu markantnejših gospodarskih polomov bančnih in združnih ustanov omenil enega od mogočih razlogov za zapostavljenost stečajev: »Polomi in stečaji so zelo zgovorni; pričajo namreč o tistih platih poslovanja, ki pri gospodovanju uspešnih obdobj posameznih institucij ne pridejo do izraza. V sledenju usodam posameznih bank, hranilnic ali kreditnih zadrug pa se neuspehi,

33 Leopold Mikec Avberšek, »Delovanje mariborske trgovske družbe Macun & Fabiani (1921–1926),« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije* 8, št. 2–3 (2008): 609–32.

34 Mitja Sunčič, »'Celotno posojilo mestne hranilnice ljubljanske je šlo v žepe akcionarjev in po drugih napačnih potih': Mestna hranilnica ljubljanska in propad industrijske delniške družbe Karel Pollak,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 33–52.

če niso posebej izpostavljeni, porazgubijo v povprečju ocene njihove dolgoročne uspešnosti.«³⁵

Pričujoči prispevek se bo osredotočil na analizo spisov avstro-ogrskega obdobja v hrambi ARS, povezanih s stečajnimi postopki pred Deželnim sodiščem v Ljubljani. S pomočjo fragmentov iz sodnih spisov bodo predstavljeni značilen potek stečajnega postopka v obdobju med letoma 1900 in 1918 pa tudi deviacije od standardnega vzorca. Poudarek posledično ne bo na zakonskih odredbah, ki so definirale takšne postopke, temveč bo prikazano, kakšne gospodarske, finančne in socialne implikacije ali posledice je imel stečaj za vse strani, ki so bile vanj vpletene. Ker prikaz temelji na pomanjkljivo ohranjenem arhivskem gradivu, imajo seveda tudi izsledki omejen domet, toda tematika na tej ravni še ni bila obravnavana niti v osnovnih obrisih, zato lahko parcialne ugotovitve predstavljajo temelj za nadaljnje raziskave.

Pot navzdol: razlogi za zdrs v stečaj

Kaj je kranjske podjetnike v začetku 20. stoletja vodilo v stečaj? Lahko bi trdili, da so razlogi za stečaj bodisi zasebni bodisi splošni. Pri prvi skupini gre predvsem za krivdo podjetnika ali podjetja, ki je zaradi napačne ali slabe presoje, odločanja in poslovanja svoj propad povzročil sam, pri drugi pa stečaje povzročata splošno slabo gospodarsko stanje in kriza, torej okoliščine izven moči ter vpliva posameznega podjetnika. Uvedba obrtne svobode v habsburški monarhiji leta 1860 je prinesla liberalizacijo gospodarskega prostora in možnost napredka, a hkrati tudi precej več možnosti za neuspeh: »Tvegane naložbe, gospodarski in finančni propad posameznih podjetij, bank in projektov, finančne zlorabe posameznih podjetnikov ter nevestno poslovanje ali zapravljalnost drugih, preveliko tveganje in nesrečni slučajji, preveliko in lahkomišelnost ali pa tudi špekulativno zadolževanje brez kritja ter številne druge okoliščine so mnoga podjetja in posameznike pripeljale v bankrot.«³⁶

Razlage iz sodnih spisov, ki so jih o svojem propadu podali stečajniki, so precej sumarične, toda zdi se, da so bili za neuspeh in nezmožnost odplačevanja dolgov krivi v glavnem sami, kar so tudi priznavali; kot je bilo omenjeno, se gospodarstvo v obravnavanem obdobju (vsaj pred prvo svetovno vojno) ni lomilo pod težo hudih kriz. Precej je tudi primerov, pri katerih so do težav pripeljali družinski ali zdravstveni problemi, ki ne sodijo jasno v nobeno od obeh skupin, temveč imajo elemente obeh. Ne glede na razloge, ki so vodili v stečaj, je točko preloma pomenil trenutek, ko so dolgovi preseglji terjatve in je podjetnik bankrotiral, kar je – z besedami, vzetimi iz enega od stečajnih spisov – seveda preprosto pomenilo, da »v tem trenutku nimajo razpoložljivega denarja«.³⁷ Poti, ki so vodile do te točke, je bilo več.

35 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, 175.

36 France Kresal, »Gospodarska interesna združenja ter upravljanje in vodenje slovenskih podjetij pred drugo svetovno vojno«, v: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, ur. Tone Krašovec (Vrhnika: Razum, 1998), 69.

37 SI AS 307, civilni spisi, S 19/11, št. spisa 1.

Med pogostimi motivi za vstop v stečaj sta bila pritisk nestrpnih upnikov in rublje-nje. Cerkniški trgovec Jožef Udovč je pojasnil, da za stečaj prosi, »[k]er me upniki z izvršbami onemogočajo da bi svoje dolgove polagoma plačal.«³⁸ Podjetnike so v stečaj prisilile »mnoge izvršbe, katere so se zadnji čas proti meni vršile«,³⁹ skupaj z ljubljanskim trgovcem Oroslavom Jezerškom, ki je stečaj naznanil, »ker mi je gospa Marija Snaj zarubila vso zalogo, predlagala prisilno upraviteljstvo, ki se ji je tudi dovolilo in ga vendar ni izvedla.«⁴⁰ Več stečajnikov je zapisalo, da za stečaj prosijo »[v]sled različnih nesreč«,⁴¹ pri čemer lahko zgolj ugibamo, kakšne tegobe so jih pestile. Obširneje je svoj položaj opisal logaški trgovec Jurij Mravlja, čigar nekoč uspešna trgovina je začela propadati: »Radi različnih nezgod v rodbini se je pozneje moja trgovina obrnila na slabše in ko sem v letošnji spomladi napravil bilanco, sem opazil, da presegajo pasiva že za kakih 1000 K moje aktivno premoženje. Radi slabe kupčije, radi boleznin in drugih nezgod so dolgovi rastle od dne do dne in sem prišel opetovano v zadrego, da nisem mogel svojih upnikov zadostiti. Le-ti se oglašajo od dne do dne eden za drugim ter mi pretijo s tožbami.«⁴² Napačno odločitev je sprejel tudi ljubljanski trgovec Franc Igljč, ki je ponosno zapisal: »Dvanajst let že delujem na tukajšnjem trgu in sem užival doslej glas pridnega ter poštenega trgovca. V nesrečo sem zašel samo vsled tega, ker sem jamčil bivšemu trgovcu Ernstu Sarku za plačilo njegovih dolgov in potem prišel za veliko svoto v zgubo, katero kljub pridnosti in varčnosti nisem mogel nadomestiti.«⁴³

Zasebniki, ki niso imeli svojih podjetij ali obrti, so v stečaj lahko padli zaradi dedovanja z dolgovi obremenjenih zapuščin ali nepremičnin, kar se je zgodilo npr. cerkniškemu usnarju Franu Erjavcu, ki je »prevzel hišo z bremeni.«⁴⁴ Le izjemoma lahko v razlogu za razglasitev stečaja zaslutimo zunanje, objektivne okoliščine, recimo pri nekem črnovrškem prodajalcu, ki je v stečaj šel »vsled premajhnega prometa«,⁴⁵ ali pa pri jeseniškem trgovcu, ki se je pritoževal, da je v naselju »veliko trgovcev ki imajo jednake predmete v svoji zalogi pa [razmere] niso bile take da bi mogla moja trgovina uspevati«⁴⁶ – toda tudi v teh primerih ni bila zanemarljiva slaba presoja razmer.

Posebno pozornost velja posvetiti največjima stečajema obravnavanega obdobja, ki sta prizadela markantni ustanovi liberalnega političnega pola: ljubljansko nakupno-prodajno zadrugo Agro-Merkur⁴⁷ in Glavno posojilnico v Ljubljani. Dogodka sta med slovenskimi vlagatelji povzročila »splošno vznemirjenje«, zaradi česar so »celo izobraženi ljudje verjeli, da je vse slovensko gospodarstvo bankerotno.«⁴⁸ V spomenici o razlogih za Agro-Merkurjeve težave je dr. Ivan Tavčar zapisal, da naj bi zadruga po

38 SI AS 307, civilni spisi, S 26/1, št. spisa 1.

39 SI AS 307, civilni spisi, S 25/12, št. spisa 1.

40 SI AS 307, civilni spisi, S 20/12, št. spisa 1.

41 SI AS 307, civilni spisi, S 19/12, št. spisa 1.

42 SI AS 307, civilni spisi, S 22/12, št. spisa 1.

43 SI AS 307, civilni spisi, S 9/12, št. spisa 160.

44 SI AS 307, civilni spisi, S 2/14, št. spisa 1.

45 SI AS 307, civilni spisi, S 17/10, št. spisa 1.

46 SI AS 307, civilni spisi, S 12/12, št. spisa 1.

47 O propadu Agro-Merkurja je kratko pisal Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 157–60.

48 Miloš Štibler, *Kriza v slovenskem zadruguštvu* (Celje: samozaložba, 1911), 4, 5.

ustanovnih določbah imela največ 50.000 kron kredita, vendar se vodja centrale in politik dr. Gregor Žerjav »za ta sklep ni veliko zmenil, kakor se tudi za načelstvo sploh ni menil«. Do sredine februarja 1911 je Agro-Merkur dolgoval Zvezi slovenskih zadrug, pri kateri se je zadolževal, 276.000 kron. Kasneje je odbor Agro-Merkurja prepovedal financiranje iz tega vira, s čimer je soglašal tudi Žerjav, vendar je bila njegova privolitev (po Tavčarju) »le prazna obljuba, ki pa je dala dr. Žerjavu povod do zahrbtnega postopanja, in ta je brez vednosti načelstva Zveze slovenskih zadrug nakazoval Zvezin denar ter pustil ž njim plačevati zapadle fakture Agro-Merkurja«. Žerjav ni sklical nobene seje vodstva Zveze, zato so njegovi naklepi ostali neopaženi. Da bi dolg navidezno zmanjšal, je knjigovodji ukazal, naj v knjige Agro-Merkurja vpiše prejetje 100.000 kron od Kočevske posojilnice in hkrati konto te posojilnice obremenil za isto vsoto; dolg se je tako prenesel na to ustanovo in krepko zmanjšal primanjkljaj Agro-Merkurja. To navidezno izplačilo že tako zadolžene Kočevske posojilnice je Žerjav skrival in od knjigovodje zahteval, »naj napravi tajno knjigo 'Kočevje – Agro-Merkur,' ter dostavil, da se ta knjiga ne sme nikomur pokazati, češ da nikogar nič ne briga«. ⁴⁹ Žerjav je medtem članom uprave Agro-Merkurja poročal, »da je zadruga najprej imela kredit pri zvezi, katera je kredit vsled pritiska odrekla; sedaj se financiranje vrši po Kočevski posojilnici, katero pa je treba razbremeniti in poiskati drugi način financiranja«. ⁵⁰ Te mahinacije so v kombinaciji s tveganimi kupčijami, neurejenim načinom poslovanja in napetim odnosom z ljubljanskimi trgovci vodile do odprtja stečaja.

Glavna posojilnica v Ljubljani je bila prav tako v zatonu, saj se je od januarja 1911 nahajala v likvidaciji. Naslednji mesec je član likvidacijskega odbora Maks Bradaška na ljubljanskem sodišču vložil prošnjo za odprtje stečaja, saj je imela posojilnica okoli 1.800.000 kron primanjkljaja. Vodja istega odbora, Franc Višnikar, je še vedno upal na ugoden razplet: »Momentarno ni nikake nevarnost izgube, ker nam nihče ne preti z eksekucijo. Poleg tega je dolжник Tomo Pavšlar z vso gotovostjo zatrjeval, da bode svoj dolg, ki znaša okroglo 1.000.000 K do danes plačal. Ako se to vresniči, kar sicer ni neverjetno, potem bi bila asanacija oz. mirna likvidacija zadruge zelo olajšana.« Glede na razmere zelo optimistični Višnikar je pripomnil: »Po mojem mnenju za upnike in vlagatelje ni nikake nevarnosti kake izgube, pač pa pomenja konkurs za združnike pravo katastrofo. Likvidacijski odbor si je prizadeval izvršiti mirno likvidacijo in preprečiti ogromne stroške in druge za člane pogubne posledice konkursa.« ⁵¹ Glavna posojilnica je namreč imela 536 članov (tj. tistih, ki so podpisali pristopno izjavo, v posojilnico vplačali delež in zanj jamčili z vsem svojim premoženjem) ⁵² ter na stotine drugih vlagateljev, tako da se je likvidacijski odbor za vsako ceno želel izogniti stečaju – ne nazadnje tudi zato, ker je zakon predpisoval, da se v primeru stečaja družbe kaznujejo »vsi udje, ki so krivi predbacivane krivde«. ⁵³ »Upati je«, so previdno zapisali odborniki, »da upniki in vlagatelji ničesar ne izgube. Do sedaj se tudi proti posojilnici

49 SIAS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 185.

50 SIAS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 45.

51 SIAS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 1.

52 SIAS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 864.

53 Kralj, *Obrtni red*, 38.

ni uvela nikaka izvršba. Gre se za to, da se okoli 500 članov reši popolnega gospodarskega poloma. Med člani je okoli 90 državnih, 25 deželnih in mestnih uradnikov, 36 oficirjev, 59 privatnih uradnikov, 12 zdravnikov i. t. d. Ker jamčijo člani solidarno z vsem svojim premoženjem, lahko tudi premožnejši čez noč pridejo na beraško palico, ako se izroče na milost in nemilost upnikom.« Skromni prispevki članov Glavne posojilnice, ki so z nekaj tisoč kronami skušali rešiti posojilnico pred propadom, so bili seveda brezupen poskus zapolnitve milijonske luknje. Četudi so bili zadružniki »po ogromni večini popolnoma nedolžni na tem, da je prišla zadruga v sedanji kritični položaj«, je bil likvidacijski odbor »prisiljen napovedati konkurz«. ⁵⁴

Prvi koraki stečajnega postopka

Do stečaja je lahko prišlo na pobudo zadolženca, ko je ugotovil svojo nelikvidnost, ali na pobudo več upnikov, če jim je pred sodiščem uspelo dokazati upravičenost svojih terjatev (če je bil upnik en sam, stečajni postopek ni stekel). Sodišče, pred katerim je potekal postopek, je bilo prvostopenjsko sodišče v tistem okrožju, v katerem je prebival dolжник ali kjer je bil sedež podjetja, če pa je šel v stečaj t. i. protokoliran trgovec ali trgovska družba (tj. tisti, ki je vpisan v trgovski register), pa je stečajni postopek vodilo okrožno kot trgovsko sodišče, tj. trgovski senat okrožnega sodišča. ⁵⁵

Če je prošnjo za stečaj vložil zadolženec, je običajno sam napisal prijavo ali pa jo je dal sestaviti pri odvetniku. V dokumentu je običajno navedel svoje osebne podatke, orisal stanje svojega premoženja ter razloge za finančne težave in v sklepu prosil sodišče za dovoljenje za razglasitev stečaja. Dokumentu so dolžniki dodali še ključe svojih zasebnih ali trgovskih prostorov, kar je bil del uvedbe stečaja. Prav tako je bilo treba prošnji priložiti trgovsko bilanco, iz katere so bile razvidne »aktiva«, »pasiva« in njuna razlika (primanjkljaj), inventar premoženja ter seznama upnikov in dolžnikov. Ko je predlog za stečaj sprožil dolжник, je sodišče brez dodatnih poizvedb razglasilo začetek postopka.

Položaj je bil drugačen, če je zahtevo po odprtju stečaja vložil zadolženčev upnik. V tem primeru je sodišče pozvalo dolžnika, naj dolgove poravna, jih zavaruje ali dokaže, da je plačilno sposoben. Nekaj podobnega je od posestnika Antona Adamiča terjal njegov upnik Janez Koščak, češ »da mi da za mojo tirjatev [...] v primerno dobrostojstvo, ali da predloži zaznamek svojega premoženja in dokaže, da je v stanju poplačati vse upnike, – sicer se ima otvoriti konkurz o njegovem premoženju«. Če se dolжник ni odzval ali če zahtevanega ni mogel dokazati, je sodišče izdalo sklep o začetku stečaja, kar se je zgodilo tudi v navedenem primeru: »Dokazano je, da toženec v roku štirih dni, določenem pri prvem naroku [...] za odgovor na tožbo, odgovora ni vložil. Zatorej je bilo [...] dejanske navedbe došle stranke, ki se tičejo pravnega spora in niso opovržene z danimi dokazi, šteti za resnične. Ker je s tem tožbeni zahtevak opravičen,

⁵⁴ SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 3. Vse podčrtane besede v citatih so podčrtane v izvirniku.

⁵⁵ Ogrizek, *Stečaji*, 9.

je bilo razsoditi po predlogi došle stranke.«⁵⁶ S tem trenutkom je dolžnik uradno vstopil v stečaj in ni več razpolagal s svojim premoženjem, razglas o začetku stečaja pa je bil pritrjen na sodno desko.

Stečajni proces se je lahko zataknil ali ustavil že na samem začetku. Občasno prijava ni bila sestavljena po pravilih; celo v primeru vložitve prošnje za stečaj Agro-Merkurja je sodišče predlog najprej zavrnilo, ker dokument »ni podpisan, kakor je to zaukazano v pravilih zadruga«.⁵⁷ Prav tako je 73. člen stečajnega zakonika določal, da se postopek ne sme začeti, če je vnaprej jasno, da premoženja ni dovolj niti za pokritje stroškov sodnega postopka.⁵⁸ Leta 1913 se je zgodil nenavaden primer, pri katerem je v predlogu upnice za stečaj ljubljanske modistke sodišče sklenilo, da ima modistka dovolj premoženja za pokritje dolgov in da stečaj ni potreben. Stroške hitro prekinjenega postopka je sodišče naložilo pobudnici stečaja, nad čimer se je ta ogorčeno pritožila. Do izraza je prišla pomembna pomanjkljivost stečajnega zakonika, saj v njem ni bilo določb o tem, kdo nosi stroške neuspešne prijave stečaja.⁵⁹

V enem dokumentiranem primeru je bil stečaj razglašen nad napačno osebo. Ko je leta 1912 v stečaj šlo postojnsko podjetje Franc Ditrich, so trgovske knjige navajale, da je edina lastnica Hedvika Ditrich (domnevno soproga), zato so stečaj razglasili nad njo. Šele kasneje se je izkazalo, da Hedvika že leto dni ni imela ničesar opraviti s trgovino. »Ako bi bil ta položaj ob času otvoritve konkurza znan, bi [...] konkurz sploh ne smel biti proglašen nad premoženjem in glede osebe Hedvike Ditrich, temveč izključno le nad premoženjem in glede osebe Franca Ditrich.«⁶⁰ Nenavadno mešetarjenje si je privoščil tudi ljubljanski trgovec Jakob Oblak, ki je 19. julija 1911 sprožil postopek za svoj stečaj, saj »sem prišel v nezmožnost, svoje upnike poplačati in se je vsled tega že vršila izvršba na moje premoženje«, toda še istega dne je izjavo umaknil, ker jo je »stavil po opetovanem silnem pritisku gospoda A. Tomažiča, lastnika tvrtke A. Hartmann«.⁶¹ Že 1. avgusta je moral Oblak zaradi »slabih kupčij in nepričakovanega pritiska upnikov« ponovno zaprositi za uvedbo stečaja.⁶²

Če je bil stečaj potrjen na sodišču, je dalo sodišče v časopisih⁶³ objaviti oklic (znan tudi kot konkurzni edikt), v katerem so morali biti navedeni podatki o dolžniku,

56 SIAS 307, civilni spisi, S 18/10, št. spisa 1.

57 SIAS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 1.

58 SIAS 307, civilni spisi, S 1/16, št. spisa 2.

59 SIAS 307, civilni spisi, S 4/13, št. spisa 10.

60 SIAS 307, civilni spisi, S 10/12, št. spisa 1.

61 SIAS 307, civilni spisi, S 15/11, št. spisa 1.

62 SIAS 307, civilni spisi, S 16/11, št. spisa 1.

63 V stečaju Glavne posojilnice v Ljubljani se je upravitelj dr. Josip C. Oblak sicer pritožil, da časopisi niso dosegli dovolj upnikov. »Kakor sem se prepričal kot začasni upravitelj konkurzne mase Glavne posojilnice [...] se nahaja veliko število upnikov iste izven Kranjske kronovine, zlasti v Štajerski, Koroški, Primorski posebno tudi v inozemstvu v Ameriki. Tudi izhaja iz priloženih pisem [...], da niti inteligentni ljudje – a la dr. Kukovec [zastopnik Gornjesavinjske posojilnice Mozirje, ki je bila v upniškem odboru], – ki berejo časopise, ne vedo, kdaj je kak narok v konkurznem postopanju v tej konkurzni zadevi. Laibacher Zeitung v kateri edino je bil priobčen konkurzni edikt, je očitno tako malo razširjena na Kranjskem in še manj drugod, da je nujno potrebno, da se priobči ta edikt tudi v drugih listih drugih kronovin.« Našel je devet časopisov, v katerih bi bilo treba objaviti podatke o stečaju (SIAS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 27).

predlagatelju in osebah, imenovanih za vodenje stečaja. Med sodniki pristojnega sodišča so namreč izbrali stečajnega komisarja, ki je postopek vodil s sodnega vidika. Pravo srce in duša stečajnega postopka je bil najpogosteje stečajni upravitelj. To funkcijo je opravljal od sodišča izbrani odvetnik, občasno pa tudi notarji, trgovci ali uradniki, če so imeli primerno izobrazbo. Kot pove naziv, je bila njegova osnovna funkcija upravljanje stečajne mase.⁶⁴ Stečajniki niso imeli veliko besede pri izbiri svojih predstavnikov (v primeru, ko je stečajnik za upravitelja predlagal odvetnika, ki je bil že seznanjen s premoženjskim stanjem, je bil predlog gladko spregledan);⁶⁵ na splošno stečajniki na tej točki izginejo iz stečajnih spisov, saj v nadaljevanju najpogosteje ni nobenega dokumenta, ki bi ga napisali oni ali iz katerega bi bile razvidne njihove misli o stečajnem postopku. Njihova vloga in vpliv v postopku sta bila zanemarljiva.

V oklicu sodišča so bili upniki pozvani, naj do določenega roka prijavijo svoje terjatve, navedeno pa je bilo tudi, kdaj bo potekalo srečanje upnikov na volilnem naroku, kjer so zbrani upniki glasovali za stečajnega upravitelja in predstavnike v upniškem odboru, ki je zastopal interese upnikov, njihovo izbiro pa je nato potrdilo sodišče. Če se na naroku ni prikazal noben upnik, je bil upravitelj potrjen avtomatsko, upniški odbor pa ni bil formiran. Običajno je volilni narok minil brez prevelikih težav, ne pa vedno. Ljubljanski odvetnik dr. Valentin Krisper recimo ni sprejel imenovanja za upravitelja v stečaju Antona Adamiča v Spodnjem Blatu in je sodišču nejevoljno pisal, da so ga izvolili njemu »popolnoma neznani« upniki in da je za ljubljanskega odvetnika tak stečaj »nadloga«, prav tako pa bi bilo »umestno, da bi poprej mene vprašali, ali tako nalogo sprejem«. Vseeno je bil Krisper prisiljen v kratkotrajno opravljanje funkcije, dokler niso imenovali njegovega naslednika.⁶⁶

Zapletlo se je tudi pri obeh največjih prej omenjenih stečajnih postopkih. V stečaju Agro-Merkurja so se upniki razklali na dve strani, ena skupina je imela za 600.000 kron terjatev in druga za 120.000 kron, toda sodišče je v upniški odbor potrdilo posameznike iz »manjšinske« skupine. Šlo je za »izvanredne in za-res excepčijonelne razmere«, kot je zapisal razburjeni Tavčar.⁶⁷ »Manjšinska« skupina se je branila, češ da nima smisla izbirati novega odbora, saj bi s tem še podaljšali in zapletli že tako zamotan stečajni postopek.⁶⁸ Pri stečaju Glavne posojilnice so se pojavili ugovori proti izvolitvi Frana Višnikarja za stečajnega upravitelja, saj je ločena skupina upnikov zagovarjala drugega upravitelja, toda zanj niso glasovali na naroku, ker jih ni bilo, zato so želeli naknadno uveljaviti svoje želje. »Z novim narokom bi se reklo nam pravico jemati in dajati jo drugim, ki so jo izgubili«, so se pritoževali njihovi nasprotniki.⁶⁹ S tem se je sodni postopek, »ki je za celo javnost dalekosežnega pomena«, še otežil, »[m]i pa moramo želeli, da se vsako nepotrebno zavlačevanje cele zadeve zabrani, ker zlasti

64 Ogrizek, *Stečaji*, 5.

65 SI AS 307, civilni spisi, S 12/11, št. spisa 1.

66 SI AS 307, civilni spisi, S 18/10, št. spisa 22.

67 SI AS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 253.

68 SI AS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 259.

69 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 224.

kreditni zavodi trpijo zelo mnogo na svojem ugledu, dokler so vdeleženi pri Glavni posojilnici v Ljubljani«. ⁷⁰

Ena od prvih nalog upravitelja stečaja je bila ugotoviti dejansko premoženjsko stanje dolžnika na podlagi podatkov iz njegovih trgovskih knjig in osebnih pojasnil. Šlo je za zahteven in natančen proces, ki ga stečajniki niso vedno olajšali. Problem, ki se konstantno vleče skozi sodne spise, so neurejene blagajniške knjige. Številni upravitelji so besneli ali obupovali nad »skrajno malomarnostjo in primitivnostjo«⁷¹ pri vodenju knjig in »[u]prav nezaslišanim neredom«, zaradi katerega »niti knjižni izvedenec ni mogel spoznati« prave bilance,⁷² pa tudi nejasnostmi, »od kdaj in zakaj dolg obstoji«, ali so bili dolgovi že plačani ali ne in »ali so zneski postavljeni še v *goldinarjih* ali kronah in iz česa dolgovi izvirajo«. ⁷³ Seveda je bilo ugotavljanje dejanskega stanja upnikov in dolžnikov, in s tem vloga blagajniških knjig (tudi tistih najslabše kakovosti), za stečaj ključno, kot ilustrira pismo upravitelja stečaja Agro-Merkurja, ki tržaškemu sodišču v vpogled ni hotel poslati knjig: »Te voluminozne knjige so skoraj jedino sredstvo za konstatiranje imovinskih razmer podružnice zadruga Agro-Merkur v Trstu in vsled tega prevelikega pomena za konkurzno postopanje. Ako bi se pri prevažanju v Trst pokvarile ali celo izgubile ali uničile, kar se lahko pripeti, bi bilo to usodepolno za konkurz.«⁷⁴

Nekateri stečajniki so poskusili ubežati vsem problemom. Odvetnik dr. Karel Triller je v stečaju trgovine bratov Ribarič leta 1901 naletel na »nepričakovane ovire«, saj mu nihče ni znal razložiti stanja v neurejenih knjigah – vodja trgovine je umrl, pomočnik je pobegnil v Ameriko, družabnik pa se je v trgovino vključil nedavno in ni mogel dati nikakršnih pojasnil.⁷⁵ Od težav, ki jih prinaša stečaj, je pobegnila tudi ljubljanska trgovka Pepina Ozmec, ki »je pred kratkim odpustila svoje osobje ter zapustila Ljubljano, ne da bi se vedelo kam je šla. Govori se, da je odpotovala v Ameriko, ker ni mogla zadostiti terjatvam svojih upnikov.«⁷⁶ Enako je storil blejski hotelir Otto Körbs, ki je bil med svojim stečajem »neznano kje v inozemstvu«. ⁷⁷ Očitni primeri goljufige so bili redki, a morda je najzanimivejši zgled Mimi Brulc, ki je skupaj z možem tik pred razglasitvijo stečaja (»menda celo zadnji dan«) na železniško postajo v Lescah odpeljala precejšen del svojega imetja in ga z vlaki razposlala v razne kraje, da bi si tako zmanjšala škodo. Oškodovani upniki so proti zakoncema, ki sta pobegnila v švicarski St. Gallen, nameravali sprožiti kazensko preiskavo, četudi sta ubežnika obljubila, da bosta blago vrnila.⁷⁸

70 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 121.

71 SI AS 307, civilni spisi, S 14/00, št. spisa 85.

72 SI AS 307, civilni spisi, S 14/00, št. spisa 83.

73 SI AS 307, civilni spisi, S 12/11, št. spisa 27.

74 SI AS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 95.

75 SI AS 307, civilni spisi, S 14/00, št. spisa 76.

76 SI AS 307, civilni spisi, S 4/13, št. spisa 1.

77 SI AS 307, civilni spisi, S 17/11, št. spisa 26.

78 SI AS 307, civilni spisi, S 18/11, št. spisa 88.

Upniki med upom in obupom

»Številni konkurzi niso prizadeli samo dolžnikov in špekulantov pač pa predvsem veliko poštenih upnikov«, je ugotavljal France Kresal. »Mnogo kapitala je bilo tako izgubljenega, ali pa je bil v veliki nevarnosti.«⁷⁹ Prav terjatve upnikov so običajno najobsežnejši del stečajnih spisov. Osrednji podatek v takšnih standardiziranih dokumentih, ki jih je sčasoma nadomestil natisnjeni obrazec, je bila navedba denarne vsote (ali predmetov) in obresti prekoračenega roka poplačila, ki jih upniki zahtevajo od stečajnika. Včasih so terjatve prišle iz družin stečajnikov, kot v primeru neke Ivane Igljič: »Moj sin in dolžnik Fran Igljič mi je preživnino po 40 K, oziroma od dne 1. januarja 1912 dalje po 50 K na mesec pač plačeval nekaj časa, od dne 10. junija 1912 mi pa ni plačal niti vinarja več. Vsled tega je ostal od dne 10. junija 1912 dalje do dne 10. marca 1914 to preživnino na dolgu že 21 mesecev, kar da skupaj znesek 1050 K.«⁸⁰

Po tem, ko je potekel rok za prijavo terjatev, so se upravitelj in upniki zbrali na likvidacijskem ali ugotovitvenem naroku, kjer so razpravljali o terjativah, upravitelj pa je pojasnil, katere terjatve po natančnem pregledu⁸¹ priznava kot veljavne (ali vsaj delno) in katerih ne (ali s takratnim izrazom: katere med njimi prereka). Priznane terjatve so morali potrditi tudi drugi upniki, vsi upniki pa so bili pisno obveščeni o tem, ali in v kolikšni meri so bile njihove zahteve sprejete (teh pisem v arhivu ni, le peščica prepisov). Edina možnost, ki je preostala na voljo upnikom, katerih terjatev niso priznali, je bila tožba.⁸² V nekaterih sodnih spisih je mogoče najti dokumentacijo o posameznih tožbah, ki so potekale paralelno s stečajni in ki so morale biti razrešene pred zaključkom stečaja.

Včasih so upravitelji terjatve problematizirali iz bolj moralnih kot pravnih razlogov, zlasti v primeru Josipa Čada, nekdanjega člana upravnega sveta Glavne posojilnice v Ljubljani, ki je našel inovativen način za prijavo visoke terjatve. To je razkačilo upravitelja dr. Josipa C. Oblaka, ki je vztrajal, da je Čad »eden glavnih krivcev celega neljubega poloma« in »odgovoren za vsako škodo, ki je nastala vsled malomarnosti upravnih svetnikov, ki so že v kazenski pravdi priznali, da se niso brigali za poslovanje načelstva, da so prepuščali vse uradnikom in načelniku, da so celo zapisnike o odborovih sejah, katerih se niti vdeležili niso, kar ex post slepo podpisavali, ne da bi se

79 Kresal, »Gospodarska interesna združenja«, 69.

80 SI AS 307, civilni spisi, S 10/13, št. spisa 108.

81 Pregled terjatev je v velikih stečajih zahteval ogromno časa in potrpljenja. V stečaju Glavne hranilnice je upravitelj dr. Josip C. Oblak mogoledoval sodišče za prestavitvev likvidacijskega naroka, ker je bilo v dveh tednih, kolikor je dobil na razpolago, nemogoče pregledati za štiri milijone kron terjatev v enem izmed največjih stečajev pri tem sodišču. Hitenje bi po Oblaku prineslo priznavanje neutemeljenih in lažnih terjatev, s čimer bi bila povzročena »nedogledna škoda« (SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 566). Sodišče pritožbi ni ugodilo; z utemeljitvijo, da je bil narok znan že dolgo vnaprej in da lahko Oblaku pomaga namestnik, je narok obdržalo na predvidenem datumu. Oblak se je pritožil, saj mu je bil način razmišljanja sodišča »uganka.« Čeprav je njegova pisarna delala tudi ob nedeljah in do poznih večernih ur, dela fizično niso mogli končati. »Ako pa kdaj v katerem konkurzu, pa je treba ravno v tem konkurzu upravitelju največje pazljivosti, največje natančnosti, ker se gre za velikanske svote, in je konečno za svojo izjavo na likvidacijskem naroku [...] odgovoren le on s celim svojim premoženjem in z vsem svojim zaslužkom, s celo svojo eksistenco« (SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 569). Tokrat je Oblak dosegel svoje; narok so prestavili za 25 dni.

82 Ogrizek, *Stečaji*, 10.

prepričali o njih vsebini. Tak bivši odbornik ima zdaj smelost, zahtevati od konkurzne mase [...] celo terjatev po 44.553 K [...]!⁸³ Čad je v zagovor suho pripomnil: »Res je, da sem bil jaz vsled konkurza Glavne obtožen radi sokrivde konkurza, pozabilo pa je konkurzno upraviteljstvo povedati, da sem bil od obtožbe tudi sijajno oproščen.«⁸⁴ Oblak svojega stališča ni spremenil: »Naravnost ironija bi bila dajati nazaj družabnikom Glavne, ki vsi skupaj nimajo toliko, da bi pokrili cel deficit, povrhu še iz konkurzne mase še neke premije in jim dajati naravnost denar v roke, da še istega zapravijo in – poskrijejo! To pač ni v duhu zakonodajalca in ako bi se hotelo tako razlagati postavbo, se bom boril kot vesten upravitelj proti temu z vsemi mojimi močmi do skrajnosti.«⁸⁵

Kaj se je dogajalo z upniki, ki so čakali na razrešitev stečaja in pridobitev vsaj dela svojih terjatev? Iz spisov je razvidno, da se večina ni spoznala na poslovanje, zato so svoj denar lahkomišelnostno investirali v dvomljiva in zadolžena podjetja ter s tem »deli svoje ovce volkom pasti«,⁸⁶ kot se je slikovito izrazil neki upravitelj. Kolikor je mogoče sklepati iz fragmentov v spisih, so bili upniki neredko siromašni posamezniki, ki so se težka preživljali iz dneva v dan in za katere je bilo skoraj nemogoče čakati mesece ali celo leta za pridobitev terjatev. Na drugo pomoč so le težka računali: socialna skrb v tem času je bila še na zelo nizki ravni, skoraj polovica industrijskega delavstva pa je živela v revščini – četudi je od leta 1898 naprej upadal delež tistih, ki so živeli v pomanjkanju.⁸⁷ V stečaju Produktivne zadruga ljubljanskih mizarjev so vsi vpleteni spodbujali k hitri razrešitvi stečaja, saj so bili njeni člani »revni mizarški pomočniki,« ki »težko trpé sedanjo brezposelnost«, upravitelj pa je iz zadruga odpustil več kot polovico obrtnikov. »Vsak dan trajanja konkurza stane obilo denarja«, so žalostno ugotavljali upniki.⁸⁸ V stečaju trgovine bratov Ribarič je upravitelj grenko pripomnil: »Nadalje pa so dolžniki večinoma ubogi kmetje v rodni vasi Ribaričev t. j. v Vodichah pri Podgradu, katerim vsem bi moral spraviti domačije na dražbo, ako bi hotel dotične terjatve hitro izterjati. Kajti za te uboge ljudi, ki so izdelovali in dobavili tvrdki Ribarič oglje in prejemale v to svrhu deloma precej visoka predplačila, bil je konkurz prava katastrofa; kajti ako bi bili bratje Ribarič trgovino nadaljevali, bili bi ti dolžniki odslužili svoje dolgove z nadaljnjim izdelovanjem in dobavljanjem oglja. Ker pa pač ne more biti naloga upravitelja konkurza, da bi uničil gospodarski obstoj skoro cele vasi, zategadelj dovolil sem večinoma tem dolžnikom – seveda proti primernemu zavarovanju – odplačilo njih dolgov v obrokih, katerih se isti tudi precej točno drže.«⁸⁹ Tudi nekoč premožne posameznike je stečaj lahko prignal na rob eksistence. Med njimi je bil član načelstva Agro-Merkurja in ravnatelj Zveze slovenskih zadrug Ivan Rožman, ki je sodišče prosil, da se mu iz stečajne mase izplača »zadosten eksistenčni prispevek«,

83 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 842.

84 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 857.

85 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 808.

86 SI AS 307, civilni spisi, S 14/00, št. spisa 101.

87 France Kresal, »Socialna politika«, v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 100, 101.

88 SI AS 307, civilni spisi, S 19/11, št. spisa 50.

89 SI AS 307, civilni spisi, S 14/00, št. spisa 76.

ker je zaradi kazenske preiskave in blatenja v časopisju že poldrugo leto brez službe in dohodkov. »Ker so moji pičli prihranki že davno porabljeni, se nahajam s svojo obitelji v največji zadregi.«⁹⁰

Velika večina upnikov ni sledila stečajnemu postopku, saj ni niti razumela pravnih postopkov, ki sestavljajo stečajni proces. V arhivskih fondih je ohranjenih veliko pisem, v katerih upnike zanima zgolj to, kdaj bodo dobili svoja sredstva. Enostavne predstave, ki so jih gojili o stečajih in povračilu svojih sredstev, ilustrira denimo pismo Josipa Peloze, izseljenca v Washingtonu, ki je prosil upravo Glavne posojilnice, »dami pošljejo mojga dinara«, in »če po želji ne dobim postopim seveda sudbeno«. Dodal je, da časopis ameriških Slovencev *Glas naroda* »ne piši nič dobrega ovašoj Posojilnici«, vseeno pa je dobrodušno dodal, da verjame, »da se nikaj bat radi vašega zavoda, ampak dnar trebam«.⁹¹

Iz množice skoraj anonimnih upnikov izstopa Alojzij Rojšek, varčevalec pri Glavni posojilnici, ki je 12 let delal v rudnikih v kraju Virginia v Minnesoti in ki je sodišču v pričakovanju izplačila svojih prihrankov, vrednih 13.300 kron, med trajanjem stečaja napisal več kot ducat nekoherentnih, toda slikovitih pisem, v katerih se odražata psihološki profil upnika, ki svojega sovražnika prepozna v vedno novih osebah in institucijah, ter njegova rastoča stiska. Iz prvega pisma je mogoče razbrati, da je Rojšek v časopisih bral o propadu Glavne posojilnice in da je ves zaslužek od težaškega dela vlagal vanjo, da bi lahko mirno preživel starost, zato je imel stečaj zanj uničujoče posledice. »Šparal sem tako, da se nisem kozarec pive privoščil, ali zdej pa bil ob vse?« Po eni strani je terjal, da mu izgubljeno vsoto poplačajo do zadnjega vinarja, po drugi strani pa je bil skrajno obupan: »Meni je tako hudo, de se noč in dan jokam, pomagajte mi, Slavni C. kr. deželne sodnije gospodje, da ne bi zgubil. [...] Bog in Mati Božja, varuj zgube, potem mi ni družega nekaže, kakor sam sebi življenje vzeti.«⁹² V naslednjem pismu se je Rojšek jezil nad člani Glavne posojilnice, ki naj bi želeli prevarati preostale varčevalce in se nato izogniti kazni. Zahteval je, naj člani plačajo varčevalcem: »Ali mislijo člani, da bomo mi terpeli, da bomo mi zgubili svoj denar.« Obenem je Rojšek zbolel za revmo in posojilnico obtožil zaradi dejstva, da se ne more vrniti domov, saj si ni mogel privoščiti niti dveh dolarjev za dnevno oskrbo, ki so ju ameriške bolnišnice zahtevale od tujih državljanov.⁹³ Nekaj mesecev pozneje je Rojšek pesimistično pripomnil, da »morda bodemo poprej vsi pa umerli preden bode končana cela zadeva konkurza«,⁹⁴ in se ponovno pritoževal: »Zaradi Sparkase bom jest šel popolnoma na boben.«⁹⁵ S svojimi naslovniki na sodišču je začel ubirati vse ostrejši ton, češ da ne želijo pomagati upnikom: »Vi bi radi zaterli vložnike ne pa člane in vi ne gledate na siromake da bi jem pomagali upnikom ampak le še gledati, da bi mi še ob to bli. Zakaj bi vi radi zatreli upnike [...], glejte rajši na bogatine naj se jim

90 SI AS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 240.

91 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 27.

92 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 461.

93 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 666.

94 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 717.

95 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 843.

od ta velikih svot odzame, nepa na reveže pritiskati.« Vse bolj sta bila za Rojškove težave kriva tudi deželno in državno vodstvo: »Dolžnost je cele Avstrije poravnati moja zguba, dolžnost, da se terdo zasluženi denar nazaj poverne. Deželna vlada je kriva, ali država, katera je dovolila in privolila imeti posoljilnice. Dežela je pobirala davke od posoljilnice ona bi mogla tudi gledati poverniti, nepa tako rekoč napraviti limenca da ljudi lovi noter v sleparstvo.« Nazadnje je dramatično napovedal še upor: »Naš denar je bil in mi imamo pravica do njega in mi bi mogli Revolcija vzigniti.«⁹⁶ V kontekstu vseh pregledanih sodnih spisov je nekaj unikatnega tudi njegova odločitev, da enemu od pisem priloži svojo fotografijo,⁹⁷ kot da bi želel s tem poudariti svojo individualnost v množici upnikov.

V problematičnem položaju so se znašli tudi upniki, ki so še pred razglasitvijo stečaja rubili zadolženca, in stečajnikovi dolžniki. Rubljenja, opravljena v tednih pred stečajem, so namreč med stečajnim postopkom večkrat sodno preganjali, da bi povečali stečajno maso, upravitelji pa so imeli veliko dela tudi z izterjavami zneskov od stečajnikovih posojiljemalcev. Dolžnikom, razvidnim iz blagajniških knjig, so po odprtju stečaja poslali opomine, naj dolgove plačajo. Seveda so mnogi med njimi zanikali obstoj dolga ali ga krepko zmanjšali, se izmikali plačilu zaradi slabega gmotnega položaja ali brezposelnosti in plačilo obljubljali v prihodnosti. Upravitelj je lahko grozil s tožbami in izvršbami, toda vedeti je moral tudi, kdaj odnehati. Ko je postalo jasno, da bi bila izterjava brezupna, so bili dolgovi razglašeni za neizterljive, saj bi »eventuelne tožbe bile brezuspešne« pa tudi v nasprotnem primeru bi sama tožba stala več od izterjanega zneska.⁹⁸ Kot je zabeležil upravitelj v nekem manjšem stečaju: »[Z]elo dvomim, da bi dolžniki, ki do danes niso plačali svojega dolga, storili to v doglednem času ali sploh kedaj. Ako bi pričel nastopati proti tem dolžnikom s tožbami, sem prepričan, da bi bil uspeh negativen, ker bi s tožbami iztirjane glavnice niti ne krile tožbenih stroškov.« Dolžniki so namreč bili »revni rudarji, gozdni delavci, provizijonisti i. t. d. torej osebe, ki nimajo nikakoršnega premoženja in o katerih lahko trdim, da se njihovo gmotno stanje v doglednem času ne bi obrnilo na bolje«. Namesto tega so neizterljive terjatve običajno prodali na stečajni dražbi, tako da se je z njihovo izterjavo lahko ukvarjal kdo drug – nihče pa ni zagotavljal, da so dolgovi resnični ali da bodo kdajkoli poplačani.

96 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 785.

97 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 675.

98 SI AS 307, civilni spisi, S 17/10, št. spisa 45.

99 SI AS 307, civilni spisi, S 17/12, št. spisa 98.

Kopičenje stečajne mase

Naslednja faza stečajnega postopka je stekla s pečatenjem in inventuro stečajnikovega imetja. Pred njo je moral zadolženec položiti razodetno prisego, katere besedilo se je sčasoma nekoliko spreminjalo, v osnovi pa je bilo naslednje: »Jaz [...] prisežem pri Bogu Vsemogočnem in vsegavedujočemu čisto prisego, da v navedenem aktivnem stanju nisem ničesar zamolčal, v pasivnem stanju pa ničesar izpustil, tako gotovo, kakor naj mi Bog pomaga.«¹⁰⁰

Prvi korak, ki se je zgodil že kmalu po odprtju stečaja, je bilo zapečatenje prostorov trgovine ali stanovanja zadolženca, katerega osnovni namen je bil, da iz njega ne izginjajo predmeti, ki so postali del stečajne mase. Ob zapečatenju so uradniki običajno popisali osnovni videz in razporeditev prostorov, podrobno pa so našteali najdene blagajniške knjige in gotovino, ki so jih tudi odnesli. Po ogledu prostorov so vrata in okna zapečatili (v nekem primeru niso mogli zapečatiti odprte podstrešne shrambe s spravljanim lesom, zato jo je čuval »velik in hud pes«),¹⁰¹ pečati pa ob naslednjem obisku niso smeli biti poškodovani. Zato je pred cenitvijo premoženja v trgovini Mimi Brulc cenilce vznemiril pečat, odtrgan z glavnega vhoda. »Ko se vstopi v trgovino pravi zadolženka [...], da je vse v redu, ter je v takem stanu trgovina, kot jo je zapustila. V skladišču je pečat nepoškodovan.«¹⁰²

Razpečatenje se je zgodilo ob inventuri. Njen namen sta bila popis vsega stečajnikovega imetja in ocenjevanje njegove vrednosti s pomočjo usposobljenih cenilcev, ki so morali priseči, da bodo ocenjevali pravično. V poročilih o poteku inventure so navedeni sezname vseh najdenih predmetov in njihove ocenjene vrednosti, ki se mnogokrat raztezajo čez desetine strani. Inventura je bila dolgotrajen proces, neredko so cenilci v večje trgovine prihajali tudi vsak dan po več tednov. Popisi so zanimiv vir za spoznavanje opremljenosti stanovanj in založenosti trgovin tistega obdobja, saj so popisovalci v seznamih navedli prav vsak predmet, med katerimi sta se nekoč npr. znašli tudi »1 cesarska zastava« in »1 slovenska zastava«.¹⁰³ Ker je bilo prehajanje predmetov v stečajno maso tako neizprosno vseobsegajoče (vanjo so sodili tudi hranilne vloge v poštni hranilnici ter loterijski dobitki),¹⁰⁴ so zadolženčevi družinski člani pogosto dokazovali, da so predmeti in pohištvo njihova last, zato ne smejo postati del stečajne mase. Skromen minimum predmetov, nujnih za preživetje (postelje, nočna omarica, miza), so družinam včasih prepustili tudi upravitelji.¹⁰⁵ V stečaju Antona Adamiča je upravitelj iz mase izločil nekaj pridelka, pohištvo in »kravo pšenične barve«, predvsem zaradi Adamičevih otrok: »Izločitev ni pretirana, če se pomisli, da otroci v tako nežni starosti niso sposobni za službo na kmetih, posebno ne v zimskem času, ko ni sploh nobenega zaslužka na kmetih.« Adamiča so posvarili, »da on nima več pravice

100 SI AS 307, civilni spisi, S 16/11, št. spisa 108.

101 SI AS 307, civilni spisi, S 19/11, št. spisa 22.

102 SI AS 307, civilni spisi, S 18/11, št. spisa 8.

103 SI AS 307, civilni spisi, S 3/16, št. spisa 21.

104 Bukošek, »Okrožna kot trgovska sodišča,« 40.

105 SI AS 307, civilni spisi, S 22/12, št. spisa 12.

ukrepati kaj glede gospodarstva, temveč, da je do nadaljnega v to upravičen upravnik mase. Težko je trditi tudi, da bi bil zadolženec duševno popolnoma zdrav. On sam pravi, da od takrat, ko je nekoč padel vznak na glavo in se težko ranil, ni vse v redu. Večkrat se mu stemni v glavi in obide ga kratka mimoidoča nezavest. Vsekakor bi normalen zdrav človek ne napravil toliko dolga, največ vsled neprevidne špekulacije z lesno trgovino.¹⁰⁶

Problem, ki je vsakič znova pestil vse udeležence stečajev, je bilo ohranjanje blaga, še posebej tistega, ki je bilo pokvarljivo ali spravljeno v neprimernih (vlažnih) prostorih ali ki je potrebovalo oskrbo, da se ne bi uničilo. Trгоvec Iglіč je denimo zahteval, da se njegova papirnica zrači, da bi blago ostalo sveže, sicer zaloga propada na škodo upnikov. Na to je Iglіč opozoril namestnika upravitelja, ki pa se ni odzval, zato mu je trгоvec očital slabo skrb za maso. »Pred par dnevi sem vzel par zavitkov iz zaloge ter jih hotel pokazati gdu upravitelju konkurzne mase, v njegovi pisarni pa sem bil osorno odpravljen.«¹⁰⁷

V številnih primerih je bila izkazana želja, da trгоvski obrat nadaljuje delo, saj je bil to še najlažji način za prodajo predmetov v stečajni masi in za ohranjanje proizvodnih strojev, obratov in podobnega v formi. Prav to je predlagal pravkar omenjeni Iglіč (»Trgovina namreč ni šla slabo, samo visokih obresti nisem zmogel.«),¹⁰⁸ enako pa se je zgodilo ob stečaju Produktivne zadruge ljubljanskih mizarjev, kjer je bilo vsem v interesu, da delavci ničvredne polizdelke, koristne »kvečjemu za kurilni les«, do konca predelajo v uporabne obrtniške produkte.¹⁰⁹ Na enak način so ravnali v primeru pivovarne v Lescah, ki je kljub stečaju obratovala naprej, sicer bi »postali stroji nerabni in ne bodo imeli več druge vrednosti kakor vrednost starega železja«,¹¹⁰ upravitelj pa si je celo prizadeval, da se pivovarna v nasprotju z ustaljeno prakso ne proda, saj je izračunal, da bi lahko z nadaljnjo proizvodnjo in prodajo poplačali terjatve.¹¹¹

Ne glede na to izjemo so bile javne dražbe neogiben del stečajnega postopka, saj je bilo treba materialno premoženje preliti v čim višjo denarno vsoto. V posebnih primerih je do prodaje dela stečajne mase prišlo že prej v stečajnem postopku, na primer pri stečaju Karla Lenčeta, kjer je Ivan Tavčar kot upravitelj predlagal prodajo para konj in prašičev, ki so zaradi hrane in oskrbovanja ves čas odžirali vrednost mase.¹¹² Upravitelji so dražbe najavljali s časopisnimi oglasi, ponekod pa reklama niti ni bila potrebna, saj je za stečajnikovo premoženje (običajno med njegovimi sosedi) že vladalo veliko zanimanje. »Povpraševanje po prodaji je že sedaj jako veliko«, si je mel roke upravitelj stečaja Antona Adamiča. »Okrog Spodnjega Blata leži namreč mnogo vasi, v katerih se nahajajo posestniki, ki so posebno potrebni travnikov in gozdov. Adamič pa je imel priznано najlepše travnike v grosupeljski okolici. Tudi njive so nenavadno

106 SI AS 307, civilni spisi, S 18/10, št. spisa 7.

107 SI AS 307, civilni spisi, S 19/12, št. spisa 160.

108 Ibid.

109 SI AS 307, civilni spisi, S 19/11, št. spisa 10.

110 SI AS 307, civilni spisi, S 8/12, št. spisa 267.

111 SI AS 307, civilni spisi, S 8/12, št. spisa 97.

112 SI AS 307, civilni spisi, S 11/12, št. spisa 58.

lepe lege in obširni gozdi tako razprostrti, da so za posestnike v okolici kakor nalašč za kup pripravljene.«¹¹³ Po drugi strani so visoko postavljene izklicne cene kupce včasih odvrnile, recimo v primeru stečaja Jožefa Samca, kjer je upravitelj poročal, da je prodajo reklamiral v treh časopisih, zaradi česar je maso prišlo pregledat več trgovcev kot običajno, toda »vsi so se izjavili, da so predmeti previsoko cenjeni, ter ponujali kupnino, ki je bila mnogo pod inventurno vrednostjo.«¹¹⁴

Pri dražbah si je upniški odbor običajno pridržal pravico, da je ponudbe zavrnil, če je menil, da niso dovolj visoke, marsikateri odbor pa je za sprejemanje takšnih odločitev pooblastil upravitelja. Dražbe so imele raznolik uspeh, ki ga je bilo težko pravilno napovedati. Dražba v stečaju Agro-Merkurja je glede na velik dolg prinesla razmeroma skromno vsoto 97.339,92 krone,¹¹⁵ zato pa so zalogo vina trgovca Lenčeta, zahvaljujoč dobri reklami po celi Kranjski, prodali za vsoto, ki je za 30.000 kron preseгла pričakovani izkupiček.¹¹⁶

Arhivsko gradivo priča tudi o delovanju trgovcev, ki jim je uspevalo prav s kupovanjem in preprodajanjem blaga s stečajnih dražb. Najpogosteje se v spisih pojavlja trgovec Luka Senica iz Šmarja pri Sevnici, »ki kupuje in razmeroma še najboljše plačuje blago iz konkurznih mas«, kot je zapisal neki upravitelj. Senica sicer ni plačeval polne vsote stečajnih mas, saj si je zaradi nakupa *en bloc* vedno izbral nižjo ceno. Ko je pregledal eno od stečajnih mas, je povedal, da so predmeti previsoko ocenjeni, in ponudil znesek v višini 70 odstotkov cenilne vrednosti, kar je upravitelj »glede na to, da je kar naprej izključeno, da bi kdo več ponudil, sprejel.«¹¹⁷ V drugem stečaju sta člana upniškega odbora sklenila, »da je hitra realizacija zaloge blaga nujno potrebna in zato naj se piše trgovcema Luki Senici v Šmarju pri Sevnici in Antonu Verbiču v Sevnici, ako sta pripravljena prevzeti vso zalogo *en bloc* za najmanj 70 % cenilne vrednosti (70 % se v dopisu ne omeni)«. ¹¹⁸ Četudi je Senica za celoto tokrat ponudil 50 odstotkov ocenjene vrednosti, so se upniki vseeno odločili, da je to še vedno boljše kakor dolgotrajna prodaja na drobno, in sprejeli ponudbo.¹¹⁹ Kaže, da trgovci, ki so se obnašali kot Senica, niso bili deležni javnega prezira zaradi služenja na račun stečajev; ko je Senica leta 1929 umrl, je *Slovenski gospodar* poročal: »Pogreb se je vršil ob udeležbi revnih in bogatih, ker je bil ljubljenelec vseh.«¹²⁰

Četudi je bilo omenjeno, da je gospodarstvo pred prvo svetovno vojno po splošnih ocenah cvetelo, so se v spisih ob omembah dražb pogosto sklicevali na slabe gospodarske razmere, o katerih je bilo veliko govora zlasti v letih po aneksijski krizi. Tik pred prvo svetovno vojno je gospodarski razvoj Avstro-Ogrske nazadoval zlasti zaradi politične nestabilnosti na Balkanu, kar je v obdonavski monarhiji vodilo do manjšanja

113 SI AS 307, civilni spisi, S 18/10, št. spisa 46.

114 SI AS 307, civilni spisi, S 12/10, št. spisa 39.

115 SI AS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 226.

116 SI AS 307, civilni spisi, S 11/12, št. spisa 152.

117 SI AS 307, civilni spisi, S 14/11, št. spisa 50.

118 SI AS 307, civilni spisi, S 18/11, št. spisa 88.

119 SI AS 307, civilni spisi, S 18/11, št. spisa 90.

120 »Sevnica ob Savi«, *Slovenski gospodar*, 17. 7. 1929, 9.

obsega proizvodnje in brezposelnosti.¹²¹ Vrsta stečajnih upraviteljev se je pritoževala, da »pri sedanjih slabih kupcijah ter pri veliki konkurenci«¹²² ni verjetno, da se bodo predmeti na dražbah dobro (ali sploh) prodajali. Pred načrtovano prodajo nekega obrata oktobra 1912 so sklenili, da se dražba prestavi za toliko časa, »da nastanejo ugodnejše gospodarske razmere«. »Notorično je, da vlada povsod in zlasti v naši deželi sedaj velika denarna kriza in neznosna gospodarska stagnacija. V tem splošnem položaju, v katerem se morajo že obstoječa podjetja, če ne razpolagajo z velikim kapitalom, boriti za svoj obstanek in v katerem gledajo posamezniki in zavodi, da spravijo svoj denar iz riskantnih podjetij na varno, je izključeno, da bi se dobil za pivovarno kupec, ki bi ponudil za njo vrednosti iste primerno kupnino.«¹²³ Še aprila 1913 je neki upravitelj menil, »da bi se za hišo na javni dražbi ne dobilo niti cenivne vrednosti, zlasti, ker je cel čas od otvoritve stečaja denar postajal vedno dražji in da je vsled lanskih nerazmerno mnogih stečajev in splošnih gospodarskih polomov toliko domov in posestev za skoro slepo ceno prodanih, da ne bo za občno stečajno sklad iz te posebne skladi ničesar preostalo.«¹²⁴ Tisti, ki so vseeno tvegali z dražbami, so bili marsikdaj razočarani. »Da je splošna konkurzna masa nepričakovano nizka,« se je opravičeval upravitelj v stečaju Franca Hrena, »je vzrok ta da pri sedanji denarni splošni depresiji ni bilo dosti kupcev za realno maso, tako, da bi pri tej kaj preostalo po odbitku hipotečnih terjatev za splošni sklad. Ta razloček je bil tako ogromen, da je bila zemljeknjižna vloga za k. o. Poljansko predmestje, sodno cenjena na 192 000 K, prodana za 126 300 K.«¹²⁵ Šele v drugi polovici leta 1913 so se pojavila bolj optimistična mnenja, češ da je prodaja blaga »sedaj ugodna«,¹²⁶ in »[k]er se splošna denarna kriza počasi oblažuje, je upanje, da se še večji del do sedaj neizterjanih terjatev izterja.«¹²⁷

Finalizacija stečaja

Ko je bila stečajna masa prelita v gotovino, je upravitelja čakal še ključni korak stečaja: sestavljanje razdelilnega načrta, s katerim je pridobljeno vsoto razdelil med upnike. Postopek ni pomenil zgolj preprostega deljenja vsote s številom upnikov, saj so bili ti razdeljeni na tri razrede, ki med sabo niso bili enakovredni. V prvi razred so sodile terjatve zadolženčevih uslužbencev, zlasti plače za leto dni pred razglasitvijo stečaja in odškodnine za predčasen zaključek delovnega razmerja, pa tudi stroški zdravljenja in pogreba, če je medtem prišlo do dolžnikove bolezni ali smrti. Drugi razred je bil rezerviran za terjatve državnih prispevkov, kot so davki, pristojbine, carine in prispevki

121 Jasna Fischer, »Gospodarstvo v vojnih razmerah«, v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 148.

122 SI AS 307, civilni spisi, S 7/13, št. spisa 69.

123 SI AS 307, civilni spisi, S 8/12, št. spisa 141.

124 SI AS 307, civilni spisi, S 22/12, št. spisa 12.

125 SI AS 307, civilni spisi, S 12/11, št. spisa 105.

126 SI AS 307, civilni spisi, S 10/13, št. spisa 97.

127 SI AS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 273.

k pokojninskemu ter socialnemu zavarovanju za obdobje treh let pred stečajem. V tretjem razredu so bili vsi preostali upniki, v glavnem domači in tuji poslovni partnerji dolžnika, ki za priskrbljeno blago niso dobili plačila. Prvi in drugi razred sta morala biti v celoti poplačana, medtem ko so tretji razred poplačali v skladu s tem, koliko sredstev je ostalo v stečajni masi.¹²⁸ Vsi stečajni upniki so morali razdelilni načrt pred odobritvijo pregledati in do določenega dne javiti morebitne pripombe in ugovore.

Odstotni delež terjatev, ki je bil povrnjen upnikom tretjega razreda – v sodnih spisih imenovan kvota –, je temeljni podatek vsakega stečajnega postopka. Višina kvote tretjega razreda je bila osnovni pokazatelj uspešnosti postopka in upraviteljevega dela. Razpon stečajnih kvot je bil sicer velik, toda v glavnem so dosegale enoštevilske odstotne vrednosti. Med najbolj mizernimi izkupički je bila 0,37-odstotna kvota v stečaju trgovca Jakoba Oblaka, kjer je 44 od 65 upnikov tretjega razreda nazaj dobilo manj kot eno krono.¹²⁹ Skromen je bil tudi izkupiček stečaja Agro-Merkurja, kjer so upniki prejeli 6,4 odstotka zahtevanih vsot.¹³⁰ Malce boljša sta bila izkupička 12,2 odstotka¹³¹ in 15,6 odstotka (četudi je bilo v tem stečaju vsega šest upnikov).¹³² Posamezni stečaji so bili tudi precej uspešnejši. Upravitelj Alojzij Pegan je iz lastnega žepa prispeval 21,90 krome, da bi lahko upnikom ponudil zaokroženih 41 odstotkov.¹³³ Izkazal se je tudi Tavčar, ki je izposloval 56,4-odstotno kvoto,¹³⁴ daleč najuspešnejši pa je bil upravitelj Franc Jarc, ki je (četudi sploh ni bil odvetnik, temveč veleposestnik) dosegel spoštovanja vredno 75,7-odstotno kvoto.¹³⁵ Vsekakor je bila to redka izjema, saj po Kresalovih izračunih okoli 46 odstotkov upnikov iz stečajne mase ni prejelo skoraj ničesar; manj kot desetina je dobila več kot polovico terjatev. V povprečju so med stečaji izginile tri četrtine upniškega kapitala.¹³⁶

Upravitelj je bil za svoje delo upravičen do nagrade in plačila izdatkov. Ta del stečajnega postopka je pogosto zasedel zajeten del sodnih spisov in bil izredno žolčen. Pri vprašanju nagrad so trčile zahteve upraviteljev, ki so običajno poudarjali »izvanreden trud in zamudo časa, skrb in odgovornost, katero je zahtevala uprava toliko zamočanega in kompliciranega konkurza«,¹³⁷ in zahteve upnikov, ki jim je bilo v interesu, da višina nagrade (ki je seveda šla iz stečajne mase) ostane karseda nizka, še posebej ob razmeroma preprostem in nezahtevnem postopku. Upravitelji so s sestavljanjem stroškovnikov po drugi strani dokazovali, kako veliko časa, energije in denarja so jim vzeli dolgotrajnejši stečaji, ki so zaradi svojega obsega neredko zaposlovali celo odvetniško pisarno, ter se pritoževali, da »tudi upniški odbor ni hotel uvideti, kaj vse sem storil«.¹³⁸

128 Ogrizek, *Stečaji*, 12, 13. Bukošek, »Okrožna kot trgovska sodišča«, 40, 41.

129 SI AS 307, civilni spisi, S 16/11, št. spisa 123.

130 SI AS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 321.

131 SI AS 307, civilni spisi, S 8/12, št. spisa 437.

132 SI AS 307, civilni spisi, S 12/12, št. spisa 19.

133 SI AS 307, civilni spisi, S 17/10, št. spisa 49.

134 SI AS 307, civilni spisi, S 11/12, št. spisa 162.

135 SI AS 307, civilni spisi, S 8/13, št. spisa 28.

136 Kresal, »Stečajna politika«, 43.

137 SI AS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 302.

138 SI AS 307, civilni spisi, S 18/11, št. spisa 109.

V stečaju Glavne posojilnice v Ljubljani, »ki ga je prištevati med najobširnejše konkurze, kar jih je sploh bilo«, ¹³⁹ je odvetnik Oblak ob godrnjanju, da si želi »že enkrat [priti] do plačila ostanka svojega trdo prisluženega zaslužka v tem s tolikimi preglavicami zvezanem konkurzu«, ¹⁴⁰ odločno poudaril »kompliciranost, ki je nastala v sleherni pravdi vsled neverjetno zamotanega poslovanja [...] In naj bi se morda hotelo skušati moje delo – čeprav ad usum delphini – potisniti na minimum in omalovaževati, jaz imam pa vendar zavest in dobro vem, da sem dosegel več, kakor se je računalo in da bi bil dosegel še več, da je ostalo večkrat pri mojih predlogih. Tudi brez polaganja podrobnega obračuna imam lahko zavest, da sem izvršil tekom let več kot 5 let veliko delo, za katero mi gre tudi pošteno plačilo in ki mi ga mora priznati vsakdo, ki ima dobro voljo!« ¹⁴¹ Za svoje delo je Oblak zahteval 4 odstotke od vrednosti premičnin in terjatev (kar je pomenilo 153.937,64 krome), poleg tega pa še 2 odstotka od skupne vsote prihodkov in izdatkov, ki jih je imel v postopku (27.860 kron). Kot je zapisal, se je pri zahtevi zgledoval po t. i. reichenberški tarifi, dogovoru odvetnikov v Reichenbergu iz leta 1901. ¹⁴² Četudi je bil edini kranjski odvetnik, ki se je v vseh pregledanih spisih skliceval na dogovor, je trdil, da ta »daje danes pravec vsem avstrijskim konkurzom« in da »je vendarle tako jasen, da mi ni treba istega zagovarjati in mislim, da je bilo do leta 1911 pač že dovolj konkurzov, ki so presežali visokost 1 milijona kron in da so advokati in konkurzni komisarji v Reichenbergu, ki ni kako zaplankano gnezdo v Avstriji, to tudi upoštevali in pri tem ravno mislili, da konkurzi, ki dosegajo tako visokost, zahtevajo tudi primerno plačilo«. ¹⁴³ Izstopa tudi primer odvetnika dr. Frana Novaka, ki je bil upravitelj stečaja trgovca Igljča. Upniški odbor ga je ob koncu postopka soglasno pohvalil »za točno in vestno upravo konkurzne mase ki se zrcali najboljše v nadpričakovanje visoki doseženi konkurzni kvoti«. Novak je namreč dosegel 26-odstotno kvoto in bil za to brez vsakega ugovora upnikov nagrajen z več kot 12.000 kronami. ¹⁴⁴ Zapletlo pa se je s stečajnim komisarjem, ki je očitno sodil, da je 30 kron za vsak dan upraviteljevega dela previsok zaslužek, in je nagrado zbil na 6.000 kron, kar je Novak smatral »naravnost za žaljivo« glede na vloženo delo. ¹⁴⁵ Na koncu mu je bila odrejena nagrada 8.000 kron. ¹⁴⁶

Ko je bil razdelilni načrt potrjen, je upravitelj po poštnih nakaznicah vsakemu upniku posebej poslal njegov znesek. Upniki so po prejemu denarja napisali pobotnico, s katero so potrdili prejem in dali soglasje h koncu stečaja.

Stečajni postopek se je lahko končal na več načinov. Kot smo že omenili, se je lahko predhodno zaključil, če je imel stečajnik samo enega upnika ali če ni bilo pokritja

139 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 989.

140 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 976.

141 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 992.

142 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 995.

143 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 999. Oblak je stečaj, ki ga je vodil, razglasil za »pravi križev pot«. Kasneje je zagrizeno ugovarjal predlogu ene od upnic, da prejme le 80.000 kron. Sodišče je na koncu Oblakovo nagrado odmerilo na 90.000 kron (SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 1008).

144 SI AS 307, civilni spisi, S 10/13, št. spisa 126.

145 SI AS 307, civilni spisi, S 10/13, št. spisa 130.

146 SI AS 307, civilni spisi, S 10/13, št. spisa 131.

za stroške postopka. Stečaj se je v veliki večini primerov sklenil na tri načine. Klasičen zaključek je pomenil razdelitev vse stečajne mase in izplačilo upnikov, s čimer je sodišče razglasilo konec stečajnega postopka in to naznanilo v časopisju. Dolžnik, ki je med stečajem prejemal zgolj sredstva za preživetje, je lahko ponovno razpolagal s tisto malo premoženja, kolikor mu ga je ostalo, če pa je prišlo do stečaja podjetja, je bilo to izbrisano iz trgovskega registra, s čimer je prenehalo obstajati kot poslovni subjekt. Zadnja možnost je bila prisilna poravnava. Dolžnik je moral, da bi dosegel poravnavo, obljubiti popolno povrnitev dolgov upnikom prvega in drugega razreda ter vsaj dvajsetodstotno povračilo za tretji razred v roku dveh let. Če so se upniki s tem večinsko strinjali, se je stečaj končal, kar je pomenilo skrajšanje kompleksnega postopka in tudi manjši finančni vložek.¹⁴⁷

Konec stečaja je nekdanjemu zadolžencu sicer prinesel olajšanje, toda iz njega je izšel tudi bistveno manj premožen, kot je vanj vstopil. Ljudje so si morali na novo organizirati življenje, kar pa vsem ni uspelo. Cikličnost problemov ob gospodarskem propadu ilustrira že nekajkrat omenjeni trgovec Franc Igljč, ki se mu je iz svojega stečaja uspelo izvleči s pomočjo 30.000 kron visokega posojila od trgovca in posestnika Ivana Lavriča, zaradi katerega je lahko sklenil prisilno poravnavo. Vseeno mu je stečaj v naslednjem poldrugem letu prinesel finančne obremenitve, kar je odžiralo velik del denarja v njegovi sicer solidno uspešni trgovini. Igljč je blago ponovno začel odkupovati od svojih nekdanjih dobaviteljev, vendar so mu ti zaradi stečaja precej manj zaupali. Igljču so le ob takojšnjem plačilu ali s kratkoročnim kreditom prodajali manj kakovostno blago (»šund-blago«), toda pogosto za ceno povprečnega blaga. Lavrič, ki ni dočakal poplačila svojega posojila, je nato nad Igljčem sprožil še drugi stečaj, ponovno bankrotirani Igljč pa je pobegnil v Ameriko. Ker se je izkazalo, da nekakovostnega blaga ne bo mogoče prodati ali pa le »po smešno nizki ceni«, se je upravitelj odločil, da bo trgovina ostala odprta. Končna vrednost mase je dosegla 48.000 kron, kar je zadostovalo za zaključek stečaja.¹⁴⁸ O Igljčevi usodi ni znanih podatkov.

Večje zlo: stečaj in vojna

V zadnjih letih obravnavanega obdobja je v stečajnih spisih nemogoče spregledati neposredne ali posredne omembe prve svetovne vojne. Vojna je vse vpletene države prisilila v vzpostavitev vojnega gospodarstva, ki je moralo biti v največji mogoči meri samozadostno in pod strogim državnim nadzorom. Države so prevzemale tovarne orožja in streliva, promet, preskrbo s hrano, surovine ter premogovništvo, svoboda delavstva se je zmanjšala, uvajali so se novi davki – vse za financiranje vojaške industrije. Gospodarstvo je bilo destabilizirano, nastopili so proračunski primanjkljaji in v obtoku je bilo vse več denarja, zato je nastopila tudi inflacija.¹⁴⁹ Vrsta podjetij je

147 Ogrizek, *Stečaji*, 12. Bukošek, »Okrožna kot trgovska sodišča,« 40, 41.

148 SI AS 307, civilni spisi, S 10/13, št. spisa 126.

149 Berend, *Gospodarska zgodovina*, 63, 64.

prenehala obratovati, na Slovenskem je bilo takih obratov okoli 10 odstotkov.¹⁵⁰ Vojna je Evropo gospodarsko povsem izčrpala, saj je stara celina med njo izgubila vlogo vodje svetovnega gospodarstva.

V zvezi s stečajnimi postopki je vojna na njihov potek najbolj vplivala z vojaškimi vpoklici, ki so zavrli ali povsem ustavili procese, še posebej, če je šlo za upravitelje, ki so morali stečaje voditi med dopusti ali v prostem času, v kaotičnih razmerah pa so občasno izgubljali pomembne dokumente iz stečajnih spisov.¹⁵¹ Februarja 1917 se je neki upravitelj opravičeval: »Res je sicer, da bi se moral razdelilni načrt vže meseca novembra 1916 predložiti, ali upoštevati se mora izreden slučaj, ki je vsled tega nastal, da sem bil mesca oktobra 1916 v vojaško službo poklican. Ako bi ne bil pri vojaki, bi bilo delo vže davno končano.«¹⁵² Nekateri upniki so se pritoževali nad počasnostjo postopka, toda upravitelji so odgovarjali, da za zamike »ni kriv upravitelj konk. mase, temveč odboru upnikov znane in konkurznemu sodišču v opetovanih poročilih naznanjene neugodne razmere in okolščine, posebno denarna kriza in vojska, ki so končanje pravnih in realiziranje dela terjatev konk. mase ovirale.«¹⁵³ Marsikdaj so tudi upniki imeli manj časa, da so se ukvarjali s stečaji (med vojno je bilo na novo odprtih stečajev bistveno manj kakor pred njo). Upravitelji stečajnih postopkov so se »vsled zunanjih dogodkov nastopivše denarne krize«¹⁵⁴ ponovno začeli izogibati izterjav dolgov in dražb ter predlagali, »da se počaka s prodajo, dokler ne nastopijo zopet normalne razmere.«¹⁵⁵ Nekateri upravitelji so kljub razmeram vztrajali pri svojem delu. Zanimivo je ravnanje upravitelja Lovra Humerja, ki je vodil stečaj zapuščine Antona Dolničarja, nekdanjega lastnika blejskega hotela Mallner. Humer je namreč izvedel, da je avgusta 1915 hotel zasegla vojska in vanj namestila bolnišnico,¹⁵⁶ zato je tik pred razpadom monarhije začel pri avstrijski vojski poizvedovati »[g]lede zneska, ki ga ima plačati baje vojaštvo za svojedobno nastanitev v hotelu.«¹⁵⁷

V vojnem času se je še vedno vlekel tudi stečaj Glavne posojilnice v Ljubljani. Eden od upnikov, ptujski odvetnik dr. Anton Brumen, se je pritoževal, »da se bode konkurzno postopanje zavleklo *ad calendas graecas*«,¹⁵⁸ na kar je temperamentni upravitelj Oblak cinično odgovoril: »Mislim, da je precej splošno znano, zakaj se konkurz v letu 1914 ni skončal.«¹⁵⁹ Stečaj je nato zaustavil še Oblakov vpoklic v vojsko, njegov namestnik dr. Božidar Vodušek pa ga ni mogel nadaljevati, ker je bil o njem premalo informiran.¹⁶⁰ Vodušek je priznal, da je bil v mučni, skoraj pet let trajajoči postopek vržen čez noč in brez priprav: »Ostal sem torej glede konkurza pravi 'peregrinus in

150 Fischer, »Gospodarstvo v vojnih razmerah«, 150.

151 SI AS 307, civilni spisi, S 8/12, št. spisa 371.

152 SI AS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 309.

153 SI AS 307, civilni spisi, S 11/10, št. spisa 302.

154 SI AS 307, civilni spisi, S 10/13, št. spisa 117.

155 SI AS 307, civilni spisi, S 7/14, št. spisa 52.

156 SI AS 307, civilni spisi, S 1/18, št. spisa 40.

157 SI AS 307, civilni spisi, S 1/18, št. spisa 14.

158 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 889.

159 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 891.

160 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 929.

Israel'.¹⁶¹ Kmalu je odstopil z mesta namestnika.¹⁶² Jeseni 1916 je Oblak poročal, da je »po napornem več kot trimesečnem delu ob prostih urah svojega vojaškega službovanja, ki sem si ga odtrgal od svojega počitka z dobro voljo«, sestavil razdelilni načrt, saj »bi tega računa ne napravil brez mojega sodelovanja noben izvedenec in da bi ga morda kak drug upravitelj skončal pri razpolaganju vseh uradnih ur v ravno toliko mesecih, v kolikor tednih sem istega napravil jaz«. Oblak, že skoraj fanatično obseden s svojim stečajem, je zatrdil, da »s tem finaliziram konkurz, ki ga smatram kot svojo življenjsko nalogo, ki mi je bila dodeljena od usode«.¹⁶³

V spisih se je ohranila tudi vojno-stečajna prigoda ljubljanskega gradbenika Callista Pontella. Ta se je tik pred vstopom Italije v vojno odpravil v to državo, katere državljan je bil, ljubljanskega odvetnika dr. Josipa Dermastjo pa je pooblastil za oskrbovanje njegovega premoženja »za slučaj, da bode kot italijanski državljan interniran«.¹⁶⁴ To je bil začetek Pontellove odisejade, o kateri je oktobra 1918 poročal dr. Oton Fettich-Frankheim, namestnik stečajnega upravitelja Pontellovega podjetja – ne da bi se stečajnik tega zavedal: »Pontello je, kakor znano, odšel pred izbruhom vojne v Italijo v svojo domovino, kakor sedaj pravi, baje z namenom, da gre po svojo ženo in se preseli v Ljubljano, kjer je imel svoje podjetje, in ker je upal, da ga ne bodo internirali vkljub temu, da je italijanski podanik. Kakor mi je Pontello pravil, se je pa zgodilo ravno nasprotno. V Italiji so ga ob izbruhu vojne z Avstrijo aretirali in internirali kot domnevnega avstrijskega špijona. Bil je potem dve leti in pol interniran in kasneje konfiniran. Oktobra 1917 baš v dneh, ko se je pričela avstrijsko-nemška ofenziva, pa je bil na dopustu v svojem domačem kraju Cavasso-Nuovo pri kraju Fanna. Poizvedujočim orožnikom se je skril in počakal avstrijskih čet. Od tedaj se je trudil dobiti dovoljenje, da pride v Ljubljano, da uredi svoje razmere. Da je v konkurzu, o tem ni imel nobenega pojma, ker je dal pred svojim odhodom generalno pooblastilo tedanjemu koncipijentu dr. Šušteršiča g. dr. Dermastji, o katerem je bil prepričan, da bo njegove agende v najlepšem redu vodil. Na mojo intervencijo pri civilnem komisarijatu v Vidmu sem izposloval, da je dobil Pontello dovoljenje priti k naroku dne 24. 4. t. l. v Ljubljano.«¹⁶⁵

161 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 931.

162 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 937.

163 SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 959a.

164 SI AS 307, civilni spisi, S 2/16, št. spisa 2.

165 SI AS 307, civilni spisi, S 2/16, št. spisa 62.

Zaključek

Prva svetovna vojna, razpad Avstro-Ogrske ter nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev so bili v političnem smislu orjaški pretresi, toda mnogi stečajni so se neovirano nadaljevali tudi po njih. Konec Agro-Merkurjevega stečaja se je zgodil v začetku dvajsetih let 20. stoletja, Glavna posojilnica v Ljubljani pa je zaključek stečajnega postopka dočakala šele septembra 1926.¹⁶⁶ V sodnih spisih so se pojavile nekatere spremembe: dvoglavega cesarskega orla na sodnih pečatih so zamenjale črke SHS, sodbe, sprejete »V imenu njegovega veličanstva cesarja!«, so bile po novem izrečene »V imenu njegovega veličanstva kralja!«, vsote v kronah pa so nadomestili dinarski zneski. Kljub temu je osnovni mehanizem stečajnih postopkov (tako kot tudi celotnega gospodarskega sistema) ostal nespremenjen, saj se njihov temeljni cilj – pridobiti nazaj vsaj del izgubljenega denarja – ne glede na politične prelome ni spremenil niti za ped. V članku smo s pomočjo eklektičnega prepleta odlomkov iz stečajnih sodnih spisov raziskali, kako je bil v praksi videti tak postopek, obravnavani dokumenti pa dajejo slutiti, kakšne socialne, finančne in psihološke posledice je imel stečaj za zadolženca, upnike, upravitelja in druge akterje postopka. Ne glede na suhost zakonskih odredb o stečajih je šlo za proces, ki je na vseh straneh vzbujal močna čustva in imel za vpletene lahko naravnost uničujoče posledice. Kot je v sklepu kratke zgodbe *Konkurz* zapisala Zofka Kveder: »Vse se je porušilo, vsa sreča, vse je propadlo, vsi načrti, vsi sni, vsi upi.«¹⁶⁷

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani (1749–1945).
- ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0085, Okrožno sodišče Ljubljana (1852–1982).

Časopisni viri

- *Slovenski gospodar*, 1929.
- *Slovenski narod*, 1907.

¹⁶⁶ SI AS 307, civilni spisi, S 3/11, št. spisa 1184.

¹⁶⁷ Zofka Kveder - Jelovšek, »Konkurz«, *Slovenski narod*, 20. 11. 1907, 1.

Literatura

- Berend, Iván T. *An Economic History of Nineteenth-Century Europe: Diversity and Industrialization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Berend, Iván T. *Case Studies on Modern European Economy: Entrepreneurship, Inventions, and Institutions*. London in New York: Routledge, 2013.
- Berend, Iván T. *Gospodarska zgodovina Evrope v 20. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU in Modrijan, 2013.
- Borak, Neven. »Uvod v krize in gospodarske cikle.« V: *Gospodarske krize in Slovenci*, ur. Nevek Borak in Žarko Lazarević, 9–25. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Zveza ekonomistov Slovenije, 1999.
- Bukošek, Metka. »Okrožna kot trgovska sodišča 1850–1941.« *Arhivi* 30, št. 1 (2007): 29–46.
- Cepec, Jaka. »Corporate Insolvency Law – a Necessity of Market Economy, Lessons from hHistory and Slovenia.« *Acta Histriae* 22, št. 3 (2014): 765–90.
- Fischer, Jasna. »Gospodarstvo v vojnih razmerah.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 148–50. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Fischer, Jasna. »Zagate v kmetijstvu.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 72–74. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Good, David. *The Economic Rise of the Habsburg Empire: 1750–1914*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Hautcoeur, Pierre-Cyrille in Paolo Di Martino. »The Functioning of Bankruptcy Law and Practices in European Perspective (ca. 1880–1913).« *Enterprise & Society* 14, št. 3 (2013): 579–605.
- Hobsbawm, Eric. *Čas imperija: 1875–1914*. Ljubljana: Sophia, 2012.
- Kralj, Anton. *Obrtni red: zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razzsodb upravnega sodišča*. Ljubljana: Slovenska krščansko-socialna zveza, 1903.
- Kresal, France. »Gospodarska interesna združenja ter upravljanje in vodenje slovenskih podjetij pred drugo svetovno vojno.« V: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, ur. Tone Krašovec, 67–83. Vrhnika: Razum, 1998.
- Kresal, France. »Kazenske določbe za stečaj in bankrot na Slovenskem od 1868 do druge svetovne vojne.« V: *Stiplovsčkov zbornik*, ur. Dušan Nečak, 147–57. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.
- Kresal, France. »Socialna politika.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 98–101. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Kresal, France. »Stečajna politika v Sloveniji do druge svetovne vojne.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 43, št. 1 (2003): 37–50.
- Kresal, France. »Stečajno pravo in kazenske določbe za stečaj in bankrot v jugoslovanskem kazenskem zakoniku iz leta 1929.« V: *Ad fontes: Otorepčev zbornik*, ur. Darja Mihelič, 383–91. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Lazarević, Žarko. *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Mikec Avberšek, Leopold. »Delovanje mariborske trgovske družbe Macun & Fabiani (1921–1926).« *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije* 8, št. 2–3 (2008): 609–32.
- Ogrizek, Emica. *Stečaji in prisilne poravnave izven stečaja v gradivu Okrožnega sodišča Maribor 1898–1941*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2008.
- Pančur, Andrej. »Ekonomska vloga Avstro-Ogrske v evropskem prostoru s stališča modernizacijskih procesov in položaj posameznih dežel v njej.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 2 (2002): 17–31.

- Perovšek, Jurij. *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Sunčič, Mitja. »'Celotno posojilo mestne hranilnice ljubljanske je šlo v žepe akcionarjev in po drugih napačnih potih': Mestna hranilnica ljubljanska in propad industrijske delniške družbe Karel Pollak.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 33–52.
- Štibler, Miloš. *Kriza v slovenskem zadružništvu*. Celje: samozaložba, 1911.
- Tršan, Lojz. »Propad Slavenske banke – največji finančni šok med obema vojnama v Sloveniji.« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 46, št. 529–531 (1994): 368–74.

Tiskani viri

- Plavšak, Nina, Saša Prelič in Živko Bergant. *Zakon o prisilni poravnavi, stečaju in likvidaciji s komentarjem. Zakon o finančnem poslovanju podjetij s komentarjem*. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 2000.
- *Prestave natiskov iz Državnega zakonika, tečaj 1869, za štajersko vojvodstvo. I. del [Konkursni red]*. S.l.: s.n., 1869.
- Šinkovec, Janez in Drago Škerget. *Zakon o finančnem poslovanju z uvodnimi pojasnili in Zakon o prisilni poravnavi, stečaju in likvidaciji s komentarjem*. Ljubljana: Primath, 1999.
- Zwiedinek, Dr. v. »Die Ergebnisse des Konkursverfahrens im Jahre 1902.« V: *Statistische Monatschrift*, 68–78. Wien: K. K. Statistischen Zentral-Kommission, 1904.

Ivan Smiljanić

“THE BANKRUPTCY WAS A REAL DISASTER.” BANKRUPTCY PROCEEDINGS IN THE PROVINCIAL COURT IN LJUBLJANA BETWEEN 1900 AND 1918

SUMMARY

Bankruptcy is a proceeding regulated by law that allows an over-indebted individual or business entity to stop operating and during which all of the debtor's property is divided among the creditors. It has always been seen as an evil that, in the economy as well as society, only spells trouble for everyone involved. In Austria-Hungary, the bankruptcy legislation was set out in 1868 with the Bankruptcy Act. However, due to inefficiency, its provisions had to be subsequently modified. Between 1898 and 1918, around 300 bankruptcy proceedings took place at the Provincial Court in Ljubljana. However, the judicial records are only preserved for somewhat less than a fifth of them. Bankruptcies were caused by either the unfortunate decisions of individuals or the generally poor economic conditions. In the analysed period, though, bankruptcies would most often be declared due to inappropriate business operations or personal misfortunes. After the declaration of bankruptcy, which could be requested by either the debtors or their creditors, the court would appoint a bankruptcy commissioner

(a judge) and a bankruptcy administrator (usually a lawyer), who would manage the proceeding. The creditors had their representatives in the creditor committee. The first task of the administrator was to establish how much the debtor owed and how much they were owed by others. To achieve this, the administrators would resort to cash books and debtor's personal explanations, even though the books were often disorderly and the bankruptees were on the run. Creditors needed to submit their claims until a specific deadline, while the administrator decided whether they were justified or not. Creditors were often poor, and waiting for payment was exceedingly difficult for many of them. After the debtor's assets had been sealed and inventoried, an auction would usually follow with the aim of, naturally, achieving the highest possible prices for the objects belonging to the bankruptcy estate. After the assets had been liquidated, the administrator would draw up a distribution plan, dividing the money among three non-equivalent categories of creditors. The percentage of the recovered claims, received by the least privileged third-category creditors, was deemed as the primary indicator of how successful the bankruptcy was. After the delicate question of the administrator's fee had been resolved as well, the bankruptcy was concluded. Apart from the usual problems, the bankruptcies that took place during World War I were also impeded by many new problems. Regardless of the political changes in 1918, many bankruptcies continued normally in the new Yugoslav state as well, as their goal and purpose remained unchanged.

1.01

Nina Steinbacher*

Začetki političnega agrarnega gibanja na Slovenskem. Prispevek k predzgodovini ustanovitve Samostojne kmetijske stranke

IZVLEČEK

V članku je predstavljeno oblikovanje modernega političnega agrarnega gibanja na Slovenskem. Izhajajoč iz časopisnih poročil in drugih relevantnih virov, je opisana predzgodovina nastanka Samostojne kmetijske stranke v novoustanovljeni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Poseben poudarek je namenjen Notranjski in Goriški, kjer so bile na predvečer prve svetovne vojne v tedanji habsburški monarhiji ustanovljene prve slovenske agrarne politične formacije.

Ključne besede: politično agrarno gibanje, Samostojna kmetijska stranka, Slovenska ljudska stranka, Notranjska, Goriška

ABSTRACT

THE BEGINNINGS OF THE POLITICAL AGRARIAN MOVEMENT
IN SLOVENIA A CONTRIBUTION TO THE PRE-HISTORY OF THE
ESTABLISHMENT OF THE INDEPENDENT AGRICULTURAL PARTY

The article deals with the beginnings of the modern political agrarian movement in Slovenia. Based on the newspaper reports and other relevant sources, the pre-history of the establishment of the Independent Agricultural Party in the newly-formed Kingdom of Serbs,

* Prof. zgodovine in biologije, mag. managementa znanja, dr. študentka, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor; steinbacher.nina@gmail.com

Croats and Slovenes is presented. A special emphasis is placed on the developments in Inner Carniola and the Goriška region, where, on the eve of World War I in what was then the Habsburg Monarchy, the first Slovenian agrarian political formations were established.

Keywords: Political agrarian movement, Independent Agricultural Party, Slovenian People's Party, Inner Carniola, Goriška region

V začetku 20. stoletja so slovenski politični prostor zaznamovala tri temeljna idejnopolitična gibanja: katoliškonarodno, liberalnonapredno in delavsko. Dejavnost njihovih političnih strank je bila razširjena na vsa družbena področja. Pri tem so se soočali z ideološkimi in političnimi nasprotovanji, ki so kazala na razslojenost tedanje družbe z večinskim kmečkim prebivalstvom. Ker so predstavljali najmočnejši člen prebivalstva, so bili kmetje osrednji plen politične agitacije tedanjih strank, ki so z različnimi metodami pridobivale njihovo naklonjenost. Prvenstven položaj si je ustvarila Slovenska ljudska stranka (SLS), ki je izpopolnjevala svojo organizacijo in opozarjala nase na vseh področjih javnega življenja.¹ Z razširjeno mrežo združnih organizacij je imela moč vplivati na številne srednje in male kmete, ki so hrepeneli po državnem

1 Podrobno o zgodovini Slovenske ljudske stranke: Aleksandra Berberih-Slana, »The Slovenian People's Party in Croatian politics (1918–1926)«, *Studia Historica Slovenica* 4, št. 1 (2004): 113–47. Darko Friš, »SLS in slovensko nacionalno vprašanje med sprejetjem Vidovdanske ustave in blejskim protokolom«, v: *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti: mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, Narodni dom – Pokrajinski muzej, 16.–17. april 1998*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998), 180–84. Darko Friš, »Iz političnega delovanja Antona Korošca po letu 1935«, v: *Znanstveni simpozij Anton Korošec in njegov čas, Sveti Jurij ob Ščavnici, 6.–7. oktober 2006: zbornik povzetkov*, ur. Marko Jesenšek (Maribor, Sveti Jurij ob Ščavnici: Občina Sveti Jurij ob Ščavnici, 2006). Jure Gašparič, »Iskrena ali pragmatična demokracija? Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 77–92. Jure Gašparič, »Slovenska ljudska stranka in njena organizacija (1890–1941)«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2017): 25–48. Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929* (Beograd: Institut za savremenu istoriju: Narodna knjiga, 1979). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Institut za novejšo zgodovino, 2005), 253–65, 315–18 in 339–42. Jurij Perovšek, »Slovenci in Jugoslavija v letih 1918–1941«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 69, št. 1 (1998): 55–74. Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu: slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914* (Celje: Cenesa in Založba Panevropa, 2001). Andrej Rahten, »Račun brez Korošca? Dileme očeta Jugoslavije ob ustanovitvi Banovine Hrvaške«, *Studia Historica Slovenica* 18, št. 3 (2018), 845–82. Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini: jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929* (Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2002). Andrej Rahten, »Slovenska ljudska stranka v parlamentarnem življenju avstro-ogrske in jugoslovanske monarhije«, *Historični seminar 4: zbornik predavanj 2001–2003*, ur. Metoda Kokole, Vojslav Likar in Peter Weiss (Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2003), 209–22. Andrej Rahten, »Krščanski demokrat in prevrat: pogledi Jakoba Mohoriča na ustanovno dobo in politični vrh kraljeve Jugoslavije«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 89, št. 1–2 (2018): 5–22. Miroslav Stiplovsšek, »Slovenska ljudska stranka in uvedba oblastnih samouprav leta 1927«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 35, št. 1–2 (1995): 35–48. Miroslav Stiplovsšek, »Prizadevanja Slovenske ljudske stranke za avtonomijo Slovenije ob sprejemanju prve jugoslovanske ustave in zakonodaje o oblastnih samoupravah 1921–1922«, v: *Mikužev zbornik*, ur. Zdenko Čepič, Dušan Nečak in Miroslav Stiplovsšek (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999), 51–64. Miroslav Stiplovsšek, »Anton Korošec in prizadevanja Slovenske ljudske stranke za uresničenje narodne avtonomije«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, št. 2–3 (2006): 122–37. Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921 – Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave* (Maribor: Obzorja, 1977).

protekcijonizmu. V njih so lahko soodločali ter si izboljšali gospodarski in socialni položaj. Da bi ublažili agrarno krizo, so preko »rajfajznovk« reševali propad in prodajo zadolženih kmetij, ki so jih največkrat dolžile odušne obresti. Kljub dejstvu, ki se izkazuje skozi volilne rezultate, da je SLS skoraj popolnoma obvladovala slovensko podeželje, del kmetov le ni sledil večini.²

Bogatejši kmetje in veleposestniki, t. i. »kapitalistični elementi na vasi«,³ so bili pretežno naklonjeni Narodnonapredni stranki (NNS).⁴ S krhanjem gospodarske moči zaradi zadrug in prodornega delovanja SLS je plahnel njihov politični in gospodarski vpliv, ki jim ga je omogočalo premoženje. Da bi obdržali družbeni ugled, so nekateri prestopili na katoliškonarodno stran. Preostali kmečki veljaki so se postavili po robu vplivnim akterjem iz mest, ki za njihove potrebe in interese niso kazali pretiranega razumevanja. Oblikovali so kmečko opozicijo, ki je nastopila z značilno kmečko ideologijo. Pod vplivom nasprotovanj in demagoških gesel, da »kmet voli kmeta«, ter iz potrebe po zaščiti pred močno agitacijo s katoliške strani se je pojavila želja – nastopiti brez povezave z liberalno stranko. Že od začetka stoletja lahko na podeželju opazimo pojav »neodvisnih kmetov« in »samostojnih kmečkih kandidatov«, ki so iz svojega imena izpustili oznako »liberalen« ali »narodnonapreden«. Vasilij Melik je nazorno označil vzrok tega ravnanja, saj po njegovem pridevek »nosi seboj zli glas

2 Zečević, *Na zgodovinski preloščini*, 11. Vasilij Melik, »Kmečko vprašanje v Evropskem in Panonskem prostoru v času 1919–1929«, *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, zvezek 13* (1981), 81–83. Igor Grdina, *Preroki, doktrinariji in epigoni – Idejni boji na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja* (Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2005), 66–68. Ferdo Gestrin in Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966), 281–86.

3 Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, 281.

4 Podrobno o razvoju slovenskega liberalnega tabora: Jurij Perovšek, »Misel o Sloveniji in njeno udejanjenje v času od Majniške deklaracije do oblikovanja Države SHS in Narodne vlade SHS v Ljubljani«, *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 421–42. Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva – nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929* (Ljubljana: Modrijan, 1996). Jurij Perovšek, »Ustanovitev Narodno napredne stranke«, v: *Slovenska kronika XX. stoletja: 1900–1941*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt (Ljubljana: Nova revija, 1997), 281. Jurij Perovšek, »Duhovni in idejnopolitični oris Ivana Hribarja«, *«Homo sum»*: Ivan Hribar in njegova Ljubljana – zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana, ur. Taja Čepič in Janja Rebolj (Ljubljana: Mestni muzej, 1997), 9–27. Jurij Perovšek, »Slovenska politična zgodovina prve Jugoslavije«, v: *Teze za razpravo na Okrogli mizi Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju*, Ljubljana, 26. oktober 1999: ob 40-letnici Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ur. Ervin Dolenc (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999), 28–31. Jurij Perovšek, »Politične stranke do volitev 1923«, v: *Slovenska novejša zgodovina*, 253–65. Jurij Perovšek, *Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005). Jurij Perovšek, »Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 93–126. Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013). Jurij Perovšek, »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017): 49–83. Jurij Perovšek, »Idejnopolitični in socialnogospodarski pogledi meščanskega tabora: od devetdesetih let 19. stoletja do druge svetovne vojne na Slovenskem«, v: *Narod – politika – država: idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jurij Perovšek in Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 15–71. Mateja Čoh Kladnik in Tomaž Kladnik, »Neso naj moje pozdrave vsem rojakom! Ivan Hribar, ljubljanski župan 1896–1910«, *Studia Historica Slovenica* 17, št. 2 (2017): 537–58. Peter Vodopivec, »Narodno napredna stranka«, v: *Enciklopedija Slovenije: zvezek 7*, ur. Marjan Javornik (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987), 321. Marko Žuraj, »Diferenciacija liberalnega tabora z vidika njegovega delovanja na Štajerskem v letih 1919–1923«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80, št. 2–3 (2009): 113–43. Zvonko Bergant, »Vloga katolištva in Cerkve pri slovenskih liberalcih (1890–1918)«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, št. 2 (1999): 51–64.

brezverskega, protikrščanskega, protikatoliškega«. Te oznake naj bi ga povezovala z nepriljubljeno politiko liberalne stranke, »z njeno protifarško gonijo, z njenim svobodomiselnostvom«. Kljub izogibanju temu imenu je bilo znano, da so predstavniki novega gibanja izhajali iz vrst NNS in so poleg učiteljstva, ki je podpiralo liberalizem v ideološkem smislu, predstavljali nosilce liberalne misli na podeželju. Tako imenovani »neodvisni kmetje« so z vidika zmanjševanja volilne baze tedaj monopolne SLS na podeželju uživali liberalno naklonjenost, kljub temu da sami neposredno niso pridobili dodatnih privržencev.⁵

Začetki političnega agrarnega gibanja na Notranjskem

Dva meseca pred državnoborskimi volitvami leta 1907 je bila ustanovljena Kmetška stranka za Notranjsko, »od narodno napredne in od klerikalne stranke v vsakem oziru neodvisna agrarna stranka«, kot so se radi pohvalili njeni ustanovitelji.⁶ Na prvem volilnem shodu v Ilirski Bistrici so izvolili pripravljalni odbor stranke. Za predsednika je bil izvoljen Jakob Kristan in za tajnika stranke Milan Žnideršič. V uvodnem govoru sta zatrjevala, »da je ta stranka nastala zgolj, ker je bila potrebna, ne pa kot nekak začasni stvor le za volitve«, ter da bo »združila v sebi vse kmete in njih prijatelje, ki hočejo delati edino za večjo moč in blagostanje kmetškega stanu«. V predstavitvi gospodarskega programa stranke, sprejetega na shodu zaupnikov 3. marca 1907, sta poudarila skrb za dobro plemensko živino, podporo pri osnovanju živinarskih zadrug, zahtevo po državni podpori za nakup umetnih gnojil in za izboljšanje pašnikov. Zavzela sta se še za razvoj predelovalnih dejavnosti in izpopolnitev infrastrukture, kar bi omogočilo širšo oskrbo s kmečkimi pridelki in izdelki ter zmanjšalo potrebo po uvozu iz tujine. V odnosu do delavstva sta zahtevala ureditev zavarovanja za starost in onemoglost, ki bi obenem razbremenilo sredstva v kmečkih občinah.⁸

Shodu v Ilirski Bistrici je sledil liberalni shod v Bitnjah, ki ga je sklicalo Gospodarsko in politično društvo za Notranjsko. Pozdravili so ustanovitev kmečke stranke in poudarili »moč združenja vseh sil, priporočajoč kmetom, da se vsi združijo brez razlike naziran v eno močno stranko, ker edino-le združeni si bodo mogli pomagati, in to doseči, kar si žele«. ⁹ *Slovenec*, glavno glasilo SLS, je nad dogajanjem zapisal številne kritike in svarila, naj kmetje ne nasedajo velikim besedam »neodvisnih«, češ »da lisjak

5 Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, 286. Melik, »Kmečko vprašanje«, 85. Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 269, 270. Jurij Perovšek, »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2017): 54. Vasilij Melik, »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 22.

6 »Notranjska kmetška stranka«, *Notranjec*, 1. 3. 1907, 3, 4.

7 »Volilni shod v Bistrici«, *Notranjec*, 9. 3. 1907, 1.

8 »Volilni shod v Bistrici«, *Notranjec*, 1. 3. 1907, 1, 2. »Organizacija 'kmetške stranke za Notranjsko'«, *Notranjec*, 21. 12. 1907, 1.

9 »Reška dolina je govorila – in Žitnika obsodila«, *Slovenski narod*, 4. 3. 1907, 1.

spremeni dlako, narave pa ne, liberalec – ostane liberalec«. ¹⁰ Spletke liberalne stranke naj bi po njihovem povzročale zmešnjavo v kmečkih vrstah in zasejale neslogo. ¹¹

Tako imenovani »mejnik v politično dobo slovenskega kmeta« se je zgodil 17. marca 1907 v Šempetru. Manifestirala ga je Kmetška stranka za Notranjsko, ki si je za politični cilj zastavila uresničevanje pravice do vplivanja vseh razredov in stanov v okviru svojih organizacij na državno politiko. *Slovenski narod*, osrednje liberalno glasilo, je opravičil svojo distanco do kmečkega stanu z izrečeno podporo novi stranki in stališčem, da nastop agrarcev predstavlja napredek v organizaciji NNS, ki »zato gibanju ni neprijazna, čeravno stoji nova kmetška organizacija izven njene strankarske organizacije«. V razglasu o ustanovitvi stranke se niso mogli izogniti odgovoru na očitke SLS in ji naložiti krivde za »blazen strah« ob poskusih vzpostavitve agrarnega gibanja. Bralcu člankov *Slovenskega naroda* postane jasno, da je bil namen takih obtožb med drugim tudi odmakniti pozornost od lastnih napak. ¹²

Na shodu v Šempetru so izvolili organe stranke: predsednika Frana Arka, podpredsednika Josipa Čučka in reditelje Ambrožiča, Petriča, Česnika in Želeta. Alojzij Domicelj, posestnik in trgovec, je navzoče zborovalce seznanil s programskimi načeli stranke, ki so bila strnjena v petnajst točk in dostopna širši javnosti po strankinem glasilu *Notranjec*. Pri oblikovanju zahtev so izhajali iz kmečkih gospodarskih interesov in se omejili na vsakodnevna kmečka vprašanja. Kmete so pozvali k zvezi v trdno celoto, zavezano napredku, ugledu in veljavi. Da bi izboljšali izobrazbo kmeta, so predlagali vpeljavo strokovnega pouka v ljudske šole in učiteljišča ter prirejanje strokovnih predavanj v novoustanovljenih kmetijskih in gospodinjskih šolah v obdobju zimskih mesecev. Med programske prioritete so uvrstili tudi preskrbo s pitno vodo, ki bi jo zagotovili z izdatno podporo dežel in države. Z uravnavanjem voda bi izboljšali namakanje in izsuševanje ter vsesplošno izboljšali kakovost obdelovalnih površin in gozdov. Predlagali so tudi čimprejšnjo ureditev cest in ostale prometne infrastrukture. Znižanje železniških tarif bi po njihovem bilo mogoče s podržavljenjem železnic, kar bi prispevalo h konkurenčnosti domačih pridelkov v primerjavi z uvoženimi. Nasprotovali so drobljenju srednjih in malih kmetij ter spodbujali k večanju zemljišč in pridobitnem združništvu. S tem bi zmanjšali pomanjkanje kmetijskih delavcev in porast brezposelnega prebivalstva v mestih. Socialni položaj bi uredili z vpeljavo zavarovanja za starost in onemoglost ter z ustanovitvijo deželnih zavarovalnic za živino in proti naravnim nesrečam. Kmetom naj bi vojaški rok skrajšali na dve leti, v času sezonskih opravil pa naj bi jim odobrili dopust. Stranka je v svojem programu zavzela narodno stališče in skrb za ustanovitev vseslovenske poljedelske stranke. Kljub popolni neodvisnosti in samostojnosti je bila pripravljena peljati dialog o skupnem sodelovanju z drugimi strankami na način, da »s stanovi, ki so ji po težnjah ali drugače najbližji, kakor so delavski, obrtniški, trgovski in duhovski, želi si vzajemnega sodelovanja«. Zavedajoč

10 »Lisjak spremeni dlako, narave pa ne,« *Slovenec*, 16. 3. 1907, 3.

11 »Neodvisni kmetje,« *Slovenec*, 12. 3. 1907, 2.

12 »Na shod v Št. Peter!,« *Notranjec*, 16. 3. 1907, 1. »Shod v Št. Petru na Krasu,« *Slovenski narod*, 18. 3. 1907, 1, 2. Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta* (Ljubljana: Slovenska Matica, 1921), 38.

se pomembnosti izobraženih somišljenikov, so stremeli tudi k dobrim odnosom in sporazumnemu ter složnemu sodelovanju z učiteljstvom.¹³

Volilni boj Kmetijske stranke na Notranjskem se je vršil s pomočjo strankinih shodov in sestankov.¹⁴ Pomembno vlogo je imelo tudi glasilo *Notranjec*,¹⁵ ki ga je *Slovenec* okarakteriziral kot »fliko papirja, ki jo v Blasnikovi tiskarni tiskano sedaj trosijo po Notranjskem«. ¹⁶ V svoje vrste so vabili vse, ki so želeli delovati v dobrobit kmetijstva, tudi duhovnike. Volilna agitacija je temeljila na očitkih ter negativnem odnosu do SLS in njene Kmečke zveze. Neizprosni boj je potekal vse do volitev 14. maja, ko se je izkazalo, da je mož, ki bi namenili glasove novi Kmečki stranki, zmanjkalo. V državni zbor se ni uspelo uvrstiti predlaganim neodvisnim kmečkim kandidatom: Josipu Deklevi iz Postojne, Janku Žirovniku iz Šentvida, Mateju Sršenu iz Skaručne ter Antonu Rudežu iz Ribnice. Neodvisne kandidate je podprla NNS, a se kljub vsemu ni izšlo po načrtih. Krivdo za nizek volilni rezultat so pripisovali nevernim kmetom, »ki čez vse zabavljajo, ganejo pa ne s prstom«. ¹⁷ Del krivde za poraz so pripisali tudi moči katoliških narodnjakov, ki se jim je na račun notranje razcepljenosti liberalnih vrst volilna baza na podeželju samo še večala.¹⁸

Deželnozborske volitve leta 1908 so kmečkim kandidatom ponudile novo priložnost, da prevzamejo zastopstvo kmetov v organih oblasti. Ponovno so apelirali na kmečke volivce, da izberejo poslance iz kmečkih vrst, katerih vodilo bo delovanje v korist kmečkega prebivalstva, in ne »migljaj škofov in drugih politikov«. ¹⁹ Pod geslom »Kmetu kmeta, njemu pravice!« so sklicevali shode in sestanke ter izpopolnjevali organizacijski načrt stranke. Z resolucijami so dopolnjevali program stranke, ki se je opredeljeval tudi do vere. Poročevalec *Notranjca* je zelo negativno opisal način nasprotnikove agitacije: »Kako nesramno lažejo naši duhovniki, ki pravijo, da je naša kmet-ska stranka brezverska. Kmetska stranka nima prav nič proti veri, ona se potega edino zato, da naj naš kmet prosto voli v zastope, može iz svoje srede, ki imajo zmožnost in srce zastopati interese našega bednega kmetskega stanu. / ... / Mi zahtevamo, da se naj v cerkvi oznanjuje edino vera in pobožno življenje. Vse posvetno pa naj bo izključeno iz cerkve. Naša vera naj bode vsakomur sveta. Spoštujmo duhovnike, ki se ravnajo po Kristovih naukih, ali nasprotni bodimo le onim, ki zlorabljajo vero v politične

.....
13 »Program kmetske stranke za Notranjsko,« *Notranjec*, 16. 3. 1907, 1–3. Perovšek, »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora,« 59.

14 Poleg omenjenih shodov v Ilirski Bistrici, v Bitnjah pod Premom in v Šempetru so zborovanja organizirali še v Novi vasi pri Rakeku, v Starem trgu pri Ložu, na Planini pod Vipavo, v Vipavi, v Trnovem, v Dolenji vasi pri Senožečah in v Hotederšici. Na shode in sestanke Kmečke stranke za Notranjsko so vabili v *Notranjcu* in *Slovenskem narodu*. »Volilni shod v Bistrici,« *Notranjec*, 1. 3. 1907, 1, 2. »Trije volilni shodi,« *Slovenski narod*, 9. 3. 1907, 5. »Na shod v Št. Peter!,« *Notranjec*, 16. 3. 1907, 1. »Shod napredne kmetske Stranke v Novi vasi,« *Slovenski narod*, 18. 3. 1907, 3. »Vipava, 8. april,« *Slovenski narod*, 8. 4. 1907, 4. »Shod na Planini pod Vipavo,« *Notranjec*, 20. 4. 1907, 1. »Shod v Trnovem,« *Slovenski narod*, 22. 4. 1907, 3. »Senožeče, 21. april,« *Slovenski narod*, 22. 4. 1907, 4. »Shod v Hotederšici,« *Notranjec*, 27. 4. 1907, 2. V opombi navedena krajevna imena so pisana v oblikah, kot so bile v veljavi v času objave.

15 *Notranjec* je bil do aprila 1907 časnik Političnega in gospodarskega društva za Notranjsko.

16 »Kmetska stranka za Notranjsko,« *Slovenec*, 16. 3. 1907, 5.

17 »Naša kmetska stranka,« *Notranjec*, 28. 12. 1907, 2.

18 »Volilci!,« *Slovenski narod*, 8. 5. 1907, 1.

19 »Deželnozborske volitve,« *Notranjec*, 11. 1. 1908, 1.

namene!«²⁰ Za kandidata na volitvah so na shodu glavnega zbora v Postojni razglasili Kajetana Premiersteina in Josipa Čučka, ki se jima je pridružil še Martinčič iz učiteljskih vrst. Tudi tokrat so volilno podporo kandidatom kmečke stranke namenili liberalci, ki jim v vrstah notranjskih kmetov samim po sebi ni uspelo pridobiti podpore.²¹

Značilnost agitacije notranjskih kmetov za deželnozborske volitve je bila neodzivnost. Ob dejstvu, da je imela SLS na deželi zagotovljeno večino, so po pričevanju Svobodnjaka, ki se je podpisal pod članek v *Notranjcu*, somišljeniki novega agrarnega gibanja ostali doma. Sledil je poduk okrajnim odborom, ki so uspeh stavili na delo strankinega osrednjega odbora. Spoznali so, da dokler »ne bodo krajevni činitelji šli sami v boj, tudi pomoč iz Ljubljane ne bo imela uspeha«. Apelirali so na mlajše somišljenike, da povrnejo Notranjski liberalni duh. Po neprostovoljnem umiku NNS s podeželja, skupen nastop s kmečkimi predstavniki ponovno zaznamo na volitvah leta 1911 in 1913.²²

Goriška agrarna alternativa

V nasprotju z liberalnim odnosom do oblikovanja Kmetijske stranke za Notranjsko pa se je glede podpore zataknilo pri oblikovanju Slovenske agrarne (kmečke) stranke na Goriškem leta 1907. Kmečko stranko za Notranjsko je podpiral liberalni tisk in zanjo tudi agitiral, medtem ko je Slovenska agrarna (kmečka) stranka nastala v nasprotju z namerami NNS. Ta je somišljenikom nove stranke očitala neodločnost pri opredeljevanju za eno od obstoječih strank in pohlep po mandatih, ki jih v obstoječih okvirih ne bi mogli doseči.²³

»Kmet za kmeta, agrarci vkup za slogo naroda proti liberalcem in klerikalcem,« so bile motivacijske parole snovalcev kmečke organizacije na Goriškem. V začetku se je pod tako imenovane »demagoške rečenice« podpisoval Večerina, ki so mu kasneje sledili posestniki iz goriške okolice. Intenzivneje je agrarno gibanje po območju razširil Ivan Mermolja, posestnik iz Vrtojbe, ki mu je v svoj krog uspelo pridobiti vplivne veleposestnike in druge napredne pomembneže, ki so podvomili o delu liberalne stranke. Liberalci so v tem kontekstu samostojne kmečke nastope obravnavali kot »rovarstvo«, ki slabi napredne vrste, medtem ko katoliškim naprednjakom ne bo odtegnilo podpore.²⁴

Tudi goriški agrarci, čeprav še ne formalno strankarsko organizirani, so na volilnem shodu imenovali svojega kandidata za državnozborske volitve. To je postal kmetijski potovalni učitelj Anton Štrekelj. Naraščajoča podpora v kmečkih vrstah se

20 »Po deželnozborskih volitvah v kmetijskih občinah na Notranjskem l. 1908,« *Notranjec*, 21. 3. 1908, 1.

21 »Glavni zbor 'Kmetijske stranke' v Postojni,« *Notranjec*, 1. 2. 1908, 1. »Z Notranjskega,« *Slovenec*, 13. 2. 1908, 1.

22 »Naprednjaška mlačnost,« *Notranjec*, 15. 5. 1909, 1. Melik, *Volitve na Slovenskem*, 270, 271.

23 Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci; narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice – 2. knjiga od 1901 do 1924* (Ljubljana: samozaložba, 1934), 251. Melik, *Volitve na Slovenskem*, 279.

24 Gabršček, *Goriški Slovenci*, 251. Melik, *Volitve na Slovenskem*, 252. Perovšek, »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora,« 61.

je dopolnjevala z naklonjenostjo učiteljstva, ki je poskrbelo, da »nobene« kmečke hiše ni zaobšla vest o kmečkem kandidatu. Združen nastop so v *Slovenecu* označili kot »terorizem«, s tem ko so, »posebno učitelji, s tako silo vplivali na volivce, da so se ti obračali vsi obupani do naših zaupnikov, češ: 'Voliti moram Štreklja, ker se bo naš učitelj sicer nad menoj maščeval.'«²⁵ V prispevku *Prvi slovenski agrarec v državnem zboru* so somišljeniki iz Notranjske goriškega mandatarja označili kot izvrstnega kmetijskega strokovnjaka, s katerim bo »naša kmetijska misel v državnem zboru dobila krepkega zagovornika.«²⁶ Dvom o političnem uspehu so izrazili izkušeni liberalci, ki so poznali taktike katoliških narodnjakov, zato so v ta namen agrarcem predlagali oblikovanje zgolj stanovske organizacije, ne politične. S tega stališča bi še naprej delovali pod okriljem NNS. Ob predložitvi kmečkega kandidata so se liberalne napovedi o ožji volitvi izkazale za točne, prav tako volilni izid. Volilni boj je dobil Alojzij Štrekelj, kmetijski strokovnjak in pripadnik NNS, proti kandidatu SLS Laharnarju. Neuspeh na Goriškem so v SLS pripisovali gospodarski odvisnosti kmetov od liberalnih velikašev. V prihodnje so računali na zmanjševanje liberalnega kmečkega vpliva z ustanavljanjem posojilnic, kmečkih zadrug in izobraževalnih društev. Povzeli so, da »v goriški okolici politična zavest ni še tako trdna, zato so nam nekateri šarlatani pod agrarno zastavo precej škodovali. Agrarno gibanje je treba paralizirati s tem, da pritegnemo k skupnemu delu vse zmožne in poštene može iz ljudstva in podpiramo sami agrarno misel.«²⁷

13. junija 1907 se je v gostilni *Pri Jelenu* vršil ustanovni shod Slovenske kmečke stranke na Goriškem. Zborovanje je otvoril Ivan Mermolja, osrednji govor je pripadel Alojziju Franku, dr. prava, politiku in publicistu. Med volilnim bojem dr. Franko še ni odkrito podpiral agrarnega gibanja in je simpatiziral s katoliškimi narodnjaki pod vodstvom dr. Antona Gregorčiča.²⁸ Nasprotovanje novemu volilnemu redu je Franka približalo ideologiji snovalcev kmečke stranke, v kateri je v nadaljevanju prevzel vidnejšo vlogo. V govoru je poudarjal kmečke potrebe in težave. Zavzel se je za edinost in mir v političnem oziru, za razvoj kmetijstva, gospodarstva in kulture. Zaključil je s sklepom, da se stranka ne bo vmešavala v verske zadeve, obenem pa ne bo omejevala verskega življenja, če to ne bo posegalo v politično sfero. Simpatiziranje s stranko so na shodu javno naznanili še učitelji z izjavo, da so se sklenili pridružiti novi stranki, »in sicer pod pogojem, da bo stranka imela liberalni značaj, ako bi se kazala za klerikalno, imajo čas odstopiti«. S podobnimi načeli so stranko podprli tudi notranjski kmetje, kar so izrazili v upanju, »da Gabrščkova napredna struja pusti agrarcem povsem proste roke, ker ni povoda se pripraviti in napadati« z očitki o uničevalnem delu, ki slabi napredne vrste: »Agrarna ideja je zdrava in le podpore naprednjakov vredna.« Konkretnjših programskih načel stranke in njene organizacije na ustanovnem shodu niso dorekli.²⁹

25 »Volitve na Goriškem,« *Slovenec*, 31. 5. 1907, 1.

26 »Prvi slovenski agrarec v državnem zboru,« *Notranjec*, 25. 5. 1907, 1.

27 »Gorica, 24. maj,« *Slovenski narod*, 24. 5. 1907, 3. »Gorica, 24. maj,« *Slovenski narod*, 24. 5. 1907, 3. »Agrarna stranka na Goriškem,« *Slovenski narod*, 7. 5. 1907, 3. »Volitve na Goriškem,« *Slovenec*, 31. 5. 1907, 1.

28 Peter Stres, *Dr. Anton Gregorčič 1852–1925, politična biografija* (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 2013).

29 »Na Goriškem,« *Notranjec*, 28. 12. 1907, 2. Gabršček, *Goriški Slovenci*, 254–63.

Tudi po volitvah agrarno gibanje na Goriškem ni zamrlo. Organizirali so zborovanja in shode ter poudarjali prvobitno načelo stranke, da »agrarci« ne smejo biti »ne liberalci ne 'klerikalci'«, ampak »zgolj za gospodarski napredek kmeta navdušeni«. Katoliškonarodno stališče je bilo do strankinega izvora jasno. Za razliko od SLS, ki se je na Goriškem smatrala za »edino pravo zastopnico gospodarske osamosvoje in napredka, / ... / goriška agrarna stranka nič drugega ne pomeni kot drugi poizkus pomladiti propalo liberalno stranko, ki jo je Gabršček na kant spravil«. ³⁰ Interesi NNS naj bi bili usmerjeni k ponovnemu zedinjenju s Kmečko stranko in njej pripadajočim učiteljstvom oziroma v skupen nastop na prihajajočih volitvah, sicer bo »zaman ves trud: klerikalci se bodo smejali na račun obeh!« ³¹

Zaradi teženj po pridobitvi kmečkih somišljenikov in zagotovitvi uspeha na volitvah so vodilni v stranki proučevali možnosti skupnih nastopov. Na zborovanju 2. januarja 1908 je dr. Franko dopustil možnost pripojitve stranke k SLS, ne da bi izgubili svojo politično individualnost. Tvorili bi njeno agrarno frakcijo, ki bi imela svoje predstavnike v glavnem odboru in agrarne kandidate na volitvah. Vodstvo SLS je k temu dodalo še zahtevo, da med drugim preneha izhajanje glasila Slovenske kmečke stranke na Goriškem, *Naš glas*. S Frankovim predlogom se nikakor ni strinjalo učiteljstvo, ki je podporo povezovalo s samostojnostjo stranke. Sprejeta resolucija z omenjenega zborovanja je določala, »da ostane stranka samostalna ter bo sklepala kompromise s strankami v interesih, ki se ne križajo z interesi agrarne stranke«. V tem oziru je bil mogoč le še skupen nastop z goriškimi naprednjaki, ki so sporazum tudi pričakovali. Po poročanju *Slovenskega naroda* je 6. februarja 1908 NNS v znamenju sporazuma celo organizirala shod. Zapisali so: »Naprednjaki so vsi za skupen nastop, ker računajo z močjo klerikalcev, ki je velika, med 'agrarci' so pa zunaj na deželi možje za skupen nastop, tisti, ki hodijo zborovat v Gorico ob četrtkih, pa ne vedo prav, kako in kaj bi storili. Največ se ogrevajo za samostojen nastop, dasi leži na dlani, da v takem slučaju zmagajo klerikalci na celi črti.« ³² Podobnih spodbud v predvolilnem obdobju je bilo več, opozarjale pa so na izgubljene priložnosti odpora proti delovanju katoliških narodnjakov. Kljub poročanju o sporazumu obeh strank že v februarju, je do njega prišlo šele tik pred volitvami. Liberalni uspeh na Goriškem je bil tako dosežen. Kljub odrejenim ožjim volitvam je bila večina glasov namenjena dr. Alojziju Franku, Antonu Križniču in Alojziju Štreklju. ³³ Komentar *Notranjca* na volilni izid je glede na njihov položaj zvenel pomenljivo: »Izid volitev na Goriškem je marsikoga iznenadil. Pokazalo se je, da se bomo morali od Goričanov učiti, če se hočemo od klerikalcev posloviti.« ³⁴

30 »Razvoj ljudske stranke,« *Slovenec*, 8. 2. 1908, 1.

31 »K položaju na Goriškem,« *Slovenski narod*, 4. 2. 1908, 1, 2.

32 »O sporazumljenju med naprednjaki in 'agrarci' na Goriškem,« *Slovenski narod*, 8. 2. 1908, 4.

33 Volitev se je udeležilo 25.054 volivcev. Dr. Franko je zbral 12.944 glasov, Križnič 12.891 glasov in Štrekelj 12.868 glasov. – »Izid ožje volitve v splošnem volilnem razredu,« *Naš glas*, 12. 3. 1908, 2.

34 »Na Vipavskem,« *Notranjec*, 28. 3. 1908, 4. »Klerikalci že delajo,« *Slovenski narod*, 13. 2. 1908, 2. »Gorica, 3. marec,« *Slovenski narod*, 3. 3. 1908, 3. »Volitve v splošni skupini – Gorica, 4. marec,« *Slovenski narod*, 4. 3. 1908, 4. »Volitve v kmečki skupini – Gorica, 4. marec,« *Slovenski narod*, 4. 3. 1908, 4. »Gorica, 5. marec,« *Slovenski narod*, 5. 3. 1908, 3. »Ožja volitev v kmečkih občinah na Goriškem,« *Slovenski narod*, 7. 3. 1908, 4. »Gorica, 10. marec,« *Slovenski narod*, 10. 3. 1908, 3. Gabršček, *Goriški Slovenci*, 267, 268, 274, 275.

15. marca 1907 so v Gorici v počastitev zmage na deželnozborskih volitvah priredili proslavo, ki so se je udeležili liberalno usmerjeni politiki iz cele dežele. Na govorniškem položaju so se zvrstili Gabršček, Štrekelj, Obljubek, Mermolja, Urbančič, Furlani, dr. Puc in dr. Janc. Slavo in zahvalo volivcem so zapisali tudi v *Našem glasu*: »Vlada nam je dala v roke orodje, s katerim smo lahko stopili na politično polje. Tu pa nam ni bilo lahko delo. Kar se ne dogodi na našem polju, kjer v potu svojega obraza obdelujemo zemljo, namreč: da bi prišel gospod in nam jemal kramp ali oralo iz rok, da bode on kopal in oral – zgodilo se nam je to na političnem polju. / ... / Tem ljudem ni bilo prav, da se je narod sam dvignil in jih obsodil vreči kot nesposobneže in brezvestneže s političnega prizorišča in na njih mesta postavi ljudi iz svoje srede. / ... / O napadu od naše strani oni še sanjali niso, in zalotili smo jih popolnoma nepripravljene. V skrajni sili in v obupu so grabili za vsako orožje, ki jim je v roke prišlo. / ... / Govorili smo povsod: 'Za šest let zmagamo mi. In zmagali smo danes!' To vse kaže, da so bile naše vrste čile in čvrste, ki se niso dale več majati s praznimi obljubami in lažnivimi grožnjami, ampak šle so v boj po lastnem prepričanju. Dragi kmetje! Ta je bila naša prva vstaja. Prva slovenska kmečka vojska, ki je zmagala z uma svitlim mečem. Padli so na prvi mah naši nasprotniki, ljubilci teme, in to tako globoko, da ne bodo nikdar več vstali. Leto 1908. bode slavila zgodovina.«³⁵

Nadaljnje delo stranke je bilo tudi po uspešnih volitvah zaznamovano z notranjimi nesoglasji glede mogočih alternativ: sporazumu o sodelovanju z NNS ali Gregorčičevimi katoliškimi narodnjaki, seveda pa je tekla tudi razprava o samostojnem volilnem nastopu. Za zadnjega se je dosledno zavzemal Ivan Mermolja, siva eminenca goriških agrarcev. V začetku leta 1909 je stranka na shodu potrdila svoj kmečki program in izvolila vodstvo. Položaj predsednika je obdržal Alojzij Franko, namestnika pa Ivan Mermolja. Nesoglasja med njima so naraščala in že na prvem občnem zboru stranke je položaj predsednika prevzel Ivan Mermolja, Franko pa je stranko zapustil. Dotedanje težnje po paktiranju z Gregorčičem so se spreobrnilo v zvezo z liberalci. 9. septembra 1909 so Mermoljo na shodu zaupnikov NNS proglasili za kandidata za deželni zbor. Mandat je dobil po ožji izvolitvi.³⁶

Program Slovenske kmečke stranke na Goriškem, potrjen na prej omenjenem shodu 17. januarja 1909, je obsegal 22 točk, ki so opredeljevale gospodarsko in politično organiziranost kmečkega stanu. V primerjavi s programskimi smernicami Kmečke stranke za Notranjsko so si bili edini pri razbremenitvi kmečkih posesti s podporo državnih sredstev ali ugodnih posojil, zavarovanju za starost in onemoglost, odpravi zemljiškega davka, ustanovitvi državne zavarovalnice proti ujmam in ustvarjanju konkurenčnih domačih izdelkov v povezavi z urejanjem prometne infrastrukture in nižjimi prevoznimi stroški. V skrbi za splošno izobrazbo kmetov so se goriški agrarci zavzeli za ustanovitev strokovnih kmetijskih šol in pri tem poudarili izreden pomen boljše izobrazbe učiteljstva v kmetijskih strokah. Tudi na Goriškem so poudarili breme služenja vojaškega roka in se zavzeli za sprejetje zakona, po katerem bi bili starejši

35 »Slava in zahvala vrli naši vojski!«, *Naš glas*, 12. 3. 1908, 1.

36 Lončar, *Politično življenje Slovencev*, 72. Gabršček, *Goriški Slovenci*, 315, 316.

sinovi oproščeni vojaščine. V zameno bi morali obiskovati dveletni tečaj kmetijske šole. V programu so se zavezali spoštovati »vse opravičene zahteve drugih stanov«, denimo trgovcev po ustanovitvi slovenske trgovske šole ali razširitvi že ustanovljene, z uvedbo pouka v slovenskem učnem jeziku. Predlagali so proporcionalni volilni sistem in zahtevali splošno, enako in tajno volilno pravico za občinska zastopstva in deželni zbor. Strankin program je vključeval zanimiv poudarek, da je stranka slovenska in s tem narodna. V zvezi s tem so se zavzeli za rabo slovenskega jezika v uradih povsod na območjih, kjer bivajo Slovenci, in postavljanje slovenskih uradnikov, zlasti sodnikov. Vključili so še načelo spoštovanja vere, a je bilo pri tem jasno zaznati distanco do njene rabe v političnih akcijah. Program so zaključili z zahtevo po slovenski narodni samoupravi, »torej zedinjeni Sloveniji z enim samim deželnim zborom«. Hkrati so bili goriški agrarci povsem na liniji takratnih političnih predstav o povezovanju južno-slovenskih pokrajin: »Stranka je tudi zato, da se v okvirju habsburške monarhije vsa jugoslovanska plemena združijo v eno celoto.«³⁷

Po Mermoljevem prevzemu vodenja stranke so spremenili ime glasila v *Kmečki glas*. Stranka je še odločneje zastopala kmečko razredno stališče in dokazovala samostojnost. Precej razburjenja je bilo zaslediti okrog napačnega poimenovanja stranke. Glasila katoliškonarodne orientacije so namreč pogosto poročala o »shodih 'agrarno-liberalnih' zaupnikov«, »agrarcih oziroma kmetih v fraku«, »agrarcih oziroma ekstrgovcih«, »liberalno-agrarni stranki« itd., samo ne o »Slovenski kmečki stranki«. Očitali so jim še delovanje za stranko iz osebnih koristi. In nenazadnje: katoliški narodnjaki so jih, kljub izjavam o spoštovanju vere, označevali za brezverske.³⁸

Po številu glasov na volitvah leta 1907 in 1908 so samostojni kmetijski kandidati še vedno zaostajali za liberalnimi. Presegli so jih na volitvah leta 1909, ko beležimo tudi njihov zadnji samostojni nastop. Ta je ponovno dvignil prah v naprednih vrstah, ki so nastop kmečkih kandidatov krivile za razdor lastnih vrst v korist katoliških narodnjakov. Volitve leta 1911 in 1913 so potekale brez strankarskih oznak znotraj liberalnih vrst. Kmečki in napredni kandidati so nastopili na združeni listi. Kljub skupnim nastopom je bilo pri »samostojnejših« opaziti nenaklonjenost političnim potezam NNS. V redkih primerih nadaljnjega samostojnega nastopanja so kandidati pogosto izpuščali strankarske oznake in pozornost preusmerjali na cilje njihovega eksponiranja.³⁹

V novi državi

V novem obdobju slovenske politike, ki je sledilo nastanku Kraljevine SHS, so nastale drugačne državopolitične, socialne in ekonomske možnosti za delovanje političnih subjektov. Treba je bilo pripraviti načrt za nadaljnje delo. Prizadevanja za ohranitev vloge in statusa tedanjih slovenskih političnih strank so vodila k iskanju

37 »Program slovenske kmečke stranke na Goriškem,« *Kmečki glas*, 29. 1. 1909, 1, 2.

38 »Domače vesti,« *Kmečki glas*, 12. 2. 1909, 3. Lončar, *Politično življenje Slovencev*, 72. Gabršček, *Goriški Slovenci*, 316.

39 Melik, *Volitve na Slovenskem*, 279, 280.

podpornikov in zaveznikov, kar je izzvalo nesoglasja in njihove notranje delitve. Najočitnejše so se idejnopolična nasprotja izrazila pri liberalnih politikah, povezanih v Jugoslovanski demokratski stranki (JDS). Ta je, kljub vladnim simpatijam v ustanovni dobi nove države, za uresničevanje političnih interesov potrebovala podporo domačih volivcev. Njena volilna baza je bila omejena na prebivalstvo v mestih in na redke premožne posameznike na podeželju. Jasno je bilo, da je za uspeh potrebna dodatna angažiranost v vrstah podeželskega prebivalstva, ki je še vedno predstavljalo večinski delež družbe in v takem razmerju tudi podpiralo stranko katoliških narodnjakov. Z željo po večjem političnem uspehu je tudi JDS, sicer stranka bogatih meščanskih in intelektualnih krogov, oblikovala agrarni program, v javnosti so celo zakrožile novice o neposrednem strankarskem udejstvovanju.⁴⁰ S tem so bili izpolnjeni pogoji za nastanek nove stranke političnega agrarnega gibanja na Slovenskem.⁴¹

Slovenec je 8. aprila 1919 poročal o ustanovitvi nove stranke, ki naj bi delovala za kmečke potrebe. Ustanovno zborovanje je potekalo v hotelu *Lloyd*, ki se je nahajal v stavbi na današnjem naslovu Miklošičeva cesta 6 v Ljubljani. Zborovanja so se udeležili somišljeniki v želji po združitvi kmetov iz vseh strank, zlasti tistih, »ki doslej niso hoteli ali znali delati za kmeta«. Poudarili so dotedanje omalovaževanje kmečkega razreda in njegovo marginaliziranje. V ozadju srečanja je bila odločilna iniciativa dr. Gregorja Žerjava, naj se utišajo kmečke zahteve po samostojni stranki, kmete pa naj prepričajo, da privolijo v »kotiček v njih stranki.« Tako so potekala pogajanja med predstavniki nezadovoljnih kmetov in JDS, ki jo je zastopal dr. Franc Šemrov. Ker do sporazuma ni prišlo, so agrarni predstavniki odločili, da bodo ustanovili novo stranko, za katero so izvolili pripravljalni odbor. To so izpeljali tako, »da bode izgledalo, da so nepristranski /in/ so sklenili, da se mora voliti načelnik iz stranke JDS in podnačelnik iz SLS in sicer naj bode načelnik [Jakob] Kušar iz Brezovice in njegov namestnik Josip Hafnar, župan iz Škofje Loke«. Zedinili so se še o izdajanju lastnega glasila in oblikovanju t. i. navideznega verskega programa, saj »drugače zgube na kmetih teren«. Nepodpisani avtor članka je poročanje sklenil z domnevmi o strankini politični orientaciji, pri čemer je špekuliral med naslonom na Hrvaško republikansko kmečko stranko (HRSS) Stjepana Radića ali na JDS. Pri SLS so se namreč zavedali pomena Radićeve priložnosti, da tako poseže na slovensko podeželje in se vzpostavi kot njihova alternativa.⁴²

Težnja po novi agrarni stranki je bila na politični sceni jugoslovanske Slovenije prisotna že kmalu po ustanovitvi nove države. Veleposestniki in bogatejši kmetje so po zgledu HRSS želeli zbrati kmečko ljudstvo, ki bi politično nastopilo za lastne interese. 1. junija 1919 je sledila uradna razglasitev ustanovitve Samostojne kmetijske stranke (SKS). Tisti dan je v restavraciji *Novi svet* v Ljubljani potekal njen ustanovni kongres, ki so se ga udeležili večinoma kmetje in nekateri kmetijski strokovnjaki iz nekdanjih

40 Perovšek, *Liberalizem*, 114. Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, 73, 74.

41 Nina Steinbacher in Andrej Rahten, »'V boj za staro pravdo!' – ustanovitev in delovanje Samostojne kmetijske stranke do konca zasedanja konstituyente«, *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019): 71–106.

42 »Nova stranka«, *Slovenec*, 8. 4. 1919, 1. Andrej Rahten, »Radić na štajerski fronti – Hrvaško-slovenska politična razmerja v mariborskem volilnem okrožju v Kraljevini SHS«, *Studia Historica Slovenica* 18, št. 1, (2018): 172.

kronovin Štajerske in Kranjske, katerih dejansko število ni znano. Razpon med številkami, ki jih navajata *Slovenec* (300) in *Slovenski narod* (900) je prevelik za določitev realnega številčnega približka. Ustanovnemu zboru je predsedoval predsednik pripravljalnega odbora stranke Jakob Kušar. Zbrane sta nagovorila Franc Zupančič, predstavnik odbornikov, in Blaž Urlep, predstavnik zbranih somišljenikov. Strankin program je pojasnil kmetijski strokovnjak Gustav Pirc, organizacijo stranke pa Lavoslav Bučar, mesar in gostilničar iz Kostanjevice na Krki. Odredili so tudi takojšnje izdajanje strankinega glasila *Kmetijski list*, katerega urednik je postal Alojzij Jamnik, kmetijski strokovnjak v Ljubljani. SKS je bila pri Deželni vladi za Slovenijo uradno registrirana 26. junija 1919.⁴³

Ne glede na trditve pobudnikov nove stranke, da »nikdar več nočejo političnega vodstva puščati v roke drugim stanovom, ki so doslej kmeta zasužnjevali in ga izrabljali ter so ga vpoštevali samo kot najmočnejšega volivca, kadar so pri volitvah potrebovali njegov glas«,⁴⁴ so bili poznavalci slovenske politike v ustanovni dobi Kraljevine SHS enotni v ugotovitvi, kakšen je bil primarni namen nove agrarne stranke. O tem je *Slovenec* v članku z naslovom *Otrok zadrege* takole strnil misli: »Tu gre za manever, ki naj pred javnostjo in pred ljudstvom skrrije in potlači prave namene te ustanovitve.« S finančno in moralno pomočjo SKS je JDS prikrito upala na politični uspeh, ki ni temeljil na »idejah, v zdravem programu in v organizatorni moči nove tvorbe, temveč v pričakovanju, da se bo ljudstvo dalo premotiti in videlo v stvoru z novim jopičem novo in zdravo politično tvorbo.«⁴⁵

Povzamemo lahko, da se JDS z dejansko ustanovitvijo SKS niso izpolnila pričakovanja. Njena politika je »že od začetka zavila v povsem nepričakovano smer« in se ni pustila podrediti ideološkimi in političnim nazorom obstoječe politične tradicije.⁴⁶ Značilno liberalno držo kaže komentar v *Domovini* ob poročanju o ustanovitvi »Kmetijske jugoslovanske stranke«, kot je bila poimenovana v članku. Izraža apel, naj stranka »nikar ne razdira in ruši tega, kar je s trudom tekom zadnjih let organizirala in združila JDS. Ako hoče nova stranka dobro slovenskemu kmetu in jugoslovanskemu narodu, naj začne svoje delo tamkaj, kamor dosedaj organizacija JDS še ni dosegla.« S podcenjevanjem in hkratnim pokroviteljstvom so SKS opomnili, da »brez nje in proti njej ne bodo mogli nastopati«, saj so v JDS tisti, ki bodo osvobodili kmeta in povzdignili kmetijstvo na zavidanja vredno raven. V tem okviru jim je bilo toliko manj razumljivo, da »so možje, ki so povečini bili še pred enim tednom pristaši JDS kar čez noč osnovali samostojno politično stranko.«⁴⁷

V SKS so zaradi tega in podobno izraženih podtikanj izrazili dvom v poštene namene JDS. V *Kmetijskem listu* so odgovorili: »J. D. S. si predstavlja, kako bi bilo

43 »Samostojna kmečka stranka,« *Slovenski narod*, 2. 6. 1919, 2. »Otrok zadrege,« *Slovenec*, 3. 6. 1919, 1. »Načelstvo S.K.S.,« *Kmetijski list*, 24. 7. 1919, 3.

44 »Kmetom!,« *Kmetijski list*, 17. 7. 1919, 1.

45 »Otrok zadrege,« *Slovenec*, 3. 6. 1919, 1. Janko Prunk, »Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 119. Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, 93.

46 Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, 93.

47 »Ustanovitev Kmetijske Jugoslovanske Stranke,« *Domovina*, 6. 6. 1919, 1.

dosedanje statute izpremeniti, da pride kmečki stan v stranki do večje veljave. Torej kmet do sedaj v stranki ni nič veljal! Lepo priznanje. In ali bo sedaj kaj bolje? Za posvetovanje in odločanje v stanovskih in strokovnih kmečkih vprašanjih naj se osnuje v okrilju J. D. S. agrarno-strokovna organizacija 'Kmečki svet' kot privesek. / ... / 'Kmečko tajništvo J. D. S.' naj tvori posredovalnico med kmeti in med vodstvom stranke (torej bodo glihali). / ... / 'Slovenski Narod' od 7. t. m. pač izrecno izjavlja, da bo 'Kmečki svet' in z njim kmečka organizacija le podrejena organizacija v J. D. S., in sicer tako, kot je 'Kmečka zveza' samo privesek S. L. S. « Opozorila na domnevno »sleparsko početje« JDS so se vrstila.⁴⁸

Podobna cepitev pa je v začetku leta 1919 tlela tudi v katoliških narodnih vrstah. 20. februarja 1919 so na zborovanju vodstva Vseslovenske ljudske stranke (VLS) med drugim razpravljali o enotnosti stranke in dopustili možnosti le za razredno povezovanje »potom strokovnih organizacij v močno resultanto VLS«. Zavedali so se, da razdrobljeni ne bodo mogli ohranjati monopolnega položaja na slovenskem podeželju, ki jim je edini predstavljal gotovost v novi politični situaciji.⁴⁹

Programska izhodišča SKS so bila strnjena v devetnajstih točkah. Tako kot njeni strankarski predhodniki, Kmetiska stranka za Notranjsko in Slovenska kmečka stranka na Goriškem, se je posvečala vsakodnevni kmečki problematiki. Med osnovna vodila stranke je spadala skrb za izobrazbo kmeta, ki bi mu omogočila vsestranski napredek. V ta namen so se zavzeli za ustanavljanje strokovnih kmetijskih šol in za prilagajanje ljudskošolskega izobraževanja kmečkim potrebam. Zavedajoč se nezavidljivega položaja delavstva, zlasti obrtnikov, so dopuščali možnosti za sodelovanje, čeprav so poudarjali zagovarjanje izključno kmečkih stanovskih interesov. Socialno problematiko bi reševali, kot vse ostale zadeve, če bi imeli svoja zastopstva v organih odločanja. Uredili bi nesorazmerja v davčnem sistemu, zaščitili siromašne kmete z zavarovanji za starost ter naravne in druge nesreče, preosnovali sistem služenja vojaškega roka in spodbudili ustanavljanje socialnovarstvenih in zdravstvenih zavodov. Gospodarske zahteve SKS so temeljile na skrbi za urejeno in razširjeno prometno infrastrukturo. S poddržavljanjem železnic bi lahko znižali prevozne stroške in s tega vidika omogočili konkurenčnost domačemu blagu, namenjenemu za izvoz. Tudi etiketiranja z »brezverskimi« oznakami si niso želeli, zato so se zavezali spoštovati »verski čut slovenskega ljudstva«. ⁵⁰ Podprli so enakopravnost različnih narodov, ki so se povezovali v novi državi in so ji bili v vrstah SKS naklonjeni. S splošnim in proporcionalnim volilnim sistemom bi jim bilo omogočeno pridobiti predstavnštvo v vladi, kjer bi se zavzeli za sprejetje agrarne ustave.⁵¹

SKS se v programskih osnovah ni opredelila do mnogih vprašanj, ki so determinirala tedanje politično dogajanje. »Program, kakršen je bil, je umstveni plod preprostih

48 »Kmet, zopet se ti gospoda dobrika,« *Kmetijski list*, 17. 7. 1919, 2, 3.

49 »K zborovanju vodstva VLS,« *Slovenec*, 21. 2. 1919, 1.

50 »Program Samostojne kmetijske stranke za Slovenijo,« *Kmetijski list*, 17. 7. 1919, 1, 2.

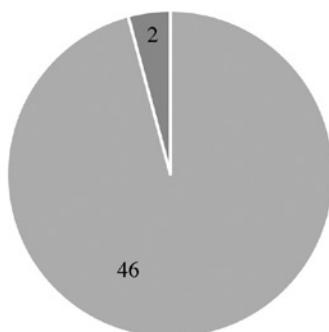
51 Jurij Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 30, 31. Steinbacher in Rahten, »V boj za staro pravdo!«, 78–85.

kmetov od pluga do motike, katerim so se vsa filozofična razglabljanja zdela odveč.«⁵² Na ustanovnem shodu stranke pa so predstavili tudi njen organizacijski načrt, ki je na vodilnih položajih dopuščal zgolj kmete in kmetijske strokovnjake. V tem slogu so oblikovali prvo vodstvo in šestdesetčlanski izvršilni odbor stranke. Brez izjeme so bili vsi kmetje, nekateri posamezniki že s političnimi izkušnjami (Zupančič, Novak, Pucelj idr.). Za prve voditelje stranke so bili izvoljeni Jakob Kušar za načelnika, Jožef Černe, Ivan Pipan in Franc Kraljič za podnačelnike ter Alojzij Jamnik za tajnika in urednika strankinega glasila.⁵³

Družbeni status članstva

Družbeni status odbornikov in načelstva stranke	Število članov
Kmet	46
Kmetijski strokovnjak	2
Neznano	17

Družbeni status članstva na ustanovnem shodu SKS

Na osnovi pokrajinske razdelitve današnjega slovenskega ozemlja je članstvo stranke prihajalo v večini iz Dolenjske in Gorenjske, približno četrtina iz štajerskega dela in le ena desetina iz Notranjske. Za eno petino članstva zaradi omejenega dostopa do virov nismo mogli določiti izvora.⁵⁴

52 Albin Prepeluh, *Kmetijski pokret med Slovenci po prvi svetovni vojni* (Ljubljana: Kmetijska matica, 1928), 9.

53 Alojzij Jamnik in Gustav Pirc sta bila edina kmetijska strokovnjaka v začetnem obdobju SKS. »Načelstvo S.K.S.,« *Kmetijski list*, 24. 7. 1919, 3. »Samostojna kmečka stranka«, *Slovenski narod*, 2. 6. 1919, 2.

54 *Kmetijski list* je v poročilu o članih izvrševalnega odbora SKS navedel podatke, ki se po seštevu ne ujemajo z načrtovanim številom zastopnikov. Predvidevamo, da so jih dopolnjevali na kasnejših strankinih zasedanjih, zato podatek po prvotni izvolitvi ni popoln. – »Izvrševalni odbor S.K.S.,« *Kmetijski list*, 24. 7. 1919, 3.

Pokrajinska pripadnost članstva izvrševalnega odbora na ustanovnem shodu SKS

Vsi zastopniki načelstva stranke so prihajali iz okolice Ljubljane; Kušar iz Notranjih Goric, Černe iz Zgornje Šiške, Pipan iz Vižmarij, Kraljič z Iga in Jamnik iz Ljubljane.⁵⁵

Število odbornikov po regijah ni bilo toliko odvisno od velikosti regije kot od števila somišljenikov na njihovem območju. O tem lahko sklepamo iz poročil *Kmetijskega lista*, kjer beremo o številnih organiziranih shodih in sestankih stranke. Te je stranka v prvih mesecih obstoja v letu 1919 priredila triindevetdesetkrat. Najbolj aktivni so bili na Notranjskem, kjer so sklicali 35 shodov, od tega so se petkrat zbrali v Ljubljani, trikrat na Vrhniki in dvakrat v Želimljah. Kar 22 shodov je bilo na Dolenjskem, dvakrat v Kostanjevici na Krki. Sledili sta Štajerska z 19 zabeleženimi zborovanji, kjer poudarjamo organizacijo dveh shodov – v Sv. Jakobu v Slovenskih Goricah in Sv. Janžu na Dravskem polju, ter Gorenjska s 16 organiziranimi shodi, dvakrat v Medvodah. Shematski prikaz prirejanja shodov kaže na intenzivnost dela na terenu. Le na ta način in ob pomoči *Kmetijskega lista* so njihove ideje dosegle potencialne volivce. Razpršenost na eni in centralizacija na drugi strani kažeta na nehomogeno organiziranost stranke po celem ozemlju. Zaradi tega so kmalu začeli vzpostavljati mrežo odborov in poleg centralnega tajništva v Tavčarjevi Ljubljani⁵⁶ še tajništvi stranke v Celju in Pfeiferjevem⁵⁷ Mariboru.⁵⁸

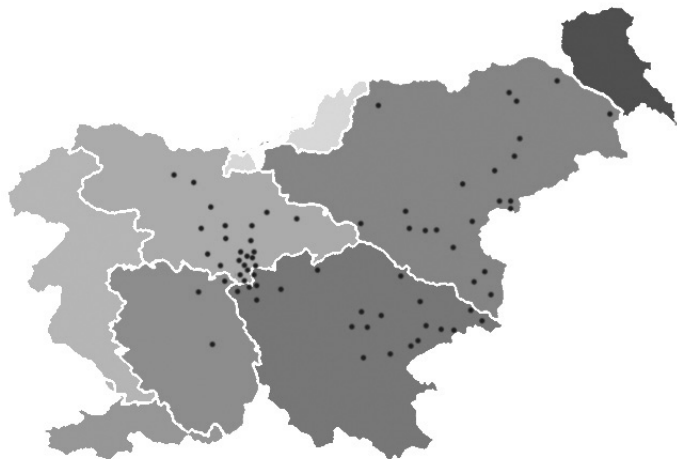
55 »Načelstvo S.K.S.,« *Kmetijski list*, 24. 7. 1919, 3.

56 Jurij Perovšek, »Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921,« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 2 (2017): 559–614.

57 Gregor Antoličič, »Dr. Vilko Pfeifer – prvi Slovenec na čelu mariborske občine po prevratu (1919–1920),« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 929–48.

58 »Strankine vesti,« *Kmetijski list*, 17. 7. 1919, 4. »Strankine vesti,« *Kmetijski list*, 24. 7. 1919, 3. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 24. 7. 1919, 3. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 31. 7. 1919, 3. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 7. 8. 1919, 3, 4. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 14. 8. 1919, 3. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 21. 8. 1919, 3. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 28. 8. 1919, 3. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 4. 9. 1919, 3, 4. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 11. 9. 1919, 3, 4. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 18. 9. 1919, 3, 4. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 25. 9. 1919, 3. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 25. 9. 1919, 3. »Strankine vesti,« *Kmetijski list*, 2. 10. 1919, 4. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 2. 10. 1919, 4. »Strankine vesti,« *Kmetijski list*, 9. 10. 1919, 3. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 9. 10. 1919, 3. »Izveček pozdravnega govora strankinega načelnika Kušarja na zborovanju strankinega izvrš. odbora v Ljubljani,« *Kmetijski list*, 7. 11. 1919, 1. »Vsi na kmečki tabor,« *Kmetijski list*, 7. 11. 1919, 4. »Naši shodi,« *Kmetijski list*, 18. 12. 1919, 3. »Naši shodi,« *Kmetijski list*, 18. 12. 1919, 3. »Dopisi,« *Kmetijski list*, 22. 12. 1919, 3. Navedena krajevna imena so pisana v oblikah, kot so bile v veljavi v času objave.

Shodi SKS

Na shodih SKS so kot govorniki nastopali preprosti kmetje in hitro širili organizacijo po podeželju. Sledili so jim večinoma tisti, ki so doslej polnili vrste JDS, agitacija pa se je usmerjala zlasti na kmete iz VLS, ki ji, kljub poudarjanju kmečkega zastopstva, niso (več) zaupali. SKS je v javnosti nase opozarjala z udarnimi gesli: »V boj za staro pravdo!« in »Na svoji zemlji in v svoji državi kmet hoče biti sam svoj gospodar!« Vztrajno delo članov SKS in njihovo zanimanje za probleme kmetijskega stanu sta naleteli na odprta vrata predvsem premožnejših kmečkih veljakov na podeželju.⁵⁹

Za novo stranko je bilo več zanimanja v Ljubljani in njeni okolici ter na Štajerskem. Predvojna oporišča političnega agrarnega gibanja so tedaj spadala v območje italijanske okupacije. Z vidika naše študije tako prepoznamo določeno kontinuiteto politične emancipacije kmečkega prebivalstva, ki ni bila prostorsko vezana na predvojne postojanke. SKS se je z veliko vnemo lotila pridobivanja somišljenikov in se v prvih mesecih obstoja oblikovala v resno alternativo katoliškim narodnjakom ter njihovi večletni politični prevladi. V volilno leto so prvaki stranke vstopili z dramatično zvonečim apelom: »Naj udarja valovje hujskačev in tuli slepi strankarski fanatizem po domovini kolikor hoče, trezen, razsoden slovenski kmet se bo oklenil svoje 'Samostojne kmetijske stranke' in bo z mirnimi živci čvrsto korakal po začrtani poti. Ob njegovi jekleni volji in disciplini se bodo razbili vsi taki nesrečni politiki, ki iščejo povsod samo svoje osebne koristi.«⁶⁰ Voditelji nove stranke so volivcem obljubljali skorajšnjo postavitve »agrarne« ali »kmečke vlade«.⁶¹ Kljub večinskemu deležu kmečkega prebivalstva v državi do uresničitve te obljube ni prišlo. Vseeno pa je SKS na volitvah doživela velik uspeh, s katerim je potrdila, da se je razvila v resno konkurentko tradicionalnim strankam.

59 Prepeluh, *Kmetijski pokret*, 9, 10. »Kmetom!«, *Kmetijski list*, 17. 7. 1919, 1. »Dopisi – Brežice«, *Kmetijski list*, 31. 7. 1919, 3.

60 »Križa v narodnem predstavnštvu«, *Kmetijski list*, 14. 8. 1919, 2.

61 »Pomen kmečke politične organizacije«, *Kmetijski list*, 4. 9. 1919, 1.

Viri in literatura

Časopisni viri

- *Domovina*, 1919.
- *Kmečki glas*, 1909.
- *Kmetijski list*, 1919.
- *Naš glas*, 1908.
- *Notranjec*, 1907–1909.
- *Slovenec*, 1907–1909, 1919.
- *Slovenski narod*, 1907–1908, 1919.

Literatura

- Antoličič, Gregor. »Dr. Vilko Pfeifer – prvi Slovenec na čelu mariborske občine po prevratu (1919–1920).« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 929–48.
- Berberih-Slana, Aleksandra. »The Slovenian People's Party in Croatian Politics (1918–1926).« *Studia Historica Slovenica* 4, št. 1 (2004): 113–47.
- Bergant, Zvonko. »Vloga katolištva in Cerkve pri slovenskih liberalcih (1890–1918).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, št. 2 (1999): 51–64.
- Čoh Kladnik, Mateja in Tomaž Kladnik. »'Neso naj moje pozdrave vsem rojakom'. Ivan Hribar, ljubljanski župan 1896–1910.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 2 (2017): 537–58.
- Friš, Darko. »SLS in slovensko nacionalno vprašanje med sprejetjem Vidovdanske ustave in blejskim protokolom.« V: *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti: mednarodni znanstveni simpozij, Maribor, Narodni dom – Pokrajinski muzej, 16.–17. april 1998*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej, 180–84. (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998).
- Friš, Darko. »Iz političnega delovanja Antona Korošca po letu 1935.« V: *Znanstveni simpozij Anton Korošec in njegov čas, Sveti Jurij ob Ščavnici, 6.–7. oktober 2006: zbornik povzetkov*, ur. Marko Jesenšek. Maribor, Sveti Jurij ob Ščavnici: Občina Sveti Jurij ob Ščavnici, 2006.
- Gabršček, Andrej. *Goriški Slovenci; narodne, kulturne in gospodarske črtice – 2. knjiga od 1901 do 1924*. Ljubljana, samozaložba, 1934.
- Gašparič, Jure. »Iskrena ali pragmatična demokracija? Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 77–92.
- Gašparič, Jure. »Slovenska ljudska stranka in njena organizacija (1890–1941).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2017): 25–48.
- Gestrin, Ferdo in Vasilij Melik. *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Gligorijević, Branislav. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju: Narodna knjiga, 1979.
- Grdina, Igor. *Preroki, doktrinariji in epigoni – Idejni boji na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2005.
- Lončar, Dragotin. *Politično življenje Slovencev od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1921.
- Melik, Vasilij. »Izidi volitev v konstituanto leta 1920.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 3, št. 1 (1962): 3–61.
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Melik, Vasilij. »Kmečko vprašanje v Evropskem in Panonskem prostoru v času 1919–1929.« *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, zvezek 13* (1981): 79–101.

- Melik, Vasilij. »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 19–24.
- Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva – nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij. »Ustanovitev Narodno napredne stranke.« V: *Slovenska kronika XX. stoletja: 1900–1941*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt, 281. Ljubljana: Nova revija, 1997.
- Perovšek, Jurij. »Duhovni in idejnopolitični oris Ivana Hribarja.« V: »Homo sum«: *Ivan Hribar in njegova Ljubljana – zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana*, ur. Taja Čepič in Janja Rebolj, 9–27. Ljubljana: Mestni muzej, 1997.
- Perovšek, Jurij. »Slovinci in Jugoslavija v letih 1918–1941.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 69, št. 1 (1998): 55–74.
- Perovšek, Jurij. »Slovenska politična zgodovina prve Jugoslavije.« V: *Teze za razpravo na Okrogli mizi Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju, Ljubljana, 26. oktober 1999: ob 40-letnici Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani*, ur. Ervin Dolenc, 28–31. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999.
- Perovšek, Jurij. »Politične stranke do volitev 1923.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, ur. Jasna Fischer, 253–65. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij. »Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 93–126.
- Perovšek, Jurij. *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Perovšek, Jurij. »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017): 49–83.
- Perovšek, Jurij. »Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 2 (2017): 559–614.
- Perovšek, Jurij. »Misel o Sloveniji in njeno udejanjenje v času od Majniške deklaracije do oblikovanja Države SHS in Narodne vlade SHS v Ljubljani.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 421–42.
- Perovšek, Jurij. »Idejnopolitični in socialnogospodarski pogledi meščanskega tabora: od devetdesetih let 19. stoletja do druge svetovne vojne na Slovenskem.« V: *Narod – politika – država: idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jurij Perovšek in Mojca Šorn, 15–71. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Prepeluh, Albin. *Kmetijski pokret med Slovenci po prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Kmetijska matica, 1928.
- Prunk, Janko. »Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 117–34.
- Rahten, Andrej. *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu: slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914*. Celje: Cenesa in Založba Panevropa, 2001.
- Rahten, Andrej. *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini: jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2002.
- Rahten, Andrej. »Slovenska ljudska stranka v parlamentarnem življenju avstro-ogrške in jugoslovanske monarhije.« V: *Historični seminar 4: zbornik predavanj 2001–2003*, ur. Metoda Kokole, Vojislav Likar in Peter Weiss, 209–22. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2003.
- Rahten, Andrej. »Radić na štajerski fronti – Hrvaško-slovenska politična razmerja v mariborskem volilnem okrožju v Kraljevini SHS.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 1 (2018): 171–90.
- Rahten, Andrej. »Krščanski demokrat in prevrat: pogledi Jakoba Mohoriča na ustanovno dobo in politični vrh kraljeve Jugoslavije.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 89, št. 1–2 (2018): 5–22.

- Rahten, Andrej. »Račun brez Korošca? Dileme očeta Jugoslavije ob ustanovitvi Banovine Hrvaške.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 3 (2018): 845–82.
- Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, ur. Jasna Fischer, 253–65, 315–18, 339–42. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Steinbacher, Nina in Andrej Rahten. »'V boj za staro pravdo!' – ustanovitev in delovanje Samostojne kmetijske stranke do konca zasedanja konstituante.« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019): 71–106.
- Stiplovšek, Miroslav. »Slovenska ljudska stranka in uvedba oblastnih samouprav leta 1927.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 35, št. 1–2 (1995): 35–48.
- Stiplovšek, Miroslav. »Prizadevanja Slovenske ljudske stranke za avtonomijo Slovenije ob sprejemanju prve jugoslovanske ustave in zakonodaje o oblastnih samoupravah 1921–1922.« V: *Mikužev zbornik*, ur. Zdenko Čepič, Dušan Nečak in Miroslav Stiplovšek, 51–64. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999.
- Stiplovšek, Miroslav. »Anton Korošec in prizadevanja Slovenske ljudske stranke za uresničenje narodne avtonomije.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, št. 2–3 (2006): 122–37.
- Stres, Peter. *Dr. Anton Gregorčič 1852–1925, politična biografija*. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 2013.
- Vodopivec, Peter. »Narodno napredna stranka«. V: *Enciklopedija Slovenije: zvezek 7*, ur. Marjan Javornik, 321. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987.
- Zečević Momčilo. *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921 – Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave*. Maribor: Obzorja, 1977.
- Žuraj, Marko. »Diferenciacija liberalnega tabora z vidika njegovega delovanja na Štajerskem v letih 1919–1923.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80, št. 2–3 (2009): 113–43.

Objavljeni viri

- Perovšek, Jurij. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, Viri 13. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.

Nina Steinbacher

**THE BEGINNINGS OF THE POLITICAL AGRARIAN
MOVEMENT IN SLOVENIA
A CONTRIBUTION TO THE PRE-HISTORY OF THE
ESTABLISHMENT OF THE INDEPENDENT AGRICULTURAL
PARTY**

SUMMARY

The pre-history of the establishment of the Independent Agricultural Party in the newly-formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes dates back to the beginning of World War I in what was then the Habsburg Monarchy. The farmers' tendencies towards an increased political involvement were closely related to the introduction of the Electoral Reform back in 1906/1907. As the leading political force, the Slovenian People's Party managed to unite the greater part of the farmers that represented the dominant population in the Slovenian ethnic territories of the Habsburg Monarchy. Farmers who were members of the Slovenian People's Party shared its Catholic political orientation and formed the majority of its electoral basis in the countryside. However, those who were closer to the liberal camp began to organise independently, since their interests were not entirely covered with the politics of the liberals and their National Progressive Party. Some of the farmers wanted to increase their reputation and influence but were not able to fulfil their ambitions within their party. Therefore, they presented themselves under the label of "independent farmers", refusing to associate with the increasingly anti-clerical politics of the National Progressive Party. On the other hand, the liberals were interested in organising a stronger alternative against the dominance of the Slovenian People's Party in the countryside.

The first initiative towards organising a new agrarian movement came from Inner Carniola, where the Farmers Party for Notranjska was founded on 17 March 1907 in Šempeter. Although publicly labelled as "independent", its foundation resulted, to a significant extent, from the activities of the National Progressive Party. Supported by the party's newsletter *Notranjec* and other liberal press, its leaders tried to win over the rural population's support for their programme and consequently weaken the electoral base of the Slovenian People's Party. The party's organisational plan defined its structure and basic programme points, but the leaders failed to implement it. They nominated their candidates at the 1907 state parliamentary election and the 1908 provincial election, but without success. Therefore, they were forced to merge with the National Progressive Party again.

In the same year as in Inner Carniola, a similar initiative, but partially with a different political background, came from the Goriška region, another stronghold of the

Slovenian People's Party, led by an influential local priest Anton Gregorčič. This time, a new agrarian party was founded with considerable disapproval from the National Progressive Party in the Goriška region. The "*spiritus movens*" of the new party of predominantly liberal-oriented farmers was embodied in Ivan Mermolja. His followers gathered at the party's inaugural assembly on 13 June 1907. The new political formation attracted sympathisers of different profiles, including liberal rural teachers. Even before it officially declared its existence, the party's ideological leaders nominated Anton Štrekelj as a candidate for the Vienna Parliament election. Although an agricultural expert, Štrekelj was not able to win the majority of the farmers' votes. He did manage, however, to present himself as a credible choice, thus showing the leaders of the Slovenian People's Party that their dominance could be threatened.

In the party gazette *Naš glas*, the proponents of the new agrarian movement in the Goriška region were fighting for electoral support. However, some internal differences came to light before the 1908 Provincial Assembly elections. Alojzij Franko, acting president of the Slovenian Farmers' Party of Goriška, supported the cooperation with the Slovenian People's Party, aiming to create an agrarian fraction within it. This proposal was strongly opposed by Ivan Mermolja, who advocated an entirely independent status, as well as by the rural teachers who promised their support to the party precisely because of its liberal character and were thus sceptical of any collaboration with the "Clericals". Disagreements between the leaders led to Franko's withdrawal from the party in 1909. In the same year, he took over the candidacy on the list of the National Progressive Party and even won a mandate. Ivan Mermolja took over the leadership of the agrarian party and gave the party gazette a new name – *Kmečki glas*. However, at the 1911 and 1913 elections, Mermolja and his followers participated in the joint list together with the National Progressive Party.

It was only after the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918) that the Slovenian agrarian movement was able to assume a more important role in the Slovenian political landscape. Again, the Independent Agricultural Party, established in the spring of 1919, appeared on the scene boasting strong support from the liberals, who now united in the Yugoslav Democratic Party. In comparison with the initiatives before World War I, the new party was able to establish itself mostly in Ljubljana and its surroundings as well as in Styria, since the pre-war strongholds of the agrarian political movement were now under the Italian occupation. The members of the Independent Agricultural Party primarily included wealthier farmers, rural artisans, merchants, and innkeepers, as well as a few agricultural experts. The party was promoted by the *Kmetijski list* gazette and organised numerous gatherings as well as established many local organisations. Initially, the leadership of the Yugoslav Democratic Party managed to silence the aspirations for the political independence of the new party in order to preserve the unity of the liberal political organisation. Soon, however, the ambitions of the new party leaders to go their separate ways politically prevailed.

1.01

Darko Friš*, Gregor Jenuš,** Ana Šela***

Maribor med prevratom in senžermensko pogodbo: »Zasijalo nam je sonce svobode: Maribor je jugoslovanski!«****

IZVLEČEK

Avtorji v prispevku na podlagi ohranjenega arhivskega in časniškega gradiva ter na že obstoječi znanstveni literaturi predstavijo ključne dogodke v mestu Maribor, središčnem delu slovenske Štajerske, v prevratni dobi in prelomnem letu 1919. Le-to je bilo že od vsega začetka burno, saj so se v zgodovino kot prelomni zapisali že januarski dogodki, ki so prinesli zamenjavo zadnjega mariborskega župana avstrijske dobe Johanna Schmidererja z vladnim komisarjem Vilkom Pfeiferjem in množične demonstracije 27. januarja, ki so se v ljudskem spominu tudi po stoletju ohranile kot »krvava nedelja«, čeprav so se zgodile na ponedeljek, in so pomenile vrhunec naraščajočega nacionalnega trenja med slovenskim in nemškim prebivalstvom. Obravnavano leto je Maribor zaznamovalo z uradniškimi, ekonomskimi in političnimi spremembami, narodnostnimi trenji, boji za severno mejo, februarско »mariborsko pogodbo« in predvsem dolgo pričakovanim okrevanjem po koncu velike vojne.

Ključne besede: Maribor, leto 1919, prelomni dogodki, Johann Schmiderer, Vilko Pfeifer, narodna trenja, krvavi ponedeljek

* Dr., red. prof., Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor; darko.fris@um.si

** Dr., doc., Ministrstvo za kulturo, Arhiv Republike Slovenije, Sektor za varstvo arhivskega gradiva posebnih arhivov, Zvezdarska 1, SI-1002 Ljubljana; gregor.jenus@gov.si

*** Mag. prof. slovenskega jezika in književnosti in mag. prof. zgodovine, mlada raziskovalka, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor; ana.sela1@um.si

**** Članek je nastal v okviru raziskav v programski skupini Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru P6-0138 (A): *Preteklost Severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, in v raziskavi v okviru projekta J6-9354: *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (ID J6-9354), ki ga prav tako finančno podpira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

MARIBOR BETWEEN THE UPHEAVAL AND THE TREATY OF SAINT-GERMAIN: »FREEDOM AT LAST: MARIBOR BELONGS TO YUGOSLAVIA!«

Based on the preserved archival and newspaper materials as well as the existing scientific literature, the authors of the following contribution present the key events in the city of Maribor, the centre of the Slovenian province of Styria, in the decisive period and the pivotal year of 1919. This year was tumultuous ever since its beginning, as even the January events went down in history as momentous. They involved the replacement of the last Maribor mayor from the Austrian period Johann Schmiderer with Government Commissioner Vilko Pfeifer and the mass demonstrations on 27 January, which have been preserved in the people's memory for more than a century as "Bloody Sunday" (even though they took place on a Monday) and represented the culmination of the mounting national tensions between the Slovenian and the German population. In the year under consideration, the city of Maribor underwent bureaucratic, economic, and political changes and faced national tensions, the struggle for the northern border, the "Maribor Treaty" in February, as well as the eagerly anticipated recovery after the end of the Great War.

Keywords: Maribor, the year 1919, pivotal events, Johann Schmiderer, Vilko Pfeifer, national tensions, Bloody Monday

Namesto uvoda

Življenje na Spodnjem Štajerskem, še posebno v tako imenovanih »pranemških mestih«, kot so Maribor, Celje, Ptuj (in tudi drugih), so pred, med in tudi po veliki vojni zaznamovala nacionalna trenja med nemškim in slovenskim prebivalstvom. Če so do velike vojne bili Nemci tisti, ki so jim Slovenci očitali zatiranje, načrtno ponemčevanje in preprečevanje narodno-kulturnega razvoja, se je z njenim koncem in prevratnim obdobjem situacija obrnila. Naenkrat so se namreč nekdanji oblastniki, Nemci, znašli v položaju, ko so oblast, in to le stežka, morali prepustiti nekdanjim »tlačanom«. Javna podoba spodnještajerskih mest in trgov se je tako v le nekaj letih prevratne dobe povsem spremenila. Iz »pranemških« so nastala slovenska središča. To stanje je, kot je v svoji temeljni študiji o odnosih med Nemci in Slovenci na Spodnjem Štajerskem v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja z naslovom *Trdnjavski trikotnik*¹ ugotavljal

1 O tem več Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemecev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997), 9–19.

Janez Cvirn, med drugimi razlogi potrebno pripisati tudi dejstvu, da je »nemški značaj« spodnještajerskih mest in trgov bil le »navidezen« in je izviral iz nemškega občevalnega jezika kot zunanjega simbola vladajoče politične in gospodarske elite.²

Slovinci tega stanja niso več bili pripravljeni sprejemati. Če so Slovenci, tudi v Mariboru, ob začetku vélike vojne še javno izražali zvestobo cesarju in očetnjavi, se je s trajanjem vojne to vzdušje spremenilo in se je sprevrglo v odkrito zahtevanje pravic po narodni avtonomiji. Slednje se je zgodilo v trenutku ponovne obnovitve parlamentarnega življenja, ki ga je cesar Karel dopustil na pomlad 1917. Izhajajoč iz izgub in žrtev, ki so jih jugoslovanski narodi monarhije pustili v vojni za potrebe zaščite države, so pričakovali, da bo krona njihovo lojalnost nagradila. 30. maja 1917 so južni Slovani, zbrani v *Jugoslovanskem klubu* na zasedanju državnega zbora, izrazili svojo zahtevo po notranjem preoblikovanju habsburške monarhije.³ Na Spodnjem Štajerskem, kot tudi v drugih slovenskih deželah, je tako imenovana *Majniška deklaracija* sprožila deklaracijsko gibanje, ki je nakazovalo, da se je s politično zahtevo uveljavitve narodne avtonomije poistovetilo tudi civilno prebivalstvo.⁴ Vse bolj je postajalo jasno, da prihodnosti ne bodo iskali v skupni habsburški, marveč samostojni jugoslovanski državi. Spodnještajerski Nemci so to zahtevo označili kot izdajo in dokončen dokaz, da so se Slovenci poenotili z zunanjim sovražnikom. Zlasti mariborski Nemci so hiteli dokazovati, da je mesto nemško in da ga brez boja Slovincem ne bodo prepustili.⁵ Konec vélike vojne je Slovincem prinesel nove možnosti in priložnosti. Vendar: nove priložnosti zmeraj prinesejo tudi nove izzive in točno pred temi se je središče Spodnje Štajerske, še zlasti mesto Maribor, znašlo že povsem na začetku obravnavanega leta. Med prevratnimi dogodki leta 1918 in podpisom Senžermenske pogodbe septembra 1919 sta namreč Maribor in Spodnja Štajerska bila postavljena v fokus mednarodne javnosti.

Glavni vir za pregled dogajanja v Mariboru po prevratu so seje mestnega sosveta, ki (še posebej za leto 1919) dajejo vpogled v preoblikovanje občine in občinskih poslov iz nemških v slovenske roke, ki jih hrani Pokrajinski Arhiv Maribor v fondu Mestne občine Maribor. Omenjeno leto je namreč leto procesa preoblikovanja občine in občinskih poslov iz nemških v slovenske. Od leta 1867 (takrat je zadnji slovenski svetnik zapustil mestni zastop) pa vse do obravnavanega leta je bil mestni svet izključno v nemških rokah.⁶ 2. januarja 1919 je prišlo do predaje občinskih poslov prvemu slovenskemu vladnemu komisarju, Vilku Pfeiferju, prva slavnostna slovenska

2 Ibidem.

3 O tem več Feliks Bister, *Majestät, es ist zu spät. Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918* (Dunaj: Böhlau, 1995), 217–21. Feliks Bister, »Delovanje dr. Antona Korošca od Majniške deklaracije do 1. 12. 1918,« *Zgodovinski časopis*, št. 1 (1990): 73–90.

4 O tem več Vlasta Stavbar, *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje: slovenska politika v habsburški monarhiji, od volilne reforme do nove države (1906–1918)* (Maribor: Založba Pivec, 2017).

5 O tem več Gregor Jenuš, »Slovinci in velika vojna (1914–1918). Slovenska razdvojenost med zvestobo cesarju in željo po narodni avtonomiji,« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 2 (2015): 301–20. Gregor Jenuš, »Iskanje identitete – mariborsko politično življenje med obema vojnama,« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2–3 (2014): 395–416.

6 O tem več Cvirn, *Trdnjanski trikotnik*. Prim. Filip Čuček, *Svoji k svojim: na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017).

seja pa se je odvijala šele 2. junija. V letu 1919 se je zvrstilo 9 sej, vsak mesec od junija naprej (razen v decembru) dve – na začetku in ob koncu meseca. Za čimbolj pristen oris zgodovinskega duha so pri analizi dogodkov pomembni tudi takrat izhajajoči slovenski in nemški časniki.⁷ Zaradi naraščanja narodnostnih trenj je pri uporabi časnikov seveda potrebna kritična distanca in pazljivost na obeh straneh. Predvsem nemški so namreč skušali prikazovati in dokazovati nemški značaj mesta in poudarjali, da so Slovenci tako visoko stopnjo razvoja dosegli zgolj z nemško pomočjo. Slovenski časniki so medtem želeli dokazati nasprotno in poudarjali stoletja zatiranja slovenske kulture s strani nemške oblasti.⁸ Zavedati se moramo, da ključni problem obravnavanja teme Maribora in Spodnje Štajerske v prvi polovici 20. stoletja, ko je bila politična in kulturna zgodovina mesta tesno povezana z Nemci, temelji na nacionalnih trenjih in konfliktu identitete. Nacionalna struktura spodnještajerskih mest je po prvi svetovni vojni namreč postala eno ključnih vprašanj odnosov med novonastalima državama Republiko nemško Avstrijo ter Kraljevino SHS. Perspektiva oziroma gledišče dogajanja tistega časa je tako izjemnega pomena.

V zadnjem času je izšlo tudi precej znanstvene literature na temo Maribora pred drugo svetovno vojno, predvsem izstopa monografija *Snovalci sodobnega mesta ob Dravi: Mariborski župani 1850–1941*. Zanimariti vsekakor ne gre tudi prispevkov mariborskega zgodovinarja in poznavalca zgodovine Maribora Bruna Hartmana, pa tudi Gregorja Jenuša, ki se je že v svoji doktorski disertaciji ukvarjal z mariborskimi Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.⁹ O razmerah v Mariboru med letoma 1919 do 1921 je obsežno diplomsko delo napisala Mojca Zadavec.¹⁰ Izjemno pomembno analizo mariborskega ali štajerskega vprašanja po prelomu pa nam prinesejo tudi prispevki Andreja Rahtena, ki se je v zadnjem času posvetil analizi dogajanj slovenskega boja za severno mejo v luči dogodkov na pariški mirovni konferenci.¹¹

Z ustanovitvijo Narodnega sveta za Slovenijo in Istro (Narodni svet) 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani je slovenska narodna politika že leto pred obravnavanim stopila na pot ločitve od Avstrije. S tem je avstrijska oblast začela odmirati kot suverena oblast, slovenska oblast, ki so jo izvrševali Narodni svet in njemu podrejeni organi, pa je bila vsak dan bolj in bolj učinkovita. Z naraščanjem narodnostnih konfliktov so Slovence v skupni habsburški državi vse bolj obravnavali kot državljane drugega reda, kot srbofile in izdajalce. Ti pa so svojo prihodnost raje iskali v »lastni«¹² državi.¹² 29. oktobra 1918 so proslavili ločitev Slovencev, ki so do tedaj živeli v habsburški monarhiji, od Avstrije in nastanek samostojne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Tako

7 V prispevku so uporabljeni slovenski časniki (*Straža, Slovenski narod, Slovenec, Slovenski gospodar, Večerni list, Male novice, Jugoslavija*) in nemški časniki (*Marburger Zeitung, Deutsche Wacht in Cillier Zeitung*).

8 Prim. Cvirn, *Trdnjanski trikotnik*, 9–19.

9 Gregor Jenuš, »Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev« (doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, 2011).

10 Mojca Zadavec, »Mestna občina Mariborska 1919–1921« (diplomsko delo, Univerza v Mariboru, 2011).

11 Andrej Rahten, *Po razpadu skupne države: slovensko-avstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita* (Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba; Celovec: Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2020).

12 Stefan Karner, »Die untersteirische Frage 1918/19,« *Die Kärntner Landsmannschaft*, zv. 9–10 (2000): 56.

se je konec oktobra tudi v Mariboru pričel odvijati usodni preobrat, ki je spremenil podobo mesta.¹³ Narodni svet za Štajersko je na svoji že na 2. seji 12. oktobra 1918 izdal resolucijo: »Zahtevamo kot sestavni del države SHS vse ozemlje dosedanje krovine Štajerske, kjer je prebivalo skozi zadnja stoletja slovensko ljudstvo, brez ozira na delno, vsled sistema umetno povzročeno ponemčenje navideznih jezikovnih otokov Maribor, Marnberga, Celja, Ptuj, Radgone in drugih, ki tvorijo v sled svojega značaja kot pomembna središča svojega slovenskega kmečkenga okoliša neločljiv slovenske zemlje. Narodnim manjšinam pa zagotovi zakonito varstvo.«¹⁴ V Mariboru se je na dan razglasitve jugoslovanske države po eni strani širila prešernost Slovencev, po drugi strani pa zaskrbljenost Nemcev.¹⁵ Slovenci, na čelu z generalom Rudolfom Maistrom, so novembra 1918 prevzeli vojaško oblast nad Mariborom pri tem pa naleteli na nemalo težav, tako s strani avstrijske (nemške), kot tudi slovenske politike. Uverturo januarskemu mariborskemu prevratu je tako dalo politično prerekanje med Republiko nemško Avstrijo¹⁶ in Narodno vlade SHS v Ljubljani konec 1918 glede razmejitve Štajerske in lastništva njenih domnevno »pra-nemških« mest.¹⁷ Ljubljanska Narodna vlada se je pri tem »izneverila« svojim štajerskim rojakom in iz svojih rok izpustila odlično priložnost, da bi si zagotovila popolno nadoblast nad Spodnjo Štajersko, saj je končno rešitev iskala na bližajoči se mirovni konferenci v Parizu.¹⁸

Po Maistrovi razorožitvi mariborske nemške zelene garde 23. novembra 1918 je tudi slovenska politika izpustila zgodovinsko priložnost, da bi zasedla narodnostno mejo na Spodnjem Štajerskem in posegla tudi na Koroško ter prodrla vse do Celovca. Konec novembra 1918 je Štajersko obmejno poveljstvo SHS v Mariboru

-
- 13 Nemška politika je vse od obnove ustavnega življenja v Avstriji (in začetega procesa nacionalnega oblikovanja) skušala dokazovati, da je Maribor in tudi širše območje Spodnje Štajerske nemško ozemlje. Pri tem se je opirala tudi na poskuse »znanstvenega« dokazovanja teh trditvev in navajala ugotovitve štajerskega zgodovinarja Rudolfa Gustava Puffa, ki je za predmarčno obdobje (ko nacionalnega gibanja sploh še ni! – op. a.) trdil, da je »Maribor popolnoma nemško mesto« sredi popolnoma slovenskega podeželja. Proti takšnim trditvam je nastopil slovenski častnik *Straža*, ki je objavil vrsto člankov, v katerih je podvomil v Puffove trditve. Slovenci in jugoslovanski pravnik Gregor Žerjav pa je v študiji *Ali so Ptuj, Celje, Maribor res nemška mesta?* poskušal dokazovati zgodovinske, geografske, jezikovne in tudi statistične podatke, ki so govorili v prid slovenskemu prebivalstvu in so torej nasprotovale nemški propagandi. »Čigav je Maribor (I),« *Straža*, 11. 10. 1918, 1. »Čigav je Maribor (II),« *Straža*, 14. 10. 1918, 1. Gl. tudi Rudolf Gustav Puff, *Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte, Band II* (Graz: Druck und Papier von den Andr. Leykam'schen Erben, 1848), 56. Gregor Žerjav, *Ali so Ptuj, Celje, Maribor res nemška mesta? Nekoliko odgovora ptujskim, celjskim in mariborskim očetom ter nekaj statističnega orožja slov. podložnikom »nemških trdnjav«* (Ljubljana: Narodna tiskarna, 1918), 3. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 11.
- 14 PAM, fond Mestna občina Maribor, Zbirka prevratni dogodki na Slovenskem Štajerskem (1887–1920), Narodni svet. Odsek za Štajersko, 2. seja 12. 10. 1918. »Narodni svet za Štajersko,« *Straža*, 18. 10. 1918, 3.
- 15 Boštjan Zajšek, »Raje pa hočemo nemško umreti, kakor laško ali slovansko trohneti! – mariborski Nemci v letu 1918,« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 48. Jurij Perovšek, »Narodni svet in slovenska samoodločba leta 1918,« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 334.
- 16 »Die Nationalversammlung über die Grenzen Deutschösterreichs,« *Marburger Zeitung*, 16. 11. 1918, 2. »Zum deutsch – österreichischen Staate gehörig,« *Marburger Zeitung*, 19. 11. 1918, 2. Karner, »Die untersteirische Frage 1918/19,« 57, 58.
- 17 O pomenu in položaju domnevno pra-nemških mest (Maribor, Celje, Ptuj) na Spodnjem Štajerskem in avstrijski dobi gl. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*. *Marburg, deutsche Stadt im Süden* (Graz: Reichspropagandaamt Steiermark, 1941), 11. Jurij Perovšek, »Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 in njen narodnozgodovinski pomen,« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 379, 380.
- 18 Gregor Jenuš, »General Rudolf Maister in izgubljene priložnosti Slovencev po veliki vojni« (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2018) [elektronski vir].

pod Maistrovim vodstvom razpolagalo že s 4000 možmi;¹⁹ vsekakor zavidljivo število vojakov, ki je Maistru dajalo razlog za samozavesten nastop. S svojo mariborsko zmago je Maister zlomil moralo nemško-avstrijskih čet, ki so pričele množično zapuščati Spodnjo Štajersko in se umikati severno od Lipnice. 27. novembra 1918 je prišlo do podpisa razmejitvene pogodbe,²⁰ ki sta jo podpisala poveljnik Štajerskega obmejnega poveljstva SHS v Mariboru, general Rudolf Maister, in pooblaščenec nemško-avstrijskega Odbora za javno blaginjo [nem. *Wohlfahrtsausschuss*]²¹ in polkovnik graške vojne komande, polkovnik Rudolf Passy. Določeno je bilo, da bosta Cmurek in Radgona ter proga Špilje – Radgona pod slovenskim nadzorom. Po tej pogodbi pa je imelo slovensko vojaštvo pravico zavzeti tudi več krajev na Koroškem, da bi obvarovalo prebivalstvo pred izgredi. Pogodba ni imela namena razreševati mejnega vprašanja, predstavljala pa naj bi izhodišče demarkacijske črte med sprtima stranema na Štajerskem in Koroškem ter jima stranema zagotovila prepotreben mir.²²

Polkovnik Passy je priznal Maistrovo premoč in mu prepustil ozemlja na območju narodne meje. Iz brzojavk, ki sta si jih izmenjala dunajska in ljubljanska vlada, je razvidno, da uradna politika nad sklenjenim dogovorom ni bila navdušena.²³ Dunajski Državni urad za zunanje zadeve [nem. *Staatsamt für Äusseres*] je po prejetju pogodbe 28. novembra ostro protestiral pri ljubljanski narodni vladi, saj podpisnika nista imela pooblastil za sklenitev kakršnih koli dogovorov, hkrati pa so jugoslovanske čete neupravičeno vkorakale v Špilje in Radgono.²⁴ Zaplet je na avstrijski strani, kot lahko razberemo iz poročanja nemškega časnika *Marburger Zeitung*, bil globlji. Samovoljo graške deželne vlade in podpisnikov za Republiko nemško Avstrijo skrajno neugodne pogodbe so namreč v časniku označili za škandalozno početje in izdajstvo. Graška deželna vlada naj bi se namreč zaradi lastne koristi odpovedala delu avstrijskega teritorija v prid Slovencem.²⁵ A avstrijska stran je imela srečo. Ljubljanska Narodna vlada

19 Janez Švajncer, *Slovenska vojska 1918–1919* (Ljubljana: Prešernova družba, 1990), 62, 63. Rahten, *Po razpadu skupne države*, 118.

20 SI AS 1193, t. e. 20, Razmejitvena pogodba, ki sta jo 27. novembra 1918 v Mariboru podpisala poveljnik Štajerskega obmejnega poveljstva SHS v Mariboru, general Rudolf Maister, in pooblaščenec nemško-avstrijskega Odbora za javno blaginjo in polkovnik graške vojne komande, polkovnik Rudolf Passy, 1–3.

21 Odbor za javno blaginjo [nem. *Wohlfahrtsausschuss*] ustanovijo 20. 10. 1918 v graškem Hotelu »Erzherzog Johann«. Sestavljen je bil iz predstavnikov politike, gospodarstva, kmetijstva in delavstva. Ustanovljen kot odgovor slovenskemu štajerskemu narodnemu svetu naj bi do vzpostavitve nemško-avstrijske oblasti skrbel za varnost in celovitost kronovine Štajerske, zagotavljal javni red in mir, predvsem pa varoval meje v narodnostno mešanih območjih. – Karner, »Die untersteirische Frage 1918/19,« 57.

22 Jenuš, »General Rudolf Maister in izgubljene priložnosti Slovencev po veliki vojni«. Rahten, *Po razpadu skupne države*, 77.

23 SI AS 60, št. 9, Brzojavka dunajskega Državnega urada za zunanje zadeve glede nestrinjanja z doseženim dogovorom. 28. 11. 1918.

Gl. tudi Jenuš, »General Rudolf Maister in izgubljene priložnosti Slovencev po veliki vojni«. Rahten, *Po razpadu skupne države*, 77.

24 »Die Vorgänge in der Untersteiermark. Sonderbares Verhalten in Graz,« *Marburger Zeitung*, 1. 12. 1918, 1.

25 »Der Grazer Skandal,« *Marburger Zeitung*, 2. 12. 1918, 2.

Graška deželna vlada in Odbor za javno blaginjo sta bila deležna kritik, da sta se odpovedala skoraj eni tretjini Kronovine Štajerske, za kar naj ne bi bilo potrebe, saj bi z na Spodnjem Štajerskem navzočimi vojaškimi odredi lahko ustavili Maistrovo napredovanje. Čeprav je Maistrova vojaška akcija bila dobro načrtovana, je k njenemu uspehu v veliki meri prispevalo dejstvo, da so nemško-avstrijski odredi pričeli zapuščati svoje položaje in z vlaki bežati proti Gradcu. V odzivih na dogajanje je mogoče razbrati, da je zlasti med osrednjimi dunajskimi krogi

pod vodstvom Lovra Pogačnika je 29. novembra Dunaju namreč odgovorila, da predmetne pogodbe ne bo ratificirala, da pa predlaga, da se dosežen dogovor vzame za osnovo načrtovanih pogajanj.²⁶ Prav tako se je ograževala od Maistrovih dejanj, ki naj bi s svojimi samovoljnimi dejanji v nemško-slovenskih odnosih prej povzročal hudo kri, kot pomiritev.²⁷

Maribor je tako ostal v primežu dvojne oblasti; vojaška je ostajala v rokah generala Rudolfa Maistra, medtem ko je civilno in politično ohranil nemški mestni svet pod vodstvom zadnjega mariborskega župana avstrijske dobe Johanna Schmidererja, čigar čas na čelu mesta Maribor se je počasi iztekal.²⁸

Januarski prevrat: V mestu je vse mirno.²⁹

V četrtek, 2. januarja, je funkcijo vladnega komisarja za mesto Maribor tudi uradno prevzel Vilko Pfeifer. Z delom vladnega komisarja že imel izkušnje, saj je pred tem že zasedal funkcijo mestnega komisarja v Krškem.³⁰ V občinah Slovenske Štajerske, kjer so imeli Nemci svoje župane, so ti prišli do položajev le s pomočjo davčno razrednega občinskega volilnega reda, torej s svojo gospodarsko močjo. Z izgubo županstev so Nemci izgubili važne politične postojanke, ki so jim zagotavljale politični primat.³¹ Za omenjeno funkcijo je Pfeifer sicer imenovan že 13. (ali po nekaterih virih³² 16.) decembra 1918 na 33. seji Narodne vlade takrat že Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev. 22. decembra je Vilko Pfeifer prišel v Maribor na sestanek z Rudolfom Maistrom, da bi se dogovorila o uradnem prevzemu oblasti nad mariborsko občinsko upravo. Za datum je bil določen šele 2. januar 1919. Pisno je bil o tem obveščen tudi tedanji župan Johann Schmiderer.³³ Razlog, zakaj je trajalo nekoliko dlje, je najbrž bil v birokraciji

prevladovalo mnenje, da bi se Maistru lahko zoperstavili in počakali na okrepitev. Gradec se je v odgovor na kritike branil s trditvami, da je bila situacija v deželi kaotična, prebivalstvo ni imelo zagotovljene preskrbe, oziroma je ta v veliki meri bila odvisna od predelov pod jugoslovansko oblastjo. Podobno kot dunajska vlada se je tako tudi graška zatekala k protestom pri ljubljanski slovenski vladi. – Karner, »Die untersteirische Frage 1918/19« 58.

- 26 SI AS 60, št. 9, Brzjavka Lovra Pogačnika dunajskemu Državnemu uradu za zunanje zadeve glede zavrnitve pogodbe. 29. 11. 1918.
- 27 Lovro Pogačnik je bil nad Maistrovo samovoljo očitno nejevoljen. V zapisniku 26. seje ljubljanske narodne vlade z dne 30. novembra lahko namreč beremo njegov oster odziv, v katerem je zahteval, da se je generala Maistra poučilo, da je bil njegov delokrog strogo vojaški, in da ni imel nikakršnih pooblastil, da bi samovoljno sklepal kakršne koli politične pogodbe z Republiko nemško Avstrijo. – Peter Ribnikar, *Sejni zapiski narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921: 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb 1919* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije 1998), 110 (Zapisnik 26. seje, 30. 1. 1918).
- 28 Gregor Jenuš, »Ljubi Bog, kako varovati, cesar ni; saj vendar pri vseh koncih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!«, Johan Schmiderer – zadnji mariborski župan avstrijske dobe,« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 901–27.
- 29 »Jugoslavija. Mariborska občina v slovenskih rokah,« *Slovenec*, 3. 1. 1919, 1.
- 30 Gregor Antoličič, »Dr. Vilko Pfeifer, vladni komisar za Maribor v letih 1919–1920,« v: *Mariborski župani 1850–1941. Snovalci sodobnega mesta ob Dravi: Mariborski župani 1850–1941*, ur. Darko Friš, Mateja Matjašič Friš in Aleš Maver (Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru, 2018).
- 31 Lojze Ude, »Boj za Maribor in štajersko Podravje leta 1918/19,« *Zgodovinski časopis* 15 (1961): 107.
- 32 Npr. PAM, fond Mestna občina Maribor, Zbirka prevratni dogodki na Slovenskem Štajerskem (1887–1920), š. 1, spis 49, Odgovori na Maistrovo anketo, Pfeifer, Vilko, vladni komisar za mesto Maribor.
- 33 Rudolf Maister, »Prevzem mestne uprave v Mariboru dne 2. januarja,« *Kronika slovenskih mest* 1, št. 1 (1934): 228.

– celoten mariborski uradniški aparat je bil v rokah nemških prebivalcev mesta. Tako je bilo potrebno najti in za občinske posle usposobiti dovoljšne število Slovencev. 1. januarja sta se Pfeifer in Maister znova sestala in se dogovorila, da bo predaja potekala prihodnji dan ob 11. uri. Tako se je tudi zgodilo.³⁴

Župan Johann Schmiderer, nato Franc Bernhard in Kristof Futter kot mestna svetnika, magistratna uradnika dr. Ralf Valentin in Emil Url, poslanca Henrik Wastian in dr. Josip Schinner so 2. januarja 1919 »/.../ ob 11. uri dopoldan po navodilu Narodne vlade SHS v Ljubljani iz 19. decembra 1918« na Mestni občini Maribor sprejeli generala Rudolfa Maistra skupaj z bodočim vladnim komisarjem dr. Vilkom Pfeiferjem, vodjo okrajnega glavarstva v Mariboru dr. Srečka Lajnsiča, polkovnika Antona Koserja, dr. Ivana Senekoviča, ki je bil policijski komisar, ter kot zastopnika Narodnega sveta v Mariboru dr. Frana Rosino in Frana Žebota.³⁵

»Občinski svet avtonomnega mesta Maribor so danes razpustili. Slednje smo morali sprejeti. Svojega stališča nismo mogli izraziti,«³⁶ so povzemali mariborskega župana Johanna Schmidererja v nemškemu časniku *Marburger Zeitung*. Srečko Lajnsič je kot pooblaščenec Narodne vlade pozval tedanjega župana k mirni izročitvi mestne oblasti dr. Vilku Pfeiferju. »Gospod dr. Schmiderer, cenjeni navzoči! Prišel sem kot pooblaščenec Narodne vlade SHS v Ljubljani, z naznanilom, da je razpuščen mestni svet mesta Maribor, ker se je izjavil za pripadnost mesta Maribor k Nemški Avstriji. Pozivam Vas, dr. Schmiderer, da izročite županske posle dr. Vilku Pfeiferju, ki Vam ga predstavljam kot novoimenovanega vladnega komisarja za mesto Maribor. Pozivam Vas, da se izročite posli mirno in redno, ker bi se drugače morala rabiti sila.«³⁷

Schmiderer se je sprva upiral in zahteval, naj Pfeifer prizanese tedanjemu nemškemu aparatu in ga pusti pri miru,³⁸ a se je ob pogledu na Rudolfa Maistra »/.../ stari nemški župan s solzami v očeh vdal neizogibni usodi« in izročil vse občinske posle in se dokončno poslovil. »V mestu je vse mirno«, je v komentarju na dogajanje ob slovenskem prevzemu politične oblasti zapisal časnik *Slovenec*.³⁹ Pa vendar, ali je temu res bilo tako?

Z dovoljenjem Vilka Pfeiferja je 2. januarja potekala še zadnja seja mariborskega nemškega občinskega sveta, kjer se je Schmiderer poslovil od svojih svetovalcev. »Zahvaljujem se Vam za Vaše zvesto sodelovanje, ki ste ga opravljali. Moje županovanje mi je prineslo marsikateri lep trenutek. Z veseljem sem opravljal svoje delo, ker sem imel podporo meščanov, ki so me obdajali. Bilo mi je v veselje načelovati prebivalstvu Maribora, ki se mu zahvaljujem za zaupanje v dobrih in v slabih časih. Zastopali smo dobro, prijazno mesto, ki ga označuje nemški duh, ki bo živel tudi v prihodnosti.«⁴⁰

34 PAM, fond Mestna občina Maribor, Aš. 49 – Ovoj Sejni spisi 1918, Zapisnik prevzema občinske uprave, 2. 1. 1919, 1.

35 PAM, fond Mestna občina Maribor, ovoj Sejni spisi, Zapisnik prevzema občinske uprave, 2. januar 1919, 1. »Die Auflösung der Staatgemeindevetretung Marburg,« *Marburger Zeitung*, 4. 1. 1919, 2.

36 »Zgodovinski dan v Mariboru,« *Straža*, 3. 1. 1919, 1.

37 »Die Auflösung der Stadtgemeindevetretung Marburg,« *Marburger Zeitung*, 4. 1. 1919, 2.

38 »Mariborski občinski svet razpuščen,« *Slovenski narod*, 3. 1. 1919, 1.

39 »Jugoslavija. Mariborska občina v slovenskih rokah,« *Slovenec*, 3. 1. 1919, 1.

40 PAM, fond Mestna občina Maribor, Aš. 49 – Ovoj Sejni spisi 1918, Zapisnik prevzema občinske uprave.

Schmiderer pa je vendarle tudi oporekal novemu vladnemu komisarju in kot župan nemško-avstrijskega mesta Maribor protestiral proti jugoslovanskemu »nasilju«. »Kot župan nemško-avstrijskega mesta Maribor izražam v okviru svobodno izvoljenega občinskega zastopstva ugovor na zahtevo [da preda oblast op. a.] in izjavljam, da ji bom sledil le zaradi zagrožene uporabe sile.«⁴¹ *Marburger Zeitung* je povzemala Schmidererjev protokol predaje poslov, v katerem je odrekel legitimnost oblastnih struktur SHS in kot edino legitimno oblast spoštoval graški deželni zbor oziroma nemško-avstrijsko vlado na Dunaju. Ponovno je spomnil na izjavo, ki jo je mariborski nemški mestni svet sklenil na seji 30. oktobra 1918 glede pripadnosti Maribora Republiki nemški Avstriji.⁴² V tej izjavi se je mestna občina zapisala: »Mesto Maribor leži na pra-nemškem poselitvenem prostoru in ima od leta 1243 neprekinjene nemške mestne pravice. Njegovo prebivalstvo pripada, z izjemno majhne slovenske manjšine, nemškemu narodu in je povezano z nemškim jezikovnim prostorom / ... / Svobodno izvoljeno mestno zastopstvo nemškega mesta Maribor, izhajajoč iz manifesta samoodločbe narodov predsednika Wilsona, razglša, da mesto Maribor in njegova gospodarska okolica predstavljata del novonastale nemško-avstrijske države. Slovenskim prebivalcem mesta bo, z ozirom na manifest predsednika Wilsona, omogočeno svobodno gospodarsko in narodno delovanje.«⁴³

Srečko Lajnšič je kot pooblaščenec Narodne vlade SHS v Ljubljani poudaril, da je prav ta izjava bila eden izmed povodov, da se je nemško mestno zastopstvo razpustilo, saj je obstajal utemeljen sum, da je delovalo proti volji Kraljevine SHS.⁴⁴ Schmiderer je vztrajal, da je sklep mestne občine bil pravnomočen in se skliceval na popis prebivalstva iz leta 1910 in na dejstvo, da je večinsko prebivalstvo Maribora bilo nemško. Skliceval se je na statistične podatke in navajal, da je bilo leta 1910 ugotovljeno, da je v Mariboru živelo 27.994 prebivalcev, od katerih se jih je kar 22.663 izreklo za nemški govorni jezik, medtem ko jih je slovenščino navedlo le 3.623.⁴⁵ S tem je *Narodni svet za Štajersko* kot tudi *Narodno vlado SHS v Ljubljani* obtožil, da sta ravnala proti volji večinskega prebivalstva. Prav tako se je Schmiderer skliceval na dogovor, ki je bil dosežen 23. novembra 1918 ob razorožitvi mariborskih nemških vojaških enot Schutzwehr, ki je predvideval, da naj ne bi prihajalo do posegov v delovanje avtonomnega mestnega zastopstva. Lajnšič je Schmidererjev protest označil kot neutemeljen, saj naj bi »četudi je predhodno prišlo do dogovorov, sklenjenih z generalom Maistrom ali drugimi posamezniki Narodne vlade SHS v Ljubljani, slednji bili ukinjeni s sklepom Narodne vlade SHS z dne 19. decembra 1918.«⁴⁶

41 Ibidem.

42 Ibid.

43 PAM, fond Mestna občina Maribor, Aš. 49 – Ovoj Sejni spisi 1918, seja mestnega sosveta, 30. oktober 1918, razglas mestnega sveta Maribor. PAM, fond Mestna občina Maribor, Selecta – Ovoj 1 – Predprevratna doba, Entschliesung, brez datuma, 12pr/1918.

44 Ude, »Boj za Maribor in štajersko Podravje v letu 1918–1919,« 121, 122.

45 »Die Auflösung der Staatgemeindevretretung Marburg,« *Marburger Zeitung*, 4. 1. 1919, 2.

46 Ibid. PAM, fond Mestna občina Maribor, Aš. 49 – Ovoj Sejni spisi 1918, Zapisnik prevzema občinske uprave, 3. Maister, »Prevzem mestne uprave v Mariboru,« 228.

Marburger Zeitung, ki je zapisnik zadnje »nemške« seje objavljal v celoti, je razkril, da je predaji oblasti Slovincem ni nasprotoval le odstavljani župan Schmiderer, ampak tudi drugi člani mestne elite. Podžupan Karel Nasko in deželni poslanec Wilhelm Suppanz sta protestirala in izpostavila, da bo mestna občina vložila protest zoper slovensko oblast vladi na Dunaju. Suppanz je poudaril, da je za njih »/.../ dr. Schmiderer še vedno ostajal župan in bo ta protest prenesel vladi Nemške Avstrije.« Vladni komisar Pfeifer njegovega protesta seveda ni mogel preprečiti, je pa opozoril na to, da protest ne bo imel uradnega občinskega pečata.⁴⁷ V časniku *Marburger Zeitung* so poročali, da naj bi zaradi zagrožene nemške protestne note jugoslovanska oblast nekatero predstavniko nekdanje mariborske občinske oblasti isto popoldne (domnevno ob 16. uri) ponovno povabila v Rotovž in nanje izvajala pritiske. Zapisali so tudi, da naj ne bi bili navzoči vsi člani, ker naj bi nekateri bili zaprti kot talci.⁴⁸

Pred magistratom se je zbrala množica občinstva, ki je čakala na razplet zgodovinskega dogodka.⁴⁹ Vilko Pfeifer je za mariborsko prebivalstvo izdal še dvojezični oklic, kjer je pojasnil dogajanje, prebivalce obvestil o prevzemu vodstva mestnega magistrata in obljubil, da bo po najboljših močeh skušal zadovoljiti željam in potrebam prebivalstva.⁵⁰ »Narodna vlada SHS v Ljubljani je razpustila občinski svet mesta Maribora, ker se ni podvrgel ukrepom odnosno avtoriteti države SHS, in je Narodna vlada SHS mene imenovala vladnim komisarjem z nalogo, da začasno prevzamem in vodim posle mariborskega občinskega sveta. Prevzel sem danes vodstvo mestnega magistrata v Mariboru. O tem obveščam prebivalstvo mesta Maribora s pristavkom, da bom po najboljših močeh skušal zadostiti željam in potrebam prebivalstva in se tudi nadejam, da mi bo prebivalstvo brez razlike na stranke in narodnost v svojem lastnem interesu pomagalo in zaupalo, in elemente, ki bi hoteli redno uradovanje ovirati, zavračalo.«⁵¹ To obvestilo je bilo med drugim tudi prvo slovensko (dvojezično) objavljeno besedilo v vsenemškem časopisu *Marburger Zeitung*,⁵² čeprav so slovensko ime Maribor trmasto preimenovali Marburg in pojasnili, da se je prevrat zgodil pod jugoslovanskim pritiskom.⁵³

7. januarja ob 10. uri je prišlo tudi do uradne predaje poslov na Mariborskem okrajnem zastopu. Okrajni glavar dr. Lajnsič je skupaj s Feliksom Robičem in z Josipom Leskovarjem⁵⁴ prebral odlok o spremembi, s čimer se je vzpostavilo slovensko uradovanje s slovenskim jezikom – 21. januarja je tako v slovenščini že potekala prva seja.⁵⁵ V časniku *Marburger Zeitung* so citirali Vilka Pfeiferja, ki je ob prevzemu oblasti izpostavil, da bo deloval v dobrobit vseh prebivalcev mesta in jih je povabil, da

47 »Die Auflösung der Staatgemeindevvertretung Marburg,« *Marburger Zeitung*, 4. 1. 1919, 2.

48 Ibid..

49 »Zgodovinski dan v Mariboru,« *Straža*, 3. 1. 1919, 1.

50 »Oklic mariborskega vladnega komisarja,« *Straža*, 3. 1. 1919, 1.

51 »An die Bevölkerung der Stadt Marburg! || Prebivalstvu mesta Maribor!,« *Marburger Zeitung*, 3. 1. 1919, 1. Gl. tudi: Maister, »Prevzem mestne uprave v Mariboru,« 229.

52 »An die Bevölkerung der Stadt Marburg! || Prebivalstvu mesta Maribor!,« *Marburger Zeitung*, 3. 1. 1919, 1.

53 »Gemeindevvertretung aufgelöst,« *Marburger Zeitung*, 3. 1. 1919, 2.

54 »Mariborsko občinsko upravo prevzel gerent,« *Slovenec*, 7. 1. 1919, 2.

55 »Mariborski okrajni zastop v slovenskih rokah,« *Slovenski narod*, 23. 1. 1919, 2.

mu pri oblikovanju občinske politike pomagajo. Časnik je opozoril, da je z odstavitvijo nemške oblasti Pfeifer prevzel ne le njene pravice, ampak tudi dolžnosti. Mestno prebivalstvo naj bi tako z občino sodelovalo le, če bo ta uspela vzpostaviti zaupanje in ugoditi njihovim željam ter potrebam. Zavedati pa da naj bi se moral tudi, da vodenje mesta ni pomenilo le pohvale, ampak tudi kritike. Prebivalstvo je časnik zato pozval, da je do dela občine čimbolj kritično.⁵⁶

V Mariboru je bila prisotna napetost, saj je bilo pričakovati, da se mariborski Nemci ne bodo vdali brez boja in mirno predali tako pomembnega spodnještajerskega mesta. Po poročanju časnika *Slovenski gospodar* naj bi Nemci z gnojem namazali več hiš in tako povzročali stalni nered.⁵⁷ Člani nove slovenske oblasti so prejeli grožnje s smrtjo. Obmejno vojaško poveljstvo se je 31. decembra 1918, torej še pred uradnim prevzemom oblasti, odločilo za drastičen korak, s katerim je želelo vzpostaviti stalni nadzor nemških prebivalcev.⁵⁸ General Maister je že med uglednimi nemškimi meščani izbral 21 talcev (večinoma so bili ugledni mariborski politiki in trgovci, npr. dr. Ernst Mravlag, dr. Oskar Orosel, Norbert Jahn, urednik časnika *Marburger Zeitung*, pa je moral celo zapustiti Maribor po nalogu oblasti),⁵⁹ ki so bili internirani v domobranski vojašnici in tako z življenjem jamčili za red in varnost v mestu.⁶⁰ Med imeni talcev se je sprva omenjalo tudi Heinricha Wastiana, predsednika nemškega društva *Südmark* in deželnozborskega poslanca, ki pa se je »ujetništvu«⁶¹ le za las izognil in se pri tem skliceval na svojo »poslansko nenadomestljivost«. Po poročanju časnika *Marburger Zeitung* naj bi že na novega leta dan Maribor obiskali predstavniki štajerske deželne vlade. Na srečanju z vodjo okrajnega glavarstva v Mariboru dr. Lajnšičem in generalom Maistrom so svoje nestrinjanje z zapiranjem nemških talcev izrazili njen predsednik, konservativni politik iz vrst Velikonemške ljudske stranke (*Großdeutsche Volkspartei*), Wilhelm Kaan (v časniku naveden kot Kahn), njegov namestnik pravnik Anton Rintelen in predstavnik vojaške komande deželni poslanec Hans Resel. Predstavniki štajerske deželne vlade so izposlovali, da Wastianu ni bilo treba pod slovenski nadzor in da, kljub zahtevam slovenske strani, na njegovo mesto ne bi imenovali drugega talca. Časnik *Marburger Zeitung* je poročal, da so štajerski politiki poslušali Maistrove navedbe glede groženj slovenski oblasti in ukrep označili kot pretiran. General Maister naj bi jim zagotovil, da bo do 6. januarja ukrep ponovno preučil in ga odpravil, v kolikor bi se situacija v Mariboru umirila in bi okoliščine to dopuščale.⁶¹

Vendar se dogajanje glede talcev s tem ni umirilo. Pod pritiski s protestno noto iz Gradca, ki jo je Republika nemška Avstrija naslovila na Narodno vladu SHS v Ljubljani, češ da je Maistrovo ravnanje nesprejemljivo,⁶² je ta svojo odredbo dejansko

56 »Zur Übernahme der Stadtgemeinde Marburg,« *Marburger Zeitung*, 8. 1. 1919, 2.

57 »Veriženje,« *Slovenski gospodar*, 7. 1. 1919, 2.

58 »An die Bevölkerung der Stadt Marburg!« *Marburger Zeitung*, 12. 1. 1919, 1.

59 »Zur Stellung der Geiseln!« *Marburger Zeitung*, 3. 1. 1919, 3. »Die Haft des Pfarrers Mahnert,« *Marburger Zeitung*, 3. 1. 1919, 3. »Mesto in okrajni zastop Maribor v slovenskih rokah,« *Slovenski gospodar*, 7. 1. 1919, 1. »Veriženje,« *Slovenski gospodar*, 7. 1. 1919, 2.

60 »Mariborski talci,« *Straža*, 3. 1. 1919, 1.

61 »Zur Stellung der Geiseln!« *Marburger Zeitung*, 3. 1. 1919, 3.

62 Gregor Jenuš, »Es gibt einen Meister über alle irdische Maister' Avstrijski odzivi na Maistrov prevzem oblasti v

že 10. januarja preklical, čeprav jo je upravičeval z neredom, ki so ga povzročali nekateri državi nenaklonjeni »elementi« v mestu.⁶³ Menil je, da je ukrep dosegel svoj cilj, vendar je opozoril, da bi, če bi bilo to potrebno, tudi v bodoče postopal enako strogo.⁶⁴ Nemški časnik *Marburger Zeitung* je Maistrovo odločitev objavil 12. januarja, pri čemer pa bode v oči zlasti del, v katerem je general vztrajal, da se je za umik ukrepa odločil prostovoljno in samostojno ne ozirajoč se na pritiske slovenske in avstrijske politike. »Temno delovanje brezvestnih elementov zoper varnost javnega reda in miru ter blaginjo celotnega prebivalstva je povzročilo, da sem 31. decembra 1918 odredil zajetje 21 talcev. Od takrat se je stanje izboljšalo do te mere, da se nagibam k domnevi, da je ukrep dosegel svoj namen. Z zaupanjem v to sem se danes odločil talcem odpraviti ukrepa. Hkrati pa izjavljam, da sem trdno odločen, da uporabim vso svojo moč, da se z najostrejšimi sredstvi zoperstavim kakršnemu koli dejanju ali težnji, usmerjeni proti javnemu redu in miru. Poleg tega poudarjam, da preklic ukaza zajetja talcev ni bil posledica energičnega posredovanja predsednika deželne vlade dr. Kaana, kot so poročali nekateri dnevni časopisi, kot tudi ne pritiskov lastne vlade, vendar povsem po svoji volji.«⁶⁵

Napetosti so se nadaljevale. Nemci se s tako usodo mesta niso želeli sprijazniti – iskali so, kot je zapisal *Slovenski gospodar*, zadnje sredstvo, da bi se oklenil upanja za nemški Maribor.⁶⁶ Jasno je, da so se na odvzem kulturnih in gospodarskih privilegijev, ki so jih bili deležni v času avstro-ogrske monarhije, morali šele privaditi.⁶⁷

Ostal je le bel sneg, prepojen s krvjo⁶⁸

Še pred koncem prvega meseca novega leta se je mesto zavilo v črnino. Zgodil se je nov prelomni dogodek, ki se je v zgodovino vpisal kot krvava nedelja, čeprav je bil pravzaprav ponedeljek. Zakaj so dogodek poimenovali po nedelji, ni povsem jasno. Lahko bi šlo za zgodovinopisni lapsus, ali pa so s populističnimi prijemi časniki poskušali potegniti vzporednice z drugimi zgodovinskimi nasilnimi dogodki,⁶⁹ povezanimi z demonstracijami, imenovanimi »krvava nedelja«.

Povod usodnim dogodkom je dala prisotnost ameriške razmejitvene komisije na Spodnjem Štajerskem. Američani so za vprašanja razmejitve na območju razpadle

Mariboru in na Spodnjem Štajerskem v letih 1918–1919,« *Arhivi* 36, št. 2 (2013): 227. Karner, »Die untersteirische Frage 1918/19,« 58, 59.

63 »Die Haft des Pfarrers Mahnert,« *Marburger Zeitung*, 3. 1. 1919, 3.

64 Ibid., 228.

65 »An die Bevölkerung der Stadt Marburg!,« *Marburger Zeitung*, 12. 1. 1919, 1.

66 »Ponedeljkovi izgredi v Mariboru,« *Slovenski gospodar*, 30. 1. 1919, 1.

67 Gregor Jenuš, *Ko je Maribor postal slovenski. Iz zgodovine nemško-slovenskih odnosov v Mariboru od konca 19. stoletja in v prevratni dobi* (Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru, 2011), 11, 12.

68 »Krvavi spopadi v Mariboru,« *Slovenec*, 28. 1. 1919, 1.

69 Npr. »krvava nedelja« (*Bloody Sunday*) je poimenovan dogodek 13. novembra 1887 v Londonu, ko je londonska policija nasilno zatrla irske demonstracije; isto ime nosi tudi dogajanje v Sankt Peterburgu 22. januarja, ko so pripadniki carjeve vojske streljali na demonstrante pred Zimskim dvorcem idr.

habsburške monarhije kazali velik interes.⁷⁰ Slednje je znala za svojo korist izrabiti dunajska diplomacija, ki je po uspešni božično-novoletni ofenzivi na Koroškem za posredovanje zaprosila Američane, pri čemer je usodno vlogo odigral ameriški podpolkovnik Sherman Miles,⁷¹ ki je bil član Coolidgeove misije na Dunaju, ki je imela uradni naziv ameriška študijska komisija.⁷²

Miles je v spremstvu poročnika Kinga 13. januarja obiskal Ljubljano, kjer se je srečal z ljubljanskimi vladnimi predstavniki. Iz zapisnikov Narodne vlade SHS izhaja, da sta »člana misije, ki študira v posameznih državah bivše Avstrije vprašanja, ki se tičejo mirovne konference.«⁷³ Dan kasneje sta se srečala tudi s poverjeniki in člani komisije za mirovno konferenco, s katerimi sta izmenjala stališča glede mejnega vprašanja. Kot ugotavlja Andrej Rahten se je celotna situacija sprevrgla v odkrito diplomatsko igro za naklonjenost ameriške komisije. Slovenska in avstrijska diplomacija sta se namreč v teh januarjskih dneh zamaš trudili doseči dogovor glede mejnih vprašanj na Koroškem in Štajerskem. Razloge za to pa je možno iskati tudi v tem, da sta sprti strani računali na ugodno odločitev ameriške komisije.⁷⁴

Pomenljiv je zapis v časniku *Marburger Zeitung*, objavljen 18. januarja 1919 (torej slabih deset dni pred krvavimi mariborskimi dogodki), v katerem je neznani avtor razmišljal o posledicah sovraštva, ki se je širilo med nemškim in slovenskim prebivalstvom, in slepemu zaupanju v rešitev vseh težav na mirovni konferenci. Članek je uvodoma opozoril, da se je sovraštvo med narodom med vojno stopnjevalo in je z njenim koncem, ko se je razmerje moči spremenilo, doseglo svoj vrhunec. »Ampak tu in tam se najdejo mirnejši glasovi, ki v puščavi uničenja hrepenijo po obnovitvi in vzpostavitvi mirnih odnosov z nasprotujočimi si sosednjimi državami.« Posebej naj bi to veljalo za narode propadle Donavske monarhije, ki jih je *nolens volens* (hočeš nočeš, op. a.) vezala stoletna skupna zgodovina. Ti narodi naj bi morali tudi po koncu vojne, ko so se otreli nekdanjih okovov, najti način sobivanja, tiste točke, ki so jih

70 Karner, »Die untersteirische Frage 1918/19,« 59.

71 Rahten v monografiji *Po razpadu skupne države* opozori, da se delovanje Shermana Milesa v slovenskem zgodovinospisju večinoma omenja v zvezi s koroškim vprašanjem v času diplomatskih pogajanj na pariški mirovni konferenci, precej manj pa je obravnavana njegova vloga pri štajerskem razmejitvenem sporu, kjer se prvenstveno omenja predvsem v povezavi s krvavimi mariborskimi dogodki. Za razliko od slovenskega pa avstrijsko zgodovinospisje že tradicionalno izkazuje velik interes za raziskovanje Milesovega delovanja. Gl. Rahten, *Po razpadu skupne države*, 164, op 418.

72 Miles je svoje delo opravljal v sklopu širše ameriške študijske skupine za Srednjo Evropo, ki jo je na Dunaju vodil ugledni harvardski profesor zgodovine Archibald Cary Coolidge. Kot zgodovinar je bil slednji tudi strokovnjak za zgodovino habsburške monarhije in ni skrival določenega obžalovanja zaradi njenega razpada. Na Harvardu je vodil vzhodnoevropske študije in je veljal tozadevno za glavno avtoriteto v državi. Hkrati je bil zagovornik krepitev moči ZDA kot velesile, zato mu tudi ni manjkalo diplomatskih ambicij. Pomembno je k njegovemu velikemu delu na Dunaju vplivalo tudi prijateljstvo z ameriškim predsednikom Woodrowom Wilsonom. Večina članov ameriške študijske skupine je še nosila častniške uniforme, a so bili v njej tudi številni diplomanti s Harvarda. V polni sestavi je štela 18 članov, k temu pa je treba prišteti še številne sekretarje in kurirje. Njen sedež je ostal Dunaj, čeprav je Coolidge del sodelavcev odposlal v prestolnice drugih držav, nastalih na območju nekdanje habsburške monarhije. Svoje izpostave je tako komisija dobila v Budimpešti, Pragi, Varšavi in Zagrebu. Zagrebško izpostavo sta tako prevzela podpolkovnik Sherman Miles in poročnik LeRoy King. Prim. Rahten, *Po razpadu skupne države*, 165–67.

73 Ribnikar, *Sejmi zapisniki*, I, 265. Gl. tudi Rahten, *Po razpadu skupne države*, 167.

74 Rahten, *Po razpadu skupne države*, 167–71.

povezovale. »Zdi se razumljivo, da so mlade države ob svojem nastanku v svoji nacionalni sebičnosti sprva postavile prevelike zahteve.« Toda »politika krivovercev, ki so si ustvarili sovražnike« naj bi se postopoma umikala zmernejšim tokovom.⁷⁵ Zanimivo je, da so tovrstno miselnost zagovarjali prav v časniku *Marburger Zeitung*, ki ni skoparil z besedami, polnimi sovraštva, kadar je poskušal očrniti slovenske zahteve ali katerega od njegovih zagovornikov. »Da se slovenski narod upravičeno brani pred italijanskim uzurpatorjem, dobro vedo Nemci v Mariboru, Špilju, Radljah ob Dravi. / ... / Dobro vedo, da lahko z nasiljem pripeljemo le ravnodušen del prebivalstva, ko ob spremembi razmer nemudoma spremenijo zastavo, vendar zavestnega državljana ne moremo prepričati z ostrimi ukrepi.« V mejnem vprašanju, so nadaljevali v časniku, bi bilo mogoče veliko doseči, če bi se naroda med seboj sporazumela. Meja morebiti ne bi bila idealna in popolnoma v skladu z jezikovno, vsekakor pa bi bilo možno doseči delitev, s katero bi lahko živela oba naroda. »Če bo mirovna konferenca vzela odločitev o tem v svoje roke in diktirala mejo, se je ne bo držala (jezikovne meje namreč, op. a.), kot če jo med seboj določijo narodi sami; tega se bo zavedal vsak pameten Slovenec, kot tudi mi.«⁷⁶

Žal so zapisane misli ostale le prazne besede, ki so se le deset dni kasneje sprevrgele v svojevrstno krvavo tragedijo. Uresničila pa se je zaključna misel; mednarodna konferenca je odločila po svoje in se na želje sprtih narodov ni prav veliko ozirala. Pri odločitvah je sledila predvsem lastnim interesom in se, kako bi bilo drugače, ni ozirala na žrtve, ki jih je povzročila. In teh je bilo veliko; nekatere so za končni cilj plačale tudi z lastnimi življenji.

Uverturo v krvave mariborske dogodke je dal obisk ameriške komisije na Spodnjem Štajerskem. Pred odhodom na Koroško, kjer naj bi podobno kot na Štajerskem »popisala« stanje narodnostnih odnosov, se je Milesova komisija na izrecno željo predsednika štajerske deželne vlade dr. Kaana odpeljala na ogled Cmureka, Radgone, Špilja, Šentilja in tudi Maribora, s tem pa usodno posegla v dogajanja na Štajerskem. Če je njen prvi obisk v Mariboru in okolici 20. januarja 1919 še minil brez incidentov,⁷⁷ je teden dni kasneje prerasel v pravo tragedijo. Miles v Maribor ni prišel z namenom, da bi proučeval narodnostne razmere, ampak se je imel namen sestati se s slovenskimi izvedenci za Koroško. To dejstvo na celotno dogajanje vrže še bolj temno senco. A Milesova prisotnost je vlila novega upanja Nemcem na nekdanjem Spodnjem Štajerskem. V ameriški komisiji so videli eno od zadnjih, če ne že kar zadnjo priložnost, da nevtralizirajo posledice Maistrovih ukrepov v prevratnem času.⁷⁸

75 »Ein ernstes Wort,« *Marburger Zeitung*, 19. 1. 1919, 1.

76 Ibid.

77 V časniku *Marburger Zeitung* so poročali, da je Milesovo komisijo na območju Radgone, Cmureka, Šentilja nemško prebivalstvo pozdravljalo z nemškimi in štajerskimi zastavami. V Radgoni naj bi se Miles ob vzklkih »Živela Nemška Avstrija; Živela Amerika« tudi srečal s predstavnicami radgonskih žensk. Ameriška komisija je uživala »zvezdniški« status in je bila deležna pozornosti lokalnega prebivalstva – nedvomno ne le nemškega. Ker ni kazala znakov, da bi ljudskim manifestacijam nasprotovala, je seveda prebivalstvu dajala usodno ali lažno upanje, da bodo s svojo prisotnostjo lahko nanjo vplivali. Prim. »Die amerikanische Kriegskommission,« *Marburger Zeitung*, 22. 1. 1919, 2.

78 Bruno Hartman, »Prevrat v Mariboru 1918/1919,« *Studia Historica Slovenica* 2, št. 1 (2002): 213, 214. Rahten, *Po razpadu skupne države*, 173.

Priprave na ta vnovičen obisk ameriške študijske komisije v Mariboru so se Nemci pričeli že teden pred obiskom. Sherman Miles je namreč po ogledu Cmureka, Radgone in Šentilja nenapovedano prišel tudi v Maribor, kjer se je srečal z Maistrom.⁷⁹ V Mariboru se je Miles pogovoril tako z zastopniki mariborskih Slovencev kot tudi Nemcev, vendar še ni sklenil ničesar. Obljubil je, da se vrne čez teden dni.⁸⁰ 22. januarja se je začela močna agitacija proti Jugoslaviji,⁸¹ saj so Nemci pripravljali transparente, zbirali podpise za ohranitev nemškega Maribora in izpolnjevali anketne lističe v rdeči barvi, ki so jih nato želeli predati Milesu, da pokažejo, kaj si mislijo o »slovenskem Mariboru«.

Vprašanja, zastavljena po navodilu ameriške študijske komisije prebivalstvu Maribora in okolice:

1. Želite, da mesto Maribor in njegova okolica pripadeta nemško-avstrijski državi?
DA ali NE?
2. Ste slabe volje zaradi okupacije mesta Maribor in njegove okolice s strani Jugoslovanov?
DA ali NE?⁸²

Anketnih lističev naj bi bilo razdeljenih zelo veliko, nekaj so jih dobili tudi slovenski orožniki.⁸³ Ivan Senekovič je menil, da je akcija povsem očitno želela zмести Maistrovo vojaštvo in omajati slovensko samozavest ter njihovo zaupanje vodstvu.⁸⁴ Hkrati pa so želeli umetno ustvariti vtis, da je mesto nemško.⁸⁵

Miles je v poročilu Archibaldu Caryju Coolidgu zapisal, da je imel premalo časa, da bi ocenil problematiko razmejitve na Štajerskem, a je za bistveno označil vprašanje pripadnosti Maribora. Ugotavljal je, da prej zaupa slovenskim kot avstrijskim argumentom, češ da naj bi Maribor »/ ... / bil zgolj otok sredi slovenskega prebivalstva, ki kljub nemškim trditvam o kontinuirani poselitvi ob železnici nima neposredne povezave s strnjanim nemškim etničnim ozemljem na severu.«⁸⁶ Predpostavil je, da bi zaradi izrazito mešanega prebivalstva bila potrebna geografska ali pa ekonomska razmejitev. Narodna ali jezikovna kriterija naj ne bi prišla v poštev, saj naj bi bili prebivalci v večini večjezični, pripadniki »avstrijske smeri«, naj bi imeli tudi slovenske, pripadniki slovenske strani pa avstrijske priimke.⁸⁷

79 »Ameriška misija na slovenski meji,« *Slovenec*, 21. 1. 1919, 1. »Ameriška misija na Štajerskem,« *Slovenski narod*, 21. 1. 1919, 1, 2.

80 Ivan Senekovič, »Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru,« *Kronika slovenskih mest* 3, št. 1 (1936): 61.

81 »Silovita nemška agitacija proti Jugoslaviji,« *Slovenec*, 24. 1. 1919, 3.

82 »Mariborske tovarne hujskarij in laži,« *Straza*, 24. 1. 1919, 1; prim. Senekovič, »Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru,« *Kronika slovenskih mest* 3, št. 1, 61.

83 PAM, fond Mestna občina Maribor, Ovoj 4, Nemške demonstracije 27. januarja 1919, Koncept poročila vladnega komisarja o dogodkih 27. januarja 1919 v Mariboru, 2.

84 Senekovič, »Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru,« 61.

85 Jenuš, »Es gibt einen Meister über alle irdische Maister,« 231, 232.

86 Andrej Rahten, »Šampanjec v Gradcu in nemške demivierges« – ocena delovanja podpolkovnika Shermana Milesa na Štajerskem leta 1919,« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 3 (2019): 794, primarno: Siegfried Beer in Eduard G. Staudinger, »Grenzziehung per Analogie. Die Miles-Mission in der Steiermark im Jänner 1919. Eine Dokumentation,« v: *Als Mitteleuropa zerbrach. Zu den Folgen des Umbruchs in Österreich und Jugoslawien nach dem Ersten Weltkrieg*, ur. Stefan Karner in Gerald Schöpfer, (Graz: Layham, 1990): 139, 140.

87 Rahten, »Šampanjec v Gradcu in nemške demivierges,« 795.

»Poizvedovali boste in izpraševali — ali pa boste dobili pravi odgovor? Ali boste zvedeli resnico? Bojim se, zelo se bojim, da ne!«⁸⁸ so besede, ki jih je ob obisku ameriške teritorialne komisije na Spodnjem Štajerskem za časnik *Slovenski narod* zapisal pisatelj dr. Fran Zbašnik. Zapisane besede so toliko bolj zanimive, ker so »luč sveta« ugledale prav na dan [27. januar 1919 op. a.], ko je Maribor doživel eno najbolj tragičnih epizod svoje zgodovine.⁸⁹

27. januarja se je Miles s komisijo vrnil v Maribor na sestanek s slovenskimi izvedenci za Koroško,⁹⁰ da bi izrazili svoje želje tudi z gospodarskega in narodno-kulturnega stališča.⁹¹ Johann Schmiderer je izpolnjene glasovnice mariborskega prebivalstva za priključitev mesta k Republiki nemški Avstriji želel izročiti Milesu.⁹² Po mestu so se celo širile govorice, da naj bi se podpisi zbirali prav po naročilu Američanov.⁹³ V Mariboru se je zbrala vsa politična elita skupaj z graškimi političnimi kolegi,⁹⁴ na ulicah je bila množica ljudi, demonstrantov, ki je zganjala nered (zaprte so bile sicer vse trgovine, predčasno so s poukom končale tudi nemške šole).⁹⁵ Po 11. uri naj bi na ukaz vodstva socialne demokratske stranke delavci »zapustili železniške delavnice in kurilnice na koroškem kolodvoru / ... /, kjer so se pridružili množici, imeli naj bi celo svojo godbo.«⁹⁶ Po pisanju slovenskih časnikov so kmalu začeli pretepati vse, ki so jih sumili za Slovence, skušali naj bi vdreti celo v Narodni dom ter z glasnimi vzkliki želeli zbuditi pozornost Milesa.⁹⁷

Okoli 13. ure popoldan so demonstranti na Glavnem trgu pred magistratom poskušali po pisanju časnikov *Straža* in *Slovenski gospodar* slovenski vojaški patrolji odujevati orožje in jih ustrahovati ter jih napadati s kamenjem, zato je s slovenske strani prišlo povelje o vzpostavitvi redu tudi z uporabo orožja. Tako je prišlo do streljanja, demonstranti pa so panično zbežali iz trga.⁹⁸ Za opomin je, kot je zapisal *Slovenec*, v centru mesta »ostal le bel sneg, prepojen s krvjo.«⁹⁹ Umrlo je, po poročilu *Slovenskega naroda*, 13 ljudi,¹⁰⁰ več deset pa jih je bilo ranjenih.¹⁰¹ Sam začetek nasilja je Maister je

88 Fran Zbašnik, »Kako bi jaz govoril ameriški misiji,« *Slovenski narod*, 27. 1. 1919, 1.

89 Gregor Jenuš, »Krvavi ponedeljek v Mariboru ob obisku ameriške teritorialne komisije 27. januarja 1919?: (1. del),« *SLO: časi, kraji, ljudje: slovenski zgodovinski magazin*, št. 26 (2020): 48–51.

90 »Ameriško poslanstvo v Mariboru,« *Slovenec*, 28. 1. 1919, 1.

91 PAM, fond Mestna občina Maribor, 4. ovoj, Nemške demonstracije 27. januarja 1919, Poročilo o dogodkih v Mariboru, dne 27. januar 1919, 1.

92 Prim. Aleksandra Berberih-Slana, »Uprava v Mariboru 1919–1929. Mestna občina,« *Studia Historica Slovenica* 6, št. 2–3 (2006): 422.

93 »Nemški izgredi v Mariboru,« *Slovenski gospodar*, 30. 1. 1919, 1.

94 »Vse nemške demonstracije v Mariboru,« *Straža*, 27. 1. 1919, 4.

95 »Nemški izgredi v Mariboru,« *Slovenski gospodar*, 30. 1. 1919, 1. »Krvavi dogodki v Mariboru,« *Slovenski narod*, 28. 1. 1919, 1.

96 PAM, fond Mestna občina Maribor, 4. ovoj, Nemške demonstracije 27. januarja 1919, Dokument št. 69 rez., SHS državna policija v Mariboru Narodni vladi v Ljubljani (Oddelku za notranje zadeve), 28. januar 1919, 1.

97 »Ponedeljkovi izgredi v Mariboru,« *Slovenski gospodar*, 30. 1. 1919, 1. »Krvavi spopadi v Mariboru,« *Slovenec*, 28. 1. 1919, 1.

98 »Ponedeljkovi izgredi v Mariboru,« *Slovenski gospodar*, 30. 1. 1919, 1. »Vse nemške demonstracije v Mariboru,« *Straža*, 27. 1. 1919, 4.

99 »Krvavi spopadi v Mariboru,« *Slovenec*, 28. 1. 1919, 1.

100 »Žrtve nemških izgredov v Mariboru,« *Slovenski narod*, 29. 1. 1919, 1.

101 »Demonstracije v Mariboru,« *Slovenec*, 29. 1. 1919, 1. »Die Opfer von Montag,« *Marburger Zeitung*, 30. 1. 1919, 3. »Schwere Ausschreitungen jugoslawischer Truppen in Marburg,« *Die Neue Zeitung*, 29. 1. 1919, 1, 2. »Blutbad in Marburg,« *Pester Lloyd*, 29. 1. 1919, 4. »Das Blutbad in Marburg,« *Wiener Allgemeine Zeitung*, 28. 1. 1919, 4. »Die

zapisal v poročilu ljubljanski deželni vladi. 2. februarja 1919: »Jugoslovanske oblasti so bile o pripravah boljševidnih elementov poučene, vendar se z ozirom na značaj ameriške misije, ko je napovedana manifestacija zavzela nacionalno pretvezo, sklenile dopustiti jo, dokler se ne gode nasilje. Ko je ameriška komisija 27. januarja po 12. uri opoldne že zapustila mestno hišo, je množica, ki se je nahajala pred njo, brez povoda napadla policijskega komisarja Senekoviča. Pabila ga je na tla in ga tam tolkla po glavi. Iztrgala mu je revolver. Policijska straža je Senekoviča rešila smrti, množica pa je potiskala njo in na pomoč prihitele vojake bolj in bolj proti zidu mestne hiše. Nato je množica vojake dejansko napadla, jih suvala, jim pljuvala v obraz in se jih lotila brahialno, hoteč jim izviti puške iz rok. Tedaj je iz demonstrirajoče množice počil strel iz revolverja na vojake.«¹⁰²

Na podlagi tega poročila je vlada popolnoma podprla vse nadaljnje postopanje lokalnih oblasti, še zlasti generala Maistra.¹⁰³ V poročilu Coolidgu je Maistra pohvalil tudi Miles, čeprav so ga avstrijski Nemci videli kot tirana. V njegovo opravičilo je zapisal, da ni mogel biti neposredno odgovoren, saj je za tragične dogodke izvedel šele po skupnem kosilu.¹⁰⁴ Miles je izrazil obžalovanje, da je njegova prisotnost povzročila demonstracije in izrekel priznanje za izbornu upravo in red ter poudaril, da to najbolj jasno priča o tem, da so Slovenci popolnoma sposobni za vladanje.¹⁰⁵ Maister je že dan po tragičnih dogodkih odredil varnostne ukrepe, da se naj gostilne in kavarne zaprejo že ob 8. uri zvečer, da je točenje alkoholnih pijač v gostilnah in kavarnah prepovedano, da so gledališče in kinematografa zaprti, da morajo biti hišna vrata ob 6. uri zvečer zaprta, da po 8. uri zvečer ne sme nobena civilna oseba zapustiti doma, če ne gre za uradne posle ter da se mora orožje vseh vrst oddati v Dravski vojašnici. Kazen za prekrške zadnjih dveh določil je bila takojšnja aretacija.¹⁰⁶ Ukrepov pa naj bi bili deležni tudi nemški mediji. V časniku *Marburger Zeitung* so svoje bralce opozorili, da je bil časnik podvržen cenzuri. »Naše bralce opozarjamo, da smo še vedno podvrženi ukrepu cenzure in da zato v uredništvu v današnjih razmerah ne moremo izraziti svojih stališč. Naše bralce zato prosimo, da slednje sprejmejo dobrohotno. Kot drugi, smo tudi mi prisiljeni, da se prilagodimo trenutni situaciji.«¹⁰⁷

Maribor je z dogodki na Glavnem trgu stopil na naslovnice časopisij. Naslov *Pokol v Mariboru*¹⁰⁸ je polnil graško in dunajsko časopisje,¹⁰⁹ ki je dogodke izkoristilo kot

blutigen Vorfälle in Marburg,« *Reichspost*, 29. 1. 1919. Prim. Hartman, »Prevrat v Mariboru 1918/1919,« 214, 215. *Marburg, deutsche Stadt im Süden*, 12.

102 »Zgodovina mariborskih dogodkov. Poročilo generala Maistra Deželni vladi,« *Slovenec*, 4. 2. 1919, 1, 2.

103 Ibid.

104 Rahten, »Šampanjec v Gradcu in nemške demivierges,« 795. Rahten, *Po razpadu skupne države*, 178, 179.

105 »Priznanje ameriške misije Slovencem,« *Slovenec*, 28. 1. 1919, 1. Obvestilo je bilo objavljeno tudi v časniku *Marburger Zeitung*. »An die Bevölkerung,« *Marburger Zeitung*, 29. 1. 1919, 1.

106 PAM, fond Mestna občina Maribor, Maistrov oklic 28. januar 1919 (zapis v slovenskem in nemškem jeziku), 1. Gl. tudi »Priznanje ameriške misije Slovencem,« *Slovenec*, 28. 1. 1919, 1. »An die Bevölkerung,« *Marburger Zeitung*, 29. 1. 1919, 1.

107 »An unsere Leser!,« *Marburger Zeitung*, 29. 1. 1919, 3.

108 »Das Blutbad von Marburg,« *Wiener Allgemeine Zeitung*, 28. 1. 1919, 1. »Blutbad in Marburg,« *Pester Lloyd*, 29. 1. 1919, 4. »Das Blutbad in Marburg,« *Wiener Allgemeine Zeitung*, 28. 1. 1919, 4. »Die blutigen Vorfälle in Marburg,« *Reichspost*, 29. 1. 1919.

109 »Das Blutbad von Marburg,« *Wiener Allgemeine Zeitung*, 28. 1. 1919, 1. »Schwere Zusammenstöße in Marburg,«

dokaz za slovensko vodstveno nesposobnost in narodnostno nezrelost. Predvsem general Maister, podpolkovnik Cvirn in policijski komisar Senekovič so bili označeni za morilce nedolžnih žrtev. Dogodki so postali osrednja tema avstrijske politike.¹¹⁰

Le dan po tragičnih dogodkih v Mariboru je v Gradcu zasedal štajerski deželni zbor. Stranke so pred pričetkom zasedanja imele sestanke, na katerih so se dogovorili o možnih reakcijah na mariborske dogodke.¹¹¹ »Pod neposrednim vtisom strašnega pokola v Mariboru odpiram zasedanje in besedo predajam predstavnikom posameznih strank štajerskega deželnega zbora,« je dejal štajerski deželni glavar Wilhelm Kaan.¹¹²

Predstavniki Velikonemške ljudske stranke Heinrich Wastian je izpostavil, da so mariborski Nemci v preteklosti dovolj trpeli in da so bili siti čakanja. Ravno zato naj bi izkoristili priložnost, da bi se ameriški študijski komisiji zahvalili, da jih je obiskala v najtežjih trenutkih in jim stala ob strani. Še več! Wastian je v 14. točkah narodne neodvisnosti ameriškega predsednika Wilsona videl odrešitev za avstrijsko nemštvo. Jugoslovansko vojaštvo pod poveljstvom generala Maistra naj bi namreč izvajalo silovite pritiske na prebivalstvo. Slednje je po njegovem mnenju doseglo vrhunec v uboju 7. ljudi in več kot 60. ranjenih.¹¹³ »Z bolečino in žalujoči pozdravljamo tiste, ki so kot mučeniki prelili svojo kri za narod in svobodo.«¹¹⁴ Izpostavil je, da bi morala jugoslovansko vojaško upravo v najkrajšem možnem času nadomestiti oblast antantnih sil, saj naj bi le slednje zagotavljalo varnost nemškega prebivalstva. Od avstrijskega ministrstva za zunanje zadeve pa je zahteval, naj ima posluš za njihove zahteve.¹¹⁵

Dunajski državni zbor je storil prav to. Po krvavih dogodkih je spisal protestno noto ter jo posredoval Komisiji za premirje (nem. *Waffenstillstandskommission*) pod italijanskim vodstvom na Dunaju, predsedniku ameriške študijske komisije in britanskemu vojaškemu pooblaščenca. Prav tako so noto posredovali tudi predstavnikom vseh nevtralnih držav, Združenim državam Amerike in predstavnikom drugih antantnih sil. V njej so izrazili zaskrbljenost nad dogodki v Mariboru, ki so očitno ogrožali varnost nemškega prebivalstva, in zahtevali posredovanje antantnih sil, ki naj bi nemško prebivalstvo zaščitila pred morebitnimi nevarnostmi.¹¹⁶ Državni urad za zunanje zadeve je Coolidgea zaprosil, naj posreduje v Pariz avstrijsko noto z zahtevo, da antanta

.....
Grazer Tagblatt, 28. 1. 1919, 1. »Marburg,« *Grazer Tagblatt*, 29. 1. 1919, 1. »Schwere Ausschreitungen jugoslawischer Truppen in Marburg,« *Die Neue Zeitung*, 29. 1. 1919, 1, 2. »Blutbad in Marburg,« *Pester Lloyd*, 29. 1. 1919, 4. »Das Blutbad in Marburg,« *Wiener Allgemeine Zeitung*, 28. 1. 1919, 4. »Die blutigen Vorfälle in Marburg,« *Reichspost*, 29. 1. 1919.

110 Gregor Jenuš, »Krvavi ponedeljek v Mariboru ob obisku ameriške teritorialne komisije 27. januarja 1919?: (2. del),« *SLO: časi, kraji, ljudje: slovenski zgodovinski magazin*, št. 26 (2020): 46–51.

111 »Das Blutbad von Marburg. Stellungnahme der Landesversammlung,« *Wiener Allgemeine Zeitung*, 28. 1. 1919, 4. »Marburg,« *Wiener Allgemeine Zeitung*, 29. 1. 1919, 1. »Marburg,« *Grazer Tagblatt*, 29. 1. 1919, 1. »Ein deutschösterreichischer Protest,« *Marburger Zeitung*, 31. 1. 1919, 1. »Ein deutschösterreichischer Protest,« *Deutsche Wacht*, 1. 2. 1919, 2.

112 »Das Blutbad von Marburg. Stellungnahme der Landesversammlung,« *Wiener Allgemeine Zeitung*, 28. 1. 1919, 4.

113 Število mrtvih in ranjenih se je konstantno spreminjalo.

114 »Das Blutbad von Marburg. Stellungnahme der Landesversammlung,« *Wiener Allgemeine Zeitung*, 28. 1. 1919, 4.

115 Ibid. Gl. tudi Rahten, *Po razpadu skupne države*, 178–79. Jenuš, »Krvavi ponedeljek v Mariboru (2. del).«

116 »Ein deutschösterreichischer Protest,« *Marburger Zeitung*, 31. 1. 1919, 1. »Ein deutschösterreichischer Protest,« *Deutsche Wacht*, 1. 2. 1919, 2. Gl. tudi Jenuš, »Krvavi ponedeljek v Mariboru (2. del).« Rahten, *Po razpadu skupne države*, 128.

zasede Maribor. Slednji note ni poslal, a je željo posredoval z lastnim telegramom.¹¹⁷

Kot ugotavlja Andrej Rahten, odgovornosti za krvave dogodke predstavniki velesil niso nujno pripisovali Maistru, saj to dokazuje tudi obisk člana francoske misije iz Zagreba, majorja Monteguja, 29. in 30. januarja v Mariboru, ki je Maistru zagotovil vso podporo, ter npr. spominski zapis majorja Lawrenca Martina, ki je zagovarjal, da bi se lahko krvave demonstracije zgodile tudi v Coblenzu v letih 1918/19, »/ ... / če bi Nemec zbil ameriškega častnika na tla in bi bil prenapeti narednik soočen z nevarnostjo, da mu nasilna množica odvzame mitraljez. / ... / Ljudje so v Mariboru umrli brez potrebe, ko so poskušali pokazati mojim tovarišem in meni, da so domoljubni Avstrijci. Jugoslovanskih čet ni bilo kriviti, Američanov na obisku ni bilo kriviti; toda to ne obudi mrtvih v življenje.«¹¹⁸ Rahten navaja, da se je zaradi mariborskih dogodkov pod velikim pritiskom znašel tudi sam Coolidge na Dunaju. V pismu Milesu 1. februarja 1919 je potarnal, da je težko pričakovati od ljudi na Dunaju spoznanje, »/ ... / kako nepomembna zadeva je Maribor, če se jo primerja s številnimi drugimi zahtevami zaveznikom, da pošljejo vojake in policijo po svetu.« Izrazil je upanje, da se bo mariborsko prebivalstvo postopno umirilo.¹¹⁹

29. januarja je tudi Janko Brejc na seji Narodne vlade SHS v Ljubljani izrazil obžalovanje, da so Nemci zlorabili bivanje ameriške misije v Mariboru za hujskanje proti državni oblasti in upor proti njej. Kot naj bi se izkazalo so bile nemške demonstracije načrtovane z namenom zavzeti Maribor.¹²⁰ Policijskemu komisarju Senekoviču so se leta 1936 zastavljala vprašanja: »Zakaj so voditelji mariborskih in spodnještajerskih Nemcev očitoma zlohотно varali ljudstvo, da je ameriška študijska komisija na Dunaju odredila plebiscit z že omenjenimi svetlo-rdečkastimi vprašalnimi listki? Zakaj so isti voditelji s starim in tudi od Slovencev spoštovanim mestnim županom dr. Schmiedererjem na čelu izrabili prihod Milesove komisije, kateri so hoteli izročiti nabrane plebiscitne podpise za Avstrijo, z organiziranjem in izvedbo hrupne izgredne demonstracije, ne da bi prosili pristojno našo upravo, odnosno vojaško oblastvo za dovoljenje manifestacije v povorki?

Mar niso mogli nabranih glasovnic g. Milesu predati voditelji sami? Zakaj so nagnali na ulice učence osnovnih in dijake srednjih šol, da sodelujejo v tej protizakonito prirejani demonstraciji? Zakaj niso demonstracije, ko se je g. Miles pokazal množici raz balkon [sic.] okrajnega glavarstva, zaključili in na pozive pohoda na Glavni trg pred magistrat s primernimi pomirjevalnimi ukrepi reagirali? Zakaj niso na Glavnem trgu zbrane množice držali pod svojo vplivno komando?«¹²¹

Senekovič je na zastavljena vprašanja ponudil odgovore. Glavni vzrok za demonstracije je videl v tem, da so mariborski Nemci hoteli predstaviti nerealno sliko o volji prebivalstva glede pripadnosti Maribora in njegove okolice Republikli nemški Avstriji. Maribor so hoteli predstaviti kot nemško mesto, kar je tudi bilo, ob tem pa so se tudi

117 Rahten, *Po razpadu skupne države*, 180.

118 Rahten, »Šampanjec v Gradcu in nemške demivierges,« 798. Rahten, *Po razpadu skupne države*, 179, 180.

119 Rahten, *Po razpadu skupne države*, 180.

120 Ribnikar, *Sejni zapisniki*, I, 308 (*Zapisnik* 53. seje, 29. 1. 1919) in 315, 316 (*Zapisnik* 54. seje, 31. 1. 1919).

121 Senekovič, »Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru,« 114.

oni zavedali, da je bližnja okolica mesta bila slovenska.¹²² Senekovičeve ugotovitve na prvi pogled držijo, njegovo razmišljanje pa je seveda slovenski prikaz krvave nedelje. Brez dvoma pa mariborski dogodki predstavljajo kulminacijo desetletnih narodnostnih trenj. Seveda so Nemci hoteli izrabiti zanje ugoden trenutek in narediti vtis na tujo delegacijo. Slovenci bi ravnali povsem enako. Tragedija pa je bila v tem, da je nadzor nad situacijo ušel izpod nadzora (če je ta sploh bil vzpostavljen). Ne slovenski, kaj šele nemški predstavniki, tedaj množice več niso imeli pod nadzorom in tako se je le-ta zelo hitro preselila na Glavni trg, kjer je sledil tragičen epilog zgodbe. Množica je iniciativo vzela v svoje roke in hotela, tudi s silo, če bi bilo potrebno, povrniti staro stanje, torej nemško oblast v mestu.

27. januar je v zgodovini Spodnje Štajerske in predvsem mesta Maribor ostal zapišan kot eden najbolj črnih trenutkov njegove zgodovine. Nedopustno pa je bilo, da so za demonstracije izrabljali tudi šolsko mladino, s čimer so v narodnostne spore in boje vpletli bodoči slovenski in nemški rod.

Zasijalo nam je sonce svobode: Maribor je jugoslovanski!

V prevratnih letih 1918 in 1919 je bil Maribor ena glavnih spornih točk še nedoločene državne mere, saj so Nemci želeli preko »ponemčenega Maribora« pridobiti čim več celotnega Podravja.¹²³ Pri tem je pomembno omeniti nedvomno vlogo slovenskega vojaštva, posebej v dotedanjem nemškem narodnopolitičnem, »trdnjavskem trikotniku« Maribor–Celje–Ptuj, kjer so se Nemci težko sprijaznili z razpadom habsburške monarhije.¹²⁴

Po prej omenjenih januarskih demonstracijah 27. januarja je avstrijska štajerska deželna vlada pripravila napad na slovenske obmejne postojanke v Radgoni in v krajih ob železniški progi Šentilj–Radgona. 4. februarja 1919 so avstrijske sile, ki se jim je pridružilo precej madžarskih prostovoljcev, pod vodstvom nadporočnika Johanna Mickla z desetkratno premočjo napadle Radgono, ki jo je branilo 210 borcev. Slovenske enote so kljub vsemu napad odbile ter v bojih izgubile 18 padlih vojakov ter imele nekajkrat večje število ranjenih. Ko so na pomoč prišli prostovoljci iz Ljutomera ter enota iz Maribora, so se sovražnosti prenehale.¹²⁵

Maister je upornikom v Radgoni odgovoril z ukrepi. Ne le, da je tudi v Radgoni zajel talce, s katerimi je želel zagotoviti red in mir prebivalstva, mestnim veljakom je naložil pol milijona kron vojne kontribucije. Radgonska mestna občina je zavrnila odgovornost za upor in zaprosila štajerskega deželnega glavarja Kaana in graško vlado za pomoč. Izdali so oklic, da se naj prebivalstvo izogiba konfliktov z jugoslovanskimi

122 Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, 202.

123 Franjo Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije* (Maribor: Documenta et studia historiae recentioris 1998), 91.

124 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*.

125 Ribnikar, *Sejni zapisniki*, I, 334. Rahten, *Po razpadu skupne države*, 198, 199.

četami. Tudi v Radgonskem primeru se je situacija zapletla in so se ponovili mariborski dogodki iz sredine novembra 1918.¹²⁶

Dunajski državni urad za zunanje zadeve je še istega dne ponoči ljubljanski in zagrebški vladi poslal telegram, v katerem se je opredelil do »radgonskega upora«. Zanimal je vsakršno odgovornost dunajske in graške vlade. Predlagal je, da naj si v izogib nadaljnega prelivanja krvi pride položaj ogledat posebna antantna komisija. Preprečiti je namreč želel vnovično posredovanje Maistrovih sil in zaostrovanje razmer. Deželna vlada v Ljubljani je telegram posredovala v Beograd, na Dunaj pa odgovorila, «/ ... / da za vmešavanje entente na Štajerskem ni nobenega povoda, ker lahko obstoji nadalje sedanja provizorična meja med jugoslovansko in nemško-avstrijsko upravo na Štajerskem, ako le obe vladi skrbita za mir in red v svojem ozemlju.»¹²⁷

Brejčeva vlada je na seji 7. februarja 1919 Maistru sporočila, da je bil dolžan vrniti zaseženo vojno kontribucijo in osvoboditi talce. Hkrati pa se je odločila izdati oklic, da po zagotovilih avstrijskih oblasti tolpe, ki napadajo Radgono, niso regularne čete Republike nemške Avstrije, zato ne uživajo nobenih pravic po mednarodnem pravu.¹²⁸ Istega dne so slovenske čete ponovno zavzele Obrajno (Halbenrein), Purklyo, Gozdišče (Gosdorf) in Cmurek.¹²⁹ Sklenjeno je bilo 24-urno premirje.¹³⁰

13. februarja 1919 se je tako zgodil eden pomembnejših premikov za Slovence na takratnem Spodnjem Štajerskem. Podpisana je namreč bila pogodba med (nemško) štajersko deželno vlado v Gradcu in ljubljansko narodno vlado,¹³¹ ki je bila rezultat pogajanj, ki so potekala že od 10. februarja¹³² ob posredovanju in sodelovanju francoskega odposlanstva, ki je bilo prav tedaj v Mariboru.¹³³ Pogajanja so se končala 13. februarja s sporazumom o trajnem miru na Štajerskem. Slovenska vojska se je po sporazumu morala umakniti iz Lučan in Cmureka.¹³⁴ *Slovenski narod* je zapisal, da je zmagovalec pogodbe sicer ubogo ljudstvo, tako nemško kot tudi jugoslovansko – nemško, ker bi mu naj bilo tako prihranjeno ubijanje in je dobilo gospodarske olajšave, slovensko pa, ker mu ni potrebno prelivati krvi z maščevalnimi tolpmi.¹³⁵ Časnik *Slovenec* je poudaril, da čeprav je slovenski narod izvršil svojo dolžnost, ostaja še nekaj naselbin, ki so na drugi strani slovenske črte – v nevtralnem pasu. Razdelitev tega območja tako ostaja naloga mirovne konference. Tako ta pogodba¹³⁶ ni bila

126 Ibid.

127 Ribnikar, *Sejni zapisniki*, I, 334. Rahten, *Po razpadu skupne države*, 198.

128 Ribnikar, *Sejni zapisniki*, I, 342.

129 »Ob Muri začne danes ob 7. uri premirje,« *Slovenec*, 9. 2. 1919, 4.

130 Ibid.

131 Vodstvo nove deželne vlade v Ljubljani je bilo s strani prestolonaslednika Aleksandra imenovano 20. 1. 1919.

132 »Ob Muri začne danes ob 7. uri premirje,« *Slovenec*, 9. 2. 1919, 4.

10. februarja so se v njeni navzočnosti francoske delegacije na njegovo pobudo v Mariboru zbrali predstavniki ljubljanske in graške vlade, da bi določili demarkacijsko črto v radgonskem okraju. Graška vlada je nastopala po pooblastilu dunajske. – Rahten, *Po razpadu skupne države*, 199.

133 »Člani komisije,« *Slovenec*, 11. 2. 1919, 3.

134 »Pogodba med nemško-štajersko vlado in Slovenci,« *Straža*, 14. 2. 1919, 1.

135 »Maribor,« *Slovenski narod*, 14. 2. 1919, 1.

136 Pod mariborsko pogodbo so se podpisali: Verstovšek, Maister, Rosina in Hohnjec na slovenski, in Kaan, Rintelen, Pongratz, Resel in Kamniker na avstrijski strani. »Pogodba med Slovenci in Nemci na Štajerskem podpisana: nemška in slovenska demark. črta – nevtralni pas,« *Slovenec*, 14. 2. 1919, 1.

idealna, vendar pa je vseeno predstavljala predznak končnega miru med narodoma.¹³⁷

Po sklenitvi mariborske pogodbe je na Štajerskem mejnem odseku prišlo do spopada le še pri Sobotah blizu koroško-štajerske meje 8. marca 1919. Slovenske enote so se morale iz Sobote najprej umakniti, vendar so kraj ponovno osvobodile že 12. marca. S tem je bil boj za severno mejo na Štajerskem končan. Za Slovence so se dogovori dobro iztekli, Nemci so bili potisnjeni na črto Ivnik–Lipnica–Brunnsee–Straden. Dogovorili so se tudi, da bo sklenjeno veljalo vse do sklepa mirovne konference v Parizu.¹³⁸ »Po štiri dnevem boju je končno dosežen uspeh, ki omogoča, da bo morda pogodba že danes podpisana. Nemci so vse storili, da bi dosegli kolikor mogoče nizko potegnjeno slovensko demarkacijsko črto. Zastopane so bile vse tri nemške struje: nacionalci in svobodomisleci, socialisti in krščanski socialci. Posvetovanje jo bilo mestoma jako burno. Nemci so dvakrat vstali in hoteli zapustiti posvetovanje. Uspeh posvetovanja je ta: Potegnjena je dvojna demarkacijska črta, ki je taka, da leži nevtralna cona popolnoma v nemškem ozemlju. Slovenska demarkacijska črta teče večinomoma tam, kakor so nekateri naših jo označili kot minimalno zahtevo za našo bodočo državno mejo. V naši črti leže vse slovenske prekmurske vasi severno in vzhodno od Radgone ob ogrski meji, dalje mesto Radgona sama ter ves radgonski okraj. Dalje proti zapadu teče ob reki do Gmureka; trg Cmurek je v toliko v našem območju, v kolikor smemo v slučaju potrebe zasesti gotove kraje tega trga pred mostom kot mostišče. Od Cmureka teče črta ob Muri proti Špiljam, krene med Špiljami in Ernovžem po hribih proti Lučanam in teče tik ob trgu Lučane proti zapadu. Potem stopi naša črta na višine gorovja Remšnik, tako da sta strategično važna kraja Sv. Duh na Ostrem vrhu in Kapla pri Arvežu za našo črto, torej v našem ozemlju. Od tod teče črta preko Visokega Badla in Sv. Pankracija preko Sv. Lovrenca in Sv. Jerneja na Soboto, kjer se dotika koroške meje. Nemška demarkacijska črta leži več kilometrov (7 do 8) severno od naše in teče približno po črti: Straden — grad Brunnsee — Lipnica — Ivnik (Eibiswld) vmes pa je nevtralni pas. Med Cmurekom in Radgono je potegnjena dvojna slovenska črta: ena teče ob Muri, druga pa ob hribovju. To pa zato, da so naši ustregli nujnim prošnjam Nemcev, da si smejo tukaj preskrbovati živila kot v nemškem pasu. Glede na sodno, politično in železniško upravo ostane isto kompetentno stanje, ki je vladalo doslej. Po tej pogodbi, ki se podpiše danes, morajo Nemci izprazniti vse važne kraje, med drugim Straž (Straß), Ernovž in Arvež ter vse vasi v tem ozemlju.«¹³⁹

Spomladi 1919 so začeli Nemci in Avstrijci na Štajerskem razmišljati o plebiscitu na tem področju.¹⁴⁰ V časniku *Jugoslavija* so zapisali, da je štajerski delegat dr. Kamnikar dobil iz Pariza telegram, da bo mirovna konferenca spremenila nemško-avstrijsko mejo na Štajerskem.¹⁴¹ 4. aprila 1919 se je Deželna vlada na seji izrekla proti

137 Ibid.

138 »Besedilo mariborske pogodbe,« *Slovenec*, 15. 2. 1919, 1. »Pogodba med nemško-štajersko vlado in med Slovenci,« *Straža*, 14. 2. 1919, 1, 2.

139 »Pogodba med Slovenci in Nemci na Štajerskem podpisana. Nemška in slovenska demark. črta – nevtralni pas,« *Slovenec*, 14. 2. 1919, 1, 2.

140 Bojan Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992), 89.

141 »Pa ne na naši meji!,« *Jugoslavija*, 27. 8. 1919, 4.

izvedbi plebiscita na Štajerskem. Za vsak primer pa so vseeno začeli s pripravami nanj: vzpostavili bi nadzor nad nemškimi podjetji, pazili bi na pisanje časopisov, izgnali bi odslovljene uradnike, tujce in agitatorje ter razpustili občinske svete ob demarkacijski črti in postavili gerente.¹⁴²

Maja 1919 je teritorialna komisija pri mirovni konferenci sklenila, da bo Maribor slovenski in to brez plebiscita. Na to so se avstrijski delegati seveda pritožili, vendar niso uspeli, z obrazložitvijo francoskih podpornikov, da jugoslovanska oblast v mestu deluje dobro. 29. avgusta 1919 je bila opravljena končna redakcija mirovne pogodbe z Avstrijo. Meja je tekla po Kobanskem in po Muri. Brez plebiscita je Avstrija dobila Radgono, Kraljevini SHS pa je pripadel Maribor.¹⁴³ Plebiscit je potekal za obe mesti, Radgono in Maribor: »Danes tu sem došli nemški listi — med njimi rudi dunajska »Zeit« se več ali manj obširno bavijo z zadnjo nemško tolažbo o plebiscitu, ki ima mejo Nemške Avstrije raztegniti preko Radgone in Maribora do Drave. Popolnega plebiscita za celotni mariborski okraj se Nemci seveda branijo. Glasovali naj bi samo Maribor in Radgona — torej pravcati unicum glasovanja, kakor si ga more izmisliti samo nemška duša. Istotako zavračajo misel, da bi se glasovanje Maribor strnilo s koroško cono A.«¹⁴⁴

A dokončno vprašanje pripadnosti Maribora je bilo rešeno 31. avgusta, ko je Vrhovni svet določil mejo med Avstrijo in Kraljevino SHS, kar je bilo potrjeno s podpisom senžermenske pogodbe 10. septembra 1919.¹⁴⁵

Področje Spodnje Štajerske, za katerega se je potegovala Kraljevina SHS, je bilo končno priznано kot del države južnih Slovanov.¹⁴⁶ Pa vendar je s pogodbo Kraljevina SHS prav tako zagotovila pravni položaj nemške manjšine in se zavezala, da jo bo povsem ščitila. S prej omenjeno slovenizacijo se tega ni v vsej meri držala. Po določitvi meje med republiko Avstrijo in Kraljevino SHS je na področju nekdanje Spodnje Štajerske še vedno ostalo med 15 in 30 tisoč Nemcev, ki niso skrivali želje, da bi se raje priključili k Avstriji in kasneje Tretjemu rajhu. To je politični položaj Štajerske med obema vojnama izrazito opredeljevalo.¹⁴⁷

Na razrešitev mariborskega vprašanja je *Marburger Zeitung* odreagirал čustveno. Pisali so o strahu, ki jih preveva ob taktikah slovenskega vodstva, cenzuri, in da se kot Nemci ne bodo »predali« in bodo Nemci tudi ostali. Zavzemali naj bi se za nemške šole za njihove otroke, lastna politična in nepolitična društva, svobodni tisk in enakopravnost pri dodelitvi služb.¹⁴⁸ *Marburger Zeitung* oziroma »Marburgerca« je oktobra 1919 prešel v last Mariborske tiskarne, ki ga je kupila skupaj s Kralikovo tiskarno.

142 Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921*, 89, 90.

143 Ibid.

144 »Plebiscit Maribor – Radgona?«, *Slovenski narod*, 31. 8. 1919, 3.

145 Matija Slavič, »Državni prevrat v mariborski oblasti«, v: *Slovenci v desetletju 1918–1928*, ur. Josip Mal (Ljubljana: Leonova družba, 1928), 256–63.

146 Gregor Jenuš, »Odzivi nemške etnične skupine na Slovenskem na razpad Avstro-Ogrske monarhije ter njena integracija v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev«, v: *Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*, ur. Bojan Balkovec (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009), 314.

147 Mateja Ratej, »Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor v letih 1918–1941«, *Studia Historica Slovenica* 6, št. 2–3 (2006): 447.

148 »Die Freude in Marburg«, *Marburger Zeitung*, 7. 6. 1919, 3. »An unsere deutsche Leser«, *Marurger Zeitung*, 11. 9. 1919, 1.

Slovenizacija

Vladni komisar Vilko Pfeifer, ki se je tako že na samem začetku moral soočiti s tako krvavimi in silnimi dogodki, je po demonstracijah ugotovil, kako veliko mobilizacijsko moč je imel nemški del prebivalstva, ki se je skrival v vrstah uradništva, policije in učiteljstva, zato se je moral kar se da hitro, a premišljeno lotiti slovenizacije mesta.¹⁴⁹ V intervjuju z urednikom časnika *Male novice* je Pfeifer povedal, da je v Mariboru zaenkrat manjkalo dovolj sposobnih uradnikov, slovenskih tiskovin in drugih pisarniških pripomočkov, ki jih ni bilo mogoče dobiti, zato je občane prosil za potrpežljivost. »Imam velik načrt preustrojiti mestno upravo tako, da bo vse poslovanje enotno in centralizirano. / ... / Skušal bom vse urediti tako, da bo poslovanje bolj praktično in bo zahtevalo manj uradništva.«¹⁵⁰

Najprej se je lotil reorganizacije, oziroma slovenizacije davčnega in finančnega oddelka že pred tragičnimi mariborskimi dogodki, saj je želel zagotoviti pregled nad poslovanjem občine. Na davčnem uradu so tako nemudoma po prevzemu poslov odpustili finančnega koncipista Jožefa Steinbauerja, višja davčna upravitelja Karla Rudija in Alojzija Albrechta, davčnega upravitelja češke narodnosti Karola Dolezka, ki ga je časnik *Straža* označil, da je bil »znani nemški zagrizenec«,¹⁵¹ in davčnega upravitelja Antona Seemanna. Prav tako so bili odstavljene višji upravitelj in vodja 'davkarije' Karel Reicher in nadupravitelji Hugo Sparowitz, Oton Kordn, Hans Škoflek ter davčna upravitelja Rudolf Rauch in Franz Petovar. Za vodjo mariborske davčne službe je bil imenovan Ivan Knop, ki je do tedaj služboval kot davčni revizor v Gradcu in se je po prevratu zaradi izgube položaja v Republiki nemški Avstriji vrnil v Maribor.¹⁵²

Prav tako so se korenitih sprememb lotili na finančnem uradu, kjer je službo izgubil višji finančni svetnik Anton Koteschan, dr. Stadler, finančni tajnik dr. Richter Trummerin, finančni predikant dr. Günter Groß. Na mesta odstavljenih nemških uslužbencev pa so postavili slovenske predstavnike. Na mesto ravnatelja gospodarsko kemičnega preizkušališča je bil imenovan Henrik Mohorič, Anton Koser in dr. Pavel Valjavec pa sta bili imenovana na mesta finančnih tajnikov.¹⁵³

»Drugi val« zamenjav je sledil po mariborskih demonstracijah. Iz služb so namreč nemudoma odpustili občinske uradnike in učitelje, ki so se udeležili demonstracij. Po poročanju časnika *Marburger Zeitung* so med prvimi odpustili 18 občinskih uradnikov.¹⁵⁴ Vendar bi to naj bil po pisanju časnika *Maburger Zeitung* le začetek hujskaštva

149 Antoličič, »Dr. Vilko Pfeifer, vladni komisar za Maribor v letih 1919–1920,« 255.

150 »Za napredek mesta Maribor,« *Male novice*, 9. 1. 1919, 1.

151 »Odstavljeni nemški davčni uradniki v Mariboru,« *Straža*, 7. 1. 1919, 2.

152 PAM, fond Mestna občina Maribor, Selecta – Ovoj 3 – Slovenci prevzamejo posle na mestnem magistratu dne 2. januarja 1919, beležka o predlaganih odpustih v mestni upravi, brez signature. »Abstammun der deutschen Beamten,« *Marburger Zeitung*, 1. 1. 1919, 3. »Absetzung deutscher Steuerbeamten,« *Marburger Zeitung*, 5. 1. 1919, 3. »Odstavljeni nemški davčni uradniki v Mariboru,« *Straža*, 7. 1. 1919, 2.

153 PAM, fond Mestna občina Maribor, Selecta – Ovoj 3 – Slovenci prevzamejo posle na mestnem magistratu dne 2. januarja 1919, beležka o predlaganih odpustih v mestni upravi, brez signature. »Abstammun der deutschen Beamten,« *Marburger Zeitung*, 1. 1. 1919, 3. »Odpuščeni nemški uradniki,« *Straža*, 7. 1. 1919, 2.

154 »Entlassungen beim Stadtmagistrat,« *Marburger Zeitung*, 1. 2. 1919, 2.

in maščevanja slovenskih oblastnikov. Februarja 1919 je bil kot posebni odposlanec Poverjenišva za uk in bogočastje poslan na Štajersko poslan Leopold Poljanec. Dobil je nalogo pregledati stanje na mariborskih ljudskih in meščanskih šolah ter sestaviti seznam osebja, ki ga je bilo zavoljo njegove 'narodne' oporečnosti potrebno odstaviti. V časniku *Maburger Zeitung* so zapisali, da je 24. februarja 1919 pod Polajnčevim predstvom potekal sestanek slovenskih šolnikov in politikov. Sestanek je imel namen preustrojiti mariborsko šolstvo. Sklenjeno je bilo, da bodo ljubljanski vladi predlagali, da se zamenja vse nemške učitelje mestnih šol in se jih nadomesti s slovenskimi. Odstavljene naj bi bile vse učiteljice in učitelji, ki so sodelovali v agitacijah proti državi SHS, posebno pa tisti, ki so se udeležili demonstracij 27. januarja 1919.¹⁵⁵

Slovenske oblasti so izkoristile 'krvave dogodke' v Mariboru in pričele z obsežno akcijo ugotavljanja pripadnosti mariborskega učiteljstva, ki je, kot je ugotavljal Ervin Dolenc, povzročila, da so v zgolj nekaj mesecih, še pred podpisom mirovne pogodbe, na Štajerskem odpustili 36 srednješolskih in 200 do 300 učiteljev na ljudskih in meščanskih šolah, kakor tudi učiteljev na srednjih šolah in gimnaziji. Odpuščanje učiteljev nemške narodnosti¹⁵⁶ je bilo formalno izpeljano na temelju odloka *Narodne vlade SHS v Ljubljani* z dne 16. decembra 1919, ki je določal, da so odslovili ve nameščence bivše avstrijske države, izvedeno pa je bilo postopoma.¹⁵⁷

Slovenizacije je bila deležna tudi mariborska policija. Časnik *Marburger Zeitung* se je nad odpuščanjem policijskega osebja posebno razburjal. Tako so zapisali, da so policijski inšpektor Florian Raab, policijski nadzornik Johann Puff, pazniki Josef Luschin, Franz Techt, Michael Deutschmann, Josef Sadler, Karl Drogenik, Viktor Urban, Johann Jerin, Josef Kalbammer, Johan Stauber in Johann Manoch bili odpuščeni brez navedbe razlogov. Menili so, da gre v primeru odpuščanja za povračilne ukrepe jugoslovanske oblasti.¹⁵⁸

Odstavljenemu nemškemu uradništvu se je z odpuščanjem prav gotovo godila krivica, a so glede na prevratne dogodke kljub vsemu Nemci morali biti pripravljeni, da se bo slovenska oblast lotila deavstrizacije javne uprave. Razumljivo je, da so se mnogi čez noč znašli v socialni stiski, saj zaradi izgube delovnega mesta niso prejemali dohodkov.¹⁵⁹ Za to socialno stisko slovensko občinsko vodstvo seveda ni imelo

155 »Maßnahmen gegen die deutschen Lehrkräfte,« *Marburger Zeitung*, 26. 2. 1919, 3.

156 Radoslav Knaflič je v časopisu *Učiteljski tovariš* 24. 1. 1919 glede slovenizacije javnega življenja in pomena vzpostavitve slovenske podobe za krepitev narodne zavesti zapisal. »/.../ Iztrebljanje nemškega jezika v obliki napisov in javnem življenju ter v obliki uničenja v narodnih šolah Jugoslavije je postalo prava potreba narodnega čiščenja.« – Radoslav Knaflič, »Delo našega učiteljstva za Jugoslovanstvo,« *Učiteljski tovariš*, 24. 1. 1919, 2.

O slovenizaciji mariborskega šolstva gl. Jenuš, *Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, 250–72.

157 *Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani*, 19. 12. 1918, 53. Ervin Dolenc, »Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji,« v: *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju/ Slowenische – österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, ur. Dušan Nečak (Ljubljana 2004), 82. Franz Christian Weber, »Ausgewiesen und stellenlos. Zur Situation der repatriierten Lehren in der Steiermark 1918–1920,« *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 85 (1994): 363.

158 »Entlassungen aus dem Polizeidienste,« *Marburger Zeitung*, 18. 2. 1919, 2. PAM, fond Mestna občina Maribor, Aš. 162 – Ovoj Sejni spisi 1925, seja mestnega sveta MOM, 26. maj 1925, 3–5.

159 Štajerski deželni šolski svet (nem. *Steiermarkischer Landesschulrat*) si je po pričetku uvajanja šolske reforme na Spodnjem Štajerskem prizadeval, da bi tamkajšnjim odpuščenim učiteljem zagotovil zaposlitve v »nemško-avstrijskem« delu kronovine, kjer pa se je soočal s težavo, da vsem učiteljem zaposlitve niso mogli zagotoviti, saj se je za

posebno velikega posluha ali simpatij. Časnik *Straža* se je celo spraševal, zakaj nemško prebivalstvo ni zapustilo območja Spodnje Štajerske. »V Mariboru in okolici, pa tudi drugih mestih in trgih je še vse polno nemških in nemčurskih odstavljenih uradnikov, železničarjev in učiteljev itd. Kaj še iščejo ti ljudje pri nas, nam je res uganka. Ali nima vlada toliko moči, da bi jim pokazala pot čez mejo?«¹⁶⁰

Dr. Josip Leskovar, ki je Mestno občino Maribor vodil leta 1925, je na eni od sej mestnega sveta priznal, da je v obravnavanem letu slovensko politično vodstvo v zmagoslavju nad doseženo avtonomijo in osvoboditvijo izpod habsburškega jarma marsikateremu nemškemu uradniku storilo krivico.¹⁶¹ Vendar je potrebno poudariti, da je enako postopala tudi graška oblast. Celjski časnik *Deutsche Wacht* je tako februarja 1919 poročal o sporu med ljubljansko in graško vlado, saj je graška deželna vlada izdala odlok o zapiranju slovenskih prebivalcev v mestu. Odlok je opravičevala z recipročnostjo oziroma kot odgovor na postopanje slovenskih oblasti po dogodkih v Mariboru. Tako naj bi bil to edini možen način, da bi ohranila red in mir. Ljubljanska vlada je ostro protestirala, da okoliščin nikakor ni bilo možno primerjati in graška vlada ni imela nobenih razlogov za tovrstno postopanje. V kolikor ukrepa ne bi preklicali, naj bi bili prisiljeni ukrepe uvesti tudi proti nemškemu prebivalstvu v Ljubljani.¹⁶² Pomiritev narodnostnih odnosov med sprtima stranem spomladi 1919 žal ni bila na vidiku, saj je z napredujočo deavstizacijo oziroma slovenizacijo prihajalo vsakokratnih trenj in hude krvi. Eden takšnih primerov se je zgodil denimo tudi med vojaštvom.

‘Vojaška pobuna’ med vojaki slovenskih polkov: 23. julija 1919

Slovenske oblasti so že leta 1918 kot del Države SHS nato pa v Kraljevini SHS na slovenskem ozemlju pričele s prevzemanjem oblasti in slovenizacijo upravnega, sodnega in prosvetnega aparata. Ob tem je ustvarila iz slovenskih jeder avstro-ogrskih polkov tudi svojo vojsko, ki je obstajala od 29. oktobra 1918 do 1. februarja 1919, ko je z začetkom delovanja dravske divizijske oblasti prevzel poveljstvo srbski kraljevi general Krsta Smiljanič. Kljub temu so slovenski polki obstajali še do julija obravnavanega leta, ko so bili vključeni v skupno velikosrbsko armado. Že spomladi 1919 so začeli sprejemati v vojsko nekdanje aktivne oficirje, ki so jim vojaki, pa tudi javno mnenje, očitali nemškutarstvo ali vsaj narodno nezavednost.¹⁶³ Junija 1919 so se oficirji in podoficirji slovenskih polkov morali začeti učiti srbščino. S tem, ko so postali

skoraj tretjino zmanjšalo število šol. S podobnimi težavami so se srečevali tudi v drugih delih uprave. Mesta odpuščenih slovenskih uslužbencev so sicer polnili z repatriiranimi kadri, a mest ni bilo dovolj za vse.

Prim. Weber, »Ausgewiesen und stellenlos,« 367, 371, 374–78.

160 »Kaj še iščejo pri nas?,« *Straža*, 31. 3. 1919, 2.

161 PAM, fond Mestna občina Maribor, Aš. 162 – Ovoj Sejni spisi 1925, seja mestnega sveta MOM, 26. maj 1925, 3–5.

162 »Konfinierung von Slowenen in Graz und von Deutschen in Laibach?,« *Deutsche Wacht*, 8. 3. 1919, 1.

163 Janez Švajncer, »Slovenska vojska 1918/1919 in upor julija 1919,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 58, št. 2. (1987): 153–56. Milan Ževart, »Vojaški upor v Mariboru in na Koroškem julija 1919,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 58, št. 2. (1987): 142, 143.

slovenski polki del velikosrbske vojaške organizacije, so se njihovi pripadniki morali odpovedati posebnostim slovenske vojske. Ukinjena je bila slovenska uniformiranost, ki je v veliki meri izenačila oficirje in podoficirje, odvzete pa so jim bile tudi materialne dobrine. V časih slovenske in hrvaške vojske je bila namreč uvedena posebna višja mezda za vojake na bojišču, kar je pomenilo, da so bili vojaki na položajih proti Avstriji in Madžarski bolje plačani kot vojaki v Ljubljani in drugod v zaledju. Ko so julija 1919 enote ob meji po zmagoviti ofenzivi postale del nove velikosrbske vojske, je bila njihova prednost ukinjena.¹⁶⁴

Ukinitev mezd oziroma dnevne plače naj bi bila po pisanju časnikov¹⁶⁵ le kaplja čez rob in povod za upor med vojaki slovenskih polkov v Mariboru in med pripadniki Mariborskega oziroma (od 15. julija) 47. pehotnega polka. V noči na 23. julij 1919 je tako izbruhnil organiziran upor.¹⁶⁶ »Bilo je v torek, dne 22. julija zvečer. Mesto je izgledalo kakor navadno. Na ulicah je šetalo občinstvo. Marsikomu se je dozdevalo nekaj nenavadnega, da je na ulici tako malo prostega vojaštva. Točno 10 minut pred 21. (9.) uro so počili v dragonski vojašnici trije strelji. In takoj nato je začelo pokati v magdalenskem predmestju, kakor da bi trčila dva sovražna polka skupaj. Drdrle so tudi strojnice. Slišal se je tudi 8 pokov ročnih granat. Pobuna se je zanesla tudi v topniško vojašnico.«¹⁶⁷

Začelo se je v konjeniškem polku in se je do večera razširilo na pripadnike topniškega in Tržaškega polka.¹⁶⁸ Upor je zajel približno 1500 vojakov, a je bil še isto noč okoli 3. ure zjutraj zatrt. V spopadu s kraljevini zvestimi enotami je prišlo do streljanja, v katerem je bilo ubitih šest upornikov,¹⁶⁹ več pa ranjenih in aretiranih, nekaj jih je po pričevanju časnikov tudi pobegnilo.¹⁷⁰ Upor je bil ponoči zatrt s strani pripadnikov karlovškega polka in policije. Generala Maistra v tem času ni bilo v Mariboru, a ko se je vrnil je na smrt obsodil glavna organizatorja Karla Toplaka in 21-letnega Adolfa Podkubovška. Upornik Jakob Turk je bil mladoleten in zato obsojen na 10 let ječe.¹⁷¹

Slovenski časniki niso povsem verjeli, da je razlog za upor zgolj v zmanjšanju plač. Zapisali so, da je bil upor politični spodbujen – na eni strani s strani »hujskačev in razširjevalcev boljševizma,« na drugi »naši stari neprijatelji Nemci in nemčurji« ali pa oboji skupaj.¹⁷² Upor je vsekakor pomenil izraz nasprotovanja monarhiji in rastočemu centralizmu nove države ter povojnega socialnega vrenja.

164 Ibid. Hartman, »Prevrat v Mariboru 1918/1919,« 221, 222.

165 »Kje je pravi vzrok mariborskih dogodkov,« *Jugoslavija*, 2. 8. 1919, 2.

166 PAM, fond Mestna občina Maribor, Aš. 138, 8. ovoj, spis 463, Vojaška pobuna dne 22. VII. 1919, 24. julij 1919.

167 »Pobuna mariborskega vojaštva,« *Male novice*, 31. 7. 1919, 1.

168 Matjaž Ravbar, »Maistrova eskadrilja: letalci v Mariboru v letih 1918 in 1919,« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 3 (2015): 528.

169 »Izgredi v Mariboru in Varaždinu,« *Večerni list*, 26. 7. 1919, 1.

170 »Izgredi v Mariboru in Varaždinu,« *Naprej*, 28. 7. 1919, 1.

171 »Pobuna mariborskega vojaštva,« *Male novice*, 31. 7. 1919, 3.

172 »Kje je pravi vzrok mariborskih dogodkov,« *Jugoslavija*, 2. 8. 1919, 2. »Pobuna mariborskega vojaštva,« *Male novice*, 31. 7. 1919, 3.

Iz »Strasse« v »ulico«

Napetosti se v mestu niso pomirile vse do uradne razdelitve meja na Spodnjem Štajerskem 10. septembra s senžermensko pogodbo. Slovenizacija mesta pa je potekala počasneje, kot so pričakovale nove mestne oblasti. Kljub prizadevanjem vladnega komisarja Vilka Pfeiferja je v Mariboru živelo še veliko nemškega prebivalstva, vseh nemških uradnikov pa ni bilo mogoče zamenjati čez noč, saj usposobljenega slovenskega kadra ni bilo na voljo. Mestne oblasti v kratkem času tudi niso bile sposobne zamenjati vse dokumentacije, ki je bila natisnjena v nemškem in slovenskem jeziku.

Prav tako je mesto dajalo še vedno nemški vtis z nemško poimenovanimi ulicami, trgi, imeni trgovin in gostiln ipd. »Mi smo danes v jugoslovanskem mestu in tukaj nam res ni potreba več nemškega napisa«,¹⁷³ so opozarjali tudi v časniku *Mariborski delavec* januarja 1919.

V Mariboru je bila v Avstro-Ogrski veletrgovina večinoma v nemških rokah, nastanek nove države pa je za seboj potegnil tudi gospodarsko osamosvojitvev. Konec leta 1918 je Narodna vlada SHS sprejela novo odredbo in z njo postavila pod državno nadzorstvo vsa podjetja na svojem območju, katerih dohodki so odtekali v tujino, in vsa podjetja, za katera so domnevali, da se hočejo izogniti obdavčitvi na našem ozemlju. Posledica tega so bila nova predstavništva trgovinskih, industrijskih in državnih družb (če so imele svoj sedež v tujini) na Slovenskem in konkretno na ozemlju vlade SHS v Ljubljani (če so obratovale izključno na slovenskem ozemlju). Drugi, strožji ukrep je pomenila odredba ministrstva za trgovino in industrijo iz aprila 1919, s katero se je popisalo, sekvestriralo in likvidiralo vse premoženje, ki je pripadalo posameznikom, družbam ter podjetjem tujih držav.¹⁷⁴

S političnimi spremembami so gospodarske vezi mesta s središči nekdanje države bile prekinjene in v novi državi je predvojna trgovinska dejavnost pričela prepuščati vodilno mesto industriji. K temu so veliko pripomogle tudi elektrifikacija mesta,¹⁷⁵ lega ob Južni železnici ter državni meji in cenena delovna sila.¹⁷⁶

2. junija 1919 je potekala prva seja mestnega sosveta, ki ga je vodil Pfeifer, vanj pa so bili imenovani Franjo Rosina, Anton Turk, Josip Leskovar, Anton Jerovšek, Ferdo Leskovar, Leopold Barka, Ferdinand Vincetič, Franc Jarh in Vilko Weixl. Vilko Pfeifer je vse prosil za sodelovanje v dobrobit mesta in prebivalstva. Mestni svetniki so sprejemali proračun za tekoče leto, reševali stanovanjsko stisko, upravljali z občinskimi davki, določali cene za živila. Na prvi seji mestnega sosveta so spregovorili tudi o slovenskih uličnih zapisih v Mariboru. Določili so desetčlanski odbor, ki naj bi priskrbel

173 »Danes ponoči,« *Mariborski delavec*, 20. 1. 1919, 2.

174 Več o tem Marija Počivavšek, »Vloga Maribora v slovenski trgovini pred drugo svetovno vojno,« v: *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 19. in 20. stoletju*, ur. Željko Oset, Aleksandra Berberih Slana in Žarko Lazarevič (Maribor: Muzej narodne osvoboditve in Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 289–326.

175 Gregor Novak, »Mariborski župani in pot do uspešne elektrifikacije mesta,« *Acta Histriae* 27, št. 2 (2019): 305, 306.

176 Dragan Potočnik, »Gospodarske razmere v Mariboru med svetovnim vojnama,« v: *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 19. in 20. stoletju*, ur. Željko Oset, Aleksandra Berberih Slana in Žarko Lazarevič (Maribor: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 139–57.

nova ulična imena, pri čemer so morali upoštevati pravilno slovenščino, nova ulična imena pa so morala biti povezana z zgodovino Maribora in razvojem mesta.¹⁷⁷ 10. julija 1919 je Vilko Pfeifer objavil tudi javni razglas o predlaganih uličnih imenih, ki jih je predlagal odbor, pri čemer je opozoril, da je obveljal sklep, naj se ulic ne imenuje po še živečih politikih ter da se nagibajo k uveljavljanju že uveljavljenih splošnih imen v slovenščini, npr. Glavni trg, Frajska ulica ipd.¹⁷⁸

Že 1. avgusta 1919 je slovenska občinska uprava na 5. seji mestnega sosveta začela s poimenovanjem ulic in cest (kot ceste so štele le tiste, ki so vodile naravnost iz mesta). Na nemški videz ulic in trgov so časniki stalno opozarjali ter se spraševali, kako bo tak nemški videz vplival tudi na odločitve tujih izvidniških komisij oziroma antante.¹⁷⁹

Nekateri meščani so se na nemške table in napise spravili s silo ter jih uničevali, table so ponoči tudi izginjale s pojasnili, da v »jugoslovanskem mestu ni potrebe za nemške napise.«¹⁸⁰ Mariborski Nemci pa so bili prisiljeni, da so začeli spreminjati napise na svojih trgovinah, hotelih, kavarnah, gostilnah ipd.¹⁸¹ Ob preimenovanju nemških imen v slovenska je nastajalo veliko nesporazumov in napačnega slovenjenja germanizmov in sklanjanja: tako se je namesto čevljar pojavljal napis *čevlar*, *Gostilna pri zelenemu vrtu*, *Nakupovalnica suknjak obleke in ovče volne*, *Trgovina s knjige*, *Dvokolo na brodaj* ipd.¹⁸²

V Mariboru pa je že od leta 1908 delovalo Slovensko trgovsko in obrtno društvo, ki je po prevratu k vključitvi vse bolj pozivalo trgovce, obrtnike in industrijska podjetja v Mariboru. Jeseni v obravnavanem letu je organizacija priredila tudi slovenski trgovski tečaj, na katerem so udeležence poučevali o knjigovodstvu, korespondenci in računstvu, že naslednje leto pa so ustanovili slovensko dvorazredno trgovsko šolo v Mariboru, na od leta 1876 delujoči Gremijalni trgovski nadaljevalni šoli pa so postopoma začeli poučevati v slovenskem učnem jeziku.¹⁸³

Imena ulic in trgov so ostala v domeni novega mestnega vodstva.¹⁸⁴ Na seji

177 PAM, fond Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sosveta mariborske občine v letu 1919, Sejni zapisnik I. seje, 2. junij 1919, 1, 2.

178 »Ulična imena,« *Mariborski delavec*, 10. 7. 1919, 2.

179 »Vprašanje slovenskih napisov,« *Slovenski gospodar*, 24. 4. 1919, 3. »Na magistratu,« *Mariborski delavec*, 27. 4. 1919, 3.

180 »Danes ponoči,« *Mariborski delavec*, 20. 1. 1919, 2.

181 »Vprašanje slovenskih napisov,« *Slovenski gospodar*, 24. 4. 1919, 2. »Da se prav razumemo,« *Mariborski delavec*, 22. 5. 1919, 1.

182 »Slovenski napisi v Mariboru,« *Mariborski delavec*, 29. 6. 1919, 1. »Slovenski napisi,« *Mariborski delavec*, 19. 7. 1919, 3. »Že zopet slovenski napisi,« *Mariborski delavec*, 27. 7. 1919, 2.

183 Počivavšek, »Vloga Maribora v slovenski trgovini pred drugo svetovno vojno,« 308, 309.

184 Izhajajoč iz pregleda preimenovanj ulic je leta 1919 v Mariboru 6 ulic dobilo ime po zgodovinskih dogodkih, 75 uličnih imen označbo po osebah in 79 ulic ime po krajevnih imenih. Slednje je bilo posledica dejstva, da so krajevna imena po navadi označevala smer, v kateri je ulica ležala, in so s tem olajšala orientacijo v mestu. Prav tako ta imena zaradi ideoloških sprememb niso bila podvržena raznim nacionalnim polemikam in se posledično niso tako pogosto spreminjala. Po sprejetju slovenskih uličnih imen je mestna občina naročila nove ulične table, ki so bile enake velikosti in oblike kot nemške, vendar ne iz litine, ampak cinkove pločevine, na kateri sta bila vzbočena številka in napis. Dobava več kot 500 uličnih in 1700 hišnih tablic je potekala zelo počasi, dala pa je sklepati tudi na število hišnih posestnikov in poslopij v mestu. Zadnje hišne tablice so bile dokončane šele januarja 1920, zaradi česar je v mestu prihajalo do številnega negotovanja. – Anton Vončina, »Imena ulic v Mariboru,« *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 6 (1958): 25.

1. avgusta je Vilko Pfeifer imenoval posebno komisijo, ki naj bi odločala o njegovih predlogih za ulice,¹⁸⁵ pri trgovinskih imenih pa so preprosto odločili, da naj se preimenujejo v slovenska do 30. junija 1919.¹⁸⁶ Na V. seji v avgustu pa so ulice in ceste iz Herrengasse, Triestersrasse, Burggasse, Rathausplatz, Bismarckstrasse, Tegetthoffstrasse, Raisergasse, Dom Platz postale Gosposka ulica, Tržaška cesta, Slovenska ulica, Rotovž, Maistrova ulica, Aleksandrova cesta, Cankarjeva ulica, Slomškov trg ipd.¹⁸⁷ Dokončno preimenovanje ulic se je zaključilo 26. novembra 1919, ko je komisija dokončno preimenovala 160 ulic, cest in trgov.¹⁸⁸

Slika 1: Seznam starih in novih poimenovanj cest in ulic v Mariboru v zapisniku V. seje mestnega sosveta

Stara oznaka	Novi oznaka
Bismarckstrasse	Maistrova ulica
an Hauptplatz	Tržaška cesta
Herrengasse	Gosposka ulica
Katharinenstrasse	Slovenska ulica
Herrengasse	Gosposka ulica
Hauptplatz	Tržaška cesta
Herrengasse	Slovenska ulica
Raimundstrasse	Tržaška cesta
Triesterstrasse	Tržaška cesta
Burggasse	Tržaška cesta
Hauptplatz	Tržaška cesta
Katharinenplatz	Tržaška cesta
Tegetthoffstrasse	Aleksandrova cesta
Burggasse	Tržaška cesta
Brandstrasse	Tržaška cesta
Pastorstrasse	Tržaška cesta
Herrengasse	Tržaška cesta
Edue Herrengasse	Tržaška cesta
Raisergasse	Tržaška cesta
Herrengasse	Tržaška cesta
Herrengasse	Tržaška cesta

Vir: PAM, fond Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sosveta 1919, 1. 8. 1919, 26

185 PAM, fond Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sosveta 1919, 1. avgust 1919, 19.

186 »Slovenski napisi v Mariboru,« *Straža*, 30. 5. 1919, 2. Naredbe glede slovenskih napisov v Mariboru, *Slovenski narod*, 3. 6. 1919, 3. Gregor Antoličič, »Dr. Vilko Pfeifer – prvi Slovenec na čelu mariborske občine po prevratu (1919–1920),« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 942.

187 PAM, fond Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sosveta 1919, 1. avgust 1919, 26.

188 Vončina, »Imena ulic v Mariboru,« 50–58.

V Mariboru so v obravnavanem letu začeli ustanavljati tudi mnogotera slovenska društva, kot so šahovski klub, žensko društvo, podružnica slovenskega društva, tudi 1. slovenski športni klub Maribor, sredi leta so pred Italijani pobegli primorski Slovenci ustanovili pevsko društvo Jadran.¹⁸⁹ Tudi v gledališču na Slomškovem trgu se je začelo obdobje slovenskega poklicnega teatra. Prva uprizoritev v Slovenskem narodnem gledališču Maribor, ki pomeni tudi rojstni dan gledališča, je bila 27. septembra 1919, ko so izvedli dramo Josipa Jurčiča »Tugomer« v režiji Hinka Nučiča, prvega upravnika Slovenskega narodnega gledališča Maribor in prvega umetniškega vodje Drame. V obravnavanem letu je bila kulturna podoba Maribora dopolnjena tudi z glasbo, in sicer z osrednjo slovensko glasbeno institucijo v Mariboru, Glasbeno matico, iz vrst slovenskih železničarjev pa so ustanovili tudi Železničarsko glasbeno društvo Drava, ki je združevalo železničarske uradnike in delavce.¹⁹⁰ Razpustili so npr. mariborsko filharmonično društvo (Marburger philharmon. Verein), ker naj bi bil namen tega društva »nasprotovati namenom kraljestva SHS.«¹⁹¹

Pfeifer je nastopil tudi proti ponemčevanju slovenskih priimkov predvsem na –itsch in –egg in zahteval, da se uporablja slovenska pripona –ič in –ek.¹⁹²

Slovenizirati je bilo potrebno tudi izobraževalne ustanove. Pfeifer je predvideval poučevanje v slovenščini, odpuščanje nemških učiteljev, temu v nasprotju zaposlovanje slovenskih iz celotnega slovenskega območja in ustanavljanje novih, slovenskih šol. Predvideval je torej popolno reorganizacijo šol, ki naj bi predstavljale temelj za razvoj naroda, v pouk naj bi vključili tudi državljansko vzgojo, kar so pozdravili tudi slovenski časniki.¹⁹³

Slovenizacija šolstva je močno vplivala tudi na kulturni razvoj Slovencev v mestu. Ob koncu leta 1918 in v začetku 1919 se je s prevzemanjem šol ukvarjal Narodni svet. Novembra 1918 je Narodna vlada SHS izdala odlok, da morajo slovenski otroci obiskovati slovenske šole, le v krajih, kjer bilo nad 40 nemških otrok, so ostale nemške šole. Nemška realka je na primer v Mariboru ostala vse do leta 1924/1925. V začetku obravnavanega leta so Slovenci prevzeli nemško vinarsko in sadjarsko šolo. Ob prevratu so v Mariboru delovale tudi štiri deške in štiri dekliške osnovne šole ter deška in dve dekliški meščanski šoli. V začetku decembra 1919 so v Mariboru ustanovili tudi popolno slovensko gimnazijo.¹⁹⁴ Konec januarja 1919 je Srečko Lajnšič odpustil nemške člane okrajnega šolskega sveta in vanj imenoval prof. Ivana Vrežeta, Frana Žebota, ter odvetnike dr. Josipa Leskovarja, dr. Frana Rosino in dr. Karla Kodermana.¹⁹⁵ Aprila 1919 so šole zakonsko prevzeli slovenski učitelji.¹⁹⁶ Od prejšnjih je ostalo le malo

189 Hartman, »Prevrat v Mariboru 1918/1919,« 219.

190 Dragan Potočnik, »Kulturni utrip v Mariboru med svetovnima vojnama,« *Edinost in dialog* 73 (2018): 70.

191 PAM, fond Mestna občina Maribor, 19. ovoj, Predsedstveni spisi l. 1919, rez. št. 498/7, 1.

192 Antoličič, »Dr. Vilko Pfeifer, vladni komisar za Maribor v letih 1919–1920,« 256.

193 *Straža* je na primer posebej poudarjala pomen vzgoje za razvoj jugoslovanske državne zavesti. – »Naše šolstvo v Mariboru,« *Straža*, 11. 7. 1919, 1, 2.

194 Lojze Penič, »Konec avstrijske oblasti v Mariboru 1918–1919,« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1–2 (1979): 388, 389.

195 »Okrajni šolski svet v Mariboru – slovenski,« *Mariborski delavec*, 25. 1. 1919, 2.

196 Vladimir Bračič, »Razvoj šolstva in drugih izobraževalnih dejavnosti v Mariboru,« v: *Maribor skozi stoletja. Razprave I*, ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec (Maribor: Obzorja, 1991): 596–98.

učiteljev, ki se pred tem niso narodnostno izpostavljali. Njihov primki so pravzaprav kazali njihovo narodnostno poreklo, in sicer Kreinz, Lucheschitz, Klementsčitsch idr.¹⁹⁷ Slovenščina je bila kot učni jezik uvedena na vseh utrakvističnih srednjih šolah in učiteljiščih. Nemška manjšina je smela svoje lastne oddelke oblikovati le, če je dokazala, da je bilo v razredu vsaj 40 otrok nemške narodnosti.¹⁹⁸

Izzivi v preskrbi

Ob spreminjanju videza nemškega mesta v jugoslovanskega pa je imel mestni komisar Vilko Pfeifer še precej drugih načrtov. Vedel je, da je velika težava v mestu pomanjkanje hrane,¹⁹⁹ zato je želel čimprej začeti z izgradnjo tržnice, ki bi se nahajala na Glavnem trgu. Že v januarju so začeli z gradnjo po vzoru tržnic z Dunaja, obratovati pa je začela 28. januarja 1919.²⁰⁰ Pfeifer je hkrati ob pomoči nekaterih mariborskih obrtnikov določena živila poskušal prodajati tudi v Avstrijo in z izkupičkom kupiti nujno potrebne moko, mast, sladkor in mleko, iz Hrvaške in Slavonije pa še govedino in svinjino. Kljub njegovemu trudu je mesto v obravnavanem letu še vedno pestilo pomanjkanje, nad mestnega komisarja pa so leteli očitki, da glede prehrane ni storil popolnoma ničesar.²⁰¹

Stanovanjska stiska

Težavo je po prevratu predstavljala tudi stanovanjska stiska. Ne le, da so bila obstoječa stanovanja zanemarjena, zaradi česar je prihajalo do strahu pred nalezljivimi boleznimi, stanovanj je bilo hkrati tudi veliko premalo. S strani Narodne vlade v Ljubljani je bil Maribor ob mestnemu magistratu prideljen stanovanjski sosvet, v katerega so imenovali dr. Antona Jerovška, dr. Frana Lipolda in Frana Pajtlerja.²⁰² Naloga stanovanjskega sosveta je bila preverjati informacije o morebitnih praznih stanovanjih ali »nezadostno rabljenih«²⁰³ stanovanjih, ki so jih občani morali prijaviti, občina pa jih je lahko zasegla in podelila tistim, ki so jih potrebovali.²⁰³ O stanovanjski krizi je bilo govora že na prvi seji mestnega sosveta 2. junija 1919. Temo je začel sosvetnik Franc Jarh, ki je opozoril, da nekateri nemški uradniki še zmeraj posedujejo prazna stanovanja, medtem ko je veliko družin, ki so s Primorske pribežale v Maribor morale svoj dom poiskati celo v železniških vozovih. Vilko Pfeifer mu je odgovoril, da je s stanovanjsko

197 Anton Vončina, »Maribor v letih 1918–1919,« *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 4, št. 2 (1956): 98.

198 Dragan Potočnik, »Kulturni utrip v Mariboru med svetovnima vojnama,« *Edinost in dialog* 73 (2018): 64.

199 »Za napredek mesta Maribor,« *Male novice*, 9. 1. 1919, 1.

200 »Errichtung einer Markthalle,« *Marburger Zeitung*, 10. 1. 1919, 3. »Maribor,« *Straža*, 7. 2. 1919, 3. »Mestna tržnica,« *Slovenski gospodar*, 16. 1. 1919, 3.

201 Antoličič, »Dr. Vilko Pfeifer, vladni komisar za Maribor 1919–1920,« 258.

202 »Naredba poverjeništvu za socialno skrbstvo,« *Uradni list deželne vlade za slovenijo*, 1. 2. 1919, 120.

203 »Stanovanjske težave,« *Slovenski gospodar*, 16. 1. 1919, 3. »Stanovanjska beda,« *Slovenec*, 24. 1. 1919, 7. »Pomanjkanje stanovanj,« *Mariborski delavec*, 14. 1. 1919, 1, 2.

stisko seznanjen in bo poskrbel, da bo na voljo dovolj stanovanj.²⁰⁴ Vendar konkretnih ukrepov niso sprejeli, stanovanjska kriza pa je iz dneva v dan naraščala²⁰⁵ in dosegla vrh v času velike gospodarske krize.²⁰⁶ Stanovanjska problematika je predstavljala težavo tako tudi pri drugih županovanjih praktično vse do druge svetovne vojne.²⁰⁷

Gospodarske razmere

V okviru gospodarskih težav, ki so bile posledica prve svetovne vojne, je bila tudi oskrba s premogom, ki je zagotavljal delovanje mariborske plinarne, grožnja pa je predstavljala tudi mestnemu vodovodu. Vilko Pfeifer je težavi s preskrbo premoga posvečal veliko pozornosti in mestu tudi poskušal priskrbeti dobavo. Problem je predstavljala Nemška Avstrija, ki je pogosto preprečila izvoz premoga preko meje. Pfeifer je to poskušal reševati tako, da je v tujino poslal državnega tajnika, ki je odpotoval na mesto zaplenjenih vagonov, ali pa je premog poskušal dobiti s strani Okrajnega glavarstva.²⁰⁸ Vendar pa je bila prav zaradi zaplomb in neprehodnosti čez mejo dobava neredna, kar je imelo precejšen vpliv na razsvetljavo ulic, delovanje plinarne, ki je bila začasno ustavljena, tako da so morali uporabo električnega toka dnevno omejevati. Slednje pa je posledično povzročilo še kopico novih težav, kot je delovanje tiskarne, mestnega kopališča, stavnih strojev ipd.²⁰⁹ Tako so v *Malih novicah* npr. ob ponovni dobavi premoga zapisali: »Da ima Maribor po dolgem času zopet luč, gre zasluga za blagor prebivalstva neumorno delujočemu vladnemu komisarju dr. Pfeiferju. Tudi naše liste bodo odslej lahko zopet stavili na stroj.«²¹⁰

Za reševanje težave s pomanjkanjem drobiža v mestu je Vilko Pfeifer predlagal izdajo vrednostnic. Pomanjkanje drobiža je močno prizadelo industrijski in trgovski promet, nekatere tovarne so svoje delavce morale izplačevati »tudi po listkih, kar povzroča med delavci precej nejevolje.«²¹¹ 30. avgusta so na seji občinskega sosveta po vzoru Zagreba sklenili izdati vrednostnice za 1 milijon kron v 20 in 10 vinarjih. Po načrtu Poverjeništvu deželne vlade za finance v Ljubljani je lahko vrednostnice izdajala le mestna blagajna po mestnem blagajniku, ki je moral s temi vrednostnicami postopati kot s katerimkoli drugim denarjem ter voditi dnevnik o izdanih in vnovčenih

204 PAM, fond Mestna občina Maribor, Zapisniki sej mestnega sosveta mariborske mestne občine v letu 1919, Sejni zapisnik I. seje, 2. junij 1919, 3, 4.

205 »Stanovanjska beda,« *Male novice*, 20. 9. 1919, 3.

206 David Hazemali, Mateja Matjašič Friš, Ana Šela in Majda Schmidt Krajnc, »Med priložnostmi in pomanjkanjem: Maribor v času prvega županskega mandata dr. Alojzija Juvana, 1928–1931,« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 175.

207 Darko Friš in Nina Gostenčnik. »Dr. Alojzij Juvan, predsednik mestne občine Maribor v letih 1935–1941,« v: *Mariborski župani 1850–1941. Snovalci sodobnega mesta ob Dravi*, ur. Darko Friš, Mateja Matjašič Friš in Aleš Maver (Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru, 2018), 455, 456.

208 Antoličič, »Dr. Vilko Pfeifer, vladni komisar za Maribor v letih 1919–1920,« 258, 259.

209 »V Mariboru vlada,« *Straža*, 10. 2. 1919, št. 11, 3. »Da je Maribor brez plina,« *Mariborski delavec*, 19. 2. 1919, 2. »Zopet imamo plin,« *Mariborski delavec*, 9. 4. 1919, 2. »Mestna plinarina,« *Mariborski delavec*, 29. 5. 1919, 3. »Razglas,« *Mariborski delavec*, 27. 3. 1919, 4. »Dnevne vesti: Mestna plinarina v Mariboru,« *Naprej*, 29. 11. 1919, 1.

210 »Maribor dobi luč!« *Male novice*, 4. 3. 1919, 1.

211 PAM, fond Mestna občina Maribor, Ovoj 9, Izdaja vrednostnic 1919, »Mesto Maribora izdaja vrednostnice po 10 in 20 vinarjev,« 13. september 1919, 1.

vrednostnicah. Vse vrednostnice so morale imeti tudi posebno, za ta namen ustvarjeno štampiljko.²¹² Nov »drobiž« ali »Pfeifergeld« je bil izdan konec decembra 1919. Kritje zanj je zagotovila Mestna občina, zato je bilo tudi opozorjeno, da je veljavnost omejena le na okolico Mestne občine Maribor in bo trajala le do 30. junija 1920, a se je ta rok na pobudo Magistrata podaljšal na december tega leta in kasneje do konca junija 1921, ko sta se na vrh mestne uprave že povzpela vladni komisar Ivan Poljanec (januar 1921–julij 1921) in nov mariborski župan Viktor Grčar (formalno od 25. julija 1921 naprej).²¹³

Namesto zaključka

Že 2. januarja je mariborska mestna uprava prešla v slovenske roke, kar je povzročilo v mestu precej nemira pri nemškem delu prebivalstva, za katerega se je dolga doba vladavine končala. Menjava mestnega komisariata, nacionalna vrenja, vojaški upor, slovenizacija mesta in novosti na področju gospodarstva so novemu vladnemu komisarju za Maribor, dr. Vilku Pfeiferju, povzročili precej dela in temeljnih odločitev za prihodnost mesta. Svoje delo je novi mariborski komisar opravljal zavzeto, trudil se je iskati trajne, a hitre rešitve za razmere, ki jih je povzročila prva svetovna vojna. V prvi vrsti se je ukvarjal s slovenizacijo in pri tem imel precej težav, saj se napetosti v mestu niso pomirile vse do uradne razdelitve meja na tedanjem Spodnjem Štajerskem 10. septembra s saintgermainsko pogodbo, ko je bilo področje Spodnje Štajerske, za katerega se je potegovala Kraljevina SHS, končno priznано kot del države južnih Slovanov. V slovenskem časopisju je bil Pfeifer deležen tako hvale kot tudi očitkov, a dejstvo je, da je mesto dobilo slovenska ulična imena, slovenska imena kavarn, tiskarn, prodajaln, slovenizirali so se uradi in šole. A prva svetovna vojna je pustila posledice, ki so zahtevale posebne kompetence. Mariborčani so se soočali s stanovanjsko stisko in s tem z neustrezno higieno, težavami s preskrbo hrane, neredno oskrbo s premogom ipd. Tako stanje je vsekakor vplivalo na moralno stanje občanov. Konec julija se je zgodil še vojaški upor, ki je bil posledica nezadostne opreme, obleke in obutve, ter zmanjšanje plače, čeprav so mnogi časniki poudarjali, da je razlog »prišel od zunaj« in da je bil upor politično spodbujen.

Vse te težave ob dodatnih političnih pritiskih so pripeljale do hitrega zaključka Pfeiferjevega komisariata.

212 PAM, fond Mestna občina Maribor, Ovoj 9, Izdaja vrednostnic 1919, Poverjenik ministrstva financ za Slovenijo in Istro v Ljubljani, »Tamuraadni razpis št. 5871/pr izdaja vrednostnic mesta Maribor,« 20. september 191, 1. PAM, fond Mestna občina Maribor, Ovoj 9, Izdaja vrednostnic 1919, Mestni komisar, »Tamuraadni razpis št. 5871/pr izdaja vrednostnic mesta Maribor, Maribor, 24. september 1919, 1, 2.

213 Dragan Potočnik, »Vladni Komisar Ivan Poljanec (1921),« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 949. Dragan Potočnik, »Mariborski župan Viktor Grčar (1921–1924),« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 961. »Ausgabe von Stadtgeld,« *Marburger Zeitung*, 18. 12. 1919, 2. »Unser städtisches Kleingeld,« *Marburger Zeitung*, 1. 7. 1920, 3. »Das Papiergeld des Stadtgemeinde gültig!,« *Marburger Zeitung*, 21. 1. 1920, 2. »Das städtisches Kleingeld bis 31. Dezember gültig,« *Marburger Zeitung*, 11. 7. 1920, 3.

Kljub prizadevanjem Vilka Pfeiferja za slovenizacijo oziroma brisanju nemških sledi²¹⁴ in nasploh izboljšanje mesta na področjih javne uprave, šolstva, kulture, društvenega življenja in gospodarstva se je njegov mandat že v začetku naslednjega leta zaključil, nadomestila pa sta ga najprej začasno Milan Mlakar, nato pa je kot novi vladni komisar nastopil pravnik in politik Josip Leskovar, ki se je novim izzivom naproti podal v letu 1920.²¹⁵

Viri in literatura

Arhivski viri

- PAM – Pokrajinski arhiv Maribor:
 - PAM, fond Mestna občina Maribor, *Sejni spisi, Zapisnik prevzema občinske uprave*.
 - PAM, fond Mestna občina Maribor, *Zapisniki sej mestnega sosveta 1919*.
 - PAM, fond Mestna občina Maribor, *Zbirka prevratni dogodki na Slovenskem Štajerskem (1887–1920)*.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 60, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Predsedstvo.
 - SI AS 1193, Lojze Ude.

Časopisje

- *Deutsche Wacht*, 1919.
- *Die Neue Zeitung*, 1919.
- *Grazer Tagblatt*, 1919.
- *Jugoslavija*, 1919.
- *Male novice*, 1919.
- *Marburger Zeitung*, 1919.
- *Pester Lloyd*, 1919.
- *Reichspost*, 1919.
- *Slovenec*, 1919.
- *Slovenski gospodar*, 1919.
- *Slovenski narod*, 1919.
- *Straža*, 1919.
- *Učiteljski tovariš*, 1919.
- *Večerni list*, 1919.
- *Wiener Allgemeine Zeitung*, 1919.

Literatura

- Antoličič, Gregor. »Dr. Vilko Pfeifer – prvi Slovenec na čelu mariborske občine po prevratu (1919–1920).« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 929–47.

214 Boštjan Zajšek, *Biti Nemec pomeni biti Luteran* (Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru, 2010), 58.

215 Darko Friš, »Dr. Josip Leskovar, vladni komisar za Maribor leta 1920,« v: *Mariborski župani 1850–1941. Snovalci sodobnega mesta ob Dravi*, ur. Darko Friš, Mateja Matjašič Friš in Aleš Maver (Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2018): 254, 255.

- Antoličič, Gregor. »Dr. Vilko Pfeifer, vladni komisar za Maribor v letih 1919–1920.« V: *Mariborski župani 1850–1941. Snovalci sodobnega mesta ob Dravi*, ur. Darko Friš, Mateja Matjašič Friš in Aleš Maver, 240–68. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2018.
- Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
- Baš, Franjo. *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*. Maribor: Documenta et studia historiae recentioris, 1989.
- Beer, Siegfried in Eduard G. Staudinger. »Grenzziehung per Analogie. Die Miles-Mission in der Steiermark im Jänner 1919. Eine Dokumentation.« V: *Als Mitteleuropa zerbrach. Zu den Folgen des Umbruchs in Österreich und Jugoslawien nach dem Ersten Weltkrieg*, ur. Stefan Karner in Gerald Schöpfer, 133–52. Graz: Leykam, 1990.
- Berberih-Slana, Aleksandra. »Uprava v Mariboru 1919–1929. Mestna občina.« *Studia Historica Slovenica* 6, št. 2–3 (2006): 421–44.
- Bister, Feliks. *Majestät, es ist zu spät. Anton Korošec und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918* (Dunaj: Böhlau, 1995).
- Bister, Feliks. »Delovanje dr. Antona Korošca od Majniške deklaracije do 1. 12. 1918.« *Zgodovinski časopis*, št. 1 (1990): 73–90.
- Bračič, Vladimir. »Razvoj šolstva in drugih izobraževalnih dejavnosti v Mariboru.« V: *Maribor skozi stoletja. Razprave I*, ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec, 596–98. Maribor: Obzorja, 1991.
- Čuček, Filip. *Svoji k svojim: na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Dolenc, Ervin. »Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji.« V: *Slovensko- avstrijski odnosi v 20. stoletju/ Slowenische – österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, ur. Dušan Nečak. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.
- Friš, Darko. »Dr. Josip Leskovar, vladni komisar za Maribor leta 1920.« V: *Mariborski župani 1850–1941. Snovalci sodobnega mesta ob Dravi*, ur. Darko Friš, Mateja Matjašič Friš in Aleš Maver, 270–95. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2018.
- Friš, Darko in Nina Gostenčnik. »Dr. Alojzij Juvan, predsednik mestne občine Maribor v letih 1935–1941.« V: *Mariborski župani 1850–1941. Snovalci sodobnega mesta ob Dravi*, ur. Darko Friš, Mateja Matjašič Friš in Aleš Maver, 444–69. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2018.
- Hartman, Bruno. »Prevrat v Mariboru 1918/1919.« *Studia Historica Slovenica* 2, št. 1 (2002): 179–227.
- Hazemali, David, Mateja Matjašič Friš, Ana Šela in Majda Schmidt Krajnc. »Med priložnostmi in pomanjkanjem: Maribor v času prvega županskega mandata dr. Alojzija Juvana, 1928–1931.« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 159–80.
- Jenuš, Gregor. »Dr. Johann Schmiderer mariborski župan v letih 1902–1919.« V: *Mariborski župani 1850–1941. Snovalci sodobnega mesta ob Dravi: Mariborski župani 1850–1941*, ur. Darko Friš, Mateja Matjašič Friš in Aleš Maver. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru, 2018.
- Jenuš, Gregor. »General Rudolf Maister in izgubljene priložnosti Slovencev po veliki vojni.« Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2018, [Elektronski vir: http://arhiv.arhiv-spletisc.gov.si/si/delovna_podrocja/razstavna_dejavnost/arhivalija_meseca_november_2018/index.html#c17946].
- Jenuš, Gregor. »Krvavi ponedeljek v Mariboru ob obisku ameriške teritorialne komisije 27. januarja 1919?: (1. del).« *SLO: časi, kraji, ljudje: slovenski zgodovinski magazin*, št. 26 (2020): 48–51.
- Jenuš, Gregor. »Krvavi ponedeljek v Mariboru ob obisku ameriške teritorialne komisije 27. januarja 1919: (2. del).« *SLO: časi, kraji, ljudje: slovenski zgodovinski magazin*, št. 26 (2020): 46–51.
- Jenuš, Gregor. »'Es gibt einen Meister über alle irdische Maister' Avstrijski odzivi na Maistrov prevzem oblasti v Mariboru in na Spodnjem Štajerskem v letih 1918–1919.« *Arhivi* 36, št. 2 (2013): 221–36.

- Jenuš, Gregor. »Odzivi nemške etnične skupine na Slovenskem na razpad Avstro-Ogrske monarhije ter njena integracija v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.« V: *Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*, ur. Bojan Balkovec, 299–315. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009.
- Jenuš, Gregor. *Ko je Maribor postal slovenski. Iz zgodovine nemško-slovenskih odnosov v Mariboru od konca 19. stoletja in v prevratni dobi*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru, 2011.
- Jenuš, Gregor. »Mariborski Nemci v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.« Doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, 2011.
- Jenuš, Gregor. »'Ljubi Bog, kako varovati, česar ni; saj vendar pri vseh koncih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!' Johan Schmiderer – zadnji mariborski župan avstrijske dobe.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 901–27.
- Jenuš, Gregor. »Slovenci in velika vojna (1914–1918). Slovenska razdvojenost med zvestobo cesarju in željo po narodni avtonomiji.« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 2 (2015): 301–20.
- Jenuš, Gregor. »Iskanje identitete – mariborsko politično življenje med obema vojnama.« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2–3 (2014): 395–416.
- Karner, Stefan. »Die untersteirische Frage 1918/19.« *Die Kärntner Landsmannschaft*, Zvezek 9–10 (2000): 56–63.
- Maister, Rudolf. »Prevzem mestne uprave v Mariboru dne 2. januarja.« *Kronika slovenskih mest* 1, št. 1 (1934): 227–31.
- Novak, Gregor. »Mariborski župani in pot do uspešne elektrifikacije mesta.« *Acta Histriae* 27, št. 2 (2019): 297–314.
- Penič, Lojze. »Konec avstrijske oblasti v Mariboru 1918–1919.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 15, št. 1–2 (1979): 384–90.
- Perovšek, Jurij. »Narodni svet in slovenska samoodločba leta 1918.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 333–67.
- Perovšek, Jurij. »Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 in njen narodno-zgodovinski pomen.« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 369–98.
- Počivavšek, Marija. »Vloga Maribora v slovenski trgovini pred drugo svetovno vojno.« V: *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 19. in 20. stoletju*, ur. Željko Oset, Aleksandra Berberih Slana in Žarko Lazarevič, 289–326. Maribor: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Potočnik, Dragan. »Gospodarske razmere v Mariboru med svetovnima vojnama.« V: *Mesto in gospodarstvo: Mariborsko gospodarstvo v 19. in 20. stoletju*, ur. Željko Oset, Aleksandra Berberih Slana in Žarko Lazarevič, 139–57. Maribor: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Potočnik, Dragan. »Vladni Komisar Ivan Poljanec (1921).« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 949–60.
- Potočnik, Dragan. »Mariborski župan Viktor Grčar (1921–1924).« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 961–88.
- Potočnik, Dragan. »Kulturni utrip v Mariboru med svetovnima vojnama.« *Edinost in dialog* 73 (2018): 61–78.
- Rahten, Andrej. *Po razpadu skupne države: slovensko-avstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita*. Celje: Celjska Mohorjeva družba; Društvo Mohorjeva družba; Celovec: Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2020.
- Rahten, Andrej. »'Šampanjec in Gradcu in nemške demivierges' – ocena delovanja podpolkovnika Shermana Milesa na Štajerskem leta 1919.« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 3 (2019): 781–813.
- Ratej, Mateja. »Kraji na slovenskem Štajerskem in Maribor v letih 1918–1941.« *Studia Historica Slovenica* 6, št. 2–3 (2006): 445–66.
- Ravbar, Matjaž. »Maistrova eskadrilja: letalci v Mariboru v letih 1918 in 1919.« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 3 (2015): 511–32.
- Ribnikar, Peter. *Sejni zapiski narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželni vlad za Slovenijo 1918–1921: 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

- Senekovič, Ivan. »Sedemindvajseti januar 1919 v Mariboru.« *Kronika slovenskih mest* 3, št. 1 (1936): 110–14.
- Slavič, Matija. »Državni prevrat v mariborski oblasti.« V: *Slovinci v desetletju 1918–1928*, ur. Josip Mal, 215–69. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Stavbar, Vlasta. *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje: slovenska politika v habsburški monarhiji, od volilne reforme do nove države (1906–1918)* (Maribor: Založba Pivec, 2017).
- Švajncer, Janez. »Slovenska vojska 1918/1919 in upor julija 1919.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 58, št. 2 (1987): 152–67.
- Ude, Lojze. »Boj za Maribor in štajersko Podravje leta 1918/19.« *Zgodovinski časopis* 15 (1961): 65–156.
- Vončina, Anton. »Imena ulic v Mariboru.« *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 6, št. 1 (1958): 21–35.
- Vončina, Anton. »Maribor v letih 1918–1919.« *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 4, št. 2 (1956): 94–98.
- Weber, Franz Christian. »Ausgewiesen und stellenlos. Zur Situation der repatriierten Lehreh in der Steiermark 1918–1920.« *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 85 (1994): 357–79.
- Zadavec, Mojca. »Mestna občina Mariborska 1919–1921.« *Diplomsko delo*, Univerza v Mariboru, 2011.
- Zajšek, Boštjan. »‘Raje pa hočemo nemško umreti, kakor laško ali slovansko trohneti’ – mariborski Nemci v letu 1918.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 419–66.
- Zajšek, Boštjan. *Biti Nemec pomeni biti Luteran*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča v Mariboru, 2010.
- Ževart, Milan. »Vojaški upor v Mariboru in na Koroškem julija 1919.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 58, št. 2. (1987): 44–60.

Darko Friš, Gregor Jenuš, Ana Šela

**MARIBOR BETWEEN THE UPHEAVAL AND THE TREATY
OF SAINT-GERMAIN:
FREEDOM AT LAST: MARIBOR BELONGS TO YUGOSLAVIA!**

SUMMARY

The present article focuses on the key events in 1919 in Maribor, which changed the image of this city. Based on the existing relevant scientific literature, archival materials, and German as well as Slovenian newspapers from that period, it presents the time of the transition, when the city started exhibiting its Slovenian rather than German character. The changes began after World War I: as soon as in January, in the very beginning of the year, the last Maribor mayor from the Austrian period Johann Schmiderer was replaced by Vilko Pfeifer, whose activities would mark this city during the entire year under consideration. The Maribor Germans were not ready to come to terms with the replacement. Mass demonstrations – which have gone down in the people’s memory as “Bloody Sunday”, as shots were fired in the Glavni trg square

– followed on 27 January. The demonstrations represented the culmination of post-war national tensions between the Slovenian and the German population. The reason for them can be sought in the presence of the American delimitation commission in Lower Styria, which concluded that Maribor was a Slovenian city. At the Paris Peace Conference in May, the territorial commission then reached a decision that Maribor belongs to Slovenia – even without a plebiscite. Despite the result, 27 January remains known as one of the blackest moments in the history of Lower Styria and the city of Maribor in particular. Government Commissioner Vilko Pfeifer undertook the reorganisation or Slovenisation of the tax and financial departments even before the tragic events in the city, as he wanted to ensure the transparency of the municipality's operations. The foundation of numerous Slovenian societies began in the city, for example the first Slovenian sports club Maribor, the Jadran choral association, and the Drava railroad musical society. With the first performance in the Slovenian National Theatre Maribor, the era of the Slovenian professional theatre began as well. In the first half of the year under consideration, the outward appearance of the city still conveyed a German impression with its German names of streets, squares, shops and taverns, etc. One of the primary tasks of the new city council was, therefore, to replace the German names of streets, squares, shops, hotels, etc., with Slovenian ones.

As Slovenisation progressed, constant tensions and conflicts kept taking place. An example of this also occurred among the soldiers. During the night from 22 to 23 July 1919, an armed resistance of the Slovenian regiments in Maribor broke out among the members of the Maribor or the 47th Infantry Regiment. Judging from the newspaper reports, it was caused by the abolishment of wages or daily salaries. The uprising resulted in six dead as well as several wounded and later arrested insurgents. The rebellion was undoubtedly an expression of the opposition to the Monarchy, the increasing centralism of the new state, and the post-war social unrest.

Apart from changing the appearance of the city from German to Yugoslav, City Commissioner Vilko Pfeifer had many other plans, related in particular to the restoration of the city and appeasement of its inhabitants after World War I. Thus, he started planning the construction of a market in the Glavni trg square, modelled after the Viennese markets, as early as in January. Furthermore, he increased the supply of the city with the coal that ensured the operation of the Maribor gasworks, proposed that vouchers be released in order to address the issue of the shortage of change in the city, and faced the housing crisis. However, no concrete measures were adopted to address the latter issue, and consequently, the crisis kept increasing from day to day, only to culminate during the Great Depression. Despite Vilko Pfeifer's efforts to ensure the Slovenianisation of the city and overall improvements in the areas of public administration, education, culture, social life, and the economy, Pfeifer's term of office came to an end as early as in the beginning of the following year.

1.01

Andrej Hozjan*

Burno leto Prekmurca Jožefa (Bonaventure) Godine od decembra 1918 do septembra 1919**

IZVLEČEK

Članek je celovita razdelava enega leta življenja in delovanja Jožefa Godine (1898–1986), udeleženca prve svetovne vojne, domoljuba, Maistrovega borca, narodnozavednega aktivista, redovnika, duhovnika ter urednika in publicista. V njem so v dveh krajših poglavjih najprej predstavljeni Godinov rod in neposredni predniki ter obdobje od njegovega rojstva vse do dneva pred božičem 1918. Sledita poudarjeno obsežen prikaz njegovih dni med 24. decembrom 1918 in pobegom iz ujetništva v zgodnjem februarju 1919 ter obdobje od marca do septembra 1919. Godina nedvomno spada med najzaslužnejše Prekmurce, ki so aktivno in vsestransko, tvegajoč tudi lastno življenje, delovali za priključitev pokrajine h Kraljestvu SHS.

Ključne besede: 1918–1919, Jožef Godina, Prekmurje, Dolnja Bistrica, priključitev Prekmurja h Kraljestvu SHS

* Dr., izr. prof., Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor; andrej.hozjan@um.si

** Objava je del raziskovalnega programa *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom*, št. P6–0138 (A). Financira ga Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

THE TUMULTUOUS YEAR OF JOŽEF BONAVENTURA GODINA FROM PREKMURJE BETWEEN DECEMBER 1918 AND SEPTEMBER 1919

The article at hand represents a detailed analysis of a single year in the life and work of Jožef Godina (1898–1986), a survivor of World War I, patriot, Maister's fighter, national activist, monk, priest, editor, and publicist. The two short introductory chapters present Godina's family tree, focusing on his parents as well as his life between his birth and the day before Christmas of 1918. This section is followed by an extensive description of Godina's days between 24 December 1918 and his escape from captivity at the beginning of February 1919 as well as the period between March and September 1919. Godina certainly belongs among the most laudable inhabitants of the Prekmurje region: he strived tirelessly on all fronts and even risked his life to ensure the annexation of this region to the Kingdom of SHS.

Keywords: 1918–1919, Jožef Godina, Prekmurje, Dolnja Bistrica, annexation of Prekmurje to the Kingdom of SHS

Uvod

Pričujoči članek je celovita razdelava sicer nepolnega leta življenja in delovanja Jožefa Godine (1898–1986), udeleženca prve svetovne vojne, domoljuba, Maistrovega borca, narodnega delavca, redovnika, duhovnika ter urednika in publicista.¹ V njem so v dveh krajših poglavjih najprej predstavljeni Godinov rod in neposredni predniki ter obdobje od njegovega rojstva vse do dneva pred božičem 1918. Sledita dve okvirni poglavji v vsebinskem smislu naslova: poudarjeno obsežen prikaz njegovih dni med 24. decembrom 1918 ter pobegom iz ujetništva v zgodnjem februarju 1919, nato pa obdobje od marca do septembra 1919. V tem času je njegovo ime vseskozi in najte-sneje povezano z rojstno pokrajino – Prekmurjem.

Njegova takratna dejavnost, tudi publicistična, spada med najodmevnejše v pokra-jini sploh. Zato bi obsežnejši ali tudi le krajši celovit pregled povojnega dogajanja v

1 Spletno dostopne biografije Jožefa Godine: »Jožef Godina,« *Wikipedia*, https://sl.wikipedia.org/wiki/Jožef_Godina. »Jožef Godina,« *Szlovenszka krajina*, <https://szlovenszkakrajina.wordpress.com/2011/02/10/jozef-godina/>. »Jožef Godina,« *Pomurci.si. Spletni biografski leksikon znanih Pomurk in Pomurcev*, <http://www.pomurci.si/osebe/godina-jozef/765/>. »Jožef Godina (1898–1986), 'prekmurski general Maister',« *Kamra*, <https://www.kamra.si/novice/item/jozef-godina-1898-1986-prekmurski-general-maister.html>. V doslej najboljše-njehi slovenski biografski izdaji Jožef Godina ni omenjen; sta pa omenjena njegova sorodnika, brat Ferdo in nečak Marko. Prim. *Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon, od A do L, od M do Ž* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008), 291. Ne smemo ga zamenjevati s primorskim Slovincem Josipom Godino, živečim v 19. stoletju. Prim. »Godina, Josip (1808–1884),« *Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi204327/>. Godina Josip, Vrdélski, publicist, rojen 20. marca 1808 na Vrdeli pri Trstu, umrl 29. januarja 1884 tudi tam.

Prekmurju brez vsaj omembe njegove vloge nujno tvegal oznako površnosti, nepopolnosti ali celo ideološko pogojenega izključevanja osebnosti glede na njegovo poznejšo idejno usmerjenost in delo. Kot tak je bil deležen sočasnih in poznejših medijskih objav ter poznejših raziskav, spominskih in prigodniških zapisov, skratka velikokrat se je že pojavil in se pojavlja v znanstveni ter strokovni literaturi in publicistiki.² Iz njih se lahko razbere mnogo resničnih in nenamerno zgrešenih elementov pa tudi nekaj neosnovanih in morda celo tendenciozno zlaganih posamičnosti. Članek ima namen opozoriti na vsaj nekaj še nejasnih elementov dogajanj, njegovo vlogo v njih in tudi na omenjene posamičnosti. Zavoljo količine vsebin pa tu ne bo hkratnega pojasnjevanja vseh posamičnih razvojnih in časovno zaporednih stanj ter dogajanj ob koncu vojne in posebej v sami pokrajini.³ Takšnih pregledov je sedaj precej na voljo; o Prekmurju v nekdanji tako imenovani 'prevratni dobi' je pokojni Franc Kuzmič že sestavil priročno bibliografijo.⁴

Glede obdelane in uporabljene literature avtor članka ugotavlja, da je virov o Jožefu Godini v madžarskem jeziku količinsko zelo malo; obstoječi – predvsem takratno madžarsko časopisje, izhajajoče na prostoru Prekmurja v Murski Soboti in Dolnji Lendavi – pa so bili razumljivo izrazito promadžarsko usmerjeni. Nadaljnja ugotovitev pa je o literaturi in virih v hrvaškem jeziku: teh, čeprav so jezikovno dostopnejši kot madžarski, slovenski raziskovalci doslej niso uporabljali ustrezno obstoječi količini in predvsem izpovednosti. Zato je marsikateri element o Jurišičevih akcijah – in povezano s tem o dejavnosti Godine – ostal slovenski javnosti zaenkrat manj znan. Kot doslej zadnji aktivnejši raziskovalec Godinovih dejanj v letih 1918–1919 se je v smislu kritičnega pretresa dosegljivega gradiva izkazal Viktor Vrbnjak. Sam Godina pa je pred več kot pol stoletja zaprosil svojo nečakinjo in po smrti pravno opolnomočenko mag. Karolino Godina, dr. med., spec. dermatovenerologije v pok., zdaj živečo v Celju, naj z zbiranjem objav/gradiva in z objavami njegovih še neobjavljenih besedil poskrbi za resnico o njegovem *curriculumu vitae*, kar je uresničila iz hvaležnosti do

2 Nekaj najnovejših objav: Metka Fujs, »Razstava o življenju in delu Jožefa Godine,« *Stopinje* 33, št. I. (2004): 95, 96. St. M. M. [Stanislav M. Maršič], »Jožef Godina – 110-letnica rojstva 'prekmurskega generala Maistra',« v: *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu 2008* (Celovec: Mohorjeva družba, 2007), 143–45. Branko Žunec, »Pozabljan prvi osvoboditelj Prekmurja: mineva 120 let od rojstva Jožefa Godine (1898–1986),« *Vestnik* [tiskana izd.] 70, 8. 3. 2018, 16, 17. Pisci vseh obširnejših pregledov dogajanja v Prekmurju v obdobju 1918–1919 ali o 'priključitveni dobi' so Godinovo epizodo na Dolnji Bistrici največkrat opisovali v navezi z Jurišičevim vpadom, ponekod tudi obratno. Prim. Natalija Cigut, »Ustanovitev murske republike v luči sočasnega časopisja« (magistrsko delo, Univerza v Mariboru, 2017), o Godini 36, 37. László Göncz, »Prekmurje 1918–1919,« *Zbornik soboškega muzeja* 24 (2017): 177–201, o Godini 188 in 192, 193. Andrej Hozjan, »Telegram olajšanja. Prekmurje 1918–1919,« v: *Prekmurje 100. Posebna priloga Slovenskih novic in Dela*, 10. 8. 2019, 6–10, o Godini 8. Andrej Lažeta, *Povsod pokažimo, da smo Slovenci. Kaj se je v Prekmurju godilo leta 1918 in do poletja 1919?* (Murska Sobotica: samozaložba, 2019), o Godini 48, 49. Darjan Lorenčič, *1919: Rdeče Prekmurje* (Pekel: Založba Volosov hram, 2019), o Godini 58, 59.

3 O najbistvenejših razvojnih potezah v končni fazi vojne na ozemlju Avstro-Ogrske, na Slovenskem ter posebej v Prekmurju od oktobra do decembra 1918 ob v opombi 2 navedenih objavah prim. še najnovejše: Jure Gašparič, »Od odprtja avstrijskega parlamenta leta 1917 do novih držav leta 1918 – o oblikovanju češkoslovaške in jugoslovske države,« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 3 (2018), 827–44. Jurij Perovšek, »Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 in njen narodnozgodovinski pomen,« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 130 in 370, 371.

4 »Bibliografija o prevratni dobi v Prekmurju,« *Pomurski muzej Murska Sobotica*, <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/bibliografije/tematske-bibliografije/prevratna-doba>.

njega. Vse navedbe Karoline Godina, objavljene in tudi neobjavljene – nekaj jih je avtor pridobil ob obisku in pogovoru z njo v mesecih pisanja članka –, bodo razpoznavne z imenom.⁵ Zbrano gradivo svojega strica in gradivo o njem je predala več ustanovam, predvsem Nadškofijskemu arhivu Ljubljana. Več njegovih različnih člankov hranijo na mikrofilmih v NUK; nekaj jih je tudi v zbirki *Studia Slovenica* in prav tako v Pokrajinskem arhivu Maribor; obstaja tudi obsežnejša dokumentacija člankov v več škatlah v Pokrajinski in študijski knjižnici Murska Sobota. Lastno zbirko gradiva o Godini si je ustvaril tudi pokojni V. Vrbnjak.

Na sklep o podrobnejši seznanitvi javnosti z njegovo vlogo v teh dogajanjih so vplivali avtorjev rodbinski izvor iz ene od najbližjih vasi Godinove rojstne Dolnje Bistrice in zato zanimanje zanj, poznavanje najožjega prostora in preteklosti Prekmurja pa tudi priključitvena obletnica v letu 2019.

Rodbina Godina od 17. stoletja do Jožefovih neposrednih prednikov

Priimek Godina je v slovenskem prostoru danes maloštevilen, zato pa po kar nekaj njegovih nosilcih precej znan.⁶ Večstoletno tradicijo obstoja ima tudi na Hrvaškem⁷ in na Madžarskem, npr. na ozemlju sedanje županije Zala v zahodnem delu škofije Veszprém (širok pas severno od Blatnega jezera), za katero so že objavili vse priimke in imena, izpisane iz terezijanskih županijskih (javnih) in cerkvenih popisov prebivalstva v obdobju pred 1777.⁸ Zalska županija je do leta 1919 obsegala tudi prostor dolnjega Prekmurja vse do Mure, tudi vasi Črenšovci in vse tri obmurske Bistrice, ožji okoliš tukaj živeče rodbine Godina.

Zaenkrat najstarejši podatek o obstoju rodbine Godina na ozemlju današnje občine Črenšovci (v nadaljevanju se piše starejša oblika uradnega toponima), hkrati tudi najstarejši o rodbini sploh, je listina grofa Kristofa Baniča Dolnjelendavskega: ta je 18. maja leta 1638 bratom Janezu (Ivanu), Štefanu in Mihaelu Godini prodal mlin v Črenšovcih na potoku Črncu za 200 tolarjev.⁹ Podatek pove, da so bili naštetih tedaj že osebno svobodni kmetje, in ne podložniki Baničev. Najverjetneje so vsi trije živeli v tej vasi, kjer je, po dr. Ivanu Zelku, mož po imenu Štefan Godina dokazljiv v drugi polovici

5 Avtor se iskreno zahvaljuje ge. mag. Karolini Godina, dr. med., spec. dermatovenerologije v pok., za pogovor in predane kopije gradiva in fotografijo (gl. sl. 2) Jožefa Godine iz njenega osebnega arhiva, med drugim tudi v nadaljevanju citiran tridelni dokumentarni film.

6 »Godina, Wikipedia, <https://sl.wikipedia.org/wiki/Godina>. Godina je priimek v Sloveniji, ki ga je po podatkih Statističnega urada Republike Slovenije 1. januarja 2010 uporabljalo 286 oseb in je med vsemi priimki po pogostosti uporabe uvrščen na 1.392. mesto.

7 Prim. »Prezime Godina u modernoj Hrvatskoj,« *Acta Croatica*, <https://actacroatica.com/hr/surname/Godina/>.

8 *Zala megye népességösszefirásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771)*, IV. kötet: *Mutatók*, ur. Ferenc Ördög (Budapest – Zalaegerszeg: MTA Nyelvtudományi Intézet, 1998), 104.

9 *Arhivsko gradivo gospostva Beltinci v rodbinskem arhivu grofov Csáky v Avstrijskem državnem arhivu. Das Archivgut der Herrschaft Beltinci (Bellatincz) in dem Familienarchiv der Grafen Csáky in dem Österreichischen Staatsarchiv. A Beltinci (Belatinci) uradalom levéltári anyagának jegyzéke a Csáky grófok családí levéltárában, az Osztrák Állami Levéltárban*, ur. Andrej Hozjan (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2017), 113.

17. stoletja.¹⁰ Vendar ni nujno, da je to bil prav ta omenjeni Štefan. Matični kraj bivanja rodu torej ni bila vseskozi Dolnja Bistrica, kot bi menili na osnovi poznejših podatkov o nastanitvi v 19. stoletju. Nasprotno, vsi razpoložljivi viri govorijo o njihovem prvotnem bivanju v Črensovcih, kjer so kot gospošćinski uradniki skozi generacije živeli v nadstropni kuriji/dvorcu, v katerem je bil stoletja dolgo tamkajšnji marof – sedež enega od posestnih uradov gospostva Beltinci, in ga najverjetneje že zelo zgodaj dobili v last kot nagrado. Po izumrtju črensovske veje Godin pred koncem 18. stoletja je dvorec ostal prazen; zato so ga čez nekaj let beltinski graščaki grofje Čaki (madž. Csáky) odkupili od dedičev in darovali tamkajšnji novoustanovljeni (1807) župniji sv. Križa za župnišće, ki je svojemu namenu služilo skorajda dvesto let.

Plemiško listino in grb, se pravi nižjeplemiški naziv in status armalista, si je kar več članov družine, oziroma v bistvu vsi živeči iste veje hkrati, pridobilo nekaj let po omenjenem nakupu. Z listino, izdano v Požunu (današnja Bratislava), so ga dobili prav zgoraj omenjeni trije bratje skupaj 13. decembra 1646: očitno najstarejši Štefan Godina, njegova soproga Agata in otroci Peter, Janez in Elizabeta, nato Štefanova brata Mihael in Janez, Janezova soproga Marjeta ter Mihaelovi sinovi Štefan, Franc, Marko in Ambrozij, vsi kot prejemniki zapisani v listini kralja Ferdinanda III.¹¹ Potrditev statusa na skupščini stanov županije Zala in hkraten sprejem med županijsko plemstvo sta se morala zgoditi kar hitro zatem, saj je 'glava' rodbine dobil pomemben javni položaj na županijski ravni.

Le dobro desetletje od poplemenitjenja mlajši je namreč verodostojen podatek, da je že omenjeni plemič Štefan Godina opravljal eno najvišjih pravosodnih funkcij na ozemlju županije Zala. Vsaj v dobi med letoma 1658 in 1677 je bil plemiški sodnik medmurskega okraja (madž. *muraközi járási főszolgabíró*),¹² kamor je tedaj spadalo tudi območje celotnega dolnjega Prekmurja. To je pomenilo izjemno čast in potrditev ugleda te osebe med zalskimi plemiškimi družinami. Kot smo že zapisali, pa je malo verjetna istovetnost prav tega Štefana z omenjenim Štefanom Godino, živečim v Črensovcih tik pred koncem tega stoletja. Bržkone je šlo že za njegovega enakoi-menskega sina. Še dva člana rodu, ugledni plemeniti Janez (Ivan) in pa Ignac Godina, morda Janezov sin, sta od začetka 18. stoletja naprej prav tako opravljala sicer nižjo od omenjene, a še zmeraj kar ugledno funkcijo zapriseženega sodnika prisednika okrajnega županijskega sodišča, vendar v okraju Egerszeg, se pravi v notranjosti županije Zala. Kot tak se Janez Godina (gl. sliko 1) v virih za gospostvo Beltinci omenja že v letu 1701 in je v njih navzoč še leta 1736, medtem ko ga madžarska literatura kot sodnika prisednika v tem okraju označuje med letoma 1716 in 1730; Ignac Godina pa je isto funkcijo opravljal vsaj med letoma 1752 in 1756.¹³

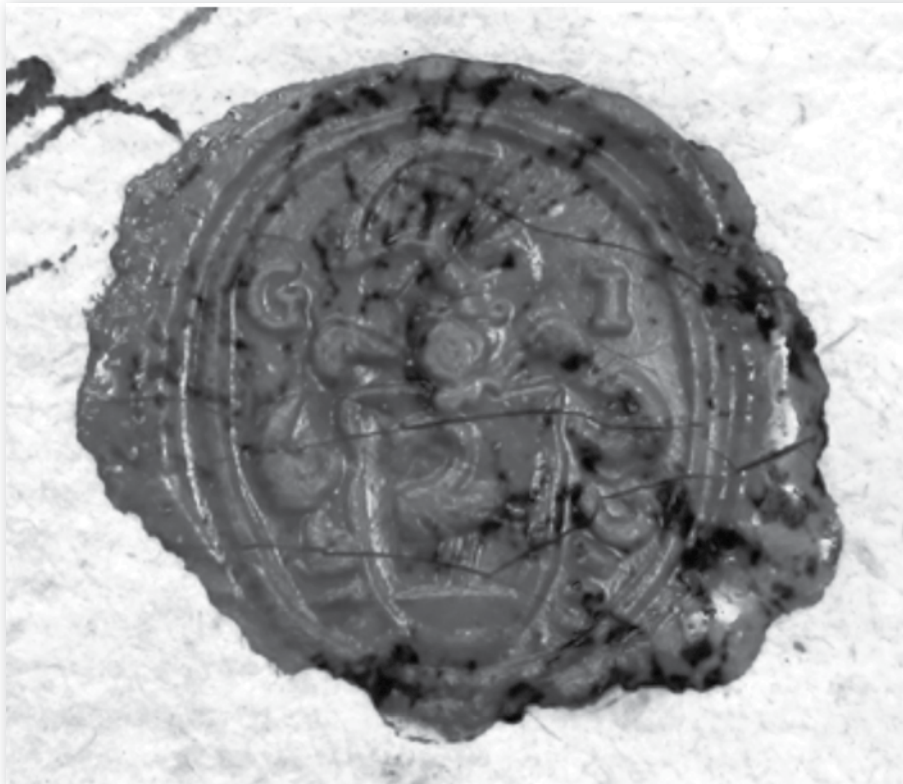
10 Ivan Zelko, »Zgodovina Bistric v Prekmurju,« v: *Sad ljubezni do Boga in domovine*, zbrala Gizela Hozjan (Gornja Bistrica: samozaložba, 1972), 9.

11 »Dok. št. 82,« v: *Források a Muravidék történetéhez, szöveggyűjtemény, I. kötet / Viri za zgodovino Prekmurja, zbirka dokumentov, 1 zv., 849–1848*, ur. Gyula Benczik et al. (Szombathely in Zalaegerszeg: Vas Megyei Levéltár/Arhiv županije Vas, in Zala Megyei Levéltár/Arhiv županije Zala, 2008), 220–23.

12 *Zala megye archontológiája 1138–2000*, ur. András Molnár (Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2000), 269, 413.

13 *Ibidem*: za Janeza Godino 294 in 413, za Ignaca Godino 295 in 413. Za oba prim. še: *Arhivsko gradivo Beltinci*, spis št. 35, 116 in spis št. 190, 166 (za Janeza G.); spisa št. 246/19 in 247/1, 183 (za Ignaca G.). Za doslej najkonkretnější

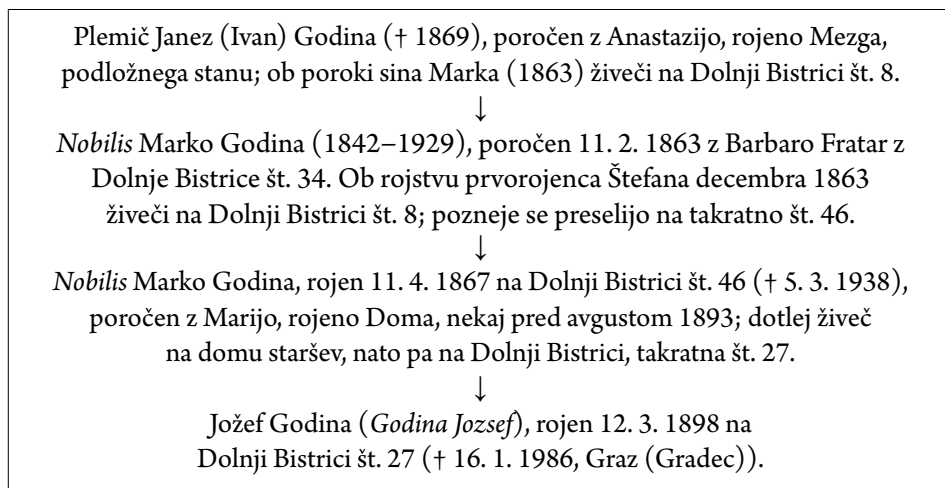
Slika 1: Odtis naprstnega pečatnika županijskega sodnika prisednika Janeza Godine, prva polovica 18. stoletja. V gornjem delu so vidne inicialke G I – Godina Ioannes.
(foto: Gregor Kovač, Maribor)

Gospodu Kovaču, BSc., Maribor, se za posredovanje odtisa pečatnika kot tudi nekaj podatkov o rodbini Godina iskreno zahvaljujem.

Rodbina je tu v Črensovcih in drugod v bližnji okolici, zagotovo pa v Odrancih, imela v lasti več nenastanjenih kmetij – brez podložnih družin, jih obdelovala z najeto delovno silo (dninarji) in tržila pridelke. Očitno je slej ko prej prišlo tudi do preselitve vsaj enega od sinov – ali več – omenjenih Godin v sosednjo Dolnjo Bistrico na tamkaj pridobljeno rodbinsko posest, kjer so se ustalili in zasnovali močno bistriško vejo. Izvirna črensovska rodbinska veja pa je konec 18. stoletja izumrla. Vendar so se pozneje tudi v Črensovce znova naselili posamični člani rodu. Ob omenjenih krajih je predstavnike družine ob koncu 18. in v prvi polovici 19. stoletja mogoče zaslediti še v drugih krajih zalske županije (Domašinec, Keszthely).

.....
sestavek o rodbini Godina in tudi najbistvenejše podatke o Jožefu Godini ter o njegovem sorodniku Ignacu Godini – prav tako duhovniku, prim. Zelko, »Zgodovina Bistric«, 30, 31, kjer pa Zelko člane rodu neustrezno označi kot »svobodnjake (latinsko: nobilis)«.

Preglednica 1: Tri generacije neposrednih prednikov Jožefa Godine¹⁴

Razširjenost in posestno bogastvo rodbine na Dolnji Bistrici v drugi polovici 19. stoletja je mogoče opisati kar z naštetjem vseh hišnih števil v vasi, kjer so Godine takrat živeli. V razpredelnici št. 1 so našteje hiše na prvotnih št. 8, 27 in 46, ki jim je treba dodati še hiše št. 9 in pa 21. V zadnji (št. 21) se je v začetku stoletja rodil *nobilis* Štefan Godina – morda brat Jožefovega pradedca Janeza (Ivana, prvi v preglednici 1), umrlega leta 1869 v Črensovcih; v hiši št. 8 je leta 1866 v starosti 32 let umrl *nobilis* Jožef Godina. Stric 'našega' Jožefa, Janez, pa je konec stoletja z družino še živel v novi hiši v prav takrat nastajajočem novem dolnjebistriškem zaselku *Bednja* (danes Bednjaj). Ime Godina je bilo brez dvoma najuglednejše družinsko ime na Dolnji Bistrici, poznali so jih tudi v sosedstvu. Vendar se nihče ni družbeno povzpел na kakšen vidnejši javnouradniški ali podoben položaj, kar je pomenilo, da svojih sinov niso pošiljali v višje stopnje šol z namenom uradniškega izšolanja. Ostajali so premožnejši kmetovalci. Tako številčna rodbina je z nasledstvom povzročala nenehno drobljenje zemljiške posesti, saj je vsaka veja želela sinovom zagotoviti vsaj kmečko eksistenco.

Tudi njihov plemiški naziv, sicer v maticah prisoten vse do poznega 19. stoletja, je s tem nekoliko izgubljal veljavo. Vendar je bil dejanski razlog izgube njihovega plemiškega statusa drugje, namreč v ženitvi sinov še plemiških staršev z nevestami nižjega stanu. Vsi Jožefovi predniki v preglednici št. 1 so se oženili s hčerkami svobodnih kmetov ali celo podložnikov, se pravi z neplemenitimi (Karolina Godina: izjava Jožefa Godine njej o izgubi statusa zavoljo dedove druge poroke). Ko se je to ponovilo pri dveh generacijah in prišlo kot uradna informacija na sedež županije, je praktično samodejno sledilo ugašenje ali odvzem statusa tisti veji rodu. Očitno se je Jožef dobro zavedal svojega plemiškega porekla, pa tudi tu zapisanega o izgubi statusa.

14 Vsi matični podatki NŠAM, Krstna matična knjiga župnije Črensovci 1808–1849; Krstna matična knjiga župnije Črensovci 1862–1882; Krstna matična knjiga župnije Črensovci 1894–1909; Poročna matična knjiga župnije Črensovci 1808–1882; Mrliška matična knjiga župnije Črensovci 1808–1869.

Jožef Godina od rojstva do predbožičnih dni 1918

Vas Dolnja Bistrica, ena od tamkajšnjih treh istega imena, ki ležijo v zaporedju tik ob Muri med Melinci in Hotizo ter se ločijo s predponami Gornja, Srednja in Dolnja, na območju katerih so ljudje zagotovo živeli že vsaj pred sedemsto leti, je na prelomu stoletja štela okrog 500 prebivalcev.¹⁵ Velika večina je torej poznala očeta in tudi celotno 'ródbino' Godina.

Malo pred koncem 19. stoletja (12. marca 1898) je bil Godina rojen kot tretji izmed desetih otrok Marka in Marije, kot drugi sin za Martinom; med mlajšimi brati je tudi znan partizan ter povojni javni kulturni delavec in pisatelj Ferdo.

Oče Marko Godina, nekdanj madžarski vojak, je v letih Jožefovega odraščanja imel gostilničarsko obrt na Dolnji Bistrici in je tudi zato spadal med takrat najbolj znane Dolnjobistričane. Sina Jožefa je poklicno namenil za nadaljevanje obrti, se pravi za gostilničarja, za kar bi ta nujno moral dokončati vsaj nižjo gimnazijo, s katero bi lahko zaprosil za prenos obrtne pravice z očeta nase. Osnovno šolanje je sprva opravljal v njim najbližji dvorazrednici na Dolnji Bistrici (ustanovljeni 1902), kamor je bil očitno vpisan najpozneje leta 1906.¹⁶ Desetletnega (1908) ga je oče odpeljal – nehote zaveden – v šolo v oddaljeni Resznek (jugovzhodno od Kobilja), kjer pa mu izključno madžarsko govoreče okolje ni ustrezalo. Na tam zastavljeno vprašanje o narodnosti, ali je Hrvat, je odgovoril: »Ne Hrvat, Slovenec.«,¹⁷ kar je bila njegova izpričana opredelitev za slovenstvo. Tam ni hotel ostati. Vrnil se je čez dobrega pol leta in nižje šolanje nadaljeval doma. Nato ga je oče vpisal v prvi razred nemškojezične schulfvereinske šole v Ormožu, kjer se je naučil še nemščine; pravzaprav sta mu ti dve šolski 'gostovanji' še najbolj koristili zaradi znanja jezikov.

Leta 1911 se je vrnil na Dolnjo Bistrico. Za nadaljnje šolanje pa oče »ni imel jasnega načrta«; zato ga je odpeljal v Črensovce k Jožefu Kleklu st., da bi mu ta dal kakšen nasvet. Tako je Jožef spoznal tam živečega legendarnega prekmurskega duhovnika, ki se je tja stalno naselil leto poprej. Prvič ga je sicer videl že leta 1904 na tamkajšnji cerkveni slovesnosti. Prav očitno je – glede na podatke o naraščanju števila – Klekl od svojega prvega prihoda v Črensovce (kaplan 1903–1905; nato vnovič po invalidski upokojitvi zavoljo nenadne hude izčrpanosti od 1910) vse intenzivneje vplival na tamkajšnje starše fantov in deklet v smislu odločanja za duhovniški ali redovni stan. V svojem narodnozavednem prepričanju je očetu svetoval Jožefov odhod v Ljubljano: »Vi ste Slovenec, mati Jožekova je Slovenka. Otroke trbej dati v slovenske šole. Naše slovensko središče je pa v Ljubljani, tam so slovenske šole. Zdaj pošljite Jožeka v Ljubljano.« Obljubil mu je ureditev bivanja in šole, zaradi česar

15 Matija Slavič, »O prekmurski statistiki. Narodnosti v Prekmurju po uradnem madžarskem štetju iz 1890 in 1910,« v: *Naše Prekmurje: zbrane razprave in članki*, ur. Viktor Vrbnjak (Murska Sobota: Pomurska založba 1999), 131.

16 Največ informacij o letih šolanja vsebuje njegov kratki spominski zapis: Jožef Godina, »Trije grobovi (Razmišljanje na grobu Jožefa Klekla),« *Stopinje* 3, št. 1 (1973), 91, 92. Zelko, »Zgodovina Bistric,« 36.

17 Matija Slavič, »Narodnost in osvoboditev Prekmurcev,« v: *Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*, ur. Vilko Novak (Beltinci: Konzorcij, 1935), 54. Ponatis članka v: Matija Slavič, *Naše Prekmurje* (Murska Sobota: Pomurska založba, 1999), 237–64, in v ponatisu zbornika: *Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobojenja*, ur. Vilko Novak (Murska Sobota: Pokrajinska in študijska knjižnica, 2019).

je takoj pisal znamenitemu patru dr. Alojziju Nastranu, »vodji Marijanišča in prof. moralke«. Predvojne dijake iz Prekmurja v Ljubljani se je dalo prešteti na prste ene roke. Oče se je takoj strinjal in s tem v bistvu zapečatil sinovo nadaljnjo usodo.

Od šolskega leta 1911–1912 naprej je Godina tako prebival pri redovnikih lazaristih (CM ali slovenska oznaka MD – Misijonska družba) v njihovem ljubljanskem dijaškem domu. Kako je Klekl prišel v stike z njimi? Znano je, da so celjski lazaristi po letu 1905 začeli organizirati duhovne vaje, na katere so vabili tudi mlade fante in dekleta iz Prekmurja; leta 1907 so v Beltincih izvedli znameniti misijon, ki ga je prihajalo poslušat mlado in staro od blizu in daleč. Rezultat obojega so bili prvi prekmurski gojenci lazaristov pri Sv. Jožefu v Celju in tudi prvi prekmurski dijaki, šolani v Ljubljani ter bivajoči v njihovem domu. Pri tem je očitno imel vlogo sam Klekl, saj je, po besedah Godine, osebno poznal več tamkajšnjih ljudi in imel prijateljske zveze z osebnostmi, kot so bili Gregorij Pečjak, Andrej Kalan in že omenjeni Alojzij Nastran. Jožef, vsaj pet let pred njim Mihael Kühar in še nekateri mladeniči so prišli v Ljubljano kot prvi; prav tam so se spoznali. Drugi so v Ljubljano prišli za le kratek čas, kot na primer Ivan Jerič, ki je jeseni 1912 v Šentvidu preživel teden dni. O teh prekmurskih dijakih in njihovi povezanosti je zapisal: »Glavni nosilci jugoslovanske misli pa so bili bivši dijaki v lazaristovskem dijaškem domu. Mihael Kühar in Mihael Erjavec iz Bratonec, Alojzij Kühar iz Izakovec, Jožko Godina iz Dolnje Bistrice, Viktor Vereš in Jožef Škafar iz Beltinec, Bobovec iz Lipovec. Ta povezava je bila tako tajna, kakor da je sploh ne bi bilo. Nihče je nikjer ni imenoval. Nikdo zanj vedel.«¹⁸ Karolina Godina trdi, da so ustanovili celo Društvo prekmurskih dijakov v Ljubljani, katerega prvi predsednik je bil prav Godina. Vsi naštetni so nato v priključitvenem obdobju dejansko bili med najvidnejšimi prekmurskimi domoljubi.

Več zapisov trdi, da se je Jožef Godina v Tavčarjevi¹⁹ Ljubljani šolal v Zavodu Sv. Stanislava v Šentvidu (poznejših znanih 'škofovih zavodih'),²⁰ vendar to ni res. Ob prihodu je sprva eno leto prebil v ljudski šoli in se naučil obvladovanja jezika za nadaljnje šolanje. Leta 1912 je vstopil v Ljubljani v nižjo gimnazijo; še pred tem pa je tam šel k birmi. Očitno je že imel stalne pisne stike s Kleklom, saj mu je ta v odgovor na njegovo sporočilo o tem obljubil, da bo z veseljem njegov birmanski boter, le da ga bo pri tem nekdo zastopal. Prejel je tudi zanimivo birmansko ime: »Ker je Klekl tudi »Jožef« kot jaz, so mi za birmansko ime dali ime škofa: Bonaventura (Jeglič).« Ohranjena je njegova prošnja predstojniku lazaristov za podaljšanje njegovega dotedanjega bivanja pri njih iz sredine julija 1915, ki priča, da je že takrat razmišljal o nadaljevanju šolanja

18 Ivan Jerič, *Moji spomini* (Murska Sobota: Zavod sv. Miklavža, 2000), 10, 50. Prim. Viktor Vrbnjak, »Prekmurje po prvi svetovni vojni«, *Zbornik soboškega muzeja* št. 9–10 (2007), 83. Že zdravstveno oslabei Vrbnjak je to objavo pripravil na osnovi predavanja z enakim naslovom na prireditvi: *Dan duhovnosti in kulture z Jožefom Godino, Maistrovim borcem, kat. duhovnikom, publicistom in urednikom*, Murska Sobota, 10. 5. 2003, v okviru zasedanja Svetovnega slovenskega kongresa. Nato jo je mag. Karolina Godina poslala v objavo časopisu

19 Jurij Perovšek, »Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921«, *Studia Historica Slovenica* 17, št. 2 (2017): 559–614.

20 O takratnem dijaškem šolanju Jožefa Godine na škofijski gimnaziji v Šentvidu je npr. mogoče sklepati iz zapisa v njegovi biografiji, prim. Lojze Gajšek, *Vredni spomina: rajni sobratje Slovenske province MD: ob 90-letnici province (1919–2009) in 350-letnici smrti sv. Vincencija (1660–2010)* (Ljubljana: Misijonska družba – Slovenska provinca, 2009), 65.

v bogoslovju in o duhovniški službi.²¹ V njej je nadaljevanje izrazil kot svojo željo; prošnjo so ob njem podpisali tudi starši, ki so torej vedeli zanj in ga v tem očitno podpirali. Duhovniški stan se mu je torej že kot srednješolcu zdel realna možnost eksistence. Dokončen sklep o tem – ob uspešni rešitvi iz madžarskega ujetništva – pa je v luči tega dozorel kot pika na i. Za doseg cilja je, seveda s časovnimi presledki, leta 1920 zaključil klasično gimnazijo v Ljubljani, ne pa škofijske. Njegovega imena med maturanti zadnje ni mogoče najti ne v tem letu ne v drugih; najdemo pa lahko istega leta tamkajšnjega maturanta Ivana Jeriča.²²

Vpliv ljubljanske gimnazije je bil v njegovem nadaljnjem življenju vseobsežen. Lahko le ugibamo, v kolikšni meri ga je preobrazil v slovenskega domoljuba, kar bo izkazal že v poznem letu 1918.

Leta 1916, verjetno kmalu po dopolnitvi polnoletnosti, so ga vpoklicali v kraljevo vojsko. Prekmurje je v vojaško-upravnem smislu pripadlo V. korpusnemu poveljstvu s sedežem v Bratislavi.²³ Godina se je sprva boril na vzhodni fronti v Bukovini – v spominu so mu ostale Černovice (ukr. Černivci) – in nato na italijanski fronti,²⁴ na Tirolskem, ter si pridobil nižji častniški čin podporočnika, kar je pomenilo vsaj nekaj izrednih dejanj poguma ali požrtvovalnosti na frontah pa tudi že strateških ali poveljniških sposobnosti. Tam je med drugim srečal predvojnega znanca iz doma lazaristov, Prekmurca Viktorja Vöröša, »dobrega prijatelja«, s katerim bo v stiku tudi v času svoje sombotelske ječe.

Po razpadu fronte se je vrnil živ in zdrav ter sklenil takoj nadaljevati šolanje v Ljubljani. Vendar so razmere v zadnjih tednih vojne najavljale neko dotlej neznano in nesluteno dogajanje. Čeprav daleč od rojstnega kraja, je zagotovo dobival vesti o hitri radikalizaciji splošne situacije od sredine oktobra naprej, tudi v Prekmurju in širši slovenski okolici čez Muro, o zborovanju v Murski Soboti 20. oktobra in predvsem tistem v Ljutomeru 3. novembra, ki je z aktivno udeležbo več sto Prekmurcev izbilo dno dotakratnemu težavnemu življenju dolnjeprekmurskih rojakov.²⁵ Ponekod so šli kar v nebrzdani rop in uničevanje. Zgodnjenovembrska dogajanja predvsem v njemu najbližjih krajih – Črensovcih, Beltincih, Veliki Polani – so mu dala misliti.²⁶ Z ljubljanskim

21 Provincialni arhiv Misijonske družbe (CM) Ljubljana, prošnja datirana: *Sp. Bistrica, dne 14. julija, 1915. – t. 2.*) Iz srca želim postati dober duhovnik Vaše misijonske družbe. /.../ Z odličnim spoštovanjem Vam hvaležni gojenec Jožef Godina. Pridobljeno od dr. Vinka Škafarja, ki se mu tukaj zanj in za druge dragocene informacije o J. G. iskreno zahvaljujem.

22 Prim. spisek: France M. Dolinar, Bernarda Podlipnik in Majda Rozman, »Maturanti škofijske klasične gimnazije 1913–1944,« *Sto let Zavoda sv. Stanislava* (Ljubljana: Družina, 2005), 667, 668, in isto na spletu: »Zavod sv. Stanislava,« *Wikipedia*, https://sl.wikipedia.org/wiki/Zavod_sv._Stanislava. O obeh omenjenih kot maturantih prim še: »Prekmurski srednješolci,« *Stráža*, 21. 7. 1920, 2.

23 David Hazemali, »The Battle of Galicia: The Disintegration of the Austro-Hungarian Land Forces on the Eastern Front in the First World War, With Special Emphasis on the Role of the Graz's III Corps and Slovenian Soldiers,« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 1 (2017), 168, 169.

24 O odzivu na vstop Italije v vojno v Prekmurju gl. Darja Kerec, »Odzivi na vstop Italije v vojno v prekmurškem katoliškem tisku (s posebnim ozirom na Kleklov Marijin list in Koledar),« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 2 (2015): 441–54.

25 O težavnih življenjskih razmerah in kriminalnem početju med vojno v Prekmurju prim. Darja Kerec, »Prekmurje leta 1917,« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 3 (2018): 811–26.

26 O teh dogajanjih, predvsem o Tkalčevi vlogi in početju v dolnjem Prekmurju v novembru 1918, prim. Lorenčič, 1919: *Rdeče Prekmurje*, 42–44.

šolanjem pa je lahko nemoteno nadaljeval kljub dejstvu, da je od razglasitve Države SHS ter od združitvenega 1. decembra postal državljan tuje države.

Takrat se je začejala njegova povsem nova življenjska pot, pot prepričanega in v naslednjih mesecih konkretno preizkušane prekmurskega domoljuba. Za domoljubne ideje je Godino, kot tudi mnoge druge Prekmurce, nedvomno navdušil Klekl. Ta je dotlej po 1913. umrlem murskosoboškem dekanu in dolgoletnem župniku na Tišini, Francu Ivanóczyju, že prevzel vlogo najuglednejše osebe prekmurskoslovenskih katolikov. Od leta 1913 je izdajal priljubljen list *Novine* v domačem dialektu ali v takrat že dolgo knjižnem jeziku in v njem s pisanjem o vse očitnejšem razpadanju oblastnih ustanov, s komentiranjem vsakdanjih dogodkov in razvoja situacije medijsko oblikoval razpoloženje tukajšnjega slovenskega življa. Danes je jasno, da je kot lastnik takrat edinega medija, pisanega v slovenskem jeziku, tiskanega in ljudstvu zelo dostopnega, neposredno vplival na potek dogajanj, med drugim na usmeritev ljudske jeze proti judovskim trgovcem, ne sicer kot sodobni 'medijski magnat', temveč predvsem kot dejanska duhovna avtoriteta. Že takrat je postal zaupna oseba in trdna opora proslavljenemu prof. dr. Matiji Slaviču.

Takoj po koncu vojne²⁷ je dvajsetletni sedmošolec Godina že podpiral idejo priključitve Prekmurja k pravkar ustanovljenim novim državnim skupnostim. Navduševal se je nad početjem generala Maistra v Mariboru in pričakoval njegovo zasedbo Prekmurja. V času tik pred božičnimi prazniki je pomagal očetu z delom v domači gostilni. Tudi tistega usodepolnega 24. decembra 1918 je že dopoldne stregel madžarskim orožnikom iz dolnjbistriške postojanke.

Antić – Godinova zasedba Dolnje Bistrice, pot v Mursko Soboto, zajetje, ujetništvo in rešitev

Dogodki z njim kot soudeležencem, ki so si sledili od predbožičnega dne, so bili že objavljeni v več verzijah časopisnih člankov in v raznih knjižnih izdajah, končno tudi zabeleženi oziroma opisani kot dokumentarno filmsko gradivo.

Na dlani je, da brez akcije zavzeta Medmurja (hrv. Međimurja) in v sklopu te posebej pohoda Antić-Jurišičeve skupine tudi Godinovega dejanja na Dolnji Bistrici ne bi bilo. Zato je nujna vsaj osnovna seznanitev z operativnimi načrti, sestavo in izvedbo celotne akcije Hrvatov, sicer že druge zapovrstjo. Prva jim je zavoljo slabe pripravljenosti in premajhnega števila vojaštva v novembru (13. novembra 1918) hudo spodletela. Zasedbo Medmurja so po novembrskem polomu znova nameravali izvesti že 5. decembra. Vendar so jim nepričakovani incidenti v Zagrebu in drugod nekaj dni pred tem to preprečili; zato so jo prestavili na predbožični dan. Načrte so pod vodstvom v Zagrebu imenovanega poveljnika akcije, podpolkovnika Slavka Kvaternika, pripravili zelo vestno in realno, se temeljito seznanili s stanjem madžarske vojske in orožnikov v prostoru, nato več tednov od vsepovsod zbirali takrat mogoče vojaške enote, med njimi tudi dve četi

27 O položaju civilnega prebivalstva v Prekmurju ob koncu vojne podrobneje Darja Kerec, »Položaj civilnega prebivalstva v Prekmurju ob koncu vojne«, *Studia Historica Slovenica* 16, št. 2 (2016): 437–48.

od Maistra v pomoč poslanih Slovencev, torej Maistrovih borcev pod poveljnikoma stotnikoma Deklevo in M. Rakušo (*Slovenski polubataljon*), in določili poveljniški zbor ter štab. Končni cilj operacije je bila osvojitve Čakovca, medmurskega prostora in celotnega toka Mure na desnem bregu z mostovi in brodovi vse do kraja Kakonia. Sprožili so jo z odobritvijo le *Narodnog vijeća* v Zagrebu. Drugih ravnih oblasti, predvsem pa beograjskega dvora, o njej niso vnaprej obvestili. Vse to je v obširni razpravi opisal Kvaternikov namestnik in operativni poveljujoči celotni akciji, podpolkovnik Dragutin Perko. Tu bo poudarek le na opisu enot in načrtu delovanja Antić-Jurišičeve skupine.

Celotno zbrano vojaštvo so razdelili na dve fronti: južno in zahodno. Del prve sta tvorila tudi t. i. *sokolska legija*, nanovačena predvsem v Zagrebu in okolici, ter oddelek dalmatinskih mornarjev s poveljnikoma poročnikom fregate Robertom Antićem in Dalmatincem kapetanom Erminijem Jurišičem. Ista poveljujoča sta bila hkrati operativno vključena tudi v zahodno fronto, v okvir katere so od obstoječih enot odredili še obe Maistrovi četi in ki je imela nalogo nastopiti iz Štajerske: kreniti z vlakom iz Ormoža do Središča ob Dravi ter nadaljevati od Štrigove proti Muri oziroma iti do obmurskih strateških točk. Antić in Jurišič bi morala s podrejenimi enotami – sokoli/legionarji, mornarji, Slovenci in manjšim oddelkom posavskih prostovoljcev iz Nove Gradiške – skupno okrog 700 mož z devetimi mitraljezi in štirimi lažjimi topovi – zasesti oba mosta (cestnega in železniškega) ter brod pri Murskem Središču, in hkrati še vse brodove na reki navzgor do Razkrižja, posebej tistega v Sv. Martinu/Muri. V tem kraju naj bi se oba dela združila in šla družno do Murskega Središča, kjer bi se po zavzetju vseh naštetih točk ustavili in utaborili.

Kako je uspela izvedba načrta? Hrvatom je šlo vse kot po maslu s takojšnjimi uspehi. Zbrane res močne hrvaške sile so z akcijo na določeni dan (torek, 24. decembra 1918) bliskovito zasedle Medmurje iz kar štirih smeri. Le Jurišičeva izvedba se je glede na načrt v zadnji fazi bistveno spremenila. Celotna zahodna fronta je šla tisti dan iz štajerske smeri ob 6.00 uri proti gornjemu Medmurju. Tako sta se Antić in Jurišič usmerila iz Varaždina čez Sv. Bolfenk pri Ormožu v Ormož, z vlakom prišla do Središča ob Dravi, se izkrcala in šla čez Štrigovo proti Muri. Jurišič se je pojavil v Sv. Martinu/Muri in tam čakal Antića za skupno pot naprej do Mur. Središča. Antić je šel proti Razkrižju in do reke, da bi zavzel oba strateška broda in takoj krenil proti Sv. Martinu/Muri. Oboji so se res potrudili in še pred poldnevom osvojili ter zavarovali vse te točke razen Mur. Središča. Ob 10.30 so se dotlej še aktualne oblasti in vojaštvo že predali v Čakovcu. V dobrih sedmih urah so Hrvati osvojili praktično celotno pokrajino in zagospodarili nad njo. Vendar je bilo z Jurišičem nemogoče vzpostaviti stik; zato so k njemu iz Čakovca poslali oklepni avto, ki je končno prinesel vesti.²⁸ Nato pa je z le delom

28 Vinko Žganec, »Prvi dani oslobađanja Međumurja,« v: *Hrvati u borbama za oslobodjenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*, ur. Petar Jelavić (Zagreb: Udruženje ratnih dobrovoljaca Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, 1940), 51, 52. Dragutin Perko, »Oslobodjenje Međumurja,« v: *Hrvati u borbama*, 88–90, 93–96. Tudi hrvaški borci za severne meje so se, podobno kot v Sloveniji Maistrovi borci, organizirali v *Udruženje ratnih dobrovoljaca – boraca za oslobodjenje sjevernih krajeva Jugoslavije*. Ohranjeno je njihovo »pravilo« iz leta 1936; izdajali so celo glasilo *Legionar Jugoslavije*, od katerega je ostalo arhiviranih le nekaj števil. Navedeno po podatkih informativne službe Hrvatskog državnog arhiva Zagreb avtorju na njegovo poizvedbo, 5. 3. 2020.

vojaštva 26. decembra prestopil reko nad Murskim Središčem ter deloval v dolnjem Prekmurju vse do osvojitve Murske Sobote, čeprav za to ni imel nikakršnega ukaza, pooblastila ali vsaj napotka za tako ukrepanje na podlagi dejanske situacije. Tako se je vsaj spraševal eden od članov Perkovega štaba, Ivan Tkalčec, poveljnik Jurišiću dodeljene enote prostovoljnih dalmatinskih mornarjev. Ni mu bilo jasno, zakaj je Jurišić čez Muro krenil sam, brez neke občutnejše vojaške enote, ki bi zagotovo imela več možnosti za uspeh akcije.²⁹

Poglejmo sedaj zelo strnjeno povzet dejanski potek dogodkov na obeh bregovih Mure med 24. decembrom 1918 in 3. januarjem 1919. Močnejši hrvaški oddelek prav pod vodstvom Jurišića in Antića je na predbožični dan šel iz Štrigove proti Muri. Ni jasno, ali sta skupaj prišla do Razkrižja; znano pa je, da je od Razkrižja do tamkajšnjega broda nastopil le Antić. Jurišić je došel v Sv. Martin/Muri, kjer pa, razumljivo, ni in ni dočakal Antićevih enot, ki so po prestopu reke zavzele Dolnjo Bistrico. Krenil je naprej po desnem bregu proti Murskemu Središču, kjer je po zavzetju trga na božično noč in jutro tudi ostal kot zavarovanje tamkajšnjih strateških prehodov čez reko. Manj številčni del njegovih enot pod Antićem, kakih sto do največ 150 vojakov, je prvi dan akcije po načrtu nastopil proti murskemu brodu nad Razkrižjem, da bi ga osvojil: prišel je do Razkrižja in se pred 10. uro dopoldne pojavil pri brodu. Na poti so izvedeli o prisotnosti orožniške posadke na Dolnji Bistrici, torej v neposredni bližini broda, in jih nekaj že tudi ugledali na samem rečnem bregu ter začeli močno streljati nanje. Takoj zatem so s pomočjo Godine, ki je zaradi streljanja pritekkel k Muri skupaj z brodarjem, z brodom, zasidranim na prekmurski strani, prečkali reko. Vendar so – brez vnaprejšnjega ukaza in v nasprotju z načrtom – po dogovoru z njim na levem bregu krenili nad tamkajšnje orožnike ter zasedli 'njegovo' Dolnjo Bistrico.

Slika 2: Jožef Godina v letih 1939 ali 1940

Vir: OAKaG, objavo je odobrila mag. Karolina Godina.

29 Ivan Tkalčec, »Mornarska četa u Međumurju,« *Hrvati u borbama*, 138–45.

O uspešni akciji pa niso nič javili Jurišiću. Kmalu po zavzetju vasi je poveljnik Antić Godini predal poveljstvo nad maloštevilno enoto svojih vojakov, ki mu jih je prepustil, z večino vojakov pa se takoj z brodom odpravil nazaj čez Muro in se po desnem bregu hitel pridružiti Jurišiću v Sv. Martin/Muri oziroma Mursko Središče. Ta je na božični dan pridobil podatke o stanju v Dolnji Lendavi in se, očitno v noči s 25. na 26. december, odločil za nadaljnjo akcijo, za usodni korak osvajanja levega brega. Že zgodaj zjutraj je prestopil reko in zasedel tamkajšnji prostor do Dol. Lendave skupaj z osrednjim krajem. Naslednji dan, 27. decembra, se je, ne vedoč o Godinovi nadaljnji akciji, odločil za združitev z njim in takojšnjo skupno osvojitve Murske Sobote ter krenil po cesti proti Črensovcem. Dogodki so se nato kar prehiteli. Zelo hitro se je prav ta nekomunikacija, izostanek medsebojne povezave, izkazala kot usodna za Godinovo nadaljevanje. Jožef je namreč na božič v vlogi poveljnika in 'lokalne oblasti' na hitro sklical še slabi dve desetini prostovoljcev iz Dol. Bistrice, hkrati pa okoliškim vaškim županom razglasil zavzetje sosednjih Gornje Bistrice in Črensovcev. Ta njegova dejanja danes zapisujemo tudi kot »osvobojenje, osvoboditev« teh vasi. Vendar je raje kot k Jurišiću šel še isti dan iskat pomoč celo v Štrigovo ter zvečer še v Ljutomer, kjer je dobil nekaj orožja. Godina je skratka hipoma postal vnovični vojak z velikimi pričakovanji Maistrove zasedbe Prekmurja. Pa se je obrnilo drugače.

Že naslednji dan, v četrtek, 26. decembra, so madžarske enote po kratkem, krvavem boju, ki je na nasprotni strani terjal več mrtvih in ranjenih, pregnale Godino in njegove, da so se komaj zmogli umakniti čez Muro v Ljutomer. Nato pa je prav te Madžare 27. decembra pregnal iz Dolnje Lendave do Črensovcev prispeli Jurišić, dan zatem, v petek, prodrl v Beltince, tam prespal, nato šel v soboto, 28. decembra zjutraj, do Murske Sobote in jo zasedel. Vse to mu je uspelo z do največ sto vojakov, med katerimi je bilo tudi nekaj Maistrovih Slovencev z Rakušo, Deklevo in še nekaterimi. Udarno silo teh osvajalcev so tvorili legionarji oziroma elitna četa prostovoljske *sokolske legije* pod poveljstvom dr. Jerka Franetovića, namestnika poveljnika Roberta Antića, ki mu je bila kot taka dodeljena le nekaj dni pred akcijo (20. decembra) za najtežje naloge. Franetović je v spominskem zapisu trdil, da je legija kot predhodnica že na božič zvečer vstopila v Dolnjo Lendavo za zavarovanje nastopa Jurišićevega odreda proti Murski Soboti. Ko se je ta pohod nesrečno končal, pa je legija varovala umik vseh čet iz Prekmurja in ga sama zapustila zadnja s čolni čez Muro pri Hotizi do Sv. Martina/Muri.³⁰

V Mursko Soboti je kmalu nato prišel tudi Godina s svojimi še preostalimi prostovoljci ter se nastanil v hotelu Dobray; pozneje, 2. januarja zvečer, se mu je pridružil še iz Veržeja prispeli A. Osterc. Brez pomoči pa se niso dolgo obdržali. 3. januarja, krepko pred svitom, so Madžari – po pridobljenih informacijah ali izdajstvu in pa z odlično izvedbo akcije – s hitrim vpadom zavzeli kraj. Vse presenečene, tudi Godino in Jurišića, so zajeli in najprej hoteli kar tam takoj ustreliti; vendar so si zadnji hip premislili in jih odpeljali v zapor v Sombotel ter na postopek pred izrednim sodiščem. Od tam pa je trem, med njimi Godini, uspelo v zgodnjem februarju pobegniti proti najbližjemu delu

30 Dr. Jerko Franetović, »Dobrovoljačka Sokolska legija u borbama za oslobođenje Međumurja,« v: *Hrvati u borbama*, 131–37.

državne meje z Avstrijo in se vrniti čez Pinkafeld, Gradec v Maribor. Že naslednji dan je Jožef o vsem poročal Maistru.

General Maister je kljub načrtani začasni demarkacijski meji na severovzhodu – ta je potekala po reki Muri do stika s Ščavnico, nato po takratni državni meji do Drave in nato po Dravi do stika z Muro – decembra 1918 že snoval tudi vojaško zasedbo Prekmurja. V zvezi s tem je podprl načrte Hrvatov za zasedbo Medmurja, s katerimi so ga seznanili kmalu po novembrski katastrofi, in jim na pomoč poslal dve stotniji svojih vojakov. Ne da bi slutili kakršno koli Jurišičevo in Godinovo 'solo akcijo', so Maister, Slavič, Jerič in drugi 26. decembra pripravili veliko in odlično uspelo zborovanje v Radgoni za propagando priključitve pokrajine. Po radgonskem zboru je general pričakoval vesti o hrvaškem uspehu, saj bi na podlagi teh lahko v nadaljevanju sam ali s pomočjo nekaj hrvaških enot takoj po novem letu zasedel tudi Prekmurje. Razsežnosti Jurišičeve nenačrtovane zasedbe takoj po božiču pa so ga zelo neprijetno presenetile. Kljub že zasedeni Radgoni in vroči želji po osvojitvi celotnega prostora prav zato takojšnje pomoči Maistra Hrvatu ni bilo. Prav takrat je prišla še dodatna smola, saj je moral že dva dni po radgonskem zboru zavoljo nenadnega protiudarca avstrijskih sil usmeriti vse svoje sile na Koroško, ki mu je vsekakor bila pomembnejša. Tako mu je za severovzhod zmanjkalo vojakov, opreme in prevoznih sredstev. Prav tako za zasedbo ni imel neposrednega ukaza iz Ljubljane. Potem ko je v naslednjih mesecih izgubil Radgono, pa tudi dejansko ni več mogel razmišljati o vojaški zasedbi Prekmurja.³¹

O Jurišičevem nenadnem vpadu čez Muro so pisali vsi takratni odmevnejši slovenski in tudi hrvaški časniki, javnost je iz njih izvedela nepreverjene vesti, nekaj jih je bilo tudi povsem neverjetnih. V opisu izvedbe zasedbe Medmurja je na primer o njem zapisano, da je (v slov. prevodu) »v skupini imel tri stotnije [satnije; dejansko le dve] Slovencev pod poveljstvom stotnikov Rakuše in Dekleve, zagrebško prostovoljno četo in četo mornarjev, in še novogradiški bataljon, ki naj bi iz Ormoža krenil neposredno v Čakovec; Jurišič je s svojimi mornarji prestopil Muro pri Lendavi in tam razorožil več kot 1000 Madžarov, zaplenil je 2000 pušk, en top, kuhinje in nekaj strojnih pušk«. ³² Še trikrat višjo številko uplenjenih pušk – kar 6000 (to je za celo takratno divizijo, in prav v Dolnji Lendavi (?)), in visok znesek uplenjene gotovine pa je navedla mariborska *Straža*, po njej je enako povzel še *Mariborski delavec*.³³ Najizraziteje pa je v svoji prvi objavi o tem dogajanju 2. januarja 1919 pretiraval *Slovenski narod*.

31 Ta element je zabeležen v praktično vseh pregledih Maistrovega ravnanja v teh mesecih. Povsod je kot razlog neukrepanja poudarjena Jurišičeva nepričakovana zasedba, v le nekaterih pa še ostali tu navedeni razlogi.

32 »Oslobodjeno Medjimurje«, *Volja naroda*, 1. 1. 1919, 1.

33 »Vesele vesti prihajajo iz krajev, kjer prebivajo ogrski Slovenci. /... / Iz Medjimurja so naši prodirali zadnje dni preteklega tedna v Prekmurje in so v petek zjutraj, dne 27. decembra zavzeli Lendavo, ki je najvažnejše središče Prekmurja, nadalje 28. dec. Belotince in druge važnejše trge in kraje. Stotnik Jurišič je v soboto, dne 28. dec. s četo mornarjev zavzel drugo večje mesto Soboto (Mura Szombat) in je včeraj, dne 29. dec. odkorakal dalje proti severu. Zasedenje Medjimurja in Prekmurja se vrši večinoma brez večjih bojov. Ogrsko vojaštvo je po večini zbežalo dalje proti vzhodu. Našim četam je prišlo v roke mnogo dragocenega plena. Dobilimo več topov in strojnih pušk. V Lendavi so naši odvzeli Ogrom nad 6000 pušk in so dobili v roke za 36.000 K srebrnega denarja.« »Prekmurje oteto!«, *Straža*, 30. 12. 1918, 2. V tej številki *Straže* je bil na naslovnici takoj pod glavo časnika uvrščen večji naslov »Prekmurjski Slovenci osvobojeni!«, kar pa je bila le 'udarna vest', saj je pod njim sledil dolg članek brez enega samega stavka o Prekmurju; prim. »Medjimurje in Prekmurje v naših rokah«, *Mariborski delavec*, 3. 1. 1919, 1, 2.

Godinova dejavnost v dneh vse do zajetja 3. januarja 1919 bo v okviru zgoraj zapisanega predstavljena v obliki preglednice s časopisnimi in drugimi viri o le dveh najpomembnejših dneh, 24. in 25. decembru 1918. Sam Jožef jo je objavil v vsaj dveh virih kar nekaj časa po teh dogodkih, po njegovem zapisu nato še Slavič in zelo strnjeno verzijo še Karolina Godina v dokumentarno-filmskem zapisu. V opisih se posamični elementi ne ujemajo povsem; Godina in za njim še Matija Slavič jih opisujeta v medsebojno malenkostno razlikujočih se variantah. Zato bo ustrezno soočiti ne čisto vseh, temveč večino objav, z vsemi zgrešenimi in netočnimi podatki vred. Povzemanje vesti od časnika do časnika o takratnih dogodkih in sploh o razvoju stanja v Prekmurju je sicer bila vsakdanja praksa; v ničkoliko primerih pa je bilo uredniško še kaj dodano (izmišljeno). Ob Kleklovih *Novinah* ter Slaviču in Godini kot dokazljivih informatorjih oziroma avtorjih člankov je umestno vprašanje informatorjev o teh in sploh številnih prekmurskih novicah. Iz člankov izhaja, da so v uredništva prihajale iz Prekmurju najbližjih večjih krajev Gornje Radgone, Središča ob Dravi, Ljutomera in tudi Ormoža, za dogajanje v pozni pomladi 1919 pa še celo iz Štrigove.

Najobsežnejši in časovno glede na stopnjo verodostojnosti še zelo ustrezajoč opis dogajanj na Dolnji Bistrici na predbožični in božični dan 1918 je podal Jožef Godina v Kleklovih *Novinah* na dan po desetletnici znamenitega zborovanja v Beltincih 17. avgusta 1919.³⁴ Enako obsežen in natančen, sestavljen po več virih, je bil šest let pozneje objavljen Slavičev opis.³⁵ Čeprav je Slavič poznal vse prejšnje zapise/objave, je – po mnenju avtorja – s tem daljšim zapisom v bistvu poravnal svoj ‘dolg’ oziroma dejstvo neomembe Jožefa Godine v svoji slovenski izdaji knjižice o Prekmurju iz leta 1921. V njej je ob opisu dogajanj okrog božiča 1918 poudaril Jurišičevo dejanje in omenil nekaj drugih mož, medtem ko o Godini tam ni sledu.³⁶ Novejši daljši opis dejanj dvojca Jurišič-Godina ter poudarjeno vlogo zadnjega je po večletnem zbiranju ustreznega gradiva prispeval Viktor Vrbnjak.³⁷ Izvirno spominsko podobo novoletnih in ponovoletnih dni v Murski Soboti, zajetja in ujetništva s pobegom vred je podal Anton Osterc.³⁸ Mag. Karolina Godina pa je o stričevih takratnih dneh spregovorila kot avtorica celotnega scenarija v trodelnem dokumentarnem filmu.³⁹

34 J.(ožef) Godina, »Prve jugoslovanske čete v Slov. krajini«, *Novine*, 18. 8. 1929, 1, 2.

35 Slavič, »Narodnost in osvoboditev Prekmurcev«, 61–70. To besedilo je pred smrtjo verodostojno verificiral sam Godina, tako da je v izvodu knjige *Slovenska krajina* podčrtal vse vsebine o svojih dejanjih. Izvod je Karolina Godina skopirala in ga predala v hrambo v Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL). Verodostojnost izpričuje zapis izza notranje naslovnice: »*Dragici v spomin! Striček Pliberk, marec 1985*«. Avtor ima kopijo tega izvoda, v kateri je zapisu spodaj dodan »*PS. Karolina Godina*«, datiran s: Celje, 2019. V njem je sicer oboje rokopis imenovane. OAKaG.

36 Matija Slavič, *Prekmurje* (Ljubljana: Slovenska krščansko-socialna zveza, 1921), 43, 44.

37 Vrbnjak, »Prekmurje po prvi«, 91–93.

38 Anton Osterc, »Moji doživljaji v borbi za slovensko severno mejo«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 60 –n. v. 25, št. 2 (1989), 268, 269.

39 Televizijski tridelni dokumentarni film *Ob 100. obletnici priključitve Prekmurja in združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom, 1. del: Prekmurje po prvi svetovni vojni (predavanje V. Vrbnjaka v Murski Soboti 10. maja 2003 na konferenci Svetovnega slovenskega kongresa o priključitvi Prekmurja), 2. del: Vas Dolnja Bistrica v občini Črenšovci, prvo osvobodeno prekmursko ozemlje po prvi svetovni vojni, 3. del: Občina Črenšovci z vidika ustvarjanja in ohranjanja kulturne dediščine danes*, scenarij: mag. Karolina Godina (Maribor: TV Eksodus, 2019).

Preglednica 2: Dogajanje ob Muri in na Dolnji Bistrici v torek, 24. decembra, in sredo, 25. decembra 1918 po zaporedju časovno najbližjih in poznejših časopisnih objav ter dok. filmu

- »Naše jugoslovanske čete so zavzele že vse ozemlje med Muro in Dravo, kjer prebivajo ogrski Slovenci. Dne 24 dec. so naše čete zavzele trdnjavo Čakovec. / ... / En naš oddelek je dne 27. dec. prekoračil celo Muro pri Razkrižju in je zasedel na ogrski strani nekaj vasi. Ogrri so se takoj zbrali in so po vročem boju potisnili naše nazaj čez Muro. Ogrri so bili v veliki premoči napram naši četi, ki je štela samo 15 mož. Naši so se nad Ogri maščevali in so napadalce drugi dan skoro vse zajeli.«⁴⁰
- »V južnem delu Prekmurja živahno deluje osmošolec ljubljanske gimnazije g. Godina. On je bil tisti, ki je s četo 15 mož prekoračil pri Razkrižju Muro in je zasedel nekaj ogrskih vasi. Njegovega očeta so Ogri vjeli. Mladi Godina pa ni miroval. Z zvijačo se mu je posrečilo, da je vjel 60 Ogrov, jim odvzel plen in svojega vjetega očeta.«⁴¹
- »Ko so na Božič, dne 25. decembra udarile naše čete pri Ormožu v Prekmurje, se je na murskem mostu razvila ljuta bitka, v kateri je na naši strani padlo 15 mož, ranjenih pa je bilo 72. Madžari so imeli 102 mrtva in okrog 150 ranjenih.«⁴²
- »V par dneh so zasedle naše čete vse Medžimurje do izliva Mure v Dravo. Ko so dne 27. decembra nekateri naši oddelki pri Razkrižju prekoračili Muro, so jih Madžari prvotno potisnili nazaj. Drugi dan so naše čete zopet udarile preko Mure. Pri tem pohodu se je zlasti odlikoval osmošolec ljubljanske gimnazije Godina. Prvi dan so Madžari njegovega očeta vjeli, drugi dan pa se je Godinovi četi posrečilo, očeta osvoboditi, zajeti 60 Madžarov in jim odvzeti velik plen.«⁴³
- »Pri bistriškem brodu (med Razkrižjem in Spodnjo Bistrico) so jugoslovanske patrolje nenadoma napadle ogrske vojake, 12 mož, ki so stražili brod. Med streljanjem je jugoslovanske vojake prepeljal ljubljanski gimnazijec sedmošolec Godina in jih vodil do velike ceste Belotinci–Spodnja Lendava in tam pretrgal brzozavno in telefonsko zvezo med imenovanima trgoma. Ko so prvič stopili osvoboditelji na prekmurska tla, so jih domačini pozdravili z »Živio Jugoslavija!« klici. Prinesli so vojakom obilo prazniških jedi in so jim tožili, kako so morali trpeti pod Ogri posebno zadnje čase. – Drugi dan, na Božič, so bili vsi prebivalci Spodnje Bistrice zbrani sredi sela, kjer jim je poveljnik male jugoslovanske posadke naznanil, da so padle tisočletne verige ogrskega suženjstva in da so tako postali svobodni državljani svobodne Jugoslavije. Drugi jim je govoril sedmošolec Godina in prvič javno zaklical sovaščanom: »Jugoslavija naj živi!, kar je stokratno odmevalo od zbranega občinstva. Razložil je v

40 »Prekmurje oteto!«,« *Straža*, 30. 12. 1918, 2. »Prekmurje oteto!«,« *Slovenec*, 2. 1. 1919, 2.

41 »Junaški gimnazijec«,« *Straža*, 30. 12. 1918, 3. »Junaški gimnazijec«,« *Slovenec*, 3. 1. 1919, 3. »Medžimurje in Prekmurje v naših rokah«,« *Slovenski narod*, 2. 1. 1919, 2.

42 »Medžimurje in Prekmurje v naših rokah«,« *Slovenski narod*, 2. 1. 1919, 2.

43 »Medžimurje in Prekmurje v naših rokah«,« *Mariborski delavec*, 3. 1. 1919, 1, 2.

razumljivi obliki svetovni in domači položaj, pokazal zbranim razpadajočo ogrsko prisilno delavnico in razvijajočo se svobodno Jugoslavijo. Na koncu malega slavlja ni bilo konca navdušenih živio klicev Jugoslaviji.«⁴⁴

- »Dne 24. decembra 1918 so Jugoslovani zasedli Medjimurje in del posadke kapetana Jurišiča je pri treh Bisticah hotel prekoračiti Muro in pregnati tamkajšnje ogrsko vojaštvo. Posrečilo se mi je z brodom prepeljati Jugoslovane čez reko, nato sem se javil kot prostovoljec v jugoslovansko vojaško službo ter vodil zasledovanje Ogrov.«⁴⁵
- »Skrajno mučni in nič manj usodni so bili dogodki v Slovenski krajini okoli Božiča 1918 in novega leta 1919. Jugoslovani so 24. dec. zasedli Medjimurje in oddelek bataljona kapetana Jurišiča tudi tri Bistrice in Dolenjo Lendavo.«⁴⁶
- »24. 12. 1918 so jugoslovanske čete pričele z zasedbo Međimurja. /.../ 24. 12. sem bil (J. Godina) doma na počitnicah, tega dne smo sedeli v gostilni z nekaj ogrskimi vojaki. Naenkrat zaslišimo streljanje ob Muri, prepričan sem bil, da so to Jugoslovani, kot mi je obljubil general Maister. /.../ Stečem do Mure /.../ srečam brodarja, in nekaj ogrskih vojakov; prideva do broda /.../ bil sem v nezavidljivem položaju med dvema sovražnima vojskama /.../ Postopoma sem prepeljal okrog 400 vojakov z brodom na prekmurska tla /.../ Prevezel sem vodstvo in prišli smo do Dolnje Bistrice /.../« (Karolina Godina po izjavi Jožefa Godine v citiranem dokumentarnem filmu)

Že iz predstavljenih delov člankov in iztrganih delov dokumentarnega filma si je mogoče predočiti, kako je bila slovenska javnost obveščena o dogajanju v obeh dneh. Netočni dnevi/datumi, napačni posamični ali skoraj vsi številčni in dogodkovni elementi in še kaj so temeljna značilnost takratnega poročanja. Ponekod je poročanje prehajalo v domala pravljicne razsežnosti. Od časnikov je daleč najmanj zanimanja za dogodke izkazal *Slovenski narod*, ki je sicer izjemno prednjačil z objavami v sklopu kompleksa o Koroški in tamkajšnjem dogajanju. Je pa prav ta časnik že tik pred koncem decembra v sklopu novic iz Madžarske objavil več zanesljivih in točnih vesti, dobljenih iz Prlekije o osvojenem Medmurju ter celo iz Budimpešte na dan dogodka, namreč o Jurišičevi osvojitvi Dolnje Lendave pa tudi o njegovem prodoru proti Murski Soboti.⁴⁷ O tem je lahko še isti dan vest v madžarsko prestolnico prišla le iz samega kraja, kar pa daje vtis o res hitrem pretoku novice, ki so jo že dva dni pozneje prebrali natisnjeno v Ljubljani.

44 »Prekmurje osvobojeno,« *Slovenec*, 4. 1. 1919, 3.

45 Jožef Godina C. M., »Na smrt obsojeni. Kako smo padli v ogrsko ujetništvo v Murski Soboti, 3. januarja 1919,« *Slovenec*, 28. 10. 1928, priloga, 3. Identičen ponatis celega članka v: Mohorjev koledar 2002, ur. Matija Remše (Celje: Mohorjeva družba, 2001), 190–92.

46 »J.(ožef) G.(odina), Slovenska krajina ob desetletnici osvobojenja,« *Slovenec*, 28. 10. 1928, priloga, 3.

47 »Središče, 26. decembra. Dne 24. t. m. so jugoslovanske čete, kakor je že znano, zasedle vse Međimurje. /.../ Međimurje v naših rokah. Budimpešta, 26. decembra, (Ljub. kor. urad.) /.../ Poročilo z dne 26. decembra: Jugoslovanske čete, ki so zasedle Međimurje, so dospеле v Dolenjo Lendavo na severnem bregu Mure in tako kršile pogodbo za premirje. V Međimurje so došla jugoslovanska ojačenja.« »Međimurje v naših rokah,« *Slovenski narod*, 28. 12. 1918, 2–3. V *Slovenskem narodu* se najde podoben zapis: »Budimpešta, 28. decembra. (Ljub. kor. urad.) Glasom dunajskega koresp. urada poroča ministrstvo za notranje stvari: Srbi prodirajo od Dolenje Lendave proti Murski Soboti.« »Razne vesti,« *Slovenski narod*, 30. 12. 1918, 2.

Vendar so se že v zadnji številki *Naroda*, izdani 31. decembra, po vesteh iz istega vira – torej iz Budimpešte –, lahko prebrale zastarele in tudi netočne informacije, celo o »drugi skupini jugoslov. vojske, ki je iz Radgone vdrla v Prekmurje ter se pojavila na črti Murska Sobota – Behavin« (z zadnjim so gotovo mišljeni Beltinci). O tamkajšnjem dogajanju po prvih ponovoletnih dneh je ta časnik nato objavljala še izjemno kratke skope vesti o položaju, največkrat dobljene kar iz madžarske prestolnice (gl. preglednico 2).

Kaj se je 24. decembra 1918 dejansko zgodilo na Dolnji Bistrici? Jožef Godina je tega dne dopoldne ob spoznanju, da so na nasprotni desni breg Mure dospeli vojaki, sovražno nastrojeni do madžarskih orožnikov na levem bregu in streljajoči nanje, takoj pomislil na dvoje:

- da so to »jugoslovanski vojaki«, ki jih je poslal general Maister za osvoboditev Prekmurja, o katerih pa tisti hip ni vedel drugega – niti približnega števila –, kot da so tam in ga prosijo za pomoč s prevozom na brodu na prekmurski breg;
- da se je treba v hipu odločiti za ukrepanje v pomoč ali pa se umakniti in jih pustiti tam, kjer so bili.

V danem trenutku se je odločil za pomoč napadalcem, skočil na brod in ga usmeril usodi naproti. Ga je v to instinktivno napeljalo še kako drugo čustvo kot misel, da bi se s tem lahko začela jugoslovanska zasedba Prekmurja, z njo pa konec osvojenih madžarske oblasti? Od tega trenutka ga smemo označevati vsaj za domoljuba. Od večera istega dne pa še za poveljnika prvega, čeprav miniaturnega oddelka vojakov in prostovoljcev, ki so zasedli in držali oblast v vasi v lastnih rokah ter imeli štab v njihovi – Godinovi hiši. Vsega drugega takrat še ni vedel. Niti tega ne, da se prispeli vojaki niso mogli označiti – in tudi danes se *pro forma* nikakor ne morejo – kot »jugoslovanski«, temveč le kot hrvaški ali kot vojaštvo zagrebškega *Narodnog vijeća*, saj celotna akcija osvoboditve Medmurja ni imela formalnega pokritja, se pravi odobritve najvišjih državnih oblasti Kraljestva SHS. Ko so Madžari po prvotnem šoku ob izgubi te pokrajine januarja 1919 sprožili diplomatsko protestno akcijo v krogih na mirovni konferenci v Parizu, so voditelji konference od Kraljestva SHS zahtevali pojasnilo, ki pa je prišlo iz vrhovnega štaba srbske vojske v Beogradu – da je to pač bila samostojna hrvaška akcija.⁴⁸

Elementov, vrednih zgodovinopisnega prečiščenja, je še več. Vendar namen članka ni do potankosti analizirati dogajanja. Tukaj je treba opozoriti na dejstvo, da je bil Ivan Jerič edini, kolikor je znano, ki je pozneje sploh podvomil o ustreznosti Godinovega ravnanja v obeh kritičnih dneh. Kljub temu tu ne bo analize ne komentarja, saj so njegove besede takoj po izidu doživele odzivni komentar Karoline Godina.⁴⁹ Končno podobo ustreznosti ravnanja Jožefa Godine naj si bralec ustvari sam.

48 Prim. »Mađari se nisu lako pomirili s gubitkom Međimurja. Bili su vojnički preslabi da se ozbiljnije suprotstave hrvatskoj vojsci u Međimurju, ali su nade polagali u diplomaciju. O ulasku hrvatske vojske u Međimurje odmah su izvijestili Mirovnu konferenciju u Parizu, a ona je zatražila objašnjenje od Vrhovne komande srpske vojske u Beogradu. Srbi su 30. siječnja 1919. izvijestili Mirovnu konferenciju da se vojna intervencija u Međimurju dogodila prije nego su oni preuzeli zapovjedništvo u bivšim zemljama Austro-Ugarske monarhije te da su vojne operacije izvršene od strane lokalne vlade.« – »Oslobodjenje Međimurja 24. 12. 1918.« Hrvatski povijesni portal, <http://povijest.net/oslobodjenje-medimurja-24-12-1918/>.

49 Karolina Godina, »Zvezde odsevajó le na mirnih vodah. Ob izidu knjig *Moji spomini in Zgodovina madžarizacije v Prekmurju* Ivana Jeriča,« *Mohorjev koledar 2002*, 184–89.

Od 26. decembra 1918 se je položaj v dolnjem Prekmurju iz prvotnega Jurišičevega nedvomno pustolovskega – sam Godina ga je v več slovenskih časnikih v letu 1919 grajal kot neustreznega – prelevil v precej realno možnost zavzetja cele pokrajine.⁵⁰ Godina in Jurišič sta se osebno srečala šele v že osvojeni Murski Soboti; tam so se znašli tudi drugi Slovenci, denimo častniki Osterc, Rakuša in še dva, nekaj Hrvatov in Božidar Sever, predstavnik pravkar ustanovljenega Narodnega sveta za Prekmurje. Vendar Jurišiču, ki je takoj po zavzetju odrinil v Medmurje in prosil za vojaško pomoč, za akcijo ni uspelo pridobiti prav nikogar. Tako je bila brezupno obsojena na hiter konec, ki se je zgodil že ob prvem dobro pripravljenem in izvedenem madžarskem protinapadu. Ta edina vojaška akcija v Prekmurju, katere cilj je bila priključitev pokrajine h Kraljestvu SHS, do trenutka ustanovitve 'Murske republike' – ki pa je s tem ciljem ne gre povezovati –, je bila vseskozi spontana in končno tudi neusklajena z Maistrom. Očitno nihče ni razmišljal o nujnih medsebojnih stikih; tudi med Jurišičem in Godino jih v kritičnih trenutkih ni bilo.

3. januarja 1919 je bilo v Murski Soboti v res le nekaj urah vsega konec: Madžari so še pred svitom po kratkem boju in osvojitvi središča kraja zajeli vse naštete.⁵¹ Vsi omejnjeni – razen ranjenega Jurišiča – so že stali pred strelskim vodom, ko si je madžarski častnik premislil in jih poslal v županijsko prestolnico Sombotel v ječo. Godina pa se je takoj zbal, da bo postavljen pred hitro izredno sodišče. To sodišče so županijske oblasti vseh obmejnih županij na ukaz notranjega ministrstva ustanovile že v zgodnjem novembru 1918 in je po potrebi takoj delovalo.⁵² Zato se je po Osterčevem nasvetu od trenutka zajetja naprej izdajal za študenta Franca Petovarja iz prleških Bunčan, torej Štajerca, v strahu, da bi ga – ob razkrinkanju resnične identitete – brez odlašanja ustrelili kot veleizdajalca. Epizoda njihovega ujetništva in posebej pobega iz dobro zastražene sombotelske ječe v dve skupini ločenih jetnikov se je, po kar treh prepričljivih objavah Godine, zgodila v noči s 5. na 6. februar 1919.⁵³ Vendar se je srečno

50 Prim. Zoltán Paksy, »Dejavnost vodilnih teles za Medžimurje in Pomurje v letih 1918–1919,« *Zbornik soboškega muzeja*, št. 11–12, (2008), 17, 18. Ustrezno je tukaj omeniti znanstveni simpozij, ki se je odvil 26. 11. 2019 v Mariboru, z naslovom *Vojaštvo v Prekmurju* v organizaciji Vojaškega muzeja Slovenske vojske, posvečen predvsem vojaškemu dogodku 20. stoletja v Prekmurju, o vsebini katerega objavljeno poročilo med drugim pravi: »Vodja Skupine za muzeologijo Vojaškega muzeja Slovenske vojske major mag. Zvezdan Marković je predstavil temo *Vojaštvo v Prekmurju v letih 1918–1919. Opisal je vojaške enote, v katerih so služili prekmurški fantje med prvo svetovno vojno, ter razmere, ki so nastale po razpadu dvojne monarhije. Analiziral je tudi prihod enote kapetana Jurišiča v Prekmurje decembra 1918, v času, ko je hrvaška vojska zasedla Medžimurje.*« Prim. Valerija Bernik, »Vojaštvo v Prekmurju,« *Revija SV* 27, št. 12 (2019): 43. Hrvaško zgodovinopisje je Jurišiču v zadnjem času posvetilo ustrezno pozornost glede na njegove dosežke.

51 Slavko Lipovščak, »Bitka kod Murske Sobote – Katastrofa kapetana Jurišiča,« *Hrvati u borbama*, 147–50. Najobširnejši zapis o ujetju je prispeval sam Jožef Godina, gl. op. 45, za po tem povzeto dogajanje gl. v: Slavič, »Narodnost in osvoboditev Prekmurcev,« 65, 66.

52 O izrednem sodišču prim. Julijana Jahn, »Međimurje u suvremenom dobu,« v: Branimir Bunjac, ur., *Pregled povijesti Međimurja* (Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županije, 2003), 126, 127.

53 Jožef Godina C. M., »Na smrt obsojeni: kako smo padli v ogrsko ujetništvo v Murski Soboti, 3. januarja 1919,« *Mohorjev koledar* 2002, 190–92. Jos.(ip) Godina C. M., »V mongolskem ujetništvu,« *Slovenec*, 17. 2. 1929, 14, 15. Jos. Godina, »V mongolskem ujetništvu,« *Slovenec*, 24. 2. 1929, 15. Jos.(ip) Godina C. M., »V mongolskem ujetništvu,« *Slovenec*, 3. 3. 1929, 14, 15. Jos.(ip) Godina C. M., »V mongolskem ujetništvu,« *Slovenec*, 10. 3. 1929, 14, 15. Celovito, a uredniško redigirano in z drobnimi tiskarskimi napakami objavljeno v: *Mohorjev koledar* 2004, ur. Matija Remše (Celje: Mohorjeva družba, 2003), 209–22. Ta tretji, še bistveno razširjen zapis o zajetju in pobegu iz sombotelske ječe je Godina napisal za objavo v *Slovencu*. Zakaj je kar dvakrat res podrobno opisal te dogodke, ki

rešila le prva skupina treh ubežnikov: on, Osterc in Polak; druge štiri pa so Madžari v nesrečnih okoliščinah malo pred mejo zajeli in odpeljali nazaj v ječo. Rešili so se šele pred koncem marca, že v dneh boljševiške oblasti.

Še enkrat je treba zapisati o vojaki: v citiranih in drugih takratnih časopisnih vesteh in spominskih zapisih je precej govora o prisotnih madžarskih vojaki. Zato je na mestu pripomba, da teh na prelomu let v Prekmurju ni bilo v večjem številu oziroma da so le oba največja kraja varovale nekoliko močnejše vojaške posadke. Za red in mir so tam, in tudi v postojankah na državni meji ob Muri, po zgodnjemnovembrskih dogajanjih skrbeli stalni policijski orožniki. Medtem je pred novim letom meščanska vlada skušala vzpostaviti novo državno vojsko. Dokaz za to je Godinovo čudenje ob madžarskem prevzemu Murske Sobote, ko ni mogel prepoznati vojakov z rdečimi našitki in so mu to pojasnili sami. Oblasti so po Jurišičevem poskusu osvojitve takoj vzpostavile vir sredstev, iz katerega so vzdrževale nastavitve tristo najetih vojakov v pokrajini ter na meji ob Muri. Kaj so si Madžari mislili, ko so izvedeli priimek (Jurišič) človeka, ki je kot poveljnik sodeloval v hrvaški osvojitvi Medmurja in hotel zavzeti še Prekmurje ter jih je verjetno spomnil na svojega soimenjaka in sonarodnjaka, ki je leta 1532 s trdovratnim kljubovanjem in herojsko obrambo rešil trg Kőszeg pred obleganjem mogočne osmanske armade na čelu s sultanom Sulejmanom ter zato postal madžarski nacionalni junak, pa bo najverjetneje ostalo skrivnost.

Preglednica 3: Madžarski prevzem osvojene Murske Sobote 3. januarja 1919 ter ujetje in pobeg Jožefa Godine po zaporedju drugih časovno najbližjih in poznejših časopisnih objav

- »Boji v Medjimurju«, Zagreb, 4. (Lj. k. u.): »Jugoslovanski dopisni urad javlja: Poverjenik za narodno obrano poroča: V Murski Soboti so mažarski vojaki napadli oddelek prostovoljcev in mornarjev, ki so se kljub ponovnim prepovedim oddaljili od glavnih jugoslovanskih čet v Medjimurju. Drugih napadov na naše čete ni bilo. Mostove če z Muro so zasedle naše čete / ... / <<⁵⁴
- Budimpešta, 4. januarja (Lj. Kor. ur.): »'Pester Lloyd' poroča: V (Murski, A. H.) Soboti je prišlo do hudega spopada med jugoslovanskimi oddelki in našimi vojaki. Jugoslovani so vdrl v Soboto, nakar je prebivalstvo zaprosilo 38. pehotni polk v Šopronju za pomoč. Stotnija tega polka, približno 200 mož, je prišla v Soboto in napadla Jugoslovane. Boj je bil hud. Napad nas je stal 3 mrtve in 8 ranjenih; Jugoslovani so zgubili 8 mrtvih in svojega poveljnika, ki je tudi padel. Zajeli smo 38 ujetnikov, med temi 8 častnikov, in zaplenili 2 topa in 3 strojnice. Jugoslovanske čete so se umaknile proti Radgoni.«⁵⁵

.....
so danes ohranjeni v kar treh objavah, ni znano. Je morda kdor koli podvomil o njegovi zgodbi ali so jo posamični bralci 'razčiščevali' v podrobnostih? Da je nekaj zagotovo bilo na tem, priča kar njegov pripis na koncu omenjenega besedila, v katerem omenja »tenkovestne čitatelje«, ki da so ga »opozorili glede njegove veleizdaje zoper madžarsko domovino, če ni bilo to vendar nekoliko neznačajno«.

54 »Boji v Medjimurju,« *Slovenec*, 7. 1. 1919, 3.

55 Ibid.

- »Mažari. Ogrsko vojno poročilo« Budimpešta, 4. (Lj. K. u.): »Glasom ogr. Kor. Urada javlja vojno ministrstvo: / ... / Na ozemlju severno od Medjimurja so plenili jugoslovanski tropi, ki so jih narodne garde in orožništvo razpršili na zahtevo slovinskega prebivalstva. Mursko Soboto smo zopet zasedli.«⁵⁶
- »Najnovejše«: »Celo Prekmurje zasedeno od Mažarov. Maribor, 7. januarja. Celo Prekmurje so zasedli Mažari. Poveljnik naših čet v Prekmurju stotnik Jurišič je padel; dobil je strel v glavo in je ostal na mestu mrtev.«⁵⁷
- Zagreb, 4. januarja. (Ljub. Kor. Urad.): »Jugoslovanski dopisovalni urad poroča: Poverjenik za narodno obrano poroča: V Murski Soboti so madžarski vojaki napadli oddelek prostovoljcev in mornarjev, ki so se kljub ponovnim prepovedim oddaljili od glavnih jugoslovanskih čet v Medžimurju. Drugih napadov na naše čete ni bilo. Mostove čez Muro so zasedle naše čete in je tako vse Medžimurje zavarovano.«⁵⁸
- Budimpešta, 4. januarja. (Lj. K. u.): »Mursko Soboto smo zopet zasedli.«⁵⁹
- »Žrtve u Prekomurju«: »Kod pohoda odreda kapetana Jurišiča u Prekomurju poginuli su vodnik dobrovoljac dr. Dimović, Srbin iz Bosne / ... / Ranjeni leže u V. Kaniži kapetan Jurišič, Ivan Deželek, Robert Karlović i Ciril Cesarec te slov. oružnik Josip Jerić.«⁶⁰
- »Iz madžarskega ujetništva utekli«: »Gimnazijec Godina, (ki je obiskoval ljubljansko gimnazijo) rodod prekmurski Slovenec iz Bistrice, katerega so Madžari ob priliki ponesrečenega Jurišičevega vpada v Prekmurje ujeli in ga potem vlačili celih 5 tednov po madžarskih ječah, se je te dni srečno vrnil v Maribor. Ž njim vred so utekli tudi stotnik Rakuša, nadporočnik Osterc in več drugih tovarišev. Napravili so dolgo pot čez Pinkapolje (Pinkafeld), Gradec, Lipnico, Špilje v Maribor. Trpeli so na Madžarskem nepopisne muke. Madžari so jih neusmiljeno topli ter jih pustili zmrzovati in stradati.«⁶¹
- »Slovenska Krajina in general Maister.« »Prvič je namreč nameraval Maister zasesti Prekmurje januarja 1919 in sicer prve dni v mesecu. Ta prvi načrt mu je pa pokvarila predčasna in nestrokovna zasedba Prekmurja po Jurišičevih četah. / ... / J.(ožef) Godina, CM«⁶²

Tudi v teh vesteh je bilo več netočnosti in pretiravanj, recimo ta, da je bil v skupinici ujetnikov iz Murske Sobote, ki so jih z Jurišičem vred pripeljali v Veliko Kanižo, tudi »slov. oružnik Josip Jerić«.

V Godinovi zgodbi leta 1919 je pobeg iz sombotelske ječe edini vsebinsko res sporen dogodek, kar sicer ne bi bil, če ne bi doživel še Jeričevega opisa. Obsirno in

56 »Ogrsko vojno poročilo,« *Slovenec*, 7. 1. 1919, 4

57 »Najnovejše,« *Slovenec*, 7. 1. 1919, 6.

58 »Boji v Medjimurju,« *Slovenski narod*, 7. 1. 1919, 4.

59 Ibid.

60 »Žrtve u Prekomurju,« *Volja naroda*, 6. 2. 1919, 2.

61 »Iz madžarskega ujetništva utekli,« *Slovenec*, 12. 2. 1919, 2. »Iz madžarskega ujetništva utekli,« *Mariborski delavec*, 13. 2. 1919, 1

62 »Slovenska Krajina in general Maister,« *Slovenec*, 31. 7. 1934, 3.

verodostojno sta ga opisala Godina (večkrat) in tudi Osterc; vendar sta ga oba opisala brez omembe kakršne koli pomoči 'od zunaj'.⁶³ Jožef je pobeg do res najdrobnejših potankosti opisal desetletje pozneje kar dvakrat, se pravi po še razmeroma kratki dobi in zagotovo brez pozabljanja, kar prepričljivo veje iz prav vsakega njegovega stavka – citiral je celo takratne dialoge med sojetniki –, tako sveža pred očmi sta mu še bila ta noč in prihod v Maribor.

Zato je težko dojemljivo, kaj je v svojih spominskih zapisih o reševanju prav teh ujetnikov dvakrat izpovedal Ivan Jerič. Tako piše: skupaj z Mihaelom Kūharjem ga je general Maister poklical k sebi in ju napotil v Sombotel rešit »ujete jugoslovanske častnike«. To naj bi se po njegovi prvi verziji zgodilo malo pred sredino februarja; po drugi verziji v bistveno obširnejšem opisu akcije pa je taisto reševanje časovno postavil v dneve po 21. marcu, po boljševiškem prevzemu oblasti na Madžarskem.⁶⁴ Dejstvo je, da sta bila kot Prekmurca in aktivna govorca madžarščine idealna za takšno reševanje. Očitno je, da se njegova prva verzija časovno sicer ujema s prejšnjimi navedki Godine in Osterca, vsebinsko – v variantah konkretne izvedbe pobega brez zunanje pomoči oziroma z njo – pa ne. Po dneh/datumih je bil potek dogajanj videti takole. Godina in Osterc prav nikjer ne omenjata zunanje pomoči, ki bi jo sicer nujno morala, če bi do nje dejansko prišlo. Po besedah prvega sta že 7. februarja, kar je bolj verjeten datum, po zapisu Osterca pa najpozneje 10. februarja prispela v Maribor in Godina se je naslednji dan pojavil pred Maistrom. General je torej 8. februarja izvedel o njihovem pobegu, ničesar pa še o usodi druge skupine, za katero je Jožef predvideval, da so jih na begu zajeli. *Slovenec* je vest o uspešnem pobegu in vrnitvi treh objavil 12. februarja, vendar so jo v uredništvu izvedeli vsaj dan ali dva poprej, zagotovo iz Maribora. Godina je Maistra prosil za ukrepanje za rešitev še preostalih. Najverjetneje se je general takoj po vesteh o usodi drugih štirih odločil, da jim bo pomagal.

63 »J. Godina, C. M.: O polnočih med 5. in 6. februarjem,« *Slovenec*, 6. 2. 1929, 3, in objave v op. 61. Z njim se v praktično vseh podrobnostih in tudi o neobstoju kake zunanje pomoči pri pobegu, razen samega datuma, ki ga postavi v noč z 8. na 9. februar, ujema izpoved A. Osterca. Prim. Osterc, »Moji doživljaji v borbi za slovensko severno mejo,« 268, 269.

64 Jerič, *Moji spomini*, 56, 57. Jerič, *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju* (Murska Sobota: Stopinje, 2001), 97–99. Ob nekritičnem povzemanju obeh Jeričevih zapisov o njegovem reševanju ujetnikov se zgodi precejšnja vsebinska nerodnost, kot se prebere v enem od aktualnih opisov dogodka in Jeričeve vloge v njem (Prim. Lažeta, *Povsod pokažimo*, 63, 64 in 68). Dogodke leta 1919 je Lažeta opisal pregledno po njihovem zaporedju v posamičnih mesecih. Vendar je Jeričevo »uspešno reševanje« v februarju povsem izpustil in kot dejstvo uvrstil drugi Jeričev opis tega v marcu. V tej marčni »akciji« je Jerič posebej omenil rešenega Godino – ta pa naj bi, po Lažeti, vmes skupaj z Jeričem in še tremi že 6. marca odšel kot član delegacije Prekmurcev v Ljubljano in Beograd (!). O Jeričevih *Mojih spominih* prim. še: Metka Fujs, »Nekaj misli ob izidu Jeričevih spominov,« *Vestnik*, št. 17, 27. 4. 2000, 5. Jeričev zapis o njuni – skupaj z Mihaelom Kūharjem – »uspešni rešitvi« ujetnikov iz sombotelske ječe v zgodnjem februarju je enako vsebinsko povzet tudi v najnovejšem članku o takratnem dogajanju v Prekmurju, gl. Vinko Škafar, »Mihael Kūhar (25. 5. 1893–7. 12. 1976) Maistrov borec in legionar, borec za Prekmurje,« *Zbornik soboškega muzeja* št. 25 (2019), 332, 333. Opisana so tudi dogajanja in razmere v mesecih februarju in marcu 1919, ki jih je doživel ali jim bil priča M. Kūhar in ki se časovno ne ujemajo ali jih je nemogoče ustrezno časovno uskladiti z Jeričevimi zapisi. Tako so, celo z njegovim lastnim zapisom, večkratno dokazljivi Kūharjevo bivanje od 4. januarja do 14. maja v Ljutomeru, njegova udeležba v bitki v Radgoni »prve dni februarja« in njegovo članstvo v »posebni deputaciji« od zgodnjega marca naprej skupaj z Godino in drugimi. Reševanja ujetnikov skupaj z Jeričem iz Sombotela bodisi v zgodnjem februarju ali marcu pa Kūhar ne omeni niti z besedo, čeprav gre za njegovo poznejše, povsem verodostojno poročilo, zapisano istega leta.

Bistvo neustreznosti podajanja dogodkov je v naslednjem: Jerič v *Mojih spominih* trdi, da sta s Kūharjem uspešno rešila obe skupini hkrati, v prvi je bil Godina (»Beg se je posrečil in po trudapolnih ovinkih so prišli v Jugoslavijo.«). Tako Godina kot Osterc pa o času rešitve drugih štirih trdita drugače, izjavi pa sta časovno povsem usklajeni (Godina: »Rešeni so bili šele enkrat spomladi.«; Osterc: »Za drugo četverico smo pozneje zvedeli, da so se ustavili v neki vasi / ... / Izpustili so jih boljšeвики, ko so na Madžarskem prišli na oblast.«) in s tem nujno zavračata Jeričevo in Kūharjevo februarско in marčno rešitev vseh hkrati. Godina je o usodi teh štirih izvedel od enega od njih, M. Rakuše, ki ga je leta kasneje (očitno pa pred objavo podlistka *V mongolskem ujetništvu*) šel obiskat celo v Bitolo, kjer je Rakuša služboval kot podpolkovnik. Ta mu je točno opisal pot v svobodo malce pred koncem marca, ki se je zgodila po čisti sreči in brez pomoči drugih. Je bila ta takrat enormno dolga pot k Rakuši za Godino tako pomembna, da jo je hotel opraviti 'v imenu resnice' in jo je tudi opravil?

Edina točka, v kateri sta se obe varianti cele zgodbe neposredno »stikali«, je bila omemba Viktorja Vöröša, ki sta ga vključila Jerič in Godina. Prvi piše, da sta ga s Kūharjem poznala kot Prekmurca in častnika z italijanske fronte, ga poiskala v Sombotelu, kjer je po vojni nadaljeval študij bogoslovja, ter ga s še enim bogoslovcem Prekmurcem pregovorila za aktivno pomoč v njenem »uspešnem reševanju«. Godina pa je Vöröša poznal že iz Ljubljane, bil z njim na fronti na Tirolskem in se v ječi spomnil, da je bil v sombotelskem bogoslovju. Tik pred koncem januarja mu je po neki natakariči pisal za pomoč v denarju in priboljških ter ga spomnil na njune tirolske dni; pisemce pa je podpisal seveda z izmišljenim imenom in priimkom Franc Petovar. Vöröš je takoj spoznal identiteto pisca in mu to v pisnem odgovoru dal vedeti: »Kdo bi si mislil, da se skrivaš ti pod tem imenom?!« Madžari so pismo kar več dni premlevali in skušali ugotoviti, kdo naj bi prejemnik v resnici bil. Godina se je v smrtnem strahu – saj je na zaslišanjih izjavo podpisal s priimkom Petovar – odločil za kar samostojen beg iz ječe. Nato pa so po preudarku sklenili, da v usodni noči pobegnejo vsi.⁶⁵ Prav lahko bi se zgodilo, da bi ga ta Vöröšev stavek nehote pokončal. No, že maja 1919 sta se znova srečala, tokrat v Mariboru, kamor je Jožef prispel na Maistrovo vabilo, tam pa je že bil tudi Vöröš. Gotovo sta si imela kaj povedati.

Mogoče je torej, z logičnim razmislekom pa le malo verjetno, da se je Jerič ob pisanju *Spominov* po desetletjih od teh dogodkov časovno zmotil za mesec in pol in se je pozneje v *Zgodovini madžarizacije* skušal popraviti vsaj v tem elementu svoje zgodbe. Zastavlja se več vprašanj, najbistvenejše pa je: Ali je ujetnikom v danih razmerah sploh bilo mogoče pomagati od zunaj? Neusklajenost izpovedi dveh oziroma celo treh ubežnikov (Godine, Osterca, Rakuše) – usklajenih v naknadnem dogovoru o njihovih izjavah – in Jeriča bode v oči. Tudi o tem delu Godinovega leta 1919 si naj bralec resnico ustvari sam.

V naslednjih pomladnih mesecih 1919 je trojec Jerič, M. Kūhar in J. G. vseskozi usklajeno deloval za enoten cilj: vojaška zasedba in priključitev Prekmurja h Kraljestvu

65 Prim. Godina, »V mongolskem ujetništvu,« 218, 219. Vrbnjak tega zapisa ni citiral: niti izvirne objave, podlistka *Slovenca* l. 1929, niti ponatisa v *Mohorjevem koledarju 2004*.

SHS. Godina se je torej po lastni trditvi zaobljubil postati katoliški duhovnik, če se mu uspe rešiti. Skoraj zagotovo je le za las ušel smrti. Dejansko sta ga ta dogodek in predvsem rešitev tako prevzela, da se je dokončno odločil za redovništvo in nato še za duhovniško posvetitev. Pred koncem leta 1941 se je ob nemški okupaciji Gorenjske, ko je kaplanoval na Jesenicah in živel v župnišču, po pravočasnem obvestilu tamkajšnjega župana v trenutku umaknil na 'varno' in si tako z begom najverjetneje znova rešil glavo. Iskala naj bi ga nemška tajna policija, ki je dobila podatke o njem od Madžarov – ti pa so ga še zmeraj iskali kot veleizdajalca. Vendar je to že neka druga njegova zgodba, ki pa je imela korenine v zgoraj opisanih dogajanjih.

Slika 3: Doprnski kip Jožefa Godine v Parku spominov pred župnijsko cerkvijo v Črenšovcih, odkrit leta 2018.

(foto: Štefan Hozjan, Trnje, 2020)

Od prihoda v Maribor do poznega septembra 1919

Godina se ni vrnil v Ljubljano na šolanje. Tudi ne domov – tam bi ga oblasti slej ko prej zagotovo aretirale. Naslednji dnevi in tedni so ga kar hitro vnovič potegnili v vrtinec dogodkov glede nadaljnje usode pokrajine: na njegovo marčno pot v okviru delegacije iz Ljutomera v Ljubljano in Beograd; v majsko soorganiziranje *prekmurske legije* v Ljutomeru v okviru priprav na zasedbo Prekmurja in po prekinitvi teh v sodelovanje pri izpisu spomenice oziroma memoranduma prekmurskih Slovencev za

pariško mirovno konferenco v juniju; v nastop na ljudskem zborovanju v Beltincih 17. avgusta 1919 in kmalu nato v odkrito hrvaško aspiracijo po nastavitvi njihove administracije v dolnjem Prekmurju ter v članstvo delegacije k vladi v Beograd zavoljo tega v septembru.

Marec–maj: Ljutomer, prekmurska legija, priprave na zasedbo Prekmurja in konec sanj o zasedbi

Po Jurišičevem decembrsko-januarskem polomu je postal vsakdanjik v pokrajini zavoljo represalij ter močno poostrelega oblastnega nadzora in sploh bistveno večje prisotnosti vojaštva še otežen v primerjavi s prejšnjim stanjem. Nekaj dni pred koncem februarja 1919 se je Godina znašel v Ljutomeru. Omenjeni trojec je skupaj s še nekaterimi, tudi tamkajšnjimi narodno zagretimi Štajerci, osnoval pravo zarotniško skupino: ustanovili oziroma ponovno obudili so Narodni svet za Prekmurje, za vodjo postavili Viktorja Kukovca in si določili že znane cilje. 6. in 7. marca se je delegacija petih – med njimi trojca Jerič, Godina in Kühar – odpravila v Ljubljano po zagotovitev podpore za njihove načrte. Pot so s priporočili iz Ljubljane podaljšali še v Beograd in se tam celo udeležili sestanka s podpredsednikom vlade dr. Antonom Korošcem – kar je bil začetek dolgoletnega poznanstva med njim in Godino – in še s predsednikom Protićem. Prosili so ju za vojaško zasedbo Prekmurja, dobili pa le besedno podporo in tolažbo o zaupanju v edino mogočo diplomatsko pot. Niti argument, da je srbsko vojaško poveljstvo z orožjem na skrivaj izdatno pomagalo Hrvatom pri zasedbi Medmurja, ni deloval. Nekaj pa so dosegli: vlada se je po njihovem odhodu s posebno resolucijo prvič jasno izrekla za priključitev Prekmurja h Kraljestvu SHS.

Gotovo nezadovoljen se je končno vrnil v ljubljansko šolo. Ko so v drugi polovici marca, s koncem težko preživete zime, na Madžarskem oblast prevzeli komunisti Bele Kuna, so v pokrajini nastopili najhujši meseci vojnega in tudi povojnega obdobja. Ljudje so se že pripravljali na prva poljedelska opravila in na vseh straneh iskali prepotrebno opremo, semena idr. Godino je v začetku maja vnovič prevzel domoljubni nemir – znova so ga kontaktirali iz ljutomerskega narodnega sveta. Vnovič je prišel v Ljutomer in takoj začel vsestransko delovati za uresničenje zamisli o konkretni vojaški zasedbi večjega dela pokrajine, vendar tokrat izključno z lastnimi silami, s Prekmurci. Jerič jo je pozneje takole definiral: »Iz dneva v dan nam je postajalo jasneje, da je vojaška zasedba pokrajine najzanesljivejši dokaz samoodločbe.«⁶⁶

V dogovoru z Maistrom so oklicali ustanovitev *prekmurske legije* in začeli sklicevati prostovoljce iz pokrajine – predvsem povrnjene bivše vojake, našli so zanesljive može, ki so agitirali po Prekmurju, vzpostavljali skrivne kurirske vezi, iskali orožje in strelivo, material. Maister jih je sprva podpiral in vsestransko pomagal, najbolj z orožjem. Izjemno dejaven je bil pri tem Mihael Erjavec. J. G. se je znova z vsem srcem

66 Jerič, *Moji spomini*, 72, 82. Slavič, »Narodnost in osvoboditev Prekmurcev,« 71, 72.

vpregel v priprave. Čez desetletje je v res obširnem članku podrobneje opisal tudi to: »Pobudo je dal g. general Maister. Njegovi točnejši načrti za to akcijo mi niso točno znani. Inicijativa je pa čisto gotovo izšla vsaj v svojem votku od njega, kajti brzojavka, s katero so mene poklicali iz Ljubljane v Ljutomer, je bila oddana pri obmejnem poveljstvu v Mariboru, torej v glavnem stanu g. generala. V Ljutomeru smo na mah sestavili načrt. Bili smo trije Prekmurci: Ivan Jerič, poznejši državni poslanec, Miha Kuhar, sedaj železniški uradnik in jaz. / ... / Naša zamisel je bila sledeča: V Prekmurju dvignemo upor z orožjem, preženemo Ogre iz obmejnih občin in iz Murske Sobote, zasedemo državne urade in kot gospodarji v deželi pokličemo takoj jugoslovanske čete na pomoč, kar bo za generala Maistra upravičen razlog, da kljub demarkacijski črti ob Muri vojaško zasede celo Prekmurje.«⁶⁷

Izdelali so si celo izris/situacijsko skico⁶⁸ načrta svoje akcije: šli bi iz Ljutomera in Veržeja čez Muro, zasedli obmejne kraje in se nato takoj podali proti Murški Soboti, medtem ko zasedba Dolnje Lendave ni spadala med cilje. Nato bi po načrtu nastopil Maister z rednim vojaštvom in formalno zasedel ozemlje ter razglasil priključitev. Pred 10. majem so imeli zbranih, če je verjeti Jeriču, nekaj sto mož, baje kar okrog petsto. *Legijo* so sovodili Jerič, Godina in Kühar.

Ko pa so hoteli preiti v konkretno izvedbo, so – glede na navodila takrat navzoče antantne komisije – Maister ter vse ravni oblasti in vojaška poveljstva od še delujoče Narodne vlade v Ljubljani in Zagrebu zapovrstjo zavrnilo tako vojaško sodelovanje kot politično podporo zasedbi ali vsaj pomoč v orožju. General je prav takrat moral razmišljati o koroškem bojišču, čeprav naj bi tudi on imel istočasno v glavi enak podvig, zasedbo pokrajine. Tako je vsaj zatrdil Godini, ko ga je ta prišel v Maribor osebno prositi za pomoč. Pa mu je to preprečil nenaden avstrijski napad na Koroškem, zato je moral vse svoje sile znova poslati na sever. Od ljutomerskega narodnega sveta je zahteval takojšnjo ukinitve in razformiranje *legije*, kar so tudi storili. Odklonilno mnenje o zasedbi je dodala še prav takrat v Ljutomer prispela antantna komisija s predsednikom majorjem dr. Gastonom Reverdyjem, s katero se je narodni svet, in posebej tudi sam Godina na štiri oči z majorjem, pogajal o morebitni antantni podpori akciji. Godina – to je bil njegov prvi stik z diplomacijo – je z njim govoril v imenu *legije* in poudarjal odločenost domačinov, da sami zasedejo rojstno krajino. Reverdy pa je tudi pred njim do konca vztrajal pri opustitvi akcije in mu slednjič obljubil, da bo teritorialni komisiji v Versaillesu na podlagi ostrih zahtev bojevitih Prekmurcev priporočil priključitev Prekmurja h Kraljestvu SHS.

Namesto zasedbe so si premislili in jo preklicali, celo zanje je bilo vztrajanje preabsurdno. Jožef Godina se je o tem izrazil prav po špartansko: »In smo odnehali.«⁶⁹ Hkrati so se kot narodni svet samoukinili. Razočaranje pa je bilo veliko, o čemer pričajo tudi članki v *Slovencu*: ti so razen tega govorili o katastrofalnem stanju, o nerazumevajoči

67 »Jožef Godina C. M.: Prekmurški legionarji. K desetletnici drugega poskusa zasesti Prekmurje,« *Slovenec*, 19. 5. 1929, 3.

68 Ibid.

69 Ljutomerski majski dogodki in razmišljanja so podrobno opisani tudi v: Jerič, *Moji spomini*, 82–87. Godina, »V mongolskem ujetništvu,« 222.

ljubljski deželni vladi ter celo o takratnih bojih v pokrajini. Prostovoljci legionarji so vedeli, da se domov ne smejo vrniti. Zato so iskali možnosti preživetja v več prleških krajih, nekaj pa se jih je ustalilo celo v Štrigovi. V Prekmurju so sledili preganjanje maloštevilnih prostovoljcev povratnikov, osumljenih narodnozavednih oseb, mučne represalije in nasilje oblasti nad njihovimi družinami ter sorodniki, kar je sprožilo pobege čez Muro.⁷⁰

Na točki odločitve za da ali ne preklicu zasedbe se je očitno nekaj prelomilo v medsebojnih odnosih med vsaj nekaterimi člani narodnega sveta ali poveljniki *legije*, točneje med Godino in Jeričem. Seveda lahko le ugibamo, kaj in kako. Očiten dokaz tega preloma pa je bil Jeričev izraz v pravkar citiranem delu *Spominov*, da je »obračunal z delom / ... / sveta«, ki vodi v sklepanje, da se Godina – in morda še kdo od članov sveta (?) – v bistvu ni bil zmožen pomiriti s preklicem zasedbe in je krivce zanj iskal tudi v drugih članih sveta, najverjetneje tudi v Jeriču. Odziv Karoline Godina na Jeriča⁷¹ bi zatorej lahko bil namenjen tudi temu razmerju. Na dlani je še en pomislek: je bil Godina, pri svojih 21 letih nedvomno že 'pravi' vojak, v očeh drugih članov narodnega sveta, recimo Jeriča, vojaško preoster in tisti trenutek še premalo diplomatski?

Godini takrat zagotovo ni bilo lahko pri duši; predstavljajmo si njegovo osebno stisko. Že v drugo je aktivno sodeloval pri tudi svojem osebnem cilju, vendar znova zaman. Vrnil se je v Ljubljano, sedaj kot preizkušen in razočaran domoljub, v mislih pa verjetno premleval minule tedne. Le kdo bi tisti trenutek lahko upal na končno diplomatsko priključitev Prekmurja, kljub Reverdyjevi obljubi? Mu je Jožef verjel? Obljubo pa je Francoz držal, saj je tako posredoval pri svojem osebnem prijatelju A. Tardieuju. To posredovanje je zanesljivo pripomoglo, da se je francoska delegacija še pred 20. majem kot prva nenadoma odločila o pripadnosti pokrajine Kraljestvu SHS. Le teden po sestanku v Ljutomeru je teritorialna komisija s Tardieujem na čelu, ki jo je prepričal tudi izjemen nastop dr. Ivana Žolgerja, sklenila vodstvu konference predlagati premik demarkacijske linije z Mure na današnjo državno mejo, kar je bil sploh prvi konkreten konferenčni sklep o mogoči pripadnosti pokrajine po določitvi začasne meje v novembru 1918. Zadnji dan maja pa je mnenje ameriškega kartografskega izvedenca, majorja Douglasa W. Johnsona, prepričalo vrhovni svet konference o mogoči, pravičnejši novi meji po razvodnici med Muro in Rabo. Slaba dva meseca po sestanku Godine in Reverdyja, 9. julija, se je na konferenci izkazalo, da je bila odločitev o odstopu od zasedbe, kljub prvotnemu razdiralnemu učinku in temu, da je bila na videz strahopetna, dolgoročneje strateško in diplomatsko pravilna in celo najboljša poteza.⁷²

70 Slavič, »Narodnost in osvoboditev Prekmurcev«, 72, 73. »Prekmurje u ognju. Ljutomer, 16. maja,« *Slovenec*, 17. 5. 1919, 1. »Narodni svet za Prekmurje slovenski javnosti!«, *Slovenec*, 17. 5. 1919, 2. »Politične novice. Vprašanje Prekmurja,« *Slovenec*, 18. 5. 1919, 3. Ta sicer dvodelni članek je v uredništvo zanesljivo prispel iz Ljutomera, drugi del pa iz Štrigove. Iz tega kraja je, preveden v hrvaščino, deset dni pozneje objavljen v več hrvaških časnikih, npr. »Iz Medjimurja. Dopolis iz Štrigove. Pomaganje prekomurskih Slovenaca. / ... / Potpis: 300 Jugoslavena iz Prekomurja,« *Volja naroda*, 28. 5. 1919, 5.

71 Prim. op. 49.

72 O poteku bistvenih faz odločanja o pripadnosti pokrajine na versajski konferenci med majem in julijem 1919 prim. – ob doslej citiranih objavah – tudi Andrej Rahten, »Diplomatska prizadevanja Ivana Žolgerja za Slovensko

Z Reverdyjevim neposrednim poročanjem na konferenci o dogovorih v Ljutomeru je Godina postal znan versajskim diplomatskim krogom. Njegovo delovanje je dobilo evropske, če ne tudi svetovne razsežnosti.

O Jožefovih takratnih stikih z družino ni nič znanega, kaj je bilo denimo z mlajšim bratom Markom, ki mu je ob zasedbi Dolnje Bistrice s prijavo v oddelek prostovoljcev takoj pristopil na pomoč. Očitno pa je vseskozi imel stalne korespondenčne stike s svojim tako rekoč zaščitnikom Kleklom, kar se je pokazalo že kmalu.

Junjska spomenica, najpomembnejše formalno diplomatsko dejanje Jožefa Godine

V Ljutomer se Jožef po 15. maju ni vrnil, živel je v Ljubljani. Najverjetneje ga je priključitvena vnema vsaj za nekaj časa minila. Zgodila se je in minila Tkalcčeva *murska republika*, še tretja možnost zasedbe in priključitve Prekmurja h Kraljestvu SHS – čeprav sam Tkalec o njej ni resneje razmišljal; v maloštevilnih stikih z ljudmi onkraj Mure jo je pač navrgel kot tako. Diplomatski mlini v Versaillesu pa so v juniju vse bolj meli za jugoslovansko stran, tudi v zadevi te pokrajine. Slavič je ob odhodu s konference predlagal bistveno močnejše zavzemanje domačinov za priključitev še osmih slovenskih vasi Porabja, kar se je tudi zgodilo. Kleklu je z osebno avtoriteto v drugi polovici junija uspelo prepričati Jeriča in Godino o vnovičnem sodelovanju za podpis po Slaviču sestavljene *Spomenice prekmurskih Slovencev* za jugoslovanske oblasti in pariško mirovno konferenco. In res, 21. junija 1919 so vsi trije, Klekl, Jerič in Godina, v Ljubljani, kamor sta očitno po dogovoru prva dva prišla k Jožefu, podpisali in na mnoge naslove v Kraljestvu SHS ter predvsem na konferenci predali v angleščino preveden, danes znamenit dokument v več točkah.⁷³

Zgodaj julija so v Ljubljani nastopile šolske počitnice. Godina se je tokrat umaknil k svojim legionarjem v Štrigovo in Ljutomer, kjer so vsi skupaj nestrpno čakali dokončno odločitev mirovne konference.

Avgust–september: zborovanje v Beltincih in septembrska pot v Beograd

Le na enem mestu in le posredno je zapisano, kakšna čustva so ga spreletavala, ko je izvedel o dokončnosti sklepa, da sme vojska Kraljestva SHS zasesti pokrajino.

Štajersko in Prekmurje, « *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018), 2, 521–24. Uroš Lipušček, *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference. Vloga ZDA in kartografa Douglasa W. Johnsona pri določanju slovenskih (prekmurskih) mej* (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2019).

73 Lambert Ehrlich, »Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20,« [za objavo pripravila Marija Vrečar] *Acta ecclesiastica Sloveniae*, št. 24 (2002): 471–73; Spomenica prekmurskih Slovencev, 21. 6. 1919, datirana v Ljubljani, pod njo podpisani Klekl, Jerič in Godina – Vrbnjak, »Prekmurje po prvi,« 99.

Jožefovi – podpisani z začetnicama J. G. ali tudi ne – avgustovski članki v *Murski straži* in posebej že prvi njegov članek z dne 1. avgusta 1919⁷⁴ pričajo, da se je v dneh pred razpletom dileme o pokrajini vnovič lotil tudi časnikarsko-poročevalskega dela. Vojaški vrhunec in dotlej neizpolnjen sen zasedbe Prekmurja je doživel v dneh od 9. do 12. avgusta. Kot eden od sopoveljujočih vnovič formalno ustanovljene *prekmurske legije* se je nekaj dni pred zasedbo moral hitro pripraviti na sodelovanje v akciji. Prekmurci in štrigovska *sokolska legija* so skupaj z drugimi četami 12. avgusta prekoračili Muro in šli vse do Kobilja in Motvarjevcev, torej do začrtane skrajne meje zasedbenega prostora.⁷⁵ Sam se je ta dan skupaj s Kleklom pripeljal v avtu iz Radgone mimo Murske Sobote do Črensovcev. Vožnja in prihod v rojstno župnijo sta mu predstavljala pravcati užitek.⁷⁶

Njegov zvezdni trenutek leta 1919 je nastopil na velikem ljudskem zborovanju v Beltincih 17. avgusta – s predajo vojaške uprave nad pokrajino v civilne roke. Po nepodpisanem poročilu naj bi se ga udeležilo med 18.000 in 20.000 ljudi, čeprav so razni poročevalci o dogodku število prisotnih ocenjevali s precej različnimi očmi.⁷⁷ Takrat je, slavljen od domačinov kot osvoboditelj in sopoveljnik *legije*, dobil privilegij prvega govornika in je zborovanje otvoril. Pripadla mu je čast v imenu zbranih pozdraviti prisotnega predstavnika vojske Kraljestva SHS, podpolkovnika Uzorinca. Sklep o njem kot prvem govorniku je najverjetneje 'uredil' njegov zaščitnik Klekl. Za njim se je v več kot dveh urah zvrstilo še kar nekaj govornikov.

Med njimi pa ni bilo Ivana Jeriča, ki se je že pred sredino julija nastanil v zavodu v Šentvidu, da bi nadaljeval svoje šolanje. Očitno ga nihče ni posebej povabil v Beltince; ali pa so ga in pač ni šel. V *Spominih* omeni zborovanje v polovici enega stavka – nedvomno ga ni bilo zraven. O nadaljnjem razmerju med Jeričem in Godino je upravičeno sklepati, da je med njima prišlo do popolnega razdora. Vendar – vsaj ne odkrito zaznavno – ne že pred dokončno zasedbo pokrajine avgusta 1919, temveč pozneje. Argumenti za to (ob že doslej predstavljenih) so naslednji:

- tako v obletniških kot spominskih zapisih obeh, v Jeričevem primeru nastalih res bistveno pozneje po dogajanjih v letu 1919, drug drugega res minimalno omenjata: recimo Godina v poročilu o dogajanjih okrog božiča 1918 Jeriča niti enkrat ne imenuje poimensko, čeprav je moral vedeti – in seveda je vedel –, da je vodil radgonsko zborovanje 26. decembra 1918.⁷⁸ Jerič pa v *Mojih spominih* po

74 Godina je zapisal: »Šele zadnje dni smo zanesljivo izvedeli, da pripade Prekmurje definitivno Jugoslaviji.« – »J. G. Prekmurje,« *Murska straža*, 1. 8. 1919, 1, 2.

75 Slavič, »Narodnost in osvoboditev Prekmurcev,« 75–77.

76 Godina, »V mongolskem ujetništvu,« 222.

77 Prim. »Okrog devete ure se je zbralo ob širokih cestah in na trgu pred cerkvo okrog 18–20.000 ljudi. /.../ Iz ene same vasi – Adrijanci – je prispelo okrog 2000 ljudi. /.../ Okrog 10. ure je mladi, delavni organizator prekmurskih Slovencev, g. abit. Jožef Godina otvoril na istem mestu ljudski tabor,« v: »Prvi ljudski tabor v jugoslovanskem Prekmurju,« *Murska straža*, 23. 8. 1919, 1 (Pojasnilo: Adrijanci so današnji Odranci, sosednja vas ob cesti južno od Beltincev, poročevalc – najverjetneje kar sam Godina (?), vsekakor pa dober poznavalec tamkajšnje okolice – pa je verjetno mislil na množico ljudi, ki je po cesti prišla na zborovanje iz te smeri, vendar iz kar več vasi beltinski sosednje črensovske župnije. Takrat so Odranci sicer šteli največ 1.700 prebivalcev.) »Očitno jih je prišlo mnogo, zanesljivo pa ne prav vsi,« v: Slavič, *Naše Prekmurje*, 131. »Zborovanje v Belatincu z udeležbo prek 10.000« (v prevodu): »Iz Medjimurja. Zaposjednuče Prekomurja,« *Volja naroda*, 21. 8. 1919, 4.

78 »Dne 26. dec. se je pa vršil v Radgoni narodni tabor, na katerem je bil izvoljen za predsednika domačin iz Slovenske krajine /.../.« – »J. G., Slovenska krajina ob desetletnici osvobojenja,« *Slovenec*, 28. 10. 1928, priloga.

res izčrpnem večstranskem opisu majskega dogajanja v Ljutomeru nato nikjer niti z besedico ne omeni junijskega stika z Godino v Ljubljani, niti podpisa in predaje *Spomenice*, niti govornikov na beltinskem zborovanju.

- Jožef Godina je za Jeriča po maju 1919, če natančno preberemo *Spomine* in *Zgodovino madžarizacije*, anonimna oseba, kljub dejstvu, da sta nato bila še celo šolsko leto 1919/1920 sopotnika dijaka v Ljubljani: Jožef pri lazaristih, Jerič v Šentvidu. Enako pa velja tudi za Jožefove zapise.

Njegovih aktivnosti za Prekmurje pa z avgustom 1919 še ni bilo konec. Omeniti je treba še njegov septembrski prihod v Beograd. Od trenutka znane odločitve o pripadnosti pokrajine so zanj začeli večje zanimanje izražati tudi v hrvaški javnosti, nedvomno v smislu, da naj bi vsaj v dolnjem Prekmurju živelo večje število etničnih Hrvatov. Kar naenkrat je iz vrst hrvaških politikov vzniknila ideja o razdelitvi pokrajine na dva dela, pri čemer naj bi spodnji del prišel pod hrvaško jezikovno upravo. Članki s takšnimi zapisi, v katerih se je znašlo polno neresničnih informacij in tendencioznih zamisli, so se v hrvaških časopisnih medijih začeli množiti od sredine avgusta naprej in so že v začetku septembra dosegli vrhunec.

Preglednica 4: Časopise, ki je avgusta in septembra 1919 izšlo v Varaždinu – članki o Prekmurju.

- »Prekomurje pripada Jugoslaviji«: »Prekomurjem dobit će naša država do 120 hiljada stanovnika i mnogo veći teritorij od Medjumurja. U Prekomurju živi 70.000 Slovenaca 20.000 Hrvata, a ostalo su Mađjari i druge narodnosti.«⁷⁹
- »Iz Medjumurja. Zaposjednuće Prekomurja«: »Ljubljanska vlada počela je izašiljati činovništvo i oružništvo za organizaciju uprave Prekomurja, a varaždinsko kr. Financijsko ravnateljstvo već je po nalogu ministarstva iz Beograda preuzelo kotare Belatinec i Also Lendvu. Ovi kotari leže pred Medjumurjem, te geografski i gospodarski sačinjavaju sa Medjumurjem jedno područje, pa će se morati jedinstveno upravljati. Sa Prekomurjem dobiva naše kraljevstvo bogat i gospodarski napredan kraj a i naš će grad od toga imati mnoge koristi, jer se granica ispred njega daleko pomakla na sjever, pa ako bude u Varaždinu dosta naprednog trgovačkog duha i dobrih željezničkih veza imat će od Medjumurja i Prekomurja svaka grana privrede velike koristi.«⁸⁰
- »Iz Medjumurja. Prekomurje zaposjednuto«: »Doček u Lendavi bio je služben i hladan, ali su zato slovenska sela / ... / «⁸¹

79 »Prekomurje pripada Jugoslaviji,« *Volja naroda*, 14. 8. 1919, 2.

80 »Iz Medjumurja. Zaposjednuće Prekomurja,« *Volja naroda*, 21. 8. 1919, 4.

81 »Iz Medjumurja. Prekomurje zaposjednuto,« *Slobodni građanin*, 16. 8. 1919, 2.

- »Okupacija Prekomurja po našoj državi«⁸²
- »Iz Medjumurja. Oslobođenje Prekomurja«⁸³
- »Slovinci i Prekomurje«: »Ako daklem Slovenci preuzmu financijalnu upravu u Prekomurju, to će bezuvjetno nastati potpuni zastoj uplate državnih daća, što će biti od velike štete za državni dohodak, jer je to jedan od najbogatijih krajeva naše države. / ... / Držimo da smo time posve jasno razložili, da je u interesu države i pučanstva u Prekomurju, ne samo privremeno nego i definitivno zaposjednuće po našim financima i žandarima kotara Belatincev i Gornja Lendava, te očekujemo.«⁸⁴
- »Slovinci i Prekomurje«: »Pitanje preuzeća političke i financijalne uprave u Prekomurju postaje sve ljepše i dražesnije / ... / « [Članek na dolgo in široko piše o okoliščinah, kdo naj bi v prihodnje upravljal prostor (!). Omenja zagrebška časopisa Obzor in Hrvat, ki po svoje opisujeta napotke ministra Svetozarja Pribičevića glede tamkajšnje uprave / ... / Dr. Lajnsiču so oporekali funkcijo civilnega upravitelja, saj ga ni imenovala vlada v Beogradu / ... / Napoveduje pa že imenovanje dveh višjih financarjev iz Zagreba za dolnje Prekmurje / ... / Vse izjemno tendenciozno za hrvaško stran. Hrvaške financarje iz Beltincev je pregnal/jim odvzel pooblastila] »po nalogu nekog slovenskog komandanta, koji valjda nije ništa drugo nego prikriveni nemškutar, ali tim svojim postupkom očito hoće u ovom pitanju još veću zbrku i poteškoće pravit.«⁸⁵

Kot neposredni ukrep proti temu se je na slovenski strani izoblikovala ad hoc delegacija, sestavljena v največji meri iz prekmurskih Slovencev, izvirajočih iz dolnjega Prekmurja, ter še Prlekov Viktorja Kukovca in M. Slaviča, ki se je namenila v Beograd k vladi. Njen član je postal tudi Jožef Godina. Tokrat ga je v akcijo očitno vključil Slavič ali pa so ga na njegov predlog uradno imenovali na pravkar oblikovanem sosvetu, pokrajinskem upravnem telesu. Glede članov delegacije se je pozneje celo sicer zanesljivemu Slaviču prikradla površnost: še v slovenski izdaji knjige o Prekmurju je za Godino napisal, da je iz Črensovcev, član pa je bil tudi Jožef Škafar iz Beltincev, medtem ko je v sestavku leta 1935 na zadnjega 'pozabil'. Zato je Škafar v svojem članku ob dvajsetletnici zasedbe in priključitve v stavkih o prihodu v Beograd to posebej poudaril.⁸⁶ Delegacija je pri notranjem ministru Pribičeviću očitno zelo uspešno zahtevala enovito slovensko upravo pokrajine, saj je vlada to takoj formalno potrdila. Na dlani pa je, da si je za tak sklep vlade ustrezno prizadeval podpredsednik Anton Korošec. Do danes pa ostaja vprašanje, kaj bi se zgodilo, če ga tisti trenutek ne bi bilo v prestolnici ali če bi njegov takratni vpliv na dvoru ne bil tak, kot je dejansko bil. Ob robu tega: kar dve srečanji Godine in Korošca v tem za oba tako usodnem letu sta zastavili temelj njunega poznejšega tesnega znanstva in sodelovanja.

82 »Okupacija Prekomurja po našoj državi,« *Slobodni građanin*, 16. 8. 1919, 3.

83 »Iz Medjumurja. Oslobođenje Prekomurja,« *Slobodni građanin*, 23. 8. 1919, 4.

84 Slovinci i Prekomurje,« *Slobodni građanin*, 30. 8. 1919, 1, 2.

85 »Slovinci i Prekomurje,« *Slobodni građanin* 7. 9. 1919, 2, 3.

86 Slavič, *Prekmurje*, 101. Slavič, »Narodnost in osvoboditev Prekmurcev,« 80. Jožef Škafar, »Kako smo pripravljali osvoboditev Prekmurja,« *Slovenec*, 5. 8. 1939, 5.

Za konec je ustrezno resignirano ponoviti za V. Vrbnjakom: »Borcu za priključitev Prekmurja k osrednji Sloveniji oziroma Jugoslaviji po prvi svetovni vojni – Jožefu Godini – ni bilo dano niti to, da bi v zemlji domači ‘našel svoj večni mir’.«⁸⁷

Viri in literatura

Arhivski viri

- NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor:
 - NŠAM, Mrliška matična knjiga župnije Črensovci: 1808–1869.
 - NŠAM, Krstna matična knjiga župnije Črensovci: 1808–1849.
 - NŠAM, Krstna matična knjiga župnije Črensovci: 1862–1882.
 - NŠAM, Krstna matična knjiga župnije Črensovci: 1894–1909.
 - NŠAM, Poročna matična knjiga župnije Črensovci: 1808–1882.
- OAKaG – Osební arhiv mag. Karoline Godina:
 - Godina, Karolina. »Maistrov borec, duhovnik in publicist Jožef Godina med nami. Ob izidu knjige Lojzeta Gajška CM.« *Vredni spomina* (Ljubljana, 2009). Tipkopis. Celje, 2009.
 - OAKaG, televizijski dokumentarni film *Ob 100. obletnici priključitve Prekmurja in združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom, 1. del: Prekmurje po prvi svetovni vojni, 2. del: Vas Dolnja Bistrica v občini Črenšovci, prvo osvobojeno prekmursko ozemlje po prvi svetovni vojni*, scenarij: mag. Karolina Godina (Maribor: TV Eksodus, 2019).
 - Zbrano gradivo: pisma.
- Provincialni arhiv Misijonske družbe (CM) Ljubljana:
 - prošnja Jožefa Godine na vodstvo reda lazaristov, datirana: Sp. Bistrica, 14. 7. 1915.

⁸⁷ Vrbnjak, »Prekmurje po prvi,« 115, in tam citirani novejši (do 2003) zapisi o Godini. Zapisani stavek je mogoče razumeti le v luči njegove poznejše življenjske usode, ki je v tem članku že podana do prihoda v Ljubljano pred koncem leta 1941. Tu sledi nadaljevanje: Po kapitulaciji Italije in prihodu Nemcev v Ljubljano se je – ob nerazveljavljeni smrtni obsodbi s strani Madžarov za veleizdajo zavoljo njegovih v članku opisanih dejanj – umaknil v Rim, od tam pa leta 1948 kot begunec v ZDA in se nastanil v Clevelandu. Zato, in zaradi njegovega sodelovanja z dr. Antonom Korošcem kot tudi z nedavno že rehabilitiranim škofom dr. Rožmanom, ga je nova oblast leta 1946 na podlagi obtožbe za nepravilnosti v jeseniški župnijski hranilnici in posojilnici v času njegovega kaplanovanja (od 1938), z drugimi tamkajšnjimi duhovniki na ljubljanskem Okrožnem sodišču v njegovi odsotnosti obsodila kot hudodelca in izdajalca, in mu desetletja prepovedovala vstop v državo. Prim. Tamara Griesser-Pečar, »Anton Kastelic, Andrej Krizman, Jože Godina in Matevž Žbontar,« v: *Cerkev na zatožni klopi*, 416–23 (Ljubljana: Družina, 2005). Ob sproženem postopku mag. Karoline Godina, dr. med., na njegovo željo leta 1985 za izdajo dovoljenja za vstop pred zveznimi organi s predloženimi njegovimi zaslugami za priključitev Prekmurja, je J. Godina, takrat že zelo bolehen in od 1969. živeč v pokoju na avstrijskem Koroškem, po odločilnem posredovanju nadškofa Alojzija Šuštarja in Borisa Frleca, tedanjega podpredsednika IS SRS, dobil formalno odobreno vrnitev v začetku novembra 1985 »zavoljo slabega zdravja«, le dobra dva meseca pred smrtjo. Umril je v Gradcu. Pokopali so ga v duhovniški grob v Pliberku. Aprila 2010 je bil zanj predlagan rehabilitacijski postopek po predlogu dr. Griesser-Pečar o zahtevi postopka za varstvo zakonitosti obsojenega J. Godine, saj je bil na sojenju obsojen v odsotnosti, brez njegovega podpisa v 'dokaznem gradivu' in brez omenbe njegovega imena iz ust obtoženke, ki je priznala krivdo v zvezi omejenimi nepravilnostmi. Nečakinja in dedinja Karolina Godina mu je izpolnila tudi poslednjo željo – organizirala je ekshumacijo njegovih posmrtnih ostankov, Zveza društev generala Maistra pa dostojen pokop 17. avgusta 2011 na državní praznik združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom, na pokopališču na Dolnji Bistrici.

Časopisni viri

- *Mariborski delavec. Neodvisen delavski list za mesto in okolico.* Maribor, 1918, 1919.
- *Murska straža. Glasilo obmejnih Slovencev.* Radgona, 1919.
- *Novine. Pobožen, družbeni, pismeni list za vogrške Slovence.* Szombathely, Maribor, 1918, 1919.
- *Slobodni građanin. Neovisno demokratsko glasilo.* Varaždin, 1919.
- *Slovenec: političen list za slovenski narod.* Ljubljana, 1918, 1919.
- *Slovenski narod.* Ljubljana, 1918, 1919.
- *Straža. Neodvisen političen list za slovensko ljudstvo.* Maribor, 1918, 1919, 1920.
- *Volja naroda. Glasilo jugoslavenske demokratske stranke.* Varaždin, 1918, 1919.

Literatura

- Bernik, Valerija. »Vojaštvo v Prekmurju.« *Revija SV* 27, št. 12 (2019): 43.
- Dolinar, France M. ur. *Sto let Zavoda sv. Stanislava.* Ljubljana: Družina, 2005.
- Franetović, Jerko. »Dobrovoljačka Sokolska legija u borbama za oslobođenje Međumurja.« V: *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*, ur. Petar Jelavić, 131–37. Zagreb: Udruženje ratnih dobrovoljaca Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, 1940.
- Fujs, Metka. »Nekaj misli ob izidu Jeričevih spominov.« *Vestnik* [tiskana izd.], 27. 4. 2000, 5.
- Fujs, Metka. »Razstava o življenju in delu Jožefa Godine.« *Stopinje* 33, št. 1. (2004): 95, 96.
- Gajšek, Lojze. *Vredni spomina: rajni sobratje Slovenske province MD: ob 90-letnici province (1919–2009) in 350-letnici smrti sv. Vincencija (1660–2010).* Ljubljana: Misijonska družba – Slovenska provinca, 2009.
- Gašparič, Jure. »Od odprtja avstrijskega parlamenta leta 1917 do novih držav leta 1918 – o oblikovanju češkoslovaške in jugoslovanske države.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 3 (2018): 827–44.
- Godina, Jožef. »Na smrt obsojeni: kako smo padli v ogrsko ujetništvo v Murski Soboti, 3. januarja 1919.« V: *Mohorjev koledar 2002*, ur. Matija Remše, 190–92. Celje: Mohorjeva družba, 2001.
- Godina, Jožef. »Trije grobovi (Razmišljanje na grobu Jožefa Klekla).« *Stopinje* 3, št. 1 (1973): 89–92.
- Godina, Jožef. »V mongolskem ujetništvu.« V: *Mohorjev koledar 2004*, ur. Matija Remše, 209–22. Celje: Mohorjeva družba, 2003.
- Godina, Karolina. »Jožef Godina: Prekmurje, Prekmurci – Slovenska Krajina, Slovenci.« *Stopinje* 43, št. 1 (2014): 135–37.
- Godina, Karolina. »Spominska soba Jožefa Godine.« *Stopinje*, l. 43, (2014): 137–39.
- Godina, Karolina. »Zvezde odsevajo le na mirnih vodah. Ob izidu knjig *Moji spomini* in *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju* Ivana Jeriča.« V: *Mohorjev koledar 2002*, ur. Matija Remše, 184–89. Celje: Mohorjeva družba, 2001.
- Göncz, László. »Prekmurje 1918–1919.« *Zbornik soboškega muzeja* 24 (2017): 177–201.
- Griesser–Pečar, Tamara. *Cerkev na zatožni klopi: sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960.* Ljubljana: Družina, 2005.
- Hazemali, David. »The Battle of Galicia: The Disintegration of the Austro-Hungarian Land Forces on the Eastern Front in the First World War, With Special Emphasis on the Role of the Graz's III Corps and Slovenian Soldiers.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 1 (2017): 161–96.
- Hozjan, Andrej. »Telegram olajšanja. Prekmurje 1918–1919.« *Prekmurje 100, posebna priloga Slovenskih novic in Dela*, 10. 8. 2019, Ljubljana: Delo d. o. o., 6–10.
- Jahn, Julijana. »Međimurje u suvremenom dobu.« V: *Pregled povijesti Međimurja*, ur. Branimir Bunjac, 123–73. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županije, 2003.
- Jerič, Ivan. *Moji spomini.* Murska Sobotica: Zavod sv. Miklavža, 2000.
- Jerič, Ivan. *Zgodovina madžarizacije v Prekmurju.* Murska Sobotica: Stopinje, 2001.

- Kerec, Darja. »Odzivi na vstop Italije v vojno v prekmurskem katoliškem tisku (s posebnim oziranjem na Kleklov Marijin list in Koledar).« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 2 (2015): 441–54.
- Kerec, Darja. »Položaj civilnega prebivalstva v Prekmurju ob koncu vojne.« *Studia Historica Slovenica* 16, št. 2 (2016): 437–48.
- Kerec, Darja. »Prekmurje leta 1917.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 3 (2018): 811–26.
- Lažeta, Andrej. *Povsod pokažimo, da smo Slovenci. Kaj se je v Prekmurju godilo leta 1918 in do poletja 1919?* Murska Sobota: samozaložba, 2019.
- Lipovščak, Slavko. »Bitka kod Murske Sobote – Katastrofa kapetana Jurišiča.« V: *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*, ur. Petar Jelavić, 147–50. Zagreb: Udruženje ratnih dobrovoljaca Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, 1940.
- Lipušček, Uroš. *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference. Vloga ZDA in kartografa Douglasa W. Johnsona pri določanju slovenskih (prekmurskih) mej*. Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2019. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.
- Lorenčič, Darjan. *1919: Rdeče Prekmurje*. Pekel: Zavod Volosov hram, 2019.
- Osebnosti. *Veliki slovenski biografski leksikon, od A do L, od M do Ž*, 1. izd., 1. nat.
- Osterc, Anton. »Moji doživljaji v borbi za slovensko severno mejo.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 60–n. v. 25, št. 2 (1989): 267–72.
- Paksy, Zoltán. »Dejavnost vodilnih teles za Međimurje in Pomurje v letih 1918–1919.« *Zbornik soboškega muzeja*, št. 11–12 (2008): 7–22.
- Perko, Dragutin. »Oslobođenje Međumurja.« V: *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*, ur. Petar Jelavić, 86–122. Zagreb: Udruženje ratnih dobrovoljaca Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, 1940.
- Perovšek, Jurij. »Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 in njen narodnozgodovinski pomen.« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 369–98.
- Perovšek, Jurij. »Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 2 (2017): 559–614.
- Perovšek, Jurij. *'V zaželjeni deželi'. Slovenska izkušnja s kraljevino SHS / Jugoslavijo 1918–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Rahten, Andrej. »Diplomatska prizadevanja Ivana Žolgerja za Slovensko Štajersko in Prekmurje.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 489–528.
- Slavič, Matija. »Narodnost in osvoboditev Prekmurcev.« V: *Slovenska krajina. Zbornik ob petnajstletnici osvobođenja*, ur. Vilko Novak, 46–82. Beltinci: Konzorcij, 1935.
- Slavič, Matija. »O prekmurski statistiki. Narodnosti v Prekmurju po uradnem madžarskem štetju iz 1890 in 1910.« V: *Naše Prekmurje: zbrane razprave in članki*, ur. Viktor Vrbnjak, 123–35. Murska Sobota: Pomurska založba, 1999.
- Slavič, Matija. *Prekmurje*. Ljubljana: Slovenska krščansko-socialna zveza, 1921.
- St. M. M. (Maršič, Stanislav M.). »Jožef Godina – 110-letnica rojstva »prekmurskega generala Maistra.« *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu 2008*, 143–45. Celovec: Mohorjeva družba, 2007.
- Škafar, Vinko. »Mihael Kühar (25. 5. 1893–7. 12. 1976) Maistrov borec in legionar, borec za Prekmurje.« *Zbornik soboškega muzeja*, št. 25 (2019): 327–43.
- Tkalčec, Ivan. »Mornarska četa u Međumurju.« V: *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske*, ur. Petar Jelavić, 138–45. Zagreb: Udruženje ratnih dobrovoljaca Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, 1940.
- Vrbnjak, Viktor. »Prekmurje po prvi svetovni vojni.« *Zbornik soboškega muzeja*, št. 9–10 (2007): 71–116.
- *Zala megye archontológiája 1138–2000*, ur. András Molnár. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2000.
- Zelko, Ivan. »Zgodovina Bistric v Prekmurju.« V: *Sad ljubezni do Boga in domovine*, zbrala Gizela Hozjan, 5–38. Gornja Bistrica: samozaložba, 1972.
- Žganec, Vinko. »Prvi dani oslobađanja Međumurja.« V: *Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih*

krajeva Jugoslavije: Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, ur. Petar Jelavić, 51–60. Zagreb: Udruženje ratnih dobrovoljaca Međumurja, Prekomurja, Koruške i Štajerske, 1940.

- Žunec, Branko. »Pozabljan prvi osvoboditelj Prekmurja: mineva 120 let od rojstva Jožefa Godine (1898–1986).« *Vestnik* [tiskana izd.], 8. 3. 2018, 16, 17.

Objavljeni viri

- *Arhivsko gradivo gospostva Beltinci v rodbinskem arhivu grofov Csáky v Avstrijskem državnem arhivu. Das Archivgut der Herrschaft Beltinci (Bellatincz) in dem Familienarchiv der Grafen Csáky in dem Österreichischen Staatsarchiv. A Beltinci (Belatinci) uradalom levéltári anyagának jegyzéke a Csáky grófok családí levéltárában, az Osztrák Állami Levéltárban*, 1. popr. izd., ur. Andrej Hozjan. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2017.
- *Források a Muravidék történetéhez, szöveggyűjtemény, 1. kötet / Viri za zgodovino Prekmurja, zbirka dokumentov, 1 zv., 849–1848*, ur. Gyula Benczik et al. Szombathely in Zalaegerszeg: Vas Megyei Levéltár/Arhiv županije Vas in Zala Megyei Levéltár/Arhiv županije Zala, 2008.
- *Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20*, ur. Lambert Ehrlich, za objavo pripravila Marija Vrečar. Ljubljana: Acta ecclesiastica Sloveniae št. 24 (2002).
- *Zala megye népességösszírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771), IV. kötet: Mutatók (Registri)*, ur. Ferenc Ördög. Budapest – Zalaegerszeg: MTA Nyelvtudományi Intézet, 1998.

Spletne strani

- *Acta Croatica*. »Prezime Godina u modernoj Hrvatskoj.« Dostopno na: <https://actacroatica.com/hr/surname/Godina/>.
- *Hrvatski povijesni portal*. »Oslobođenje Medimurja 24. 12. 1918.« Dostopno na: <http://povijest.net/oslobodenje-medimurja-24-12-1918/>.
- *Kamra*. »Jožef Godina (1898–1986), 'prekmurski general Maister'.« Dostopno na: <https://www.kamra.si/novice/item/jozef-godina-1898-1986-prekmurski-general-maister.html>.
- *Pomurci.si, Spletni biografski leksikon znanih Pomurk in Pomurcev*. »Jožef Godina.« Dostopno na: <http://www.pomurci.si/osebe/godina-jozef/765/>.
- *Pomurski muzej Murska Sobota*. »Bibliografija o prevratni dobi v Prekmurju.« Dostopno na: <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/bibliografije/tematske-bibliografije/prevratna-doba>.
- *Slovenska biografija*. »Godina, Josip (1808–1884).« Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi204327/>.
- *Szlovenszka krajina*. »Jožef Godina.« Dostopno na: <https://szlovenszka.krajina.wordpress.com/2011/02/10/jozef-godina/>.
- *Wikipedia*. »Godina.« Dostopno na: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Godina>.
- *Wikipedia*. »Jožef Godina.« Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Jožef_Godina.
- *Wikipedia*. »Zavod sv. Stanislava.« Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Zavod_sv._Stanislava.

Andrej Hozjan

THE TUMULTUOUS YEAR OF JOŽEF BONAVENTURA GODINA FROM PREKMURJE BETWEEN DECEMBER 1918 AND SEPTEMBER 1919

SUMMARY

The article focuses on the most crucial year in the life of Jožef Bonaventura Godina (1898–1986), a survivor of World War I, patriot, soldier serving under General Maister, national activist, monk, priest, editor, and publicist. The introductory chapter describes his family tree, focusing on his parents and the time between his birth and Christmas of 1918. The main part of the article explores the period after 24 December 1918 and Godina's escape from Hungarian captivity in early February 1919, as well as his actions between March and September 1919. Throughout this time, his name was synonymous with his home region of Prekmurje.

Jožef Godina was born on 12 March 1898 in Dolnja Bistrica in the lower Prekmurje region by the Mura River in the parish of Črensovci, to his parents Marko, who was of noble descent, and Marija. The Godina family had been an indispensable part of the parish since approximately the first half of the 17th century. Jožef Godina was the designated heir of his father's tavern. His education began in his home village, continued in Resznek and Ormož for a short time, until he went to the lower grammar school in Ljubljana thanks to Jožef Klekl Sr. Klekl, a retired priest and one of the most prominent and popular men in the region at the time who resided in Črensovci, managed to convince Godina's parents to let their son continue his education. He also took care of the boy's accommodation and school application. Furthermore, Klekl Sr. served as Godina's godfather at his confirmation.

In 1916, the war ripped Godina away from his studies: he was drafted and initially served on the eastern and later on the Italian Front. After the war, he resumed his studies. His strong Slovenian national spirit, a predominant force among Slovenians at the time, soon took form – probably because he had been homeschooled as well as due to his subsequent experiences in Ljubljana, his contacts among the handful of other students from Prekmurje, and the influence of Jožef Klekl Sr. A sympathiser of General Maister's operations in Maribor in November of 1919, Godina eagerly awaited Maister's crossing of the Mura River and the military takeover of his home region.

The military operation during the last week of 1918 could be considered the highlight of Godina's life up to that point. He returned to Prekmurje a few days before Christmas and was helping with the morning chores in the tavern when the shots were fired on Tuesday, 24 December 1918. The Croatian soldiers who were taking part in the Croatian occupation of Medmurje (Croatian: Međimurje) engaged in the operations in the vicinity of a ferry point over the river Mura, at the village of Razkrižje.

He helped ferry them across the river, believing them to be under Maister's orders. Together they disarmed the village constables, and the village was occupied. Most of the soldiers returned to the other side of the river the next day, while a few of them remained under Godina's command. Under his leadership, they took over two other nearby villages without consulting or reporting their movements to their immediate superior – the Croatian Captain Erminij Jurišić.

On 26 December 1918, Godina and his troops were attacked by a greater force of Hungarian constables. They barely managed to escape over the river Mura. The following day, Jurišić attacked the Hungarian constables near the crossing where they had managed to rout Godina's forces, in the process freeing Dolnja Lendava and advancing towards Murska Sobota. Jurišić and Godina met in the newly occupied town a few days later. For a few days, this was considered liberated territory, but it was soon taken back by the troops of the Hungarian regulars in the early hours of 3 January 1919. Both men were taken hostage, along with a number of their officers. Initially, all of the prisoners were sentenced to death by a firing squad. However, the Hungarian officer changed his mind at the last moment, rerouting the captives to the prison in Sombotel (Hungarian: Szombathely). Fearing for his safety, Godina assumed a false identity, posing as Franc Petovar. During the month he spent imprisoned in Sombotel, he put together an escape plan that he managed to implement successfully with the aid of seven other prisoners, escaping during the night of 5 February 1919. The group split up into two parties. The first one that included Godina immediately made its way over the Hungarian-Austrian border and arrived in Maribor without any further incidents. Godina met with General Maister, his reputation having been enhanced by his exploits.

Godina's actions constituted the first efforts of the native populace to ensure the inclusion of the Prekmurje region in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The present article contains a short analysis of newspaper sources, which, when properly scrutinised, reveal a plethora of historical inaccuracies and embellishments. A number of these are analysed. Special attention is paid to a statement made by Ivan Jerič, a Prekmurje native, who, in his memoirs, claims that General Maister sent him and another local on a secret mission in Hungary, where they were to organise the rescue of the Sombotel prisoners, including Godina. Jerič further claims that the mission was a total success and credits himself for the successful jailbreak. The conflict between the sources is inconclusive at this point, leaving the readers to make up their own mind in light of the sources and arguments presented. Whatever truly happened at this point, during his imprisonment, it prompted Godina to make a vow that he remembered and kept: if he ever managed to escape, he would strive to become a priest.

However, Godina did not return to his studies in Ljubljana or his home village, where he would surely have been arrested. Instead, he made his way to Ljutomer at the end of February 1919. In early March, a delegation of Prekmurje natives, including Godina and Jerič, made its way to Ljubljana and later to Belgrade to ensure the military occupation of Prekmurje on behalf of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Prime Minister Protić refused to support military action and instead persuaded the delegation that their goal could be achieved diplomatically in the context of the Paris Peace Conference. Disappointed with the indecisiveness of the authorities, Godina returned to Ljubljana but was recalled to Ljutomer in May, as a number of locals from Prekmurje and Styria were preparing to act decisively. Together, they established the *Narodni svet za Prekmurje / National Council for Prekmurje* and started to organise the Prekmurje Legion in order to ensure an independent occupation of Prekmurje. However, due to several reasons, the operation that was supposed to take place in mid-May was scrapped, mainly due to the visit of an Entente Committee that arrived in Ljutomer and disapproved of such an action.

This was a bitter disappointment for Godina, who returned to his studies in Ljubljana and refused to take any further action on behalf of his home region. Nevertheless, he was soon persuaded and involved once more. In June 1919, he, along with Klekl Sr. and Jerič, signed the *Spomenica prekmurskih Slovencev / Prekmurje Slovenians Memorandum*, addressed to the authorities of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the diplomats who took part in the Paris Peace Conference. In this document, they demanded the annexation of Prekmurje to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the inclusion of the Porabje region in the new state. At the beginning of August 1919, the military occupation of the area by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes had been approved, which, in turn, inspired Godina to return to Ljutomer in August and organise the remnants of the Prekmurje Legion and many volunteers. On 12 August 1919, these troops together with the Kingdom regulars, with Godina serving as a co-commander, occupied the region with no significant resistance from the Hungarian forces. On 17 August 1919, a large gathering was held at Beltinci and Godina had the honour of being the first to address the crowd before the formal transfer of power from the hands of the military to the regional public administration.

At first, the Croatian authorities wanted to assert their authority in the lower Prekmurje region by establishing a Croatian public administration under the purview of the district administration in Zagreb. This plan was shut down by a delegation of Prekmurje natives sent to the government in Belgrade, which included Godina among its members.

In light of his actions, Jožef Godina counts among one of the most prominent figures in the contemporary history of the Prekmurje region, many of which had actively and masterfully engaged in the struggle of uniting Prekmurje with the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and risked their lives to sever the threads binding them to Hungary, which threatened to wipe the Prekmurje natives off the map through the process of aggressive Hungarian assimilation.

1.01

Dragan Potočnik*

Knjižnice v Mariboru v obdobju od 1918 do 1941**

IZVLEČEK

Pokazatelj kulturnega dogajanja v Mariboru so gotovo tudi knjižnice. Knjižničarstvo je v mestu zaživelo po letu 1918. Iz predvojne znanstvene knjižnice Zgodovinskega društva za slovensko Štajersko se je leta 1921 izoblikovala splošna znanstvena Študijska knjižnica, ki je pod strokovnim vodstvom Janka Glazerja kmalu postala prva in največja slovenska znanstvena knjižnica na Štajerskem. Družbenopolitična in ideološka delitev je privedla do tega, da je bilo med obema vojnama javno knjižničarstvo v Mariboru razdeljeno v tri politične tabore: liberalnega z Ljudsko knjižnico, katoliškega s Prosvetno katoliško knjižnico in socialističnega s knjižnico Delavske zbornice. Pomembno narodnoprebudno in kulturno poslanstvo so opravljale tudi knjižnice Zveze kulturnih društev. Knjižnice pa so imeli tudi mariborski šolski zavodi in številna društva.

Ključne besede: Knjižnice v Mariboru, Študijska knjižnica, Ljudska knjižnica, Slovanska čitalnica, Prosvetna katoliška knjižnica, Knjižnica Delavske zbornice, Knjižnica Zveze kulturnih društev

ABSTRACT

LIBRARIES IN MARIBOR BETWEEN 1918 AND 1941

Libraries are one of the indicators of the cultural developments in Maribor. They spread around the city after 1918. In 1921, the pre-war scientific library of the Historical Society

* Dr., izr. prof., Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor, Slovenija; dragan.potocnik@um.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom*, št. P6-0138 (A), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

for Slovenian Styria transformed into the general scientific Study Library. Under the expert leadership of Janko Glazer, it soon became the first and largest Slovenian scientific library in Styria. In the interwar period, the libraries in Maribor were – because of the socio-political and ideological splits – divided among three political camps: the liberals with the People's Library; the Catholics with the Educational Catholic Library; and the socialists with the Chamber of Labour Library. The libraries of the Association of Cultural Societies also played an essential role in national awakening and culture. The educational institutes and numerous societies in Maribor had their libraries as well.

Keywords: Maribor libraries, Study Library, People's Library, Slavic Reading Society, Educational Catholic Library, Chamber of Labour Library, Association of Cultural Societies Library

Uvod

Proces slovenskega narodnostnega osamosvajanja v Mariboru sega v leto 1859, ko je škofu Antonu Martinu Slomšku po dolgem spletu okoliščin in vztrajnih osebnih prizadevanj nazadnje le uspelo prestaviti sedež lavantinske škofije v Maribor. Maribor je tako postal pomembno cerkveno, narodno, politično in kulturno pa tudi gospodarsko središče štajerskih Slovencev.

Proces slovenskega narodnostnega osamosvajanja se je začel z ustanovitvijo Visoke bogoslovne šole in Slovanske čitalnice, nadaljeval pa se je ob časniku *Slovenski narod*, Narodni tiskarni, Slovenskem delavskem bralnem in pevskem društvu, Narodnem domu, Zgodovinskem društvu, Dramatičnem društvu in seveda ob pomoči vseh narodnozavednih posameznikov, ki so delovali še v drugih, tukaj neimenovanih društvih. Še posebej od začetka 20. stoletja pa je ta proces iz kulturnega boja s slovensko-slovanskim značajem vse bolj preraščal v politični boj za osamosvojitve od habsburške monarhije.

Maribor po letu 1848 ni doživel le pomembnih gospodarskih sprememb, ki jih je v marsičem pospešila železnica; po letu 1850 ni pridobil samo nove upravno-sodne organizacije, ampak je v tem času tudi javno kulturno napredoval, še posebej se je razmahnilo gledališko življenje, zelo pestro je bilo glasbeno življenje, delovala so mnoga društva in ne nazadnje so, še zlasti v 60. letih 19. stoletja, v Mariboru nastajale tudi številne knjižnice (društvene, šolske, cerkvene).¹

1 Podrobneje o literarnem ustvarjanju v Mariboru v obravnavanem obdobju gl. Dragan Potočnik, »Literarna ustvarjalnost v Mariboru 1918–1941,« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2-3 (2014): 417–33.

Knjižnice v Mariboru pred prvo svetovno vojno

Še posebej po letu 1869, ko je šolski zakon uzakonil šolarske in učiteljske knjižnice, se je število knjig v šolskih knjižnicah povečalo. Tako se je profesorska knjižnica mariborske gimnazije množila z darovi zasebnikov, visokih avstrijskih znanstvenih institucij in založnikov iz Avstrije, Ogrske in Nemčije. V dijaški knjižnici je bilo poleg nemške tudi nekaj slovenske literature.

Tudi mariborska višja realka je skrbno urejala svojo profesorsko in dijaško knjižnico, ki jo je množila s knjižnimi darovi znanstvenih in državnih institucij ter založnikov, veliko periodičnih publikacij pa je kupovala tudi sama. Višja realka kot izrazit nemški zavod ni zbiral in hranil slovenske literature.²

Vrednejši strokovno usmerjeni profesorski knjižnici sta imela še moško učiteljske ter Sadjarska in vinarska šola, kjer je bilo tudi nekaj slovenske in hrvaške literature. Sicer pa so knjižnice na ljudskih šolah v mariborski mestni in sosednjih občinah imele izrazito nemški značaj, za kar je poskrbelo Nemško šolsko društvo (Deutscher Schulverein).

Z ustavno dobo so v mestu nastala številna društva. Nekatera med njimi so imela tudi lastne knjižnice z bralnicami, denimo Katholischer Gesellen-Verein, Theater und Kasino Verein, Turnverein, liberalno meščansko društvo Fortschritt in več delavskih izobraževalnih društev, Deutscher und Österreichischer Alpenverein.³

Precej dolgo se v Mariboru ni pojavila javna, ljudska knjižnica, namenjena vsem bralcem. Šele leta 1887 so v magdalenskem predmestju ustanovili Splošno bralno društvo (Allgemeiner Leseverein), ki je imelo svoj lokal ob Dravi, na Tržaški 6, v gostilni Johanna Holznechta. Društvo je gojilo družabno življenje, imelo je svoj pevski zbor, prirejalo plesne vaje in družinske zabave, v svojem lokalu pa je imelo na voljo tudi nekaj dnevnikov in tednikov ter seveda knjižnico. Poglavitni namen društva je bil zagotoviti v narodnostnem boju nemščini »spet pravo veljavo«. V pravilih društva pa je bilo določeno, da naj se društveno premoženje v primeru razpada nameni ustanovitvi javne knjižnice v Mariboru.⁴

Do ustanovitve prve javne ljudske knjižnice je prišlo šele leta 1902. Mariborski podružnici društva Südmark, moška in ženska, sta knjižnico ustanovili kot pripomoček v narodnostnem boju za Maribor. Südmark je namreč ustanavljal knjižnice na jezikovno mešanih območjih z namenom, da bi nemške prebivalce teh območij trdneje navezovala na nemški narod. Tako je leta 1908 Südmark imel že 122 knjižnic. Društvo Südmark je v grajski slavnostni dvorani odprlo knjižnico, ki je sodila v vrsto tistih, ki jih je organizacija ustanavljala na narodnostno mešanih območjih, kjer je bila nemška stiska najhujša. Z denarjem in knjižnimi darovi so jo podprli osrednji odbor v Gradcu,

2 Bruno Hartman, »Knjižnica mariborske realke (realne gimnazije) (1870–1941),« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 56, št. 2 (1985): 140–45.

3 Bruno Hartman, »Knjižnice v Mariboru,« v: *Maribor skozi stoletja. Razprave I*, ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec (Maribor: Obzorja, 1991), 698.

4 Franjo Baš, »Maribor v avstrijski ustavni dobi,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 38, št. 3 (1967): 232.

podporniki iz vrst nemškega meščanstva in darovalci iz Avstrije in nemškega rajha. Knjižnica se je kmalu po ustanovitvi preselila iz gradu v lastne prostore na Koroški cesti 19. Ob začetku poslovanja je razpolagala z okrog 2.000 knjigami. Leta 1908 se je knjižnica preselila na Koroško cesto 2.⁵

Prostori v Narodnem domu so omogočili tudi ureditev slovenske knjižnice. Čitalničarji so se lahko v novih prostorih temeljiteje lotili ureditve knjižnice, saj so nenehne selitve iz gostilne v gostilno in pogosto utesnjeni prostori to onemogočali. Leta 1905 so slovenski gimnazijski abiturienti sklenili predati svojo razredno knjižnico mariborski Slovanski čitalnici. S tem so dali pobudo za ustanovitev knjižnice (Ljudske knjižnice), ki bi bila namenjena širokemu občinstvu. Večina knjig čitalnice, dijaški darovi, gmotna podpora Posojilnice in politikov so omogočili, da je pod vodstvom Leopolda Poljanca Ljudska knjižnica hitro napredovala. Prvotno je bila nameščena v majhni sobi ob glavnem vhodu v Narodni dom. Ko se ji je priključila še strokovna sokolska knjižnica, ki sta jo vodila takratna odbornika čitalnice, profesorja Leopold Poljanec in Ljudevit Pivko, se je knjižnica že lahko pohvalila z uspehi. Na knjižnih policah je bilo 1.587 knjig, 409 vpisanih bralcev pa je prebralo 6.061 knjig. Število knjig in bralcev je raslo iz leta v leto.⁶

Slovenska krščansko socialna zveza (SKSZ) za Štajersko⁷ si je kmalu po ustanovitvi uredila svojo osrednjo knjižnico s 4.370 knjigami, poleg njih pa je imela potujoče knjižne zbirke, s katerimi je zalagala narodnostno ogrožene kraje. Zveza se je z ustanavljanjem prosvetnih društev v župnijah, kjer so uredili tudi knjižnice, upirala raznarodovanju delavstva in viničarjev v mariborski okolici. Leta 1914 je zveza štela 167 društev na slovenskem Štajerskem.⁸

Delovanje omenjenih knjižnic je prekinila prva svetovna vojna. Narodni dom je zasedla vojska in Ljudska knjižnica je prenehala poslovati. Svoje delovanje je obnovila še med vojno, v začetku leta 1918.

Vojna je ohromila tudi delovanje Zgodovinskega društva. Kljub vojni pa je društvo izdajalo svoj časopis, ki je izšel, razen leta 1916, vsako vojno leto. Društvo je imelo tudi svojo knjižnico, ki je postavila osnove za slovensko domoznansko dokumentacijo. V začetku vojne je knjižnica še delovala. V letu 1915 je društvo nabralo precejšnjo zbirko raznih knjig. Sklenili so, da jih bodo ponudili svojim članom. Društvena knjižnica je bila odprta vsak petek med peto in osmo uro zvečer, ko so lahko knjige in časopise brali v knjižničnih prostorih na Koroški cesti 10 v prvem nadstropju. Društvo je izdajalo tudi Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN) in ga zamenjevalo za druge časopise.

5 Bruno Hartman, »'Südmarkini' knjižnici v Mariboru,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 54, št. 1-2 (1983): 146–48.

6 Bruno Hartman, »Slovenska čitalnica v Mariboru in njeni knjižnici,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50, št. 1-2 (1979): 319, 320.

7 V devetdesetih letih pa so se tudi katoliški Slovenci združevali v nova združenja, od katerih se je zlasti uveljavila Slovenska krščansko socialna zveza (SKSZ), ki je bila ustanovljena na pobudo Janeza E. Kreka. Združevala je katoliška nepolitična društva. Še posebej se je posvetila prosvetnemu in kulturnemu delu.

8 Hartman, »Knjižnice v Mariboru,« 698.

Mariborčani so se zavedali pomena knjižnic in potrebe po veliki javni državni knjižnici, saj je z novo državo Maribor izgubil graško joanejsko knjižnico. Zato so pozivali Zgodovinsko društvo, da odstopi svojo knjižnico v ta namen.⁹

Družbene razmere v Mariboru po letu 1918

Družbenopolitične spremembe po prvi svetovni vojni so bistveno vplivale na kulturni razvoj Maribora. Obmejni Maribor je v novi državi Kraljevini SHS izgubil svoj prejšnji gospodarsko-prometni položaj. Spremenila se je narodnostna struktura prebivalstva.

Če upoštevamo predvojne razmere, je razumljivo, da je slovenizacija mesta po letu 1918 potekala postopno. Slovenska občinska uprava je izdala več zakonskih predpisov, s katerimi so bile odpravljene ponemčevalne organizacije. Izločila je ključne nemške institucije, kot sta bili Südmark in Schulverein. Kljub temu so mesto še vedno pretresala slovensko-nemška nasprotja. Nemci se z zlomom monarhije niso sprijaznili in niso sprejeli zgodovinskega dejstva nastanka jugoslovanske države. Kulturni razvoj Slovencev je omogočala šele slovenizacija šolstva. V začetku leta 1919 je s položaja župana sestopil zadnji župan avstrijske dobe, Johan Schmiderer (1902–1919).¹⁰ Aprila 1919 so šole zakonsko prevzeli slovenski učitelji.

Čeprav je večinsko prebivalstvo v mestu bilo slovensko, je imela nemška manjšina še naprej trden gospodarski položaj. Pred okupacijo leta 1941 je bilo 19 od 45 industrijskih podjetij v mestu v nemški lasti. V Mariboru je bilo v nemški lasti 41 odstotkov stanovanjskih in drugih poslopij. Posledice so se kazale na področju kulture. Nemci so s pomočjo kapitala razvijali svojo kulturo. Proti prevladi nemškega kapitala so si močno prizadevali mestna občina in razna društva, tako npr. Češki klub, ki je želel privabiti češke podjetnike in gospodarsko zmanjšati nemški vpliv v mestu.

Na kulturno dogajanje¹¹ v mestu so gotovo vplivale tudi politične razmere. Mariborsko meščanstvo je bilo med obema vojnama politično neenotno, razcepljeno na klerikalni in liberalni tabor. Delavstvo, ki je bilo ob prevratu še precej ponemčeno, se je odkrito zavzemalo za priključitev Maribora k Avstriji.

V Mariboru so začeli slovenske kulturne ustanove snovati že pred sklenitvijo Saintgermainске pogodbe. Poleti leta 1919 je začela delovati osrednja kulturna in umetniška institucija – Narodno gledališče. To je dalo močno spodbudo ljubiteljskim skupinam širšega mariborskega območja, ki so bile združene v katoliški Prosvetni zvezi, liberalni Zvezi kulturnih društev in v socialistični Svobodi ter kasnejši Vzajemnosti. Med temi so se uveljavili katoliški Ljudski oder, studensko sokolsko

⁹ Vlasta Stavbar, *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918* (Maribor: Založba Obzorja, 1998), 115–18.

¹⁰ Gregor Jenuš, »Ljubi Bog, kako varovati, česar ni, saj vendar pri vseh koncih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!«: Johann Schmiderer – zadnji mariborski župan avstrijske dobe,« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 901.

¹¹ O orisu širšega kulturnega dogajanja v obravnavanem obdobju gl. Dragan Potočnik, *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1918–1941* (Maribor: Založba Litera, 2003).

gledališče, gledališče v Košakih, na Pobrežju, v Limbušu in Kamnici. Ljubiteljski odri so opravljali pomembno ljudskoprosvetno in narodnoprebudno delo. Predstave za delavce, organizirane v okviru Svobode in kasneje Vzajemnosti, so prispevale h kulturnemu ozaveščanju delavcev v Mariboru. V mestu je znotraj Kulturbunda delovalo tudi nemško gledališče. Delovali so še Dramski studio, Neodvisno gledališče, Toti teater, Gledališče mladega rodu idr. Številni odri kažejo na veliko priljubljenost gledališča med Mariborčani.

Priljubljena oblika zabave mariborskega prebivalstva je bil obisk kinopredstav. Grajski kino, Mestni kino (od leta 1925 kino Apolo), kino Union in Esplanade so navduševali obiskovalce s sporedom, na katerem so prevladovale lahkotne komedije.

Med kulturno-znanstvenimi ustanovami sta bila pomembna Mestni muzej in Banovinski arhiv. Kulturno podobo Maribora je dopolnjevalo pestro glasbeno življenje. Po prevratu so nastale nove možnosti tudi za slovensko leposlovje in likovno dejavnost. Pravi pokazatelj slovenskega narodnega prebujanja in sploh kulturnega dogajanja pa so bile nedvomno mariborske knjižnice.

Študijska knjižnica

Temelji Študijske knjižnice so bili postavljeni že leta 1903, ko je bilo na ustanovnem občnem zboru Zgodovinskega društva v Mariboru sklenjeno, da je treba urediti društveno knjižnico z zgodovinsko literaturo. V prvih letih obstoja se je njen knjižni fond večal predvsem z darovi in zamenjavami, zlasti za društveno glasilo *Časopis za zgodovino in narodopisje*.

Prevrat leta 1918 je društveni knjižnici prinesel pomembno pridobitev: pravico do dolžnostnih izvodov. Tako je poverjeništvu za notranje zadeve izdalo odlok in prisodilo Zgodovinskemu društvu pravico do obveznih izvodov vseh tiskovin, ki izidejo na ozemlju Narodne vlade v Ljubljani. Ta pravica je trajala do leta 1925, ko je bila omejena na tisk z ozemlja Mariborske oblasti.¹²

Odbor Zgodovinskega društva je pričakoval podržavljenje knjižnice, vendar mu kljub prošnjam, naj država prevzame knjižnico ali namesti vsaj knjižničarja, ni uspelo. Tako je knjižnica društva prihajala v vedno težji položaj. Dobila je obvezne izvode, ni pa imela uradnika, ki bi knjižnico urejal. Tudi njeni prostori so postajali pretesni, predvsem zaradi časopisja.

Akcija za ustanovitev javne študijske knjižnice v Mariboru je dobila nov zagon, ko je zanjo pokazala interes mestna občina. Tako je dr. Ivan Lah, takratni mariborski magistratni uradnik, 10. decembra 1919 Zgodovinskemu društvu poslal dopis, ki so mu sledili nadaljnji ukrepi. V dopisu je izrazil željo, da bi v Mariboru iz obstoječih knjižnic ustanovili enotno javno študijsko knjižnico. V ta namen je mesto od zgodovinarja Antona Kaspreta kupilo knjižnico. Odboru Zgodovinskega društva so predlagali, da bi prepustil svojo knjižnico pod pogojem, da se ta preseli iz dotedanjih prostorov v

12 »Naredba z dne 16. decembra 1918, št. 194,« *Uradni list XXIII*, 17. 12. 1918.

skupne prostore v deškem zavetišču. Lastninske pravice knjižnice bi ostale društvu. Mesto bi skrbelo za izpopolnitev knjižnice oziroma za ustvaritev take knjižnice, ki bo odgovarjala potrebam kulturnega napredovanja v Mariboru. Mesto se je tudi zavezalo, da bo ukrenilo vse potrebno, da preide knjižnica v državno upravo z državnim knjižničarjem. V tem primeru bi dobilo Zgodovinsko društvo od države primerno odkupnino.

O tej ideji je odbor Zgodovinskega društva razpravljala na seji 23. decembra 1919. Odborniki so se strinjali, da se v Mariboru ustanovi javna študijska knjižnica. Pripomnili pa so, da želijo natančno določitev pravnega subjekta, ki bo lastnik knjižnice, in da se Zgodovinsko društvo obravnava kot enakopraven dejavnik. Izrazili so zahtevo, da se pri nabavljanju knjig upoštevajo posebni znanstveni, zgodovinski in narodopisni cilji Zgodovinskega društva. Zgodovinsko društvo je izrecno pripomnilo, da mora država javni knjižnici zagotoviti pomoč.

Toda zataknilo se je že pri prostorih. Mesto je bodoči javni študijski knjižnici namenilo prostore v deškem zavetišču, česar pa Zgodovinsko društvo ni sprejelo. Šele ko se je mestna občina obvezala, da omenjenih prostorov pred potekom desetih let ne bo odpovedala, je Zgodovinsko društvo predlog sprejelo.¹³ A mestna občina je prelomila dogovor z društvom o obljubljenih prostorih in tako se je vprašanje lokacije nove knjižnice nadaljevalo, dokler ni župan Viktor Grčar (1921–1924)¹⁴ ponudil knjižnici prostorov v prvem nadstropju kazinskega poslopja na Slomškovem trgu 17. Konec septembra leta 1921 se je knjižnica preselila v ponujene prostore. V njih je delovala, razen med okupacijskim obdobjem, do leta 1951.¹⁵

S prostorskimi problemi se je Študijska knjižnica še posebej soočala v tridesetih letih, saj dotedanji prostori niso več zadoščali.¹⁶ Ideja o namestitvi v traktu mariborskega gradu ni zaživela. Leta 1940 so v prvem nadstropju mariborskega kazinskega poslopja, v katerem je imela prostore Študijska knjižnica, začeli prenavo. Knjižnica je za svoje knjižnične fonde dobila na razpolago še veliko kazinsko dvorano. Mestna občina je tako spet dokazala, da se je zavedala velikega kulturnega pomena te ustanove.

Ker knjižnica ni bila podržavljena, jo je prevzela mariborska mestna občina. S sklepom občinskega sveta, sprejetim 3. marca 1925, ko je županovanje že prevzel nekdanji vladni komisar¹⁷ dr. Josip Leskovar (1924–1928),¹⁸ ji je s posebno pogodbo določila delovno področje in ji zagotovila gmotni obstoj.¹⁹ Pravno podlago za delovanje Študijske knjižnice je predstavljal statut, oblikovan januarja 1922 na posvetovanju, ki

13 Janko Glazer, *Študijska knjižnica v Mariboru: zgodovina njenega nastanka* (Maribor: Mariborska tiskarna, 1928), 12–19.

14 Podrobneje o njegovem županovanju gl. Dragan Potočnik, »Mariborski župan Viktor Grčar (1921–1924)«, *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 961–87.

15 Cene Kranjc, »Naše tiskarstvo v letih 1918–1938«, v: *Spominski zbornik Slovenije: zbornik ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele (Ljubljana: Jubilej, 1939), 257.

16 »Mariborsko študijsko knjižnico bodo preuredili«, *Slovenec*, 22. 10. 1938, 5.

17 Darko Friš, »Maribor po prevratu in vladni komisar dr. Josip Leskovar«, *Studia Historica Slovenica* 18, št. 1 (2018): 191–216.

18 Darko Friš, »Razmah in napredek Maribora v času županovanja dr. Josipa Leskovarja (1924–1928)«, *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 127–58.

19 Hartman, »Knjižnice v Mariboru«, 699.

ga je sklical župan Viktor Grčar. 3. marca 1925 je Mestni občinski svet na svoji seji sprejel nov statut, ki je določal, da se knjižnica imenuje Študijska knjižnica v Mariboru. Po statutu je bila lastnica knjižnice mestna občina, ki je dajala prostore, vzdrževala osebje in z denarno podporo omogočala njen obstoj in razvoj. Upravljal jo je poseben kuratorij, sestavljen iz sedmih članov: štiri je delegirala mestna občina, dva Zgodovinsko društvo in enega Muzejsko društvo. Knjige, ki sta jih prispevali ali bi jih v prihodnje, so ostale njuna last. S konstituiranjem kuratorija kot zakonodajnega organa in namestitvijo knjižničarja je bila uprava knjižnice jasneje definirana.²⁰

V novih prostorih, v prvem nadstropju kazinskega poslopja, je mestna občina izročila Študijski knjižnici tudi knjige, ki so bile v čitalnici prejšnjega lastnika društva Theater und Kasino Verein. Leta 1922 sta se knjižnici priključila del magistratne knjižnice, ki je vseboval večinoma starejša dela upravno-pravnega značaja, in knjižnica bivše mariborske sekcije Nemškega in avstrijskega planinskega društva. Že junija leta 1920 pa je ljubljanska vlada prepustila Zgodovinskemu društvu knjige bivše Südmark Volksbucherei. Na pobudo Zgodovinskega društva se je s Študijsko knjižnico združila tudi knjižnica Muzejskega društva. Leta 1924 je dobila še knjižnico Lavantinskega škofijskega muzeja. Pobudo, da bi se Študijska knjižnica združila tudi z Ljudsko knjižnico v Mariboru, je Slovanska čitalnica 28. marca 1922 zavrnila.²¹

Za obstoj in razvoj Študijske knjižnice sta bila tako dana oba nujna pogoja, se pravi prostori in knjige. Manjkal je še knjižničar, ki bi vse združene zbirke enotno uredil in upravljal. Že decembra 1919 je Zgodovinsko društvo v svoji prošnji za podporo, vloženi pri Poverjeništvu za uk in bogočastje v Ljubljani, prosilo, naj v Mariboru čim prej ustanovijo javno znanstveno knjižnico, arhiv in muzej, naj se dobijo zanje primerni prostori in nastavijo državni uslužbenci. Dobili so le izredno podporo v znesku 1.500 din in podporo v obliki priznanja dolžnostnih izvodov ter začasne zaposlitve knjižničarja Ivana Favaia. Šele ko je vzdrževanje knjižničarja prevzela mestna občina, so se razmere izboljšale. Tako je bil na seji mestnega sveta 14. januarja 1922 Franc Botolen imenovan za začasnega knjižničnega slugo in hišnika v kazinskem posloplju. Na seji mestnega občinskega sveta 9. marca 1923 pa so namestili še knjižničarja. To je postal podpolkovnik Davorin Žunkovič. Da bi se urejevanje knjižnice pospešilo in da bi se uvedla dnevna izposoja, je mestni občinski svet julija 1923 knjižnici dodelil še kneginjo Elizabeto Obolensko.²² Študijska knjižnica je zdaj mogla polno zaživeti. Toda s poslovanjem knjižnice njeni ustanovitelji niso bili zadovoljni. Knjižničar Davorin Žunkovič namreč ni imel ustreznih kvalifikacij niti potrebnega odnosa do knjig.²³ Ker sta bila Davorin Žunkovič in Elizabeta Obolenska na delo sprejeta le začasno, so na predlog

20 PAM, MOM, š. 300, št. spisa 5982, Kuratorij Študijske knjižnice v Mariboru.

21 Janko Glazer, »Študijska knjižnica v Mariboru. Zgodovina njenega nastanka,« v: *Razprave, članki in ocene*, ur. Viktor Vrtnjak (Maribor: Obzorja, 1993), 736–41.

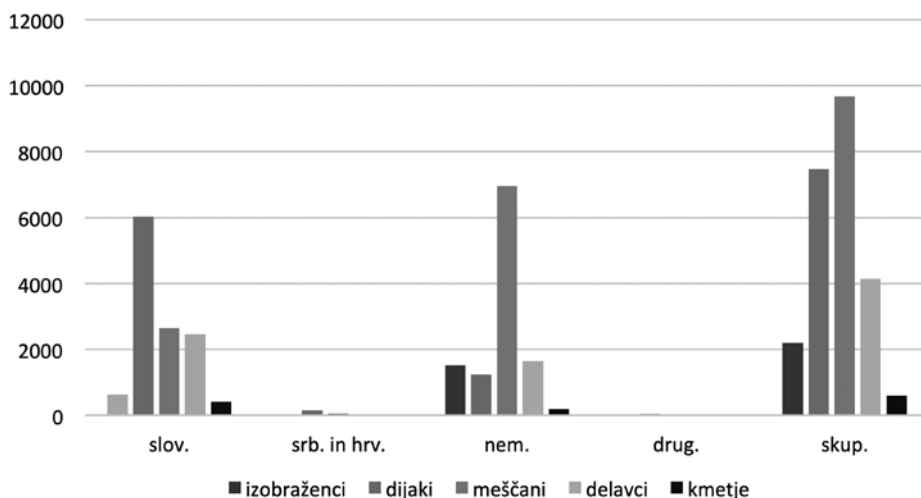
22 Bruno Hartman, »Dvoje nenavadnih mariborskih knjižničarjev,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 64, št. 2 (1993): 229–40.

23 »Nered v Študijski knjižnici,« *Jutro*, 18. 2. 1926, 6.

kuratorija 1. oktobra 1926 za stalnega knjižničarja imenovali Janka Glazerja.²⁴ Ta je leta 1931 postal tudi njen ravnatelj. Pod njegovim vodstvom je knjižnica kmalu postala reprezentativna kulturna ustanova v mestu in se razvila v eno najboljših v Sloveniji.

Do konca leta 1924 so poleg namestitve knjižničarja na novo opremili tudi knjižnični prostor. Po preureditvi knjižnice so knjižnico in čitalnico odprli za občinstvo. Bralci so lahko izbirali knjige na dveh oddelkih: znanstvenem in leposlovnem. Vstop v čitalnico je bil prost. Ob ponedeljkih in petkih, ko so bila predavanja na Ljudski univerzi, ki je gostovala v čitalniških prostorih, so mize zložili ob vhod. Na levi strani ob steklenih vratih v glavno dvorano so bile police z revijami, ob steni na drugi strani pa je bilo nekaj časnikov na kavarniških držajih.²⁵ O književnih novostih je bralce obveščal *Časopis za zgodovino in narodopisje*.

Graf 1: Primerjava stanja Študijske knjižnice v letih 1923 in 1938

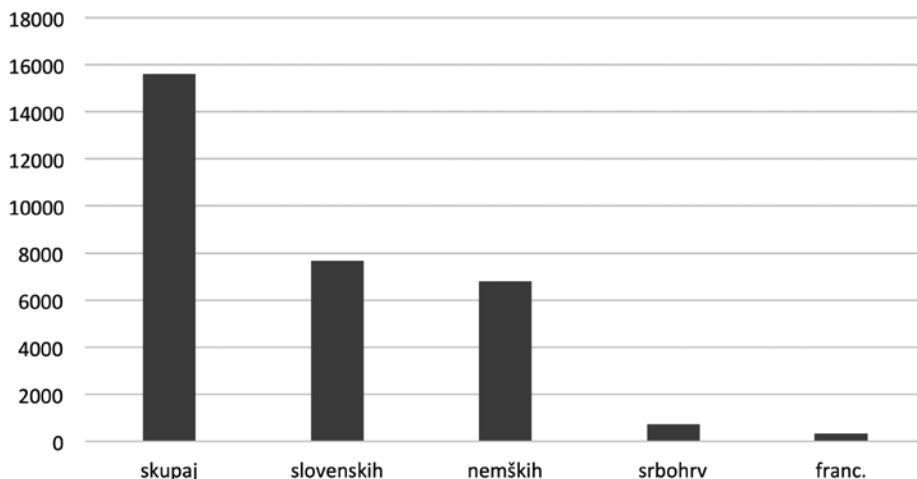
Podatki o številu knjig, obisku in izposojenih knjigah kažejo na to, da je knjižnica zelo napredovala. V letu 1940 je Študijska knjižnica »štela« okoli 43.000 izvodov. Med temi je bila približno ena tretjina slovenskih, ostali so bili slovanski, nemški, francoski, angleški itd. V letu 1924 je dnevno prihajalo v knjižnico od 15 do 20 oseb. Leta 1932 se je dnevni obisk knjižnice podvojil. Več kot polovica izposojenih knjig v Študijski knjižnici je bila slovenskih, namenjene pa so bile predvsem znanstvenemu delu. Največ izposojevalcev je prihajalo iz vrst dijakov in študentov, ki so segali po strokovni literaturi v slovenščini; nemščino so mladi v drugi polovici tridesetih letih slabše obvladovali, saj so to že bile generacije, ki so se šolale samo v slovenščini.²⁶

24 Janko Glazer se je rodil 21. 3. 1893 v Rušah in umrl 2. 2. 1975 v Rušah. Zapisal se je v anale slovenske slovstvene in kulturne zgodovine na različnih področjih. Bil je pesnik, literarni in kulturni zgodovinar, kritik, prevajalec, urednik, bibliotekar in dolgoletni ravnatelj Študijske knjižnice v Mariboru (danes Univerzitetna knjižnica Maribor).

25 Jaro Dolar, *Spomini: v preddverju literature* (Maribor: Obzorja, 1995), 62.

26 »Knjižnice – kulturni barometer,« *Večernik*, 8. 8. 1940, 4.

Graf 2: Izposoja knjig leta 1938

Ljudska knjižnica in Slovanska čitalnica

V prvih letih po prevratu je bila Slovanska čitalnica še vedno pomemben center družabnega življenja v mestu. V novih razmerah pa se je krog njenega delovanja sčasoma vse bolj ožil. Glavna skrb je postala Ljudska knjižnica in čitalnica.

Potem ko so Slovanski čitalnici 1. januarja 1919 vrnili prejšnje prostore v Narodnem domu, ki so bili do tedaj zasedeni z vojaštvom, je spet organizirala delo. Njeni pogoji za delo so bili neustrezni. Tako denimo knjižnica zaradi neogrevane sobe pozimi leta 1920, v času, ko je s položaja vladnega komisarja za Maribor sestopil dr. Leskovar,²⁷ ni bila niti odprta.²⁸

Leta 1921, ko je vladnega komisarja za Maribor, dr. Leskovarja, za nekaj mesecev zamenjal Ivan Polanec (1921),²⁹ je minevalo 60 let od ustanovitve Slovanske čitalnice. Društvo je razen narodne slovesnosti želelo to obletnico kulturnega delovanja proslaviti tudi s tem, da odpre mariborskemu in okoliškemu prebivalstvu Ljudsko knjižnico. Za uresničitev tega je bilo treba nakupiti nove knjige, nabaviti omare in drugo potrebno opremo za knjižnico ter nastaviti stalnega knjižničarja. Za realizacijo zastavljenih ciljev bi morali zbrati veliko denarja, zato so čitalničarji iskali različne vire, ki bi jim naklonili denarno podporo. Veliko dela so opravili kar sami, nasproti pa sta jim z denarno pomočjo prišla Posojilnica in magistrat mesta Maribor.

Prenovo so začeli tako, da so naprosili mariborske lesne trgovce za deske, iz katerih so napravili prepotrebne omare za nove knjige. Nato se je društvena knjižnica, ki je bila

27 Friš, »Maribor po prevratu«, 215.

28 PAM, fond Slovanska čitalnica Maribor, š. 2. Zapisnik odborove seje 14. januarja 1921.

29 Dragan Potočnik, »Vladni komisar Ivan Poljanec (1921)«, *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 949.

na razpolago le članom, združila z Ljudsko knjižnico. K izboljšanju stanja knjižnice so po svojih močeh pripomogli tudi čitalničarji, ki so pri prenovi pomagali z delom in finančno podporo. Odpovedali so se društvenemu biljardu, da so lahko z izkupičkom nakupili opremo za knjižnico. Za denarne prispevke so prosili tudi javnost.³⁰

Istega leta se je knjižnica preselila v visoko pritličje, v prostore, iz katerih se je izselila Zveza jugoslovanskih železničarjev. Jeseni je nove prostore že krasilo šest velikih omar. Knjige so bile na novo urejene in več sto jih je dobilo trde platnice. Njihovo število se je pomnožilo na štiri tisoč. Knjižnica je bila odprta dvakrat tedensko. Knjižničarju dr. Avgustu Reismanu sta bila v pomoč še dva knjižničarja in dijaki. Na večer so povprečno izposodili do 200 knjig. Odprti so bili različni oddelki – slovenski, srbohrvaški, češki, nemški, italijanski, francoski, angleški in ruski. Ustanovili so tudi mladinski oddelek. Sistematično delo v knjižnici, ki ga je uvedlo vodstvo leta 1921, je pripomoglo k temu, da je knjižnica postajala vse pomembnejša.

Tudi v naslednjem letu so z vsemi sredstvi izpopolnjevali Ljudsko knjižnico. Slovenski oddelek so obogatili z nekaj sto starimi knjigami. Kupovali so vsaj po en izvod vsake novoizdane slovenske knjige. Tudi srbohrvaški oddelek je bil bogato založen in ga je uporabljala predvsem srednješolska mladina. Sproti so kupovali najpomembnejše prevode svetovnih pisateljev. Dobro založena je bila tudi čitalnica, kjer so lahko segli po časopisih *Slovenski narod*, *Slovenec*, *Tabor*, *Marburger Zeitung*, *Nova doba*, *Jutro*, *Riječi*, *Straža*, *Dom in svet*, *Njiva* in *Ljubljanski zvon*.

Ker je bilo povpraševanje mladine vse večje, so uvedli posebno izposojlo za mladinski oddelek. Zanj se je zanimalo tudi sokolsko društvo, kar je privedlo do tega, da so za mlade sokole uvedli posebne sokolske izkaznice. Število izposojevalcev je naraščalo, še posebej v zimskem času, zato so organizirali tudi nabiralne akcije, s katerimi so želeli dobiti sredstva za nakup knjig. Število knjig v knjižnici namreč ni več zadoščalo velikim potrebam mesta.

V tem letu je bilo aktualno tudi vprašanje združitve Ljudske knjižnice s Študijsko knjižnico. Zgodovinsko društvo se je obrnilo na čitalnico s pozivom, da odstopi svojo knjižnico v skupno upravo. Odbor se je na svojih sejah odločil, da se Študijski knjižnici ne pridružijo, ker ne zaupajo obljubljenim podporam vlade in občine. Ugotovili so še, da se razlikuje njun osnovni namen. Knjige Ljudske knjižnice naj bi bile namenjene navadnemu prebivalstvu, Študijska knjižnica pa znanstvenemu delu.³¹

Vse bolj je postajalo očitno, da Slovanska čitalnica ni bila več žarišče narodnega in kulturnega življenja v mestu. Na 63. rednem občnem zboru 26. januarja 1924 so zato sklenili, da je treba pridobiti večje število članov iz različnih krogov, ker se bo sicer njen delokrog omejil le na Ljudsko knjižnico. Da se to ne bi zgodilo, so sklenili, da bodo navezali stike s Srbi in Hrvati, živečimi v Mariboru. Že kmalu so pripravili tri lepo obiskane večere: 5. aprila je bila proslava ob stoletnici pesnika Branka Radičevića, 28. junija sta bila predavanje polkovnika Stojana Nikolića o kosovski bitki in poslovilni večer polkovnika Mihelinovića. S tem sodelovanjem je Slovanska čitalnica nadaljevala

30 »Dnevna kronika,« *Tabor*, 13. 2. 1921, št. 35, 2.

31 Hartman, »Slovanska čitalnica v Mariboru,« 328–32.

tudi naslednja leta. Tako so pripravili tudi dve odhodnici; bivšemu odborniku polkovniku Stojanu Nikoliću in polkovniku Kovačeviću.³² Da bi svojo dejavnost čim bolj razširili, je Slovanska čitalnica ustanovila tudi koncertno agenturo, ki pa ni izpolnila pričakovanj odbornikov. Med prireditvami je bil odmeven Kejžarjev³³ večer, ki je potekal po zaključku občnega zbora društva 2. februarja 1926. Pripravili pa so tudi nekaj predavanj, tako je dr. Avgust Reisman predaval o ustroju in pomenu Ljudske knjižnice.

V naslednjih letih delovanja se je delovanje Slovanske čitalnice vse bolj omejevalo na kulturno poslanstvo, ki ga je opravljala Ljudska knjižnica. Zaradi finančnih težav je bil v čitalnici na voljo le skromen izbor časopisja.

Leta 1926 se je stanje Slovanske čitalnice še poslabšalo. Kot Damoklejev meč je nad čitalnico visela odpoved dotedanjih prostorov. Posojilnica kot lastnica Narodnega doma je sklenila stavbo preurediti, zato naj bi se Slovanska čitalnica izselila iz svojih dveh sob v prvem nadstropju v veliko sobo v pritličju. Odbor se je soglasno odločil, da odpovedi ne sprejme, saj so čitalnični odborniki svojčas sami sprožili idejo o zgradbi Narodnega doma, v katerem so bili izrecno določeni prostori za Slovansko čitalnico.³⁴ A ugovori niso pomagali. Posojilnica je knjižnici odpovedala zgornje prostore in z 31. januarjem 1927 so se morali preseliti v pritličje. V novih prostorih so začeli poslovati sredi tega leta. Za opremo novih prostorov jim je Posojilnica namenila tudi finančno podporo. S podporo in lastnim delom³⁵ so »čitalničarji« lepo uredili knjižnico, ki je, kot je zapisal poročevalec v *Mariborskem večerniku Jutra*, dajala »velemestni vtis«.³⁶

Po ureditvi novih prostorov je poslovni promet na splošno zadovoljstvo tako narasel, da so vsi dijaki komaj zmogli delo. V tem letu je v čitalnico pristopilo mnogo novih članov, zlasti veliko iz delavskih krogov. Bralci so največ posegali po nemškem čtivu, saj je bila izposojena kar 3.101 nemška knjiga (slovenskih so izposodili 2.106, čeških 241, srbskih in hrvaških 240, knjig v drugih jezikih 87). Še naprej so nabavljali novosti (542 novih knjig). Knjige so nakupovali tudi antikvarično. Uspehe Ljudske knjižnice so priznavali tudi v nasprotnem političnem taboru. Tako je katoliški *Slovenec* 9. januarja 1927 zapisal: »Ljudska knjižnica v Mariboru je še edina napredna kulturna ustanova, ki uspeva, pa ne po zaslugi demokratov, ampak vsled podpore v javnosti. Vse druge kulturne institucije, ki so v demokratskih rokah spe spanje pravičnega.«³⁷

Po časopisnem članku, objavljenem v *Taboru* 1. januarja 1927, lahko sklepamo, da so lahko bili bralci z izborom knjig zadovoljni, in to najširši sloji pa tudi literarni izbirčneži.³⁸ Med bralci so bili zastopani vsi sloji, največ je bilo državnih nameščencev in dijakov. Sledili so posebni nameščenci, obrtni pomočniki, zasebniki, obrtniški

32 Avgust Reisman, »Ljudska knjižnica v Mariboru v letu 1925«, *Jutra*, 5. 2. 1926, 6.

33 Predsednik Slovanske čitalnice Ivan Kejžar, višji železniški preglednik, je deloval v številnih društvih, še posebej pred prvo svetovno vojno, ko se je v Mariboru bil narodni boj. Zlasti je pomembno njegovo delo na področju delavskega gibanja, še posebno železničarstva. – Bruno Hartman, *Zgodovina slovenskega dramskega gledališča v Mariboru do druge svetovne vojne* (Maribor: Založba Obzorja, 1996), 48.

34 UKM, Rokopisna zbirka, Slovanska čitalnica, Maribor, Ms 201/IV, 6.

35 Nove prostore je uredil knjižničar Lojze Doležal skupaj s dijaki.

36 »V obnovljeni ljudski knjižnici«, *Mariborski večernik Jutra*, 25. 7. 1927, 2.

37 »Maribor«, *Slovenec*, 9. 1. 1927, 5.

38 Dr. Avg. Reisman, »Ljudska knjižnica v Mariboru«, *Tabor*, 1. 1. 1927, 3.

vajenci, trgovci, obrtniki in trgovski pomočniki. Poleg teh so vodili še poseben seznam za sokolski naraščaj.

Redni obiskovalci knjižnice so bili tudi Nemci. V bogato založeno knjižnico so želeli pritegniti okoličane, zato so se dogovorili z okoliškim učiteljskim društvom, da bodo ob zborovanju učiteljskega društva uvedli posebno izposojevalno uro. S svojim delovanjem je Ljudska knjižnica posegla tudi izven Narodnega doma. Pomagala je pri ureditvi knjižnice v mariborski jetnišnici in kaznilnici. Na ta način je v ta zavod prodrla s svojimi knjigami.

Najboljši dokaz za to, kakšen ugled je uživala Ljudska knjižnica, je dejstvo, da ji je mestni magistrat naklonil 15.000 din podpore; pa tudi razne institucije, zasebniki in drugi so se vse bolj zavedali pomena Ljudske knjižnice, zlasti Posojilnica.

Konec leta 1924 je imelo društvo 238 članov, knjižnica pa je imela že več kot 7.000 knjig. Knjižnica je v tem letu dobila dragocen knjižni dar (gre za volilo po zapuščini) dr. Pavla Turnerja, dolgoletnega čitalničarja in predsednika Zgodovinskega društva.³⁹

Naslednje leto je knjižnica imela 9.256 knjig. Izposodili so okrog 30.000 knjig. Iz članka v *Jutru*, objavljenega 5. februarja 1926, izvemo, da so obiskovalci knjižnice najraje segali po klasikih in Cankarju, v modi je bil tudi Tarzan. Tako je bilo vseh 58 knjig o Tarzanu, kolikor jih je imela knjižnica, vedno izposojenih. Prav tako tudi 70 knjig Karla Maya. V srbohrvaščini so segali po Avgustu Šenoi in francoskih prevodih, v češkem po Aloisu Jirasku in Karlu Čapku, v nemškem pa so prevladovali Hanns Heinz Ewers, Karl May in prevodi iz ruščine.⁴⁰

Istega leta so zaradi izostale podpore in majhnega dohodka iz nabiralne akcije morali nekoliko povišati izposojnino, zato je obisk padel. Povišanje pa je bilo nujno, če so hoteli redno nabavljati vse novosti.

Proti koncu dvajsetih let je mogoče ugotoviti, da je začel obisk v knjižnici upadati. Vzrokov je bilo več. Vse večja je bila konkurenca dnevnega časopisja in revij, močno konkurenco sta predstavljali tudi knjižnici pri Prosvetni zvezi in Delavski zbornici. Dr. Avgust Reisman je na 68. občnem zboru, ki je potekal 2. julija 1929, med razlogi za manjši obisk navedel tudi, da mladi za knjige nimajo več toliko časa kot včasih. Več časa raje posvetijo športu. Sklenili so, da se bo knjižnica prilagajala razmeram tako, da bo kupovala tudi knjige z manjšo literarno vrednostjo, toda zanimive in napete.⁴¹

Vse bolj se je čutila gospodarska kriza, ki je Maribor v polnem obsegu dosegla v času županovanja dr. Alojzija Juvana (1928–1931 in 1935–1941).⁴² Vzdrževalni stroški so bili veliki, zato je bilo vse manj denarja za nabavo knjig. Podpore so skoraj ugasnile. Posledica tega je bila, da so se morali odpovedati kulturni manifestaciji, s katero so želeli obeležiti 70-letnico delovanja Slovanske čitalnice. A kljub težkemu gospodarskemu položaju je izposoja naraščala. V vsem medvojnem obdobju je leta

39 UKM, Rokopisna zbirka, Slovanska čitalnica Maribor Ms 201. Zapisnik 71. občnega zbora, 24. 6. 1932.

40 Avgust Reisman, »Ljudska knjižnica v Mariboru v letu 1925,« *Jutro*, 5. 2. 1926, 6.

41 UKM, Rokopisna zbirka, Slovanska čitalnica, Maribor, Ms 201/IV, 6.

42 David Hazemali, Mateja Matjašič Friš, Ana Šela in Majda Schmidt, »Med priložnostmi in pomanjkanjem: Maribor v času prvega županskega mandata dr. Alojzija Juvana, 1928–1931,« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 160.

1931, ko je Juvana zamenjal dotedanji podžupan dr. Franjo Lipold (1931–1935),⁴³ dosegla vrhunec.⁴⁴

V začetku leta 1932 je Slovanska čitalnica v čakalnici Ljudske knjižnice odprla še Čitalnico za revije. Tako je izpopolnila vrzel, ki je nastala z opustitvijo časopisov pri Slovanski čitalnici. Leta 1927 je namreč morala opustiti čitalnico, ker je bila naročnina za časopisje previsoka. Med revijami so bili bralcem na voljo *Ljubljanski zvon*, *Dom in svet*, *Modra ptica*, hrvaška revija založbe *Binoza – 15 dana*, od nemških pa *Die literarische Welt*, *Bucherkreis*, *Socialistische Bildung* in druge. Za razvedrilo so bile v čakalnici tudi zagrebške *Koprive*.

Delovanje Slovanske čitalnice se je po letu 1932, tako kot prej, omejilo na vzdrževanje Ljudske knjižnice, ki je kljub težkemu gospodarskemu položaju dobro uspevala. Še naprej je opravljala kulturno poslanstvo v Mariboru. Vse bolj obiskana je bila tudi čitalnica revij. Leto kasneje se je položaj Ljudske knjižnice poslabšal, saj je to leto izostala tudi običajna podpora Posojilnice, tako da je morala Slovanska čitalnica vzdrževati Ljudsko knjižnico brez javne podpore. V tem letu je bilo slišati očitke, da Ljudska knjižnica naroča preveč nemških knjig in nabavlja knjige z marksistično vsebino. Na očitke, zakaj naroča toliko nemških knjig, je predsednik Ljudske knjižnice odgovarjal, da so nemške knjige prisiljeni naročati in izposojati, saj bi sicer izgubili mnogo bralcev. Ti bi šli potem po knjige v knjižnico Kulturbunda.⁴⁵ V tem letu so nakupili približno 5 odstotkov nemških izvirnih del, 95 odstotkov nakupljenih knjig pa so predstavljali prevodi iz ruščine, francoščine in angleščine.

V Slovanski čitalnici so leta 1936 slavili tudi dva jubileja: 75-letnico čitalnice in 30-letnico Ljudske knjižnice. Zaradi prezaposlenosti s kulturnim delom v delavskih organizacijah je odstopil predsednik Ljudske knjižnice dr. Avgust Reisman. Izvolili so novega predsednika Nika Vrabla. Slovanska čitalnica je obstajala do aprila 1941, ko jo je odpravil ukrep okupacijske oblasti.

Primerjava izposoje literature v nemškem in slovenskem jeziku kaže, da je bila izposoja nemške literature ves čas višja. Razmerje med njima se je proti letu 1939 začelo izravnovati. Izposoja nemških in slovenskih knjig pa je proti koncu desetletja upadala. Število novih knjig je bilo vse manjše (leta 1935 še 391, leta 1939 le še 127). Tudi obisk je vse bolj padel (leta 1935 7.812 obiskovalcev, leta 1939 le še 2.874). Izposoja se je v tem obdobju več kot prepolovila (leta 1935 19.412, leta 1939 le še 8.228).⁴⁶

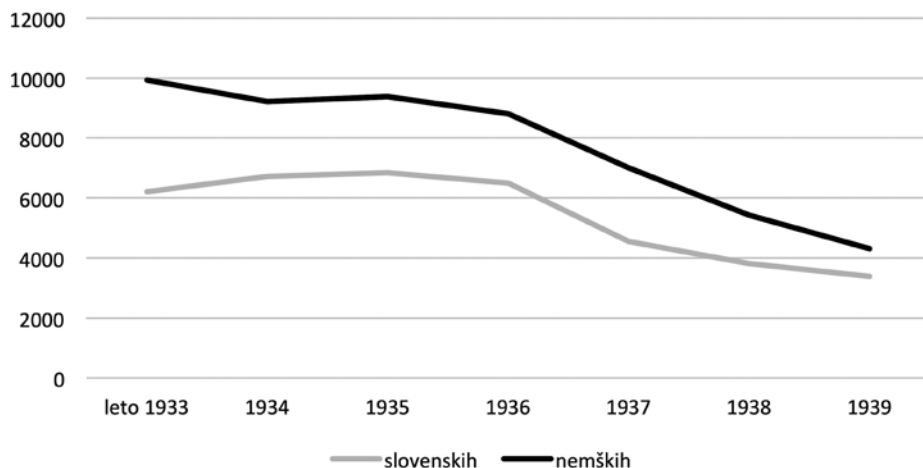
43 Podrobneje o županovanju dr. Lipolda gl. Nina Gostenčnik, »Dr. Franjo Lipold, mariborski mestni načelnik v letih od 1931 do 1935,« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 989–1028. Hazemali et al., »Med priložnostmi in pomanjkanjem,« 164.

44 A. J., »Glavna skupščina Sokolske župe Maribor,« *Mariborski večernik Jutra*, 2. 3. 1931, 3.

45 UKM, Rokopisna zbirka, Slovanska čitalnica, Maribor, Ms 201/IV,6. Zapisnik 72. občnega zbora, 24. 4. 1933.

46 Podatki iz letnih poročil: PAM, MOM, š. 424, št. spisa 7810, Prosvetna knjižnica v Mariboru s podatki o delu v letu 1935. PAM, MOM, š. 442, št. spisa 9306, Poročilo Prosvetne knjižnice v Mariboru za leto 1936. PAM, MOM, š. 456, št. spisa 9102, Poročilo za leto 1937.

Graf 3: Izposoja slovenskih in nemških knjig (zelena krivulja predstavlja izposajo nemških knjig, rdeča pa slovenskih)

Prosvetna katoliška knjižnica

V Mariboru je delovala tudi knjižnica Prosvetne zveze,⁴⁷ ki jo je skupaj s čitalnico Slovenska krščanska socialna zveza⁴⁸ odprla spomladi 1923 v Lekarniški ulici.⁴⁹ V prvem letu delovanja je bilo le 38 izposojevalnih ur. V tem času si je 46 članov izposodilo in prebralo 441 knjig. Slab obisk je povzročilo dejstvo, da je bila knjižnica zelo pomanjkljivo opremljena. Šele proti koncu leta se je toliko izpopolnila, da je lahko zadovoljila najnujnejše zahteve. Konec leta 1923 je razpolagala z 2.605 knjigami. Knjižnica je v naslednjih letih znatno pomnožila obseg knjig, toda zaradi pomanjkanja prostorov jo je bilo nemogoče celostno urediti.

Naslednje leto se je knjižnica preselila na Aleksandrovo cesto 6 (današnja Partizanska cesta), kjer je delovala v pisarni Prosvetne zveze. Z odprtjem knjižnice Prosvetne zveze v palači Zadružne gospodarske banke je bilo zadoščeno željam in potrebam krščansko socialnih organizacij v Mariboru, ki so bile več kot deset let brez lastne centralne knjižnice. Prosvetna katoliška knjižnica je postala javna knjižnica in je bila mentorica ostalim knjižnicam katoliških društev v severovzhodni Sloveniji.⁵⁰

Poleg leposlovnega oddelka je imela knjižnica še strokovni oddelk. Organizirano je imela tudi potovalno knjižnico, deset skupin po 25 knjig, ki jih je pošiljala v oddaljene

47 Podobno, kot so se liberalno usmerjena društva združila v Zvezo kulturnih društev (ZKD), so se katoliško usmerjena prosvetna društva združila v Slovensko krščansko socialno zvezo (od leta 1923 Prosvetno zvezo) v Mariboru.

48 SKSZ se je 6. 12. 1923 na XIII. občnem zboru preimenovala v Prosvetno zvezo.

49 ZAP, MD-II-2 fond Muzejsko društvo, Zapisnik 3. seje odbora SKSZ 25. 4. 1923.

50 Hartman, »Knjižnice v Mariboru,« 700.

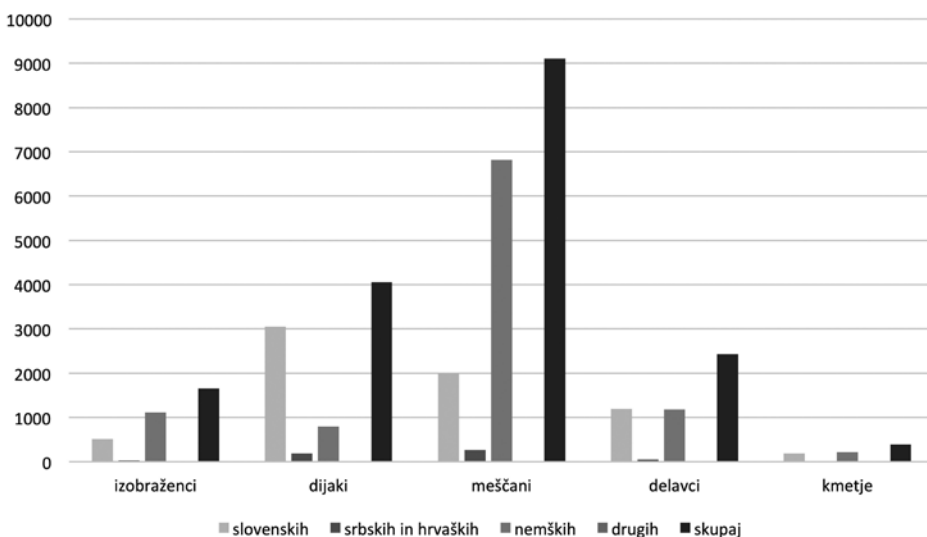
podeželske kraje brez knjižnic.⁵¹ Osnovni namen knjižnic, ki jih je podobno kot Zveza kulturnih društev ustanavljala Prosvetna zveza, je bila skrb za izobrazbo vseh slojev. Tako je bilo v Prosvetno zvezo konec leta 1924 vključenih že 134 knjižnic, ki so imele 51.662 knjig.

Število knjig je naraščalo iz leta v leto. Poročevalec v *Straži* je 3. novembra 1924 zapisal, da je imela leta 1924 knjižnica 807 slovenskih leposlovnih del v 1.132 zvezkih, 939 slovenskih poučnih del v 1.023 zvezkih, 495 nemških knjig, hrvaške in češke knjige pa tudi druge.⁵²

Leta 1931 je knjižnica imela že 6.242 knjig, od tega 3.583 slovenskih, 406 srbohrvaških, 2.042 nemških in 211 drugih. V tem letu je knjižnico obiskalo 7.900 bralcev, ki so si izposodili 12.901 knjigo. Imela je 802 člana, med njimi je bilo 16 odstotkov intelektualcev, 30 odstotkov dijakov, 41 odstotkov meščanov, 10 odstotkov delavcev in 2 odstotka kmetov.

Leta 1929 je knjižnica dobila novo ime, to je Prosvetna knjižnica, in tudi prvega redno zaposlenega knjižničarja Franca Sušnika, ki jo je vodil vse do druge svetovne vojne.

Graf 4: Število izposojenih del v Prosvetni knjižnici glede na izobrazbeno strukturo izposojevalcev in jezik leta 1934

Primerjava poročil, ki so bila objavljena v že omenjenih letnih poročilih Prosvetne knjižnice za leto 1934 in leto 1937, kaže, da so Mariborčani radi zahajali v Prosvetno knjižnico in da je imela vpliv na kulturno osveščanje ljudi. Izobraženci so najpogosteje segali po nemških delih. Med izposojenimi knjigami so prevladovali romani. Sledila so

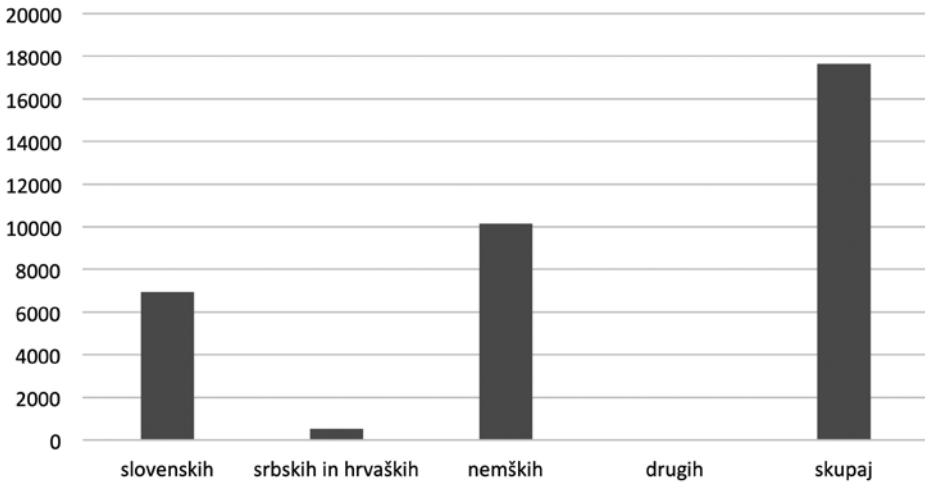
51 »Otvoritev knjižnice Prosvetne zveze v Mariboru,« *Slovenski gospodar*, 13. 8. 1925, 3.

52 »Knjižnica Prosvetne zveze v Mariboru,« *Straža*, 3. 11. 1924, 3.

dela v slovenščini, med njimi so prevladovali romani. Le redki so segali po poeziji. Med skupaj 17.632 izposojenimi knjigami so izposodili le 106 knjig poezije.

Dijaki so najpogosteje segali po slovenskih delih. Opazno je, da so to že bile generacije, ki so nemščino razumele slabo ali pa je sploh niso več. Dijaki so si izposodili 3.063 knjig, med katerimi je bilo največ romanov. Sledila so izposojena dela v nemščini. Skupaj so si izposodili 792 knjig. Nasprotno je med meščani opazna močna prisotnost nemščine, saj so daleč najpogosteje segali po nemških delih. Skupaj so si izposodili kar 6.824 knjig. Najbolj iskani so bili romani, po katerih so večinoma segale ženske. Delavci so izbirali slovenske knjige (skupaj so si izposodili 1.203 slovenske knjige) in tudi nemške knjige (skupaj so si izposodili 1.186 knjig). Med bralci so bili bolj vneti moški, oboji pa so najpogosteje segali po romanih. Kmetje so bolj redko zašli v knjižnico. Skupaj so si izposodili 393 knjig, od tega nekoliko več nemške literature.

Graf 5: Skupno število izposojenih knjig v letu 1934 glede na jezik

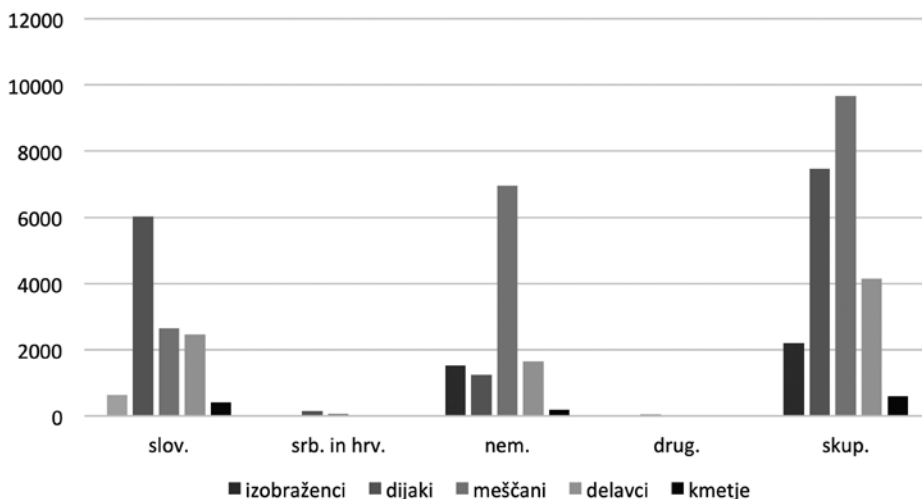
1080 članov je skupaj prebralo 17.632 knjig. Bralci so si najpogosteje izposojali nemško literaturo (izposojenih 10.132 knjig) in slovensko (izposojenih 6.942 knjig).

Tudi v tem letu so izobraženci največ segali po nemških delih. Izposodili so si 1.517 nemških knjig (leta 1934 1.117 knjig). Med izposojenimi knjigami so tudi v tem letu prevladovali romani. Sledila so izposojena dela v slovenskem jeziku. Skupaj so si izposodili 622 knjig (leta 1934 507 knjig), med njimi le 18 srbskih ali hrvaških del.

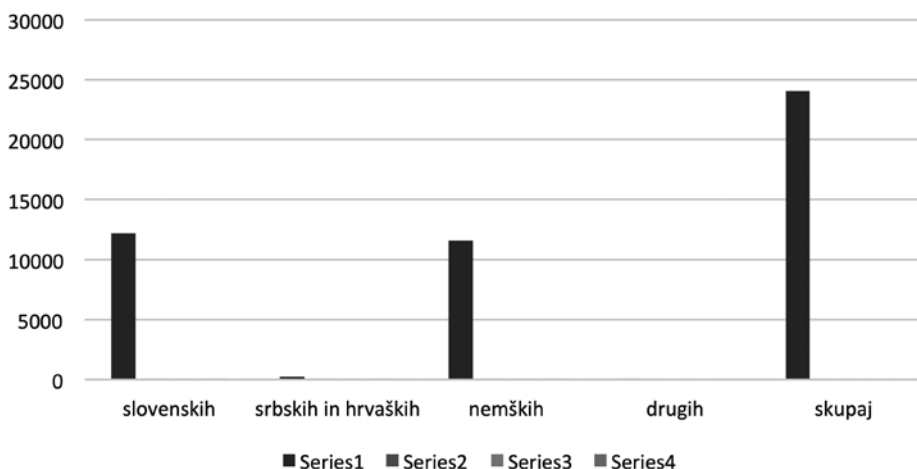
Dijaki so najpogosteje segali po slovenskih delih. Izposodili so si 6.030 slovenskih knjig (leta 1934 3.063 knjig). Najpogosteje so izbirali romane, najbolj vneti bralci pa so bili fantje. Med meščani je bila nemščina še vedno bolj prisotna kot slovenščina, toda razmerje se je počasi enačilo. V letu 1937 so si izposodili nekaj več nemških knjig kot leta 1934 (leta 1937 6.958 nemških knjig, leta 1934 6.824 knjig). Najbolj iskani so bili tudi to leto romani. Izposodili so si nekaj več slovenske literature (leta 1937 2.646

knjig, leta 1934 2.000 knjig). Skupaj je bilo izposojenih 9.678 knjig. Tudi tega leta je med bralci mogoče najti več oseb ženskega spola.

Graf 6: Število izposojenih del v letu 1937 glede na izobrazbeno strukturo izposojevalcev in jezik

Graf 7: Skupno število izposojenih knjig v letu 1937 glede na jezik

Delavci so v letu 1937 bolj segali po slovenskih knjigah. Skupaj so si izposodili 2.464 knjig (leta 1934 1.203 knjige). Izposodili so si 1.645 nemških knjig (v letu 1934 1.186 knjig). Med izposojevalci so bili tudi tokrat bolj vneti moški. Kmetje so znova bolj redko zahajali v knjižnico. Skupaj so si izposodili 591 knjig (leta 1934 393 knjig).

Če je bila izposoja leta 1934 med slovensko in nemško literaturo približno enaka, so v letu 1937 bolj segali po delih slovenskih avtorjev (404 izposojene knjige, od tega le 185 nemških).

1.515 članov oziroma 13.099 bralcev si je izposodilo skupaj 24.076 knjig. Posebej zanimivo in pomembno je dejstvo, da so si bralci izposodili več slovenskih knjig (skupaj 12.176 knjig, leta 1934 6.942 knjig) kot nemških (skupaj izposojenih 11.563 nemških del, leta 1934 pa kar 10.132 knjig). Zanimivo je tudi dejstvo, da so bralci zelo redko segali po srbski in hrvaški literaturi. Izposodili so si samo 242 knjig (leta 1934 528 knjig). Še redkeje so segali po literaturi v drugih jezikih (le 95 knjig, leta 1934 30 knjig).⁵³

Iz navedene statistike lahko razberemo pomen Prosvetne knjižnice. Knjižnica je venomer napredovala. Tako je imela leta 1937 že pet potovalnih knjižnic, ki so bile nenehno na poti po podeželju. Leta 1939 jih je bilo že deset.

Zadnji uradni podatki o Prosvetni knjižnici so iz avgusta 1940. Takrat je imela 8.919 knjig, polovica knjig je bila slovenskih. Leta 1941 je namreč Prosvetno knjižnico doletela ista usoda kot ostale knjižnice v Mariboru. Približno polovico knjig so zadržali bralci, ostale pa so morale v zbirališča v Maribor, od tam pa v uničenje ali pa v Štajersko deželno knjižnico v Gradcu.

Knjižnica Delavske zbornice

29. junija 1919 je bila v Mariboru ustanovljena podružnica ljubljanske Svobode, matice podružnic po Sloveniji, ki je po prevratu nasledila delavsko kulturno društvo Vzajemnost izpred prve svetovne vojne.⁵⁴

Mariborsko delavsko kulturno društvo Svoboda je leta 1925 ustanovilo knjižnični odsek, ki pa je zaradi majhnega števila knjig bolj slabo deloval. Konec leta 1926 je podružnica Delavske zbornice v Mariboru v svojih tajniških prostorih na Rotovškem trgu odprla čitalnico. V poslopju okrožnega urada za zavarovanje delavcev (danes Slomškov trg 6) v pritlični sobi na dvorišču so bili na razpolago slovenski, hrvaški, srbski in drugi tuji dnevnik ter vse pomembnejše slovenske in tuje socialne politične revije.⁵⁵ Čitalnica je na Rotovškem trgu delovala skoraj leto dni, nato pa se je preselila na desni breg Drave, v palačo Pokojninskega zavoda na Trgu kralja Petra (danes Trg revolucije).⁵⁶

Leta 1928 je prosvetni odsek Delavske zbornice v Ljubljani po zgledu svoje ljubljanske knjižnice preuredil tudi mariborsko. Poleg knjižnice Strokovne zveze in

53 Podatki iz letnih poročil: PAM, MOM, š. 424, št. spisa 7810, Prosvetna knjižnica v Mariboru s podatki o delu v letu 1935. PAM, MOM, š. 442, št. spisa 9306, Poročilo Prosvetne knjižnice v Mariboru za leto 1936. PAM, MOM, š. 456, št. spisa 9102, Poročilo za leto 1937.

54 Mariborska Svoboda, ki si je našla zavetje pri drugih delavskih društvih v Ljudskem domu na Ruški cesti, je imela različne odseke, ki so delovali bolj ali manj uspešno.

55 »Nova čitalnica v Mariboru,« *Delavska politika*, 22. 12. 1926, 4.

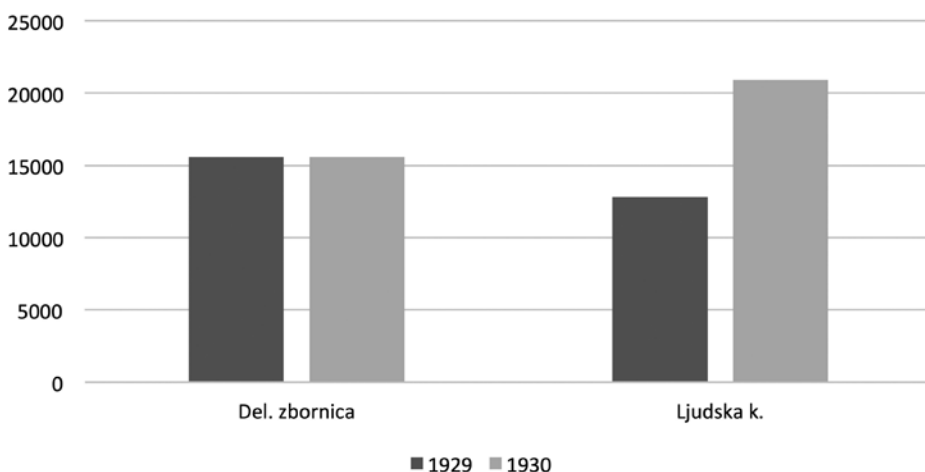
56 »Preselitev čitalnice Delavske zbornice,« *Mariborski večernik Jutra*, 16. 1. 1928, 1.

organizacije tipografov se je novi knjižnici Delavske zbornice priključila knjižnica Svobode (s pridržkom, da ostane njena last). Ob odprtju 23. junija 1928 je bilo bralcem na razpolago okrog 3.000 knjig.⁵⁷

Knjižnica, ki je bila namenjena predvsem delavcem in nameščencem, je že v prvih treh mesecih delovanja kazala dobre rezultate. Do konca septembra so beležili 241 članov, 1.405 obiskov, izposojenih knjig pa je bilo skupaj 2.568, med temi 2.318 leposlovnih, 153 znanstvenih, 1.599 nemških, 918 slovenskih in 64 srbskih ter hrvaških.⁵⁸ Za delavsko izobrazbo so bili v čitalnici na razpolago tudi vsi slovenski, več nemških ter srbskih in hrvaških časopisov.

6. januarja 1929 je kralj Aleksander I. uvedel diktaturo. Sledili so različni ukrepi v smislu zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi. Tako so začeli nadzorovati tudi knjižnice, in sicer s treh vidikov: 1. glede na državno patriotično vsebino knjig, 2. glede na socialnopolitično smer s posebno pozornostjo na revolucijsko in komunistično tendenco ter 3. glede na moralno kvarni vpliv. Nadzorniki so imeli nalogo preverjati izvajanje določil.⁵⁹ Ker je bila mariborska knjižnica Delavske zbornice zaradi svoje vsebinske zasnove, zlasti spričo marksistične in socialnokritične literature, trn v peti novim določilom, so jo kmalu zadeli oblastni ukrepi. Tako je po nalogu banske uprave v Ljubljani mariborski policijski komisariat 4. decembra 1929 knjižnico zaradi »neustrezne« literature zapečatil. Izdali so seznam knjig, ki jih je bilo treba izločiti. Vse knjige, ki so imele protidržavni značaj in so propagirale komunizem, so odstranili. Odstranili pa so tudi socialno literaturo. Knjižnico so ponovno odprli 24. decembra istega leta. Zaradi opisanega dogajanja je število članov upadlo.

Graf 8: Primerjava izposoje knjižnice Delavske zbornice in Ljudske knjižnice v letih 1929 in 1930

⁵⁷ »Delavska knjižnica v Mariboru,« *Jutro*, 26. 6. 1928, 4.

⁵⁸ »Knjižnica prosvetnega odseka Delavske zbornice,« *Delavska politika*, 6. 10. 1928, 3.

⁵⁹ Avgust Pirjevec, *Knjižnice in knjižničarsko delo* (Celje: Družba Sv. Mohorja, 1940), 124.

V prvem celoletnem koledarskem poslovanju, torej leta 1929, je knjižnica Delavske zbornice v kategoriji izposoje že prehitela Ljudsko knjižnico. Ker je bil politični položaj po letu 1930 za Ljudsko knjižnico ugodnejši, se je povzdignila nad knjižnico Delavske zbornice, toda le za kratek čas. V naslednjih letih je namreč knjižnica Delavske zbornice vztrajno krepila svojo premoč, Ljudska knjižnica pa je krnela.⁶⁰

Mariborska knjižnica Delavske zbornice se je vse bolj uveljavljala kot kulturno središče delavcev in izobražencev. Skromni prostori v palači Pokojninskega zavoda na Trgu kralja Petra so postali pretesni, zato se je knjižnica leta 1931 preselila v moderno stavbo Okrožnega urada za zavarovanje delavcev in ekspoziture Delavske zbornice v Sodni ulici (danes Ulica talcev). Knjižnica je združila dotedanji knjižnici Svobode in strokovnega tajništva, dopolnjevala pa se je iz ljubljanske centrale, ki se je gmotno napajala iz zakonsko določenih prispevkov.⁶¹

Uredili so tudi potujočo knjižnico, namenjeno nameščencem ruške tovarne dušika. Tovarniški tovornjak je enkrat tedensko pripeljal nove knjige, prebrane pa odpeljal. Izposoja knjig je vztrajno naraščala. Vrhunec delovanja je knjižnica dosegla v letu 1936, ko je izposodila 42.590 knjig (od tega 24.687 nemških, 16.032 slovenskih). V letu 1937 je izposoja ostala skoraj enaka, obsegala je 42.230 knjig (od tega 24.332 nemških in 16.251 slovenskih).

Vzporedno z rastjo knjižnice se je spreminjal politični položaj v državi. Lipolda je na čelu mariborske občine zamenjal nekdanji župan dr. Alojzij Juvan.⁶² Krepiti so se začele tiste politične sile, ki delavskim strokovnim organizacijam, posredno pa tudi delavskim knjižnicam, niso bile naklonjene. Tako so bila 13. julija 1935 po celjskem zletu razpuščena socialistična delavska kulturna društva Svobode po Sloveniji. Novembra 1936 so bili opravljeni ponovni pregledi knjig, ker je Delavska fronta obsodila knjižnico Delavske zbornice, da zastrepnja mladino z marksistično literaturo.⁶³ Posledica tega je bil padec izposoje.⁶⁴

Notranje težave in vojna psihoza, ki je ljudi odtegovala od branja, so povzročile, da je dejavnost mariborske knjižnice Delavske zbornice popustila. Leta 1939 je izposodila le še 33.977 knjig, obiskovalcev je bilo 17.662, članov pa 4.000. V skladih je imela okrog 13.000 knjig.⁶⁵

Potem ko so nemške čete 9. aprila okupirale Maribor, je knjižnico Delavske zbornice doletela ista usoda kot vse ostale. Nacisti so jo zaplenili in uničili.

Knjižnica Delavske zbornice je v prvih letih, ko je imela največ obiskovalcev iz delavstva, izposodila veliko slovenskih knjig. Ko je začelo vanjo zahajati vedno več intelektualcev, je poskočilo povpraševanje po nemških knjigah, zato so knjižnici Delavske zbornice očitali, da ponemčuje. Število izposojenih slovenskih knjig je proti

60 Bruno Hartman, »Delavske knjižnice v Mariboru do druge svetovne vojne,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 51, št. 2 (1980): 335–37.

61 Hartman, »Knjižnice v Mariboru,« 701.

62 Darko Friš in Nina Gostenčnik, »Dr. Alojzij Juvan – drugič na čelu mariborske mestne občine (1935–1941),« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 181.

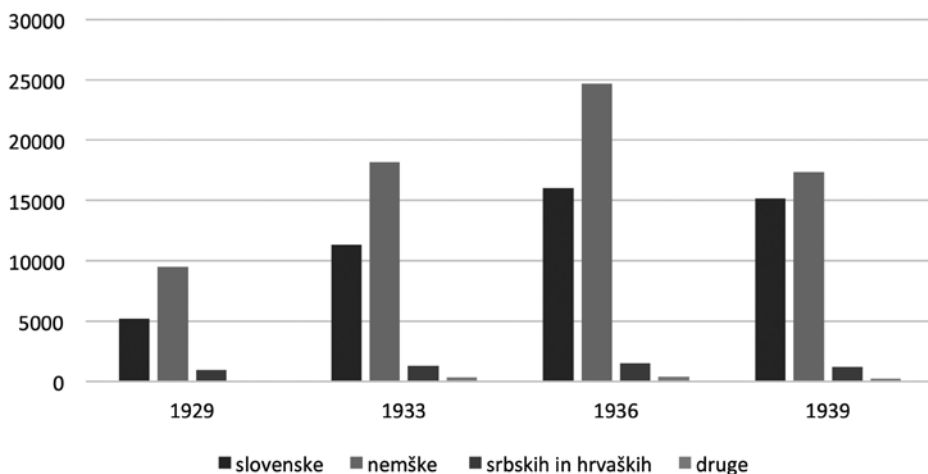
63 »V knjižnici Delavske zbornice,« *Delavska politika*, 21. 11. 1936, 3.

64 »Knjižnica Delavske zbornice – odraz kulture,« *Delavska politika*, 5. 7. 1938, 4.

65 »Knjižnice – kulturni barometer,« *Večernik*, 8. 8. 1940, 4.

letu 1941 rastle. Obiskovalci so vsa medvojna leta le malo povpraševali po srbskih in hrvaških delih. Bralci so radi segali po romanih, leposlovju in knjigah za sprostitev.

Graf 9: Število izposojenih del knjižnice Delavske zbornice v Mariboru

Graf 10: Število izposojenih del v knjižnici Delavske zbornice v Mariboru v letih 1929, 1933, 1936 in 1939

Knjižnica je bila na tekočem z najsodobnejšo slovensko literaturo. Od slovenskih pisateljev so največ brali Cankarja, Seliškarja, Finžgarja, Bevka in Jurčiča. Med slovensko prevedeno literaturo je bilo največ povpraševanja po knjigah o Tarzanu in knjigah Karla Maya. Izposoja znanstvenih knjig je bila po drugi strani zelo nizka, kar so opravičevali s tem, da je Maribor industrijsko mesto. Med znanstvenimi knjigami so bralci

največ segali po potopisnih in narodoznanstvenih delih ter po knjigah o aktualnih političnih in socialnih vprašanjih.

Prikaz socialne strukture bralcev nam pove, da je bilo največ ročnih delavcev (624), veliko je bilo še delavcev kovinske stroke, tekstilnih delavcev, tipografov in knjigovezov, krojačev, mizarjev, čevljarjev ter 189 nekvalificiranih delavcev. Med izobraženci je bilo 323 dijakov in študentov, 164 uradnikov, 64 učiteljev itd. Tudi socialna struktura bralcev kaže na to, da so med obiskovalci prevladovali delavci, ki so manj segali po znanstveni literaturi.

Leta 1928 je knjižnica izposodila 6.083 knjig, leta 1936 že rekordnih 42.590 knjig in nato leta 1939 nekoliko manj – 33.977, leta 1940 pa spet več, kar 42.473.⁶⁶ Vedno bolj je naraščala izposoja slovenskih knjig v primerjavi z nemškimi.⁶⁷

Leta 1925 je bila ustanovljena podružnica Svobode tudi na Studencih, ki si je leta 1930 uredila knjižnico v kulturnem domu. S knjižnico pa je razpolagala tudi podružnica Svobode na Pobrežju.

Knjižnica Zveze kulturnih društev

Podobno kot so se katoliško usmerjena prosvetna društva združila v Prosvetno zvezo, so se povezala tudi društva tako imenovanega naprednega, liberalnega dela slovenskega meščanskega razreda, in sicer leta 1920 v Zvezo kulturnih društev (ZKD). Vanjo so se začele vključevati že obstoječe knjižnice, čitalnice, prosvetni odseki sokolskih društev, narodna, bralna, učiteljska, študentska, pevška, podporna, športna in druga podobna društva.⁶⁸ Oktobra 1925 so ZKD razdelili na dva dela; za ljubljansko in mariborsko oblast.⁶⁹

V političnem pogledu se je zveza naslanjala na Samostojno demokratsko stranko, kasneje pa na njeno naslednico Jugoslovansko nacionalno stranko, ki sta bili centralistično jugoslovansko usmerjeni. Namen ZKD je označil njen mariborski predsednik Anton Skala s temi besedami: »*Skupni smoter je vzgojiti naše ljudstvo v iskreni, srčni kulturi; vzbuditi v njem zavest slovenstva, hrvatstva in srbstva, to je jugoslovanstva in na to vseslovanstva; dvigniti naše ljudstvo do pravega pojmovanja človečanstva.*«⁷⁰ Zveza je svoj narodni in prosvetno-kulturni program izvrševala zlasti na območju narodnostno ogrožene severne meje. S pomočjo njenih številnih včlanjenih društev so organizirali predavanja in tečaje (knjižničarskega, igralsko-režiserskega, gospodarsko-prosvetnega, združno-propagandnega, lutkarskega itd).

66 Hartman, »Delavske knjižnice v Mariboru,« 337–47.

67 »Delavske knjižnice v Sloveniji,« *Vzajemna Svoboda*, 2. 2. 1938, 31.

68 Ervin Dolenc, »*Boj za množice – Zveza kulturnih društev*,« v: *Slovenska kronika XX. stoletja*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt (Ljubljana: Nova revija, 1995), 246.

69 Zveza kulturnih društev je bila v primerjavi s katoliško Prosvetno zvezo bolj ohlapno organizirana, delovala je kot servis društev. Za idejno usmerjenost in vzgojo ni skrbela toliko kot Prosvetna zveza, ki je bila ideološko in organizacijsko trdnejša in učinkovitejša.

70 Anton Skala in Vekoslav Špindler, *Prosvetno delo 1925–1930: ob petletnici Zveze kulturnih društev v Mariboru* (Maribor: Zveza kulturnih društev, 1930), 2.

Poleg teh prireditev pa je imela Zveza v programu tudi ustanavljanje knjižnic, kar ji je kljub finančnim težavam dobro uspevalo. Mariborska ZKD si je za glavno nalogo zadala ustanovitev nove velike centralne knjižnice v Mariboru. Na svojem sedežu v pisarni v Cankarjevi ulici 1 je imela knjižne omare, v katere je spravljala knjige, ki jih je dobivala kot darove. Na občnem zboru mariborske Slovanske čitalnice 2. julija 1929 je ZKD pod vodstvom svojega predsednika Antona Skale skušala prevzeti njeno Ljudsko knjižnico v svoje roke. Ustanovitev centralne knjižnice se ji ni posrečila.⁷¹

V petih letih (1925–1930) ji je uspelo ob knjižnicah, ki so bile last društev, ustanoviti še 42 javnih ljudskih knjižnic.⁷² Prvo knjižnico je ustanovila Zveza 13. junija 1926 na Tezmem pri Mariboru. Ob petletnici Pevskega društva Zvon, 10. oktobra 1926, je bila ustanovljena druga knjižnica pri Sv. Duhu na Ostrem Vrhu; 20. januarja 1927 je tretjo knjižnico ustanovilo Tamburaško društvo Dravinja v Zbelovem pri Poljčanah, 27. februarja pa so odprli knjižnico Pevskega društva Zarja na Pobrežju; knjižnico Obmejnega zvona so ustanovili 6. marca v obmejnem Št. Ilju v Slov. goricah, 25. marca je svojo knjižnico dobilo Izobraževalno društvo v Lehnu na Pohorju, v maju pa je bila ustanovljena knjižnica v Krčevini pri Mariboru. Sledile so še novoustanovljene knjižnice v Šmartnem ob Paki, pri Sv. Ani v Slovenskih goricah in v Odrancih pri Beltincih v Prekmurju – to je bila tudi prva ljudska knjižnica, ki jo je Zveza ustanovila v Prekmurju.⁷³ Ob koncu leta 1927 je imelo kar 82 društev lastne knjižnice, v katerih je bilo več kot 50.000 knjig.⁷⁴ Vsaka knjižnica je imela prvotno 60 knjig. Knjižni fond je z vpisnino, izposojevalnino in s podporami postopoma porasel. Poleg knjižnic je imelo 30 društev tudi svoje čitalnice, v katerih je bilo 150 različnih časopisov in revij.

Mreža knjižnic ZKD se je širila tudi v naslednjih letih. Leta 1933 je imelo lastne knjižnice 108 včlanjenih društev, poleg teh so imeli še 73 javnih potovalnih knjižnic, ki jih je ustanovila ZKD.⁷⁵ V začetku leta 1934 je število teh naraslo na 78, večinoma pa so bile na obmejnem ozemlju.⁷⁶ Vrhunec svojega knjižničarstva je mariborska ZKD dosegla leta 1938, ko se je število knjižnic povzpelo na 240 s skupno 72.000 knjigami.⁷⁷

Zaradi spremenjenega političnega položaja v državi in svetu se je kasneje število društev zmanjšalo. Bližajoča se vojna in politična kriza v državi sta vplivali tudi na bralce, ki so manj segali po knjigah.

ZKD v Mariboru pa ni le ustanovljala knjižnic, ampak je podeželskim knjižnicam pomagala tudi tako, da jim je pošiljala knjige, ki jih je dobila kot darila. Prirejala pa je tudi projekcije filmov in z izkupičkom kupovala nove knjige. Knjižnice, včlanjene v Zvezi, so tudi same pridobivale denar, predvsem z izposojevalnino, s katero so dopolnjevale svoje knjižne zbirke. Najbolj delovna in v svojem okolju najbolj vplivna je bila

71 UKM, Rokopisna zbirka, Slovanska čitalnica Maribor, Ms 201/IV/6. Zapisnik 68. občnega zbora mariborske Slovanske čitalnice 2. julija in 1. redne odborske seje 9. julija 1929.

72 Skala in Špindler, *Prosvetno delo 1925–1930*, 4.

73 »Deset novih žarišč napredka in prosvete na naši severni meji,« *Mariborski večernik Jutra*, 18. 6. 1927, 3.

74 »Revija kulturnega dela ob meji,« *Mariborski večernik Jutra*, 9. 12. 1927, 3.

75 »Zborovanje naših naprednih kulturnih društev,« *Mariborski večernik Jutra*, 27. 3. 1933, 1.

76 PAM, MOM, š. 385, št. spisa 300. Zveza kulturnih društev pošilja dopis Mestnemu načelstvu Mariboru. Maribor, 9. januar 1934.

77 »Pionirji kulturnega in narodno obrambnega dela na naši meji,« *Mariborski večernik Jutra*, 25. 4. 1938, 2.

Javna ljudska knjižnica Sokolskega društva na Studencih. S svojo knjižno zalogo in organizacijo se je postavila ob bok vodilnim javnim knjižnicam v Mariboru med svetovnjima vojnoma. Sokolske knjižnice so bile ustanovljene z namenom, da informirajo svoje bralce o sokolstvu, zato so zbirale literaturo o telesni vzgoji in ljudski prosveti. Nekatere so se dopolnile še z leposlovjem. Kot predvsem strokovne knjižnice niso imele veliko izposojevalcev.

Sokolsko društvo je bilo na Studencih ustanovljeno leta 1919. Že naslednje leto si je omislilo knjižnico, ki je sprva imela le 120 knjig. Do leta 1929 so knjižni fond povečali na 504 knjige, do leta 1932 pa že na 1.712 knjig. Konec leta 1932 se je uprava sokolske knjižnice na Studencih odločila, da knjižnico preoblikuje v javno, da bo na voljo vsem krajanom. Tako je tega leta izposodila čez 5.000 knjig. Knjižnični odbor si je močno prizadeval povečati knjižne sklade in pritegniti nove bralce. V naslednjem letu je izvedel nekaj akcij: nabiral je knjige, denarne prispevke, nakupoval je knjige in jih iskal tudi z oglasi po časnikih. Število knjig in obiskovalcev je stalno naraščalo.⁷⁸ Tako je leta 1938 knjižnica imela že 5.643 knjig, leto prej pa si je 450 bralcev izposodilo 6.150 knjig.⁷⁹ Tik pred drugo svetovno vojno je knjižnica imela nekaj več kot 8.000 knjig, bralci pa so imeli na razpolago še časopisje. Zaloga knjig se je stalno večala, saj so iz nabrane izposojnine takoj kupili knjižne novosti. V letu 1940 je bilo kupljenih 843 knjig, izposojenih pa kar 13.578 knjig. Tako je bil vsak sedmi Studenčan obiskovalec te knjižnice.⁸⁰

Velika večina knjig je bila slovenskih, kar je bilo še posebej pomembno, saj so skoraj vse večje knjižnice imele večje število predvsem nemških knjig, kar je vplivalo tudi na narodno zavednost. Glavni obiskovalci knjižnice so bili predvsem delavci in mladina. Sokolska knjižnica na Studencih je zlasti med delavstvom opravljala pomembno kulturno poslanstvo v okolici mesta.

Knjižnica nemške manjšine v Mariboru

V društvenih prostorih na Strossmayerjevi 6 je od 1. septembra 1928 delovala ljudska in otroška knjižnica, kjer je bilo članom na razpolago veliko raznovrstnega branja, od znanosti do beletristike.⁸¹ Na voljo so bili tudi dnevni časopisi Jugoslavije, Nemčije, Češkoslovaške in Avstrije ter tudi najpomembnejše revije. Uredilo jo je Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji (Politischer und wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien). Leta 1931 je knjižnico preuredila takrat ustanovljena podružnica Kulturbunda.⁸²

78 Bruno Hartman, »Mariborska Zveza kulturnih društev in njene knjižnice,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23, št. 1-2 (1983): 89.

79 »Sokolska knjižnica v Studencih,« *Mariborski večernik Jutra*, 16. 4. 1938, 3.

80 »Kulturno delo studenške sokolske knjižnice,« *Mariborski večernik Jutra*, 23. 1. 1941, 7.

81 »Der 'Politische und wirtschaftliche Verein der Deutschen in Slowenien',« *Marburger Zeitung*, 2. 9. 1928, 6.

82 Hartman, »Knjižnice v Mariboru,« 701.

Solske knjižnice in knjižnica Pedagoške centrale

Kot posledica postopne preobrazbe ljudskih šol v slovenske šolske ustanove so nastajale tudi slovenske šolske knjižnice. V njih je prevladovala nemška literatura. Po odloku šolskih oblasti so nemška in slovenska dela, ki so povzdigovala habsburško monarhijo, odstranili iz knjižnic. Pomembno vlogo je imela zlasti knjižnica Pedagoške centrale.⁸³ Najdragocenejše orožje v rokah društva je bila bogata strokovna knjižnica. Članom je bilo na razpolago tudi več pedagoških revij.

Francoski krožek in Društvo prijateljev angleškega jezika in prosvete sta ob pomoči francoskih in angleških vladnih institucij skrbela za francosko in angleško literaturo v svojih knjižnicah.⁸⁴

Leta 1934 pa je v Mariboru začel delovati tudi Slovenski bralni krožek, ki je vsakomur nudil možnost branja slovenskih in ostalih jugoslovanskih revij. Nudil je mesečnike in tednike leposlovne, znanstvene, zabavne, športne in druge vsebine ter ženske in družinske revije. Tako je krožek s pomočjo svojih revij seznanjal naročnike z vsem, kar se je dogajalo doma in v tujini v literaturi, znanosti, športu, umetnosti in družabnem življenju.

Okupacija in medvojno obdobje

Že v prvih mesecih okupacije so prenehale delovati vse slovenske organizacije in ustanove, upravo pa so ponemčili. Tako imenovani Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem, ustanovljen v prvih dneh okupacije, je takoj po začetku zasedbe ukinil vsa kulturna in narodnoobrambna društva. Najprej torej tista, ki so bila za doseg okupatorjevih ciljev najbolj nevarna in neprijetna. Nato so v treh letih sistematično ukinili še ostala strokovna, športna, verska in politična združenja, ustanovili pa tudi nekaj novih nemških. Lastnina ukinjenih društev in organizacij je bila v največ primerih zaplenjena v korist nemške države ali namenjena za »izgradnjo« Spodnje Štajerske. V največ primerih jo je prevzela pokrajinska blagajna NSDAP v Gradcu, nekajkrat pa tudi Štajerska domovinska zveza. Premoženje ukinjenih gasilskih društev so nasledile občine, v katerih je društvo delovalo. Samo na širšem področju mesta Maribor je bilo ukinjenih več kot 600 društev, na slovenskem Štajerskem pa okrog 3.600 društev in organizacij.⁸⁵

83 Leta 1920 se je na predlog Gustava Šiliha ustanovil Pedagoško-didaktični odsek Učiteljskega društva za Maribor in bližnjo okolico. Leta 1921 se je odsek osamosvojil v Pedagoško-didaktični krožek. Vedno večje zanimanje je povzročilo, da se je delokrog društva razširil na bivšo Mariborsko oblast, pozneje pa na vso Dravsko banovino; zato je bila potrebna preureditev društva v Pedagoško centralo. Pedagoška centrala je združevala predvsem poklicne vzgojitelje. Njen namen je bil, da je seznanjala javnost z izsledki, stremljenji in stanjem moderne pedagogike. V ta namen so prirejali pedagoške tečaje, pedagoške tedne, predavanja in ekskurzije.

84 Hartman, »Knjižnice v Mariboru,« 701.

85 Jure Maček, *Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem* (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2004), 8–12.

Prav tako so bile uničene mnoge šolske, društvene in tudi zasebne knjižnice. Nadzor nad zaplembo slovenske literature je prevzel nacionalno-politični referent pri šefu civilne uprave, Helmut Carstanjen. Med velikimi knjižnicami, ki jih je okupator skoraj popolnoma uničil, so bile Knjižnica delavske zbornice, Ljudska knjižnica in Prosvetna knjižnica.

Periodične publikacije Študijske knjižnice je leta 1941 ob nacistični okupaciji doletela enaka usoda kot ostalo gradivo. Časopise so odpeljali v Gradec in za cel vagon so ga repatriirali šele 4. septembra 1946.⁸⁶

Dotedanji ravnatelj Študijske knjižnice Janko Glazer je bil odpuščen in kasneje izgnan v Srbijo. Nasledila ga je ruska emigrantka Elizabeta Obolenska, ki je v knjižnici ostala do marca 1945.⁸⁷

Zaključek

Maribor je po prvi svetovni vojni doživel velike družbenopolitične spremembe. V novi državi Kraljevini SHS je izgubil svoj prejšnji gospodarsko-prometni položaj. Spremenili sta se narodnostna struktura prebivalstva in tudi družbena struktura mestnega prebivalstva, saj se je predvsem nemško uradništvo izselilo. V mesto so prišli novi priseljenci, največ s Primorskega. Več kot 10.000 Primorcev, kolikor jih je pribežalo v mesto in okolico pred fašističnim terorjem, je pomagalo zapolniti vrzel v gospodarstvu in upravi po izselitvi Nemcev. S svojim delovanjem so močno razgibali družbeno in družabno življenje v mestu in tako ob domačinih odločilno prispevali k slovenski podobi mesta, hkrati pa krepili narodno zavest Mariborčanov, saj so bili v glavnem močno jugoslovansko orientirani. H kulturni razpoznavnosti mesta so prispevali tudi Nemci. Ti so bili vsaj do srede tridesetih let v glavnem tolerantni do nove oblasti. S svojim kulturnim delovanjem so bogatili tudi Slovence. Poleg Nemcev so tudi drugi narodi v mestu, predvsem Čehi, Rusi, Hrvati, Srbi in drugi, s svojim kulturnim deležem pomagali k pravi svetovljanski podobi mesta. Prav narodno mešana družba je dajala mestu pravi čar in prispevala k njegovi novi identiteti.

Iz predvojne znanstvene knjižnice Zgodovinskega društva za slovensko Štajersko se je leta 1921 izoblikovala splošna znanstvena Študijska knjižnica, ki ji je svoje fonde pridružilo tudi Muzejsko društvo. Študijska knjižnica je postala leta 1925 mestna ustanova, za katero je do okupacije skrbela mariborska mestna občina. Pod strokovnim vodstvom Janka Glazerja je postala prva in največja slovenska znanstvena knjižnica na Štajerskem. Družbenopolitična in ideološka delitev je privedla do tega, da je bilo med obema vojnoma javno knjižničarstvo v Mariboru razdeljeno v tri politične tabore: liberalnega z Ljudsko knjižnico, katoliškega s Prosvetno katoliško knjižnico in socialističnega s knjižnico

86 Bruno Hartman, »Petinsedemdeset let Univerzitetne knjižnice Maribor (1903–1978)«, v: *Univerzitetna knjižnica Maribor 1903–1978: jubilejni zbornik*: ur. Bruno Hartman et al. (Maribor, Obzorja, 1978), 82.

87 Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj, Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru* (Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1997), 18.

Delavske zbornice. Iz predvojne liberalne Ljudske knjižnice se je ta pod vodstvom dr. Avgusta Reimana razvila v pomemben center družabnega življenja v mestu. V letih 1931–1932 je imela okrog 13.000 zvezkov in letno 24.000 obiskov. Zaradi konkurence dnevnega časopisja in revij ter knjižnice Delavske zbornice je v tridesetih letih izgubljala vpliv v javnosti. V istem obdobju je naraščala moč Delavske knjižnice. S pestrim izborom literature in dobro organizacijo je postala kljub političnim pritiskom najboljša javna ljudska knjižnica v Mariboru. Leposlovje so predstavljala socialno kritična dela. Znanstvena in strokovna literatura je slonela na marksistični filozofiji in s tem vplivala na delavsko revolucionarno misel. Katoliški tabor je leta 1929 zaradi »konkurenčne« Ljudske knjižnice in Delavske knjižnice pod vodstvom Franca Sušnika prenovil Prosvetno knjižnico. Zveza kulturnih društev je na območju narodnostno ogrožene severne meje s številnimi knjižnicami opravljala narodnoprebudno in kulturno poslanstvo. Knjižnice so imeli tudi mariborski šolski zavodi in številna društva.

Primerjava med knjižnicami nam pove, da je Študijska knjižnica imela največje število knjig in da je bila v njej tudi največja izposoja. Največ članov je imela knjižnica Delavske zbornice, kjer je bilo tudi največ obiskovalcev. Med izposojenimi knjigami je bila pri Študijski in Prosvetni knjižnici več kot polovica slovenskih, pri ostalih dveh knjižnicah pa je bila izposoja nemških knjig nekoliko večja. Ker je bila domača književna produkcija vedno večja – bilo je tudi vedno več prevodov –, je mogoče opaziti upad povpraševanja po nemških knjigah. K temu je pripomoglo tudi dejstvo, da zlasti dijaška mladina v tridesetih letih ni več obvladala nemščine. Med uporabniki v Študijski knjižnici je bilo 60 odstotkov dijakov in visokošolcev. Srednji družbeni sloj je izbiral dela za zabavo. V Prosvetno knjižnico so zahajali predvsem katoliški intelektualci, dijaki, največ pa srednji družbeni sloj. Obiskovalci knjižnice Delavske zbornice so bili večinoma delavci, nekaj je bilo tudi intelektualcev. Bralci so segali po delih slovenskih pisateljev, izposojali so si politično in sociološko literaturo, potopise idr. V Ljudsko knjižnico so zahajali bralci srednjega sloja in tudi manj zahtevni bralci. Tudi svetovni dogodki so vplivali na izposajo knjig; tako so v času sudetske krize leta 1938 bralci najpogosteje izbirali češke pisce. Pred izbruhom druge svetovne vojne so brali dela angleških pisateljev in politikov pa tudi dela nacističnih piscev.

Viri in literatura

Arhivski viri

- PAM – Pokrajinski arhiv Maribor:
 - PAM, fond Mestna občina Maribor.
 - PAM, fond Slovanska čitalnica Maribor.
- UKM – Univerzitetna knjižnica Maribor:
 - UKM, Rokopisna zbirka, Slovanska čitalnica, Maribor, Ms 201/IV, 6.
- ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj:
 - ZAP, MD-II-2 fond Muzejsko društvo.

Časopisni viri

- *Delavska politika*, 1926, 1928, 1933, 1936, 1938, 1941.
- *Jutro*, 1926, 1928.
- *Marburger Zeitung*, 1928.
- *Mariborski večernik Jutra*, 1927, 1928, 1931, 1938.
- *Slovenec*, 1927, 1938.
- *Slovenski gospodar*, 1925.
- *Straža*, 1924.
- *Tabor*, 1921, 1927.
- *Večernik*, 1940.
- *Vzajemna Svoboda*, 1938.

Literatura

- Baš, Franjo. »Maribor v avstrijski ustavni dobi.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 38, št. 3 (1967): 184–243.
- Dolar, Jaro. *Spomini: v preddverju literature*. Maribor: Obzorja, 1995.
- Dolenc, Ervin. »Boj za množice – Zveza kulturnih društev.« V: *Slovenska kronika XX. stoletja*, ur. Marjan Drnovšek in Drago Bajt, 246. Ljubljana: Nova revija, 1995.
- Ferlež, Jerneja. »Prebivalstvo Maribora 1848–1991.« *Studia Historica Slovenica* 2, št. 1 (2002): 79–125.
- Friš, Darko. »Maribor po prevratu in vladni komisar dr. Josip Leskovar.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 1 (2018): 191–216.
- Friš, Darko. »Razmah in napredek Maribora v času županovanja dr. Josipa Leskovarja (1924–1928).« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 127–58.
- Friš, Darko in Nina Gostenčnik. »Dr. Alojzij Juvan – drugič na čelu mariborske mestne občine (1935–1941).« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 181–206.
- Glazer, Janko. *Študijska knjižnica v Mariboru: zgodovina njenega nastanka*. Maribor: Mariborska tiskarna, 1928.
- Glazer, Janko. »Študijska knjižnica v Mariboru. Zgodovina njenega nastanka.« V: *Razprave, članki in ocene*, ur. Viktor Vrbnjak. Maribor: Obzorja, 1993.
- Gostenčnik, Nina. »Dr. Franjo Lipold, mariborski mestni načelnik v letih od 1931 do 1935.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 989–1028.
- Hartman, Bruno. »Petinsedemdeset let Univerzitetne knjižnice Maribor (1903–1978).« V: *Univerzitetna knjižnica Maribor 1903–1978: jubilejni zbornik*, ur. Bruno Hartman et al., Maribor, 1978.
- Hartman, Bruno. »Slovanska čitalnica v Mariboru in njeni knjižnici.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50, št. 1-2 (1979): 295–340.
- Hartman, Bruno. »Delavske knjižnice v Mariboru do druge svetovne vojne.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 51, št. 2 (1980): 322–50.
- Hartman, Bruno. »'Südmärkini' knjižnici v Mariboru.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 54, št. 1-2 (1983): 145–53.
- Hartman, Bruno. »Mariborska Zveza kulturnih društev in njene knjižnice.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23, št. 1-2 (1983): 89–99.
- Hartman, Bruno. »Knjižnica mariborske realke (realne gimnazije) (1870–1941).« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 56, št. 2 (1985): 139–62.
- Hartman, Bruno. »Knjižnice v Mariboru.« V: *Maribor skozi stoletja. Razprave I*, ur. Jože Curk, Bruno Hartman in Jože Koropec, 695–704. Maribor: Obzorja, 1991.
- Hartman, Bruno. »Dvoje nenavadnih mariborskih knjižničarjev.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 64, št. 2 (1993): 229–40.

- Hartman, Bruno. *Zgodovina slovenskega dramskega gledališča v Mariboru do druge svetovne vojne*. Maribor: Založba Obzorja, 1996.
- Hazemali, David, Mateja Matjašič Friš, Ana Šela in Majda Schmidt. »Med priložnostmi in pomanjkanjem: Maribor v času prvega županskega mandata dr. Alojzija Juvana, 1928–1931.« *Acta Historiae* 26, št. 1 (2018): 159–80.
- Jenuš, Gregor. »»'Ljubi Bog, kako varovati, česar ni,; saj vendar pri vseh koncih in krajih sili v Mariboru slovenski značaj na dan!': Johann Schmiderer – zadnji mariborski župan avstrijske dobe.« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 901–28.
- Kranjc, Cene. »Naše tiskarstvo v letih 1918–1938.« V: *Spominski zbornik Slovenije: zbornik ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele, 226–62. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Maček, Jure. *Ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja na Spodnjem Štajerskem*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2004.
- Pirjevec, Avgust. *Knjižnice in knjižničarsko delo*. Celje: Družba Sv. Mohorja, 1940.
- Potočnik, Dragan. *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1918–1941*. Maribor: Založba Litera, 2003.
- Potočnik, Dragan. »Literarna ustvarjalnost v Mariboru 1918–1941.« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2-3 (2014): 417–33.
- Potočnik, Dragan. »Mariborski župan Viktor Grčar (1921–1924).« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 961–87.
- Potočnik, Dragan. »Vladni komisar Ivan Poljanec (1921).« *Studia Historica Slovenica* 17, št. 3 (2017): 949.
- Skala, Anton in Vekoslav Špindler. *Prosvetno delo 1925–1930: ob petletnici Zveze kulturnih društev v Mariboru*. Maribor: Zveza kulturnih društev, 1930.
- Stavbar, Vlasta. *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918*. Maribor: Založba Obzorja, 1998.
- Žnidarič, Marjan. *Do pekla in nazaj, Nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1997.

Dragan Potočnik

LIBRARIES IN MARIBOR BETWEEN 1918 AND 1941

SUMMARY

World War I influenced the life of the Maribor citizens as well, manifesting itself in the increasing national tensions between Slovenians and Germans; restrictions regarding the cultural and social life as well as the life of the societies; and demands that the Yugoslav question be settled.

The socio-political changes after World War I had a decisive impact on Maribor's cultural development. In the new state, the Kingdom of SHS, this city lost its previous economic position and status of a transport hub. The national structure of its population changed.⁸⁸ Libraries are one of the indicators of the cultural developments in Maribor. They spread around the city after 1918.

⁸⁸ Jerneja Ferlež, »Prebivalstvo Maribora 1848–1991,« *Studia Historica Slovenica* 2, No. 1 (2002): 79–125.

In 1921, the pre-war scientific library of the Historical Society for Slovenian Styria transformed into the general scientific Study Library. In 1925, it became a city institution under the auspices of the City of Maribor. Under the expert leadership of Janko Glazer, it soon became the first and largest Slovenian scientific library in Styria. In the interwar period, the libraries in Maribor were – because of the socio-political and ideological splits – divided among three political camps: the liberals with the People's Library; the Catholics with the Educational Catholic Library; and the socialists with the Chamber of Labour Library. Under the leadership of Dr Avgust Reisman, the pre-war liberal People's Library developed into an important social life centre in the city. Due to the competition represented by the daily newspapers and magazines as well as the Chamber of Labour Library, it gradually lost its public influence in the 1930s. At the same time, the importance of the Workers' Library was increasing. With its diverse selection of literature and good organisation, it became the best public people's library in Maribor despite the political pressures.

In 1929, the Catholic camp – because of the “competition” represented by the People's Library and the Workers' Library – renewed its Educational Library under the leadership of Franc Sušnik. Meanwhile, the Association of Cultural Societies and its many libraries carried out the mission of promoting the national awakening and Slovenian culture in the territory of the endangered northern national border.

The gradual transformation of people's schools into Slovenian educational institutions also resulted in the creation of Slovenian school libraries, which mostly contained German literature. The library of the Pedagogical Central played an important role as well. With the assistance of the French and British government institutions, the French Club and the Friends of the English Language and Education Society offered French and English literature in their libraries. The German minority in Maribor also had its People's and Children's Library. In 1934, the Slovenian Reading Club, where everyone could read Slovenian and Yugoslav magazines, was established in Maribor. It provided monthly and weekly literary, scientific, entertainment, sports, and other publications as well as women's and family magazines.

The comparison between the libraries reveals that the Study Library had the largest number of books at its disposal as well as the highest borrowing rate. The Chamber of Labour Library had the largest number of members and visitors. More than half of the books checked out in the Study and Educational Library were in Slovenian; while the other two libraries lent a slightly larger number of German books. As the national literary production became more extensive and the number of translations increased, the demand for German books started to decline. This also resulted from the fact that in the 1930s, secondary-school youth was no longer fluent in German. The membership of the Study Library included 60 % of secondary-school and high-school students. Other intellectuals would borrow literature as well. While workers would not often visit this library, the middle class opted for popular literature. Meanwhile, the Educational Library was mostly frequented by the Catholic intellectuals, pupils, as well as the middle class. The membership of the Chamber of Labour Library mainly

consisted of workers as well as a few intellectuals. Readers would borrow works by Slovenian writers, political and sociological literature, travelogues, and so on. The People's Library was frequented by the middle class as well as by the less demanding readers. World events would influence the borrowing of books as well. Thus, during the Sudeten crisis of 1938, Czech writers were in high demand. Before the onset of World War II, many works by British writers and politicians as well as books by the Nazi writers were read as well.

We can establish that among the inhabitants of Maribor in the period under consideration, books were exceedingly attractive. The Slovenian book production was expanding, publishing flourished, translations into Slovenian multiplied, and the borrowing of Slovenian literature was on the rise.

1.01

Denis Cerkvėnik*

Nacistična rekrutacija in urjenje sovjetskih vojnih ujetnikov na primeru 162. turkeštanske divizije (1942–43)

IZVLEČEK

Članek bo na primeru pripadnikov 162. turkeštanske divizije prikazal kako so nacisti rekrutirali prostovoljce med sovjetskimi vojnim ujetniki ter jih poskušali ideološko indoktrinirati in disciplinsko izuriti, da bi se čim uspešneje integrirali v Wehrmacht. Kljub nacističnemu trudu, da bi se turkeštanski prostovoljci kar se da dobro vključili v nemško vojsko, pa so med turkeštanskim in nemškim moštvom vedno obstajala trenja, katera so se pokazala tudi ob prihodu divizije na območje Operacijske cone Jadransko Primorje.

Ključne besede: kolaboracionisti, druga svetovna vojna, Turkestan, Sovjetska zveza, rekrutacija, vojni ujetniki, nacizem, islam

ABSTRACT

NAZI RECRUITMENT AND TRAINING OF SOVIET PRISONERS OF WAR ON THE EXAMPLE OF THE 162ND TURKESTANI DIVISION (1942–43)

The article focuses on the collaborationists of the 162nd Turkestani Division as an example of how the Nazis recruited volunteers among the Soviet prisoners of war and attempted to ideologically indoctrinate and discipline them in order to integrate them into the Wehrmacht as successfully as possible. Despite the efforts to integrate Turkestani volunteers into the

* Mladi raziskovalec, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva 1, SI-6000 Koper;
denis.cerkvenik@zrs-kp.si

German army, tensions persisted between the Turkestanian and German soldiers, which became evident when the 162nd Turkestanian Division arrived at the Operation Zone of the Adriatic Littoral.

Keywords: collaborationists, World War II, Turkestan, Soviet Union, recruitment, prisoners of war, Nazism, Islam

Uvod

Nacistična Nemčija si je z operacijo Barbarossa zadala nalogo uničiti Sovjetsko zvezo. Vendar so najprej v Wehrmachtu,¹ potem pa še v Hitlerjevem krogu spoznali, da se zaradi številnih izgub ne bodo mogli zanašati samo na Nemce, temveč si bodo morali pomagati tudi s pripadniki različnih etnij Sovjetske zveze, ki bi se bili pripravljene bojevati proti dominantnemu ruskemu narodu in boljševizmu. Med temi etnijami so Hitler in njegovi sodelavci najbolj cenili turkestanske² in kozaške prostovoljce,³ enote nastale iz teh dveh etnij pa so pustile pomemben pečat na območju Operacijske cone Jadransko primorje (OZAK).

Članek se ukvarja s vprašanji rekrutiranja in urjenja pripadnikov 162. turkestanske divizije, ki se je na območju OZAK borila za naciste. Če je o kozakih, ki so se tudi bojevali na območju OZAK, že nastalo nekaj raziskav,⁴ se s 162. turkestansko divizijo razen Paola Dossena še nihče ni obširneje ukvarjal. Pomanjkljivost njegove knjige, *Hitler's Turkestanian Soldiers: A History of the 162nd (Turkistan) Infantry Division*, je, da se skoraj izključno opira na italijanske in angleške vire, poleg tega pa v knjigi namenja veliko več pozornosti misticizmu Hitlerjevega kroga in različnim italijanskim partizanskim frakcijam kot pa sami diviziji. Kratko predstavitev 162. turkestanske divizije je naredil Pier Arrigo Carnier,⁵ medtem ko je nacistično uporabo turkestanske divizije na območju

1 Samuel J. Newland, *Cossacks in the German Army* (Abingdon: Routledge, 2002), 146.

2 Območje Osrednje Azije, ki vključuje Kazahstan, Uzbekistan, Tadžikistan, Turkmenistan, Kirgizistan in del vzhodne Kitajske se imenuje Turkestan. Znotraj Turkestana je Turkmenistan, država s podobnim imenom. Nemški dokumenti o legionarjih in prostovoljcih skoraj vedno govorijo izključno o Turkestanianih. Tudi ko se govori o jeziku, se praviloma govori o turkestanskem, le redko se zgodi, da hoče biti avtor še bolj točen in omeni, da gre za uzbekistanščino, jezik največje narodne skupine znotraj Turkestancev. Še bolj nenavadno je, da je bila 162. turkestanska divizija sestavljena iz armenske, azerbajdžanske, gruzijske, severnokavkaške in turkestanske legije, sam Hans-Günther Seraphim pa je bil kapetan v armenski legiji. Kljub temu se razen Turkestancev, drugi narodi izjemno redko pojavljajo. Zaradi pomanjkanja natančnejših definicij v nemških virih ali dokumentih bo tudi v raziskavi uporabljeno splošno ime.

3 Newland, *Cossacks in the German Army*, 58, 90.

4 Pier Arrigo Carnier, *L'armata cosacca in Italia* (Milano: Mursia, 1993). Fabio Verardo, *I cosacchi di Krasnov in Carnia* (Udine: Aviani e Aviani, 2010). Newland, *Cossacks in the German Army*. Enzo Collotti, *Il Litorale Adriatico nel Nuovo ordine* (Milano: Vangelista editore, 1975). Fabio Verardo, »Offesa all'onore della donna«: *le violenze sessuali durante l'occupazione cosacco-caucasica della Carnia 1944–1945* (Trst: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2016). Michele Gortani, *Il martirio della Carnia dal 14 marzo 1944 al 6 maggio 1945* (Tolmeč: Grafico »Carnia«, 1966).

5 Carnier, *L'armata cosacca in Italia*, 108–13.

OZAK neposredno po kapitulaciji Italije opisal Tone Ferenc,⁶ Stefano Di Giusto pa raziskavo razširil na vse vojaške operacije na območju OZAK, v katerih je sodelovala divizija.⁷ Tudi zgodovinki Marina Rossi⁸ in Nadežda Sergejevna Pilko⁹ sta obravnavali vojake 162. turkeštanske divizije, vendar le v sklopu njihovega pobega k slovenskim partizanom in nadaljnega boja proti nacistični Nemčiji. Povojno problematiko kolaboracionistov iz Sovjetske zveze obravnava Jeffrey W. Jones, ki poskuša odgovoriti kako je sovjetska družba po koncu druge svetovne vojne gledala na kolaboracioniste,¹⁰ Tanja Penter pa se osredotoča na sodne procese proti njim.¹¹ S problematiko muslimanov, ki so se bojevali za nacistično Nemčijo, se ukvarjata tudi zbornika *Combatants of Muslim Origin in European Armies in the Twentieth Century: Far From Jihad*¹² in *The Waffen-SS: A European History*,¹³ kjer pa je ustanovitev nacističnih enot iz sovjetskih muslimanov le obrobne pomena. Na Sovjetsko zvezo usmerita pogled šele članka Manfreda Zeidlerja¹⁴ in Davida Mortadela,¹⁵ vendar se oba osredinjata na Kavkaz in tamkajšnje pomožne policijske enote, ki so jih tam ustanovili nacisti. Na Turkeštane in njihovo sodelovanje z nacisti se je posredno usmeril Charles W. Hostler,¹⁶ ki je svoj članek napisal v času hladne vojne in poskušal dokazati, da so prebivalci Turkeštana skrajno nezadovoljni s sovjetsko oblastjo, kar naj bi med drugim dokazovala tudi njihova kolaboracija z Nemci. Delo, ki med vsemi še najbolj prikaže odnos Turkeštanov do nacistov, je *Germany and Turkestanis during the course of the World War II (1941–1945)* Halila Buraka, ki se posveča predvsem političnemu vprašanju Turkeštana, veliko manj pa se poglobi v tematiko vojaške narave.

Zgoraj navedena dela se ukvarjajo z boljševiskim zatiranjem turkeštanskega nacionalizma in muslimanske vere, nacistično uporabo 162. turkeštanske divizije v bojih proti partizanom, pobege med slovenske partizane, odnosom sovjetskih sodržavljanov do kolaboracionistov in sodnimi procesi ob povratku nazaj v Sovjetsko zvezo ter dajejo dobro podlago za razumevanje tematike. Česar pa v delih skoraj ni mogoče zaslediti je potek rekrutacije in urjenja turkeštanskih kolaboracionistov. O tej temi je iz objavljenih del mogoče izvedeti le nekaj stavkov o vadbišču v Neuhammerju, o rekrutaciji

6 Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (Maribor: Obzorja, 1967).

7 Stefano Di Giusto, *Operazione Adriatisches Küstenland: Udine Gorizia Trieste Pola Fiume e Lubiana* (Videm: LithoStampa Pasion di Prato, 2005).

8 Marina Rossi, *Soldati dell'armata rossa al confine orientale, 1941–1945 con il diario inedito di Grigorij Žiljaev* (Gorizia: LEG, 2014).

9 Nadežda Pilko, *Slovenija v gody okkupacii 1941–1945 gg.* (Sankt Peterburg: Aleteja, 2009), 134–39.

10 Jeffrey W. Jones, »Every Family Has Its Freak. Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948,« *Slavic Review*, št. 4 (2005): 747–70.

11 Tanja Penter, »Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators,« *Slavic Review*, št. 4 (2005): 782–90. Tanja Penter, »Local Collaborators on Trial: Soviet War Crimes Trials under Stalin (1943–1953),« *Cahiers du Monde russe*, št. 2/3 (2008): 341–64.

12 Xavier Bougarel, Raphaëlle Branche in Cloé Drieu, ur., *Combatants of Muslim Origin in European Armies in the Twentieth Century. Far From Jihad* (London: Bloomsbury Publishing Plc, 2017).

13 Jochen Böhrer in Robert Gerwarth ur., *The Waffen-SS: A European History* (Oxford: Oxford University Press, 2017).

14 Manfred Zeidler, »Das 'kaukasische Experiment'. Gab es eine Weisung Hitlers zur deutschen Besatzungspolitik im Kaukasus?,« *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, št. 3 (2005): 475–500.

15 David Mortadel, »Islam and Germany's War in the Soviet Borderland 1941–1945,« *Journal of Contemporary History*, št. 4 (2013): 784–820.

16 Charles W. Hostler, »The Turks and Soviet Central Asia,« *Middle East Journal*, št. 3 (1958): 261–69.

pa praktično ničesar. Da bi raziskava zapolnila to vrzel, se opira predvsem na arhivsko gradivo iz nemškega vojaškega arhiva v Freiburgu (*Bundesarchiv Militärarchiv* oz. BArch). Med viri je treba poudariti fond 162. turkeštanske divizije (RH-26-162), fond generala Oskarja von Niedermayerja¹⁷ (N 122-6) in spomine poveljnika 13. čete 303. polka Hansa Güntherja Seraphima,¹⁸ ki je po vojni postal predavatelj mednarodnega prava na göttingenski univerzi¹⁹ in med drugim napisal spomine o svojem medvojnem delovanju znotraj 162. turkeštanske divizije.

Nacistična rekrutacija rdečearmejcev

Vsako vojno poleg fizičnega spopada med stranema spremlja še propagandni boj, ki se je v času druge svetovne vojne bil predvsem po časopisju, letakih in radiu. V tem boju želi vsaka vpletena stran s propagando prepričati svoje ljudstvo in tujino, da so njeni razlogi za vpletenost v vojno pravični. Pri tem se praviloma sklicuje na obrambo interesov naroda, ki ga zastopa. Ob spopadu nacistične Nemčije in boljševiske Sovjetske zveze, je propaganda obeh držav prešla na popolnoma novo raven.

Nacistična stran je med svoje vojake širila letake o nujnosti obrambe evropske civilizacije, nemškega načina življenja in vse Evrope pred boljševizmom.²⁰ Hkrati je med rdečearmejce s propagando poskušala vnesti dvom o smiselnosti bojevanja. Tako so med sovjetskimi vojaki krožili letaki o obupnem pomanjkanju hrane v Sovjetski zvezi, visokih cenah kruha, vojaških porazih Rdeče armade in neizbežnosti nacistične zmage. Propagandni letaki so poskušali rdečearmejce pomiriti in postaviti Stalina na laž: »Vi se bojite prebežati k nam, ker vam vaši voditelji pravijo, da Nemci sovjetskim vojakom režejo nosove in ušesa.« Namesto tega so letaki vabili: »Pridi k nam. S tem rešiš samega sebe, Rusijo in svojo družino.«²¹

Nacisti so v prvem obdobju želi vojne uspeh za uspehom. Vendar pa so kmalu po prvih nemških porazih pred Moskvo začeli po zbirnih taboriščih za vojne ujetnike na Poljskem in v Ukrajini krožiti nacistični propagandisti z namenom rekrutiranja prostovoljcev, ki bi se bili pripravljene bojevati za Tretji rajh. Nenavadno je, da je prav nacistični ideologiji, ki je močno poudarjala rasno čistost, uspelo privabiti veliko številno vojakov nasprotne države, ki so prestopili na njeno stran. Za to je več razlogov, od idealističnega protibolševizma in religioznosti do želje po osvoboditvi svoje domovine izpod sovjetske nadvlade ter nenazadnje zaradi preproste preračunljivosti.²² Vendar pa je bil daleč najpomembnejši razlog gola želja po preživetju, kar kaže na to, da odločitev prostovoljcev za pridružitve Wehrmachtu v določenem smislu ni bila prostovoljna. Razmere v taboriščih za vojne ujetnike so bile tako slabe, da so ujetniki pogosto prosili

17 Nemški general, diplomat in pustolovec (rojen v Freisingu 1885; umrl v Vladimiru, Sovjetska zveza, 1948).

18 Nemški častnik, zgodovinar in pravnik (rojen v Königsberg 1903; umrl v Göttingenu, 1992).

19 Newland, *Cossacks in the German Army*, 38.

20 BArch, MSG 2-12202, 458.

21 PAAA, Pol XIII-R 105186.

22 BArch, MSG 2-12202, 410.

Nemce, naj jim dajo katerokoli delo, samo da se izognejo gotovi smrti v taborišču.²³ Z naraščanjem nemških smrtnih žrtev so poveljniki Wehrmachta dopuščali vključitev sovjetskih ujetnikov v nacistični vojaški sistem. Sovjetskim ujetnikom so bila dodeljena enostavna dela, bili so kuharji ali vozniki, ki niso predstavljali grožnje Tretjemu rajhu.²⁴ Druga skupina kolaboracionistov so bili večinoma predstavniki neruskih narodov,²⁵ ki so po nacističnem mnenju imeli željo po boju proti sovjetski oblasti.²⁶

Z namenom novačenja sovjetskih vojnih ujetnikov je bil leta 1942 sestavljen splošen vprašalnik, ki so ga izpraševalci sami prilagodili za potrebe posamezne narodne in verske²⁷ skupine. Primeri vprašanj so bili:

1. Si poročen? 2. Imaš otroke? 4. Kje živiš? 6. Si veren? 7. Si zadovoljen s sovjetskim režimom? 10. Kaj si po poklicu? 12. Katere jezike govoriš? 13. Si že kdaj potoval? ...²⁸

Le na koncu je vprašalnik prešel iz splošnosti in dal nemškemu izpraševalcu nekaj specifičnih napotkov. Pripadnikom kavkaških ljudstev so postavili vprašanje: *Kakšen je tvoj odnos in odnos tvojega naroda do ruskega naroda?*, kozake so povprašali po mnenju o posledicah kolektivizacije, Uzbeke (Turkestane) pa o prisilnem delu, še posebej glede izgradnje velikega rečnega kanala v dolini Fergane.²⁹ Do jeseni 1942 so na ta način nacisti pridobili dovolj rekrutov za novoustanovljeno turkestarsko legijo.³⁰ Tedaj je poveljnik legije Oskar von Niedermayer pripravil analizo rezultatov vprašalnika rekrutov, nad katerimi je dobil poveljstvo.³¹ Analiza nam daje zanimiv vpogled v lastnosti, ki so jih izpraševalci iskali (in po svojem mnenju tudi naši)³² pri rekrutih.

Oče povprečnega prostovoljca je bil praviloma kolhozni ali tovarniški delavec, manjši obrtnik ali v najboljšem primeru učitelj. Pred boljševisko revolucijo je bil pogosto premožnejši posestnik ali govedorejec, vendar je zaradi kolektivizacije obubožal in je posledično sebi in svoji družini lahko zagotovil le golo preživetje. »Le redko lahko govorimo o znosnih življenjskih razmerah v hiši staršev.« Večina staršev, še posebej muslimanov, je bila verna, vendar pa je zaradi 25 let boljševiske propagande vera mlajše generacije začela bledeti. Rekruti so obiskovali večinoma le osnovno šolo, univerzitetno izobraženih skoraj ni bilo. Turkestani večinoma niso znali tujih jezikov in tudi ruščina jim je delala težave, saj je le majhen odstotek prostovoljcev aktivno obvladal

23 Ibidem, 459.

24 Imenovani so jih hiwiji (*Hilfswillige*). Na svojih uniformah so imeli našitke, na katerih je pisalo »V službi nemškega Wehrmachta. (In Dienst der deutschen Wehrmacht)«. – Halil Sakal Burak, *Germany and Turkestanis During the Course of the World War II* (Ankara: [H. Burak Sakal], 2010), 91.

25 Med drugo svetovno vojno se je za Tretji rajh bojevalo 1,2 milijona državljanov Sovjetske zveze od tega 800.000 znotraj Wehrmachta, 300.000 v okviru lokalnih policij, 150.000 pa v vrstah Waffen-SS. Največjo je bilo etničnih Rusov (približno 300.000), sledili so Balti (221.000), Ukrajinci (220.000), Turkestani (180.000), Kavkazci (110.000), Tataři (60.000), Kozaki (53.000), Belorusi (50.000) in Kalmiki (5.000). Böhler in Gerwarth, *The Waffen-SS*, 168.

26 Biti Rus je pomenilo enako kot biti Sovjet, zato so mnogi kavkaški in turkestarski narodi sovjetsko oblast videli le kot nadaljevanje ruskega imperializma. – Tony Judt, *Povojna Evropa 1945–2005* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007), 746.

27 V vprašalniku ni niti enega vprašanja glede vere, temveč se usmeri predvsem na narodnostno pripadnost.

28 *Fragebogen für Legionäre*. BArch, RH-26-162-20.

29 *Fragebogen für Legionäre*. BArch, RH-26-162-20.

30 Do ustanovitve 162. turkestarske divizije so rekrute v poročilih imenovali legionarji, po ustanovitvi divizije pa prostovoljci.

31 *Auswertungsergebnis der Fragebogen für Legionäre 12. 10. 1942*. BArch, RH-26-162-20.

32 Težko je reči koliko od tega so bile laži vojnih ujetnikov, ki so si želeli samo priti do boljše prehrane in oblačil.

ruščino, ustno pa se je lahko v ruskem jeziku sporazumevalo od 30 do 40 odstotkov rekrutov.³³ Zaradi neznanja tujih jezikov so lahko nacisti med približno 7.000 primernimi turkeštanskimi rekruti dobili le 28 prevajalcev, ki so znali nekaj nemščine, in še znanje teh tudi po prihodu iz prevajalske šole pogosto ni bilo na zadovoljivi ravni.³⁴ Skoraj nobeden od rekrutov v svojem življenju ni potoval iz svoje republike in še potovanja tistih, ki so šli ven, so »večinoma primitivna«. Nikoli še niso videli »moderne civilizacije kot so tram, tovarne, nebotičniki ali moskovska podzemna železnica«. ³⁵ To skromnost so Nemci videli tudi pri izobraženih legionarjih, kot je primer armenskega učitelja iz Erevana, ki je za prizadevno delo dobil brezplačno potovanje do Krasnodarja in Rostova. S tem, da so nacisti iskali rekrute, ki v življenju skoraj niso potovali, so želeli nanje narediti kar se da velik vtis, ko bi ti prišli v Nemčijo.³⁶ Še posebej so svojo propagando usmerjali v prevajalce in propagandiste, ki so v časopisu namenjenem turkeštanskim prostovoljcem, rojake bodrili za borbo na strani Tretjega rajha.³⁷

Rekruti so Rdečo armado opisovali kot slabo oskrbovano, še posebej so poudarjali, da na fronti do njih ni prišlo dovolj hrane in zimskih oblačil. Pošta ni delovala in veliko pisem se je preprosto izgubilo. Sanitetnemu oddelku je primanjkovalo osebja, zato so morali pogosto tudi težko ranjene pustiti umreti kar na bojišču. Častniki Rdeče armade so dobivali boljšo hrano kot navadni vojaki ter bili v večji meri ruske narodnosti in člani komunistične partije, pogosto naj bi bili pijani in brez pravega odnosa do svojega moštva. Še boljši položaj so imeli politični komisarji Rdeče armade, ki so jim rekruti pripisovali slabe odnose z moštvom in s poveljujočimi v enoti, saj so se vmešavali v vojaške odločitve, kar je privedlo do trenj. »Zanimiva pa je pripoved enega od legionarjev, ki je imel dobre odnose s svojim političnim komisarjem, in ta mu je nekoč na štiri oči priznal, da Sovjetska zveza nima nobene možnosti za zmago, kljub temu da med propagandnimi urami trdi drugače.«³⁸ Politični komisarji so bili, podobno kot častniki, po rodu največkrat Rusi, ki v bojih skoraj nikoli niso sodelovali. Namesto tega naj bi se postavili šest do osem kilometrov za fronto in s pištolo ali mitraljezom streljali na rdečearmejce, ki so bežali z bojišča.

Podobno kot o političnih komisarjih so rekruti izpraševalcem slabo govorili tudi o sovjetski oblasti. »Pred revolucijo sta bila življenje in prehrana boljša, sedaj pa so samo še nezadostna plača in visoki davki. V mestu ni mogoče najti dovolj velikega stanovanja, medtem ko na podeželju kronično primanjkuje zdravnikov, zaradi česar razsajajo malarija, tifus in sifilis.«³⁹ Nova oblast naj bi veliko pozornost namenjala le komunistični vzgoji, kjer je pri pouku zgodovine močno poudarjala zgodovino boljševizma.

33 BArch, MSG 2-12202, 473.

34 *Bericht über das Dolmetscherweise innerhalb der Division in der Zeit vom 1. 10. bis 31. 12. 1942.* 8. 2. 1943. BArch, RH-26-162-20.

35 *Auswertungsergebnis der Fragebogen für Legionäre* 12. 10. 1942. BArch, RH-26-162-20.

36 Še posebej so tu mišljeni propagandisti.

37 Podobno so bili tudi slovenski domobranski propagandisti poslani na štirinajstdnevno potovanje po Nemčiji. – Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo: 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 352.

38 *Auswertungsergebnis der Fragebogen für Legionäre* 12. 10. 1942. BArch, RH-26-162-20.

39 Ibid.

Na splošno je naciste močno zanimalo, kaj vojni ujetniki sploh vedo o zgodovini, vendar so bili presenečeni, da razen Armencev sploh niso poznali zgodovine lastnega naroda. Poznali niso niti ruske zgodovine, ko so jim vladali carji, in le redko kdo je poznal kakšnega drugega carja razen Petra I., Katarine Velike in zadnjega carja Nikolaja II. Prav nasprotno pa so bile vsem dobro poznane zmage proti »belemu« generalu Aleksandru Kolčaku in njegovim pomočnikom v času državljanske vojne.⁴⁰

Vojni ujetniki, ki jih je zajel Wehrmacht, so vrsto let poslušali sovjetsko propagando, zato so izpraševalci podrobno spraševali, kako potencialni rekruti vidijo Tretji rajh. Tudi glede teh vprašanj niso pokazali velike razgledanosti. Nekateri so imeli Nemčijo za zmagovalko v prvi svetovni vojni, eden od rekrutov pa je celo mislil, da se država nahaja v Aziji. Vsem je bilo znano, kdo je Hitler, vendar pa o njem niso znali povedati česa več kot imena in priimka. Nekateri so vedeli, kdo je Joachim von Ribbentrop,⁴¹ ki je leta 1939 obiskal Moskvo, eden od legionarjev pa je slišal celo za poveljnika *Afrikakorps* Erwina Rommla. Kar so vedeli o Nemčiji, je skoraj izključno prihajalo iz sovjetske propagande, kjer je bila predstavljena kot fašistično-kapitalistična država. Za izpraševalce in Niedermayerja pa je bilo zanimivo dejstvo, da so po podpisu dogovora Molotov-Ribbentrop sovjetske oblasti spremenile odnos do Tretjega rajha in ga niso več imenovala »fašistični, ampak nacionalsocialistični, kar pomeni, da je Nemčija ravno tako socialistična kot Rusija, le da je zastopala svoje nacionalne cilje.«⁴² Kratko prijateljstvo je v trenutku izginilo, ko je nacistična Nemčija izvedla operacijo Barbarossa, in ponovno so jo prikazovali kot fašistično-kapitalistično. Legionarjem, ki so prihajali iz Turkeстана in s Kavkaza, je bila Nemčija španska vas in le eden je imel z njo posredne stike. Stric tega prostovoljca je bil kapitan na ladji, ki je pogosto potovala v Hamburg, in je o svojem prebivanju v Nemčiji pogosto pripovedoval nečaku.

Niedermayerjevo poročilo nakazuje, da so nacistični izpraševalci praviloma iskali neizobražene in revne može, katerih starši so s prihodom boljševiske oblasti obubožali in so imeli željo po zamenjavi oblasti. Veliko legionarjev se je tega zavedalo in zato prikrojilo svoje zgodbe, da bi bili dovolj sprejemljivi in se s tem rešili grozljivih življenjskih razmer v zbirnih taboriščih za sovjetske vojne ujetnike. To so opazili tudi izpraševalci, ki so ugotovili, da je »za legionarje vstop v legijo le prvi korak k boljši oskrbi, prehrani in tudi obleki ... Želja po osvoboditvi domovine je le redko na prvem mestu, skoraj vedno na drugem mestu.« Ta opažanja so se ponovila še pri dveh vprašanih. Pri vprašanju »Kakšna naj bo oblast v osvobojeni domovini?« na kar se je večina odgovorov glasila: »taka kot nemška«. Niedermayer je ob tem pripomnil, da je to verjetno iz vljudnosti, kar se je ponovilo tudi pri odgovorih na vprašanje: »Kaj ti je najbolj všeč pri Wehrmachtu?« Odgovor »se je velikokrat – pogosto verjetno zaradi vljudnosti – glasil: vse«. ⁴³ Poveljnik turkestarske legije in potem 162. turkestarske divizije Oskar von Niedermayer se je zavedal, da prostovoljci ne izkazujejo nobene posebne želje po bojevanju in da so bili predvsem srečni, da so živi in zdravi prišli iz zbirnih taborišč.

40 Ibid.

41 Zunanji minister nacistične Nemčije (rojen v Weselu, 1893; umrl v Nürnbergu, 1946).

42 *Auswertungsergebnis der Fragebogen für Legionäre 12.10.1942*. BArch, RH-26-162-20.

43 *Auswertungsergebnis der Fragebogen für Legionäre 12.10.1942*. BArch, RH-26-162-20.

Nacistične priprave na integracijo Turkestanov v Wehrmacht

Nemško osebje, ki je bilo dodeljeno nastajajočim enotam, je pričakovalo idealiste, pripravljene na osvoboditev svoje domovine izpod boljševistično-ruskega jarma.⁴⁴ Kot poroča eden od častnikov, so namesto zagnanih »kameradov« dobili »tuje obraze, pogosto mongolskega tipa in neprijetnega motečega vonja, ki poudarja odvraten vtis o tuji rasi... Potem so bila tu raztrgana in umazana oblačila – večinoma uniforme Rdeče armade. Masa se je tesno stiskala skupaj. Nobenih bistvenih podrobnosti v masi ljudi.«⁴⁵

Že od samega začetka je obstajalo ločevanje na turkestanski in nemški del legije oziroma divizije in le sreča v nesreči je bila, da je imelo veliko Nemcev v novonastali legiji že izkušnje s Turkestanci, saj so bili to večinoma nekdanji pazniki teh zapornikov, ki so čez noč postali njihovi tovariši.⁴⁶ Ti pazniki pa so bili primerni za vse drugo, le za urjenje Turkestancev ne. To so bili stari nemški častniki iz prve svetovne vojne, ki jih je Wehrmacht zaradi pomanjkanja vojakov vpoklical nazaj v službo. Njihovo delo ob vpoklicu je bilo, da v taborišču pazijo, da vojni ujetniki ne bi zbežali. Zdaj, po množični smrtnosti in rekrutaciji dobršnega dela preostalih ujetnikov je bila tem starim častnikom dodeljena naloga, naj sestradane in slabo oblečene Turkestance spremenijo v vojake, ki bi bili željni boja proti Sovjetski zvezi. Prva naloga urjenja je bila med rekruti dobiti tiste, ki so znali nemško, in jih izučiti za prevajalce iz nemškega v uzbeški in azerbajdžanski jezik. Prevajalci so bili ključni, saj so predstavljali vezni člen med nemškim in turkestanskim moštvom. Težava je bila v tem, da so jih med turkestanskimi vojnimi ujetniki od skupno 6668⁴⁷ lahko dobili samo 28, ki so bili kolikor toliko primerni za prevajanje. Eden izmed rekrutov, ki so ga izbrali samo zaradi znanja nemščine, je bil Mehdi Huseynzade, pozneje bolj znan tudi kot Mihajlo. Ta je govoril skoraj brezhibno nemščino,⁴⁸ saj je na Pedagoškem inštitutu v Bakuju študiral literaturo in jezike.⁴⁹ Znanje nemščine ga je naredilo nepogrešljivega, zato so nacisti spregledali kriterije, ki so si jih zastavili glede rekrutacije sovjetskih ujetnikov. Mehdi je študiral na univerzi, pred vojno je bil član Komsomola, nekaj časa je živel v Leningradu in bil vpoklican v Rdečo armado, kjer je opravil oficirsko šolo in dobil naziv vodje minometalskega voda.⁵⁰ Vodja 13. čete 303. turkestanskega polka Hans Günther Seraphim se spominja, da je, preden je prvič šel med svoje nove turkestanske vojake, najprej poizvedel, kdo je imel v Rdeči armadi častniški čin, da bi ga še posebej nadzoroval. O tem razen svojima podčastnikoma Petersu in Schneidereitu ni povedal nikomur, da Turkestanci ne bi

44 BArch, MSG 2-12202, 479.

45 Ibid., 409.

46 Ibid., 427.

47 Di Giusto, *Operazione Adriatisches Küstenland*, 109.

48 Rossi, *Soldati dell'armata rossa al confine orientale*, 225.

49 Ibid., 271.

50 Ciril Zupanc, *Mihajlo, obveščevalec in diverzant IX. korpusa* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2007), 6.

česa posumili.⁵¹ Pri Mehdiiju nemški častniki niso bili dovolj pozorni na te podrobnosti, kar mu je omogočilo, da je 6. februarja 1944 z Opčin, kjer se je nahajala njegova enota, zbežal k slovenskim partizanom, izvedel vrsto odmevnih bombnih napadov in pripravil prebeg še nekaterih svojih soborcev.⁵²

Usposabljanje tega majhnega števila prevajalcev je bilo eno najpomembnejših nalog znotraj divizije, zaupana je bila nemškemu vodji prevajalcev.⁵³ Ta je moral izpopolnjevati znanje nemščine turkeštanskih prevajalcev, jih ocenjevati in voditi seznam prevajalcev, v katerega se je zapisovalo, ali so storili kaj neprimernege. Učenje nemščine je bilo za prevajalce na prvem mestu, zato so lahko izpustili daljša vojaška urjenja, ki so bila obvezna za ostale prostovoljce.⁵⁴ Obratno je vodja prevajalcev imel tudi dve uri tedensko predavanja iz ruščine⁵⁵ za nemške vojake, ki so se morali med predavanji naučiti vsaj 300 ruskih besed. To so bili skoraj izključno vojaški ukazi, medtem ko se jim s težjimi povedmi in slovnico skoraj ni bilo treba ukvarjati.⁵⁶ Učni list teh predavanj za nemško moštvo je bil videti takole:

Wo eigene Artillerie?	Где наша артиллерия?
Stärke des Feindes?	Какой силы враг?
Gefecht	Бой
Feuer	Огонь
schießen	Стрелять
schnell	Скоро ⁵⁷

Največji promotor uporabe ruščine v odnosih s turkeštanskimi prostovoljci je bil general in pisec zgoraj navedenih poročil, Oskar von Niedermayer, ki je od nemških častnikov, ki so bili tega sposobni, zahteval, da vsaj v začetku poročajo v ruščini, saj bi tako kar največji krog nemških⁵⁸ in turkeštanskih častnikov in podčastnikov razumel zadane naloge.

Značilna je epizoda, ko je poročnik 13. čete 303. turkeštanskega polka Peters, ki je bil tisti dan zadolžen za poročanje, stopil pred Oskarja von Niedermayerja in mu v ruščini zdrdral poročilo. General je bil navdušen nad tekočo ruščino in mu je začel v tem jeziku govoriti. Ko je general končno opazil, da od Petersa ni odgovora, ga je vprašal: »Ali me ne razumete?« Poročnik pa mu je odgovoril: »Ne, gospod general.« Poveljnikovo razočaranje je bilo veliko, njegov glas pa je v ostrem tonu nadaljeval: »Ja, ampak kako, saj ste lahko poročali v tekoči ruščini?« Peters mu je sramežljivo

51 BArch, MSG 2-12200, 21.

52 Zupanc, *Mihajlo, obveščevalec in diverzant IX. korpusa*, 7.

53 *Dolmetscherführer*.

54 *Dienstabweisung für Dolmetscher*. BArch, RH-26-162-20.

55 Turkeštanci so govorili številne jezike, od azerbajdžanskega, uzbekistanskega, kazahstanskega itd., zato se je nacističnemu vodstvu zdelo najprimerneje, da se Nemci naučijo jezika, ki ga razume največ prostovoljcev, torej ruščine.

56 *Grundsätze der Ausbildung des Turk-Verbandes*. BArch, RH-26-162-20.

57 Prevod zgornjih povedi: *Kje naša artilerija?, Kakšne sile sovražnik?, boj, ogenj, streljati, hitro*. Učenje ruščine je bilo skrajno poenostavljeno, saj so bili glagoli in sklanjatve pogosto izpuščeni, kar je razvidno iz vprašanj o lokaciji artilerije in sovražnikovi moči. – *Dienstabweisung für Dolmetscher*. BArch, RH-26-162-20.

58 V enote, kjer so sovjetski vojni ujetniki imeli pomembno vlogo, je Wehrmacht, če je le bilo mogoče razporedil nemške častnike z vsaj osnovnim znanjem ruščine. Kljub temu pa so se izvajali tečajji ruščine za nemške vojake. – BArch, MSG 2-12200, 33.

odvrnil: »Gospod general, poročilo, namenjeno vam, sem si napisal in se ga naučil na pamet.« Generalova jeza je postajala vse večja: »Ali niste prav nič razumeli tega, o čemer ste poročali!?!« Poročnik mu je iskreno odvrnil: »Ne, gospod general. Mi smo se te stvari naučili na pamet.« Generalove metode pri komunikaciji so ga osramotile pred častniki, zato je začel kričati: »Potem pa vam ukazujem, da se teh stvari naučite. Kaznujem vas s tremi dnevi hišnega pripora!!!«⁵⁹ Ti absurdni primeri so prispevali k opuščanju ruščine v diviziji, medtem ko je nemščina iz dneva v dan imela večjo vlogo. Turkeščinci so na pohodih še vedno peli svoje pesmi in pri »najbolj priljubljenih napevih« so se jim pridružili tudi nemški vojaki,⁶⁰ vendar je postalo jasno, da je nemščina v turkeščanski diviziji glavni jezik.

Oskar von Niedermayer po mnenju Dossene, ki je pisal o Turkeščincih v nemški vojski, ni bil najboljša izbira za poveljnika na divizijski ravni,⁶¹ saj je večino svoje kariere preživel na položaju univerzitetnega profesorja in na diplomatskih misijah po svetu.⁶² Bavarec je študiral geografijo, geologijo in filologijo na univerzi v Erlangenu⁶³ ter so ga zaradi njegovega jezikovnega znanja med letoma 1912 in 1914 poslali na raziskovalno potovanje po Perziji in Indiji. Ker je služil tudi v nemški vojski, ga je ta ob začetku prve svetovne vojne najprej poslala v Perzijo, da bi tam organiziral vstajo proti Britancem, leta 1915 pa je dobil nalogo vodenja odprave, ki bi afganistanskega emirja prepričala, da napade Britansko Indijo. Na poti do Afganistana je s svojo odpravo zbežal številnim britanskim zasedam, s čimer je zrasel njegov ugled, vendar pa mu na koncu emirja ni uspelo pridobiti na nemško stran.⁶⁴ Med obema vojnama je najprej deloval v Moskvi kot predstavnik *Reichwehra*, potem pa še kot profesor na Humboldtovi univerzi (tedanji berlinski univerzi), kjer je predaval vojaško politiko in geografijo.⁶⁵ Ob začetku druge svetovne vojne so ga leta 1940 najprej poslali v Grčijo in Turčijo, potem pa še za tri mesece na Japonsko. Ob predpripravah na operacijo *Barbarossa* so ga zaradi dobrega poznavanja Sovjetske zveze, še posebej njenega osrednjega azijskega dela, imenovali za inštruktorja v pehotni šoli, dokler ni 1. maja 1942 prevzel poveljstva prvih prostovoljskih enot, oblikovanih iz sovjetskih ujetnikov.⁶⁶ Tako so pustolovca, čigar akcije so predhodno temeljile na majhnemu številu vojakov in hitrih premikih, imenovali za poveljnika cele 162. turkeščanske divizije, katere prva vojaška naloga je bila »očistiti« območje OZAK boljševiškega partizanstva, ki je tako kot nekoč on v azijskih stepah, izvajalo sabotaže ter poskušalo organizirati ljudsko vstajo proti okupatorju.

Da bi se prostovoljci za Tretji rajh kar najbolje bojevali proti partizanom na

59 BArch, MSG 2-12200, 50, 51

60 Ibid., 56

61 Paolo Dossena, *Hitler's Turkeščani Soldiers: A History of the 162nd (Turkistan) Infantry Division* (Solihull: Helion & Company, 2015), 173

62 Seraphim Oskarja von Niedermayerja ni maral. V spominih ga opisuje kot med vojaki nepriljubljenega in vojaško popolnoma nesposobnega. – BArch, MSG 2-12200, 244-47.

63 Poleg nemščine je govoril še francoski, angleški, ruski, arabski, perzijski in turški jezik. – BArch, PERS 6-1679

64 Thomas L. Hughes, »The German Mission to Afganistan. 1915-1916,« *German Studies Review*, št. 3 (2002): 447-76. Hans-Ulrich Seidt, »From Palestine to the Caucasus-Oskar Niedermayer and Germany's Middle Eastern Strategy in 1918,« *German Studies Review*, št. 1 (2001): 1-18

65 Seidt, »From Palestine to the Caucasus-Oskar Niedermayer,« 2.

66 BArch, PERS 6-1679.

okupiranih ozemljih, je von Niedermayer s svojimi kolegi sestavil navodila za urjenje turkestarskih enot.⁶⁷ Turkestarsci so se morali naučiti, kako deluje bojna enota v napadu in kako deluje takrat, ko je treba postaviti obrambni položaj. Bojni načrt se je med bojem lahko spremenil, in da bi prostovoljci kar se da jasno razumeli, kaj hoče nemški poveljnik od njih, so od njega zahtevali, da uporablja čim enostavnejše stavke, ki se jih je naučil pri pouku ruščine. Tudi na splošno urjenje turkestarskih čet ni bilo »tako kot urjenje nemških enot«. ⁶⁸ Pri urjenju ni smelo biti nobene teorije, temveč samo kar se da jasno in poenostavljeno praktično urjenje. Ker je bil poudarek na napadu in obrambi, so jih nemški častniki urili v bojnih pohodih, razporeditvi enote ob napadu in razvoju boja, kjer je bilo največ pozornosti namenjeno poteku boja v gozdu. Turkestarscem pa se ni bilo treba uriti v »težjih oblikah boja, kot sta na primer prečkanje reke, napad proti tankom in utrdbam«, ob koncu vsakega urjenja pa je bil potreben pogovor, prav tako je bilo treba »legionarje pohvaliti za njihov napredek.« ⁶⁹

Nemci so z vojaškimi urjenji kolaboracioniste želeli naučiti dolžnosti vojaka Wehrmachta, von Niedermayer pa je izjavil: »Pri tej nalogi se ne pričakuje posebnih težav.« Veliko več težav je bilo pričakovati pri »prepričevanju bivših rdečearmejcev, da se bojujejo na nemški strani« ⁷⁰ Vsi rekruti so se rodili v Sovjetski zvezi, tam hodili v šole, postali pionirji, čez celo mladost pa jih je spremljala boljševiška propaganda. To propagando, ki je bila vrsto let del vsakdanjika prostovoljcev, so želeli nacisti nadomestiti z novim svetovnim nazorom. V ta namen so pri rekrutih vzbujali domoljubna čustva, idejo o neodvisnosti Turkestana, boljšem gospodarskem razvoju, ki bi ga samostojnost prinesla, itd. Poleg domoljubja so želeli pri prostovoljcih kar se da spodbuditi tudi islamsko vero, ⁷¹ kajti veljalo je prepričanje, »da so prepričani muslimani lahko dragoceni in zaupanja vredni vojaki«. ⁷² Von Niedermayer se je zavedal, da nacistična ideologija ne sovпада s turkestarskimi interesi, zato so se morali predavatelji izogniti razglabljanju »o stanju znotraj Nemčije«. Ni se smelo razpravljati o položaju cerkve v Nemčiji, o Judih se je lahko govorilo le, da so imeli nekoč moč, vendar se strogo nikoli ni smelo reči, da so kadarkoli imeli oblast. Namesto tega je bilo treba poudarjati zunanjepolitični cilj Tretjega rajha, da bo uničil Sovjetsko zvezo, na pogorišču katere bo nastal tudi svobodni Turkestar. Predavatelji so morali biti pri svojih urah spretni, da so se lahko izognili neprijetnim temam, saj »če legionarji predavatelja zalotijo pri laži, mu ne bodo več zaupali«. ⁷³ Ideološka predavanja so bila podkrepljena z mesečnimi poročili o stanju na fronti in propagandnimi časopisi Swoboda, Nowoje slowo, Signal, Nowy put, Azerbajdžan, Jeny Turkistan in Milli Turkistan, ki so morali biti prostovoljcem zmeraj na voljo.

67 *Grundsätze der Ausbildung des Turk-Verbandes*. BArch, RH-26-162-20.

68 *Ibid.*

69 *Ibid.*

70 *Richtlinien für Schulungsvorträge*. BArch, RH-26-162-20.

71 Nacisti islama niso promovirali samo med turkestarskimi rekruti, temveč tudi na zasedenih območjih Kavkaza in Krime, kjer so ponovno uvedli praznovanje *kurban bajrama* in *ramadana*. – Mortadel, *Islam and Germany's War in the Soviet Borderland*, 796.

72 *Richtlinien für Schulungsvorträge*. BArch, RH-26-162-20.

73 *Ibid.*

Poleg ideoloških predavanj in časopisov so organizirali tudi plese, športne aktivnosti, petje in igre, ki naj bi spodbujale tovarištvo med turkeštanskim in nemškim moštvom, za konec pa je von Niedermayer pripravil še obisk nemških mest, kjer bi bilo mogoče videti »pravo podobo nemške kulture in civilizacije«. ⁷⁴

Težave pri integraciji Turkeštancev v nemški Wehrmacht

Von Niedermayer je napisal navodila za urjenje prostovoljcev, v katerih nacizem in njegova ideologija sploh nista omenjena. Kljub temu pa ideologije ni bilo mogoče povsem zanikati. Nemški vojaki v turkeštanski legiji so bili prepreneni z nacističnim rasizmom in so v sovjetskih Turkeštancih pogosto videli »večinoma azijski in primitiven narod«. ⁷⁵ Težaven odnos med Nemci in Turkeštanci je v svojih spominih analiziral profesor in stotnik Hans Günther Seraphim, ⁷⁶ ko je prvega junija 1943 prišel v vadbeni kamp novoustanovljene 162. turkeštanske divizije. ⁷⁷ V začetku junija se je v Neuhammerju (današnji Świętoszów na Poljskem) zbralo 14.148 vojakov, od tega je bilo 7.480 večinoma *volksdeutsche* ⁷⁸ Nemcev in 6.668 turkeštanskih kolaboracionističnih prostovoljcev. ⁷⁹ Ta sprememba razmerja je bila pogojena z željo po nadzoru nad usposabljanjem in tudi s strahom pred uporom Turkeštancev. Drugi sklep, ki ga je mogoče izpeljati iz novo vzpostavljenega številčnega razmerja, je dejstvo, da je bila kljub imenu divizije to večinsko nemška enota. Če so predtem turkeštanske kolaboracionistične enote zapostavljali, saj niso želeli, da bi bile v breme nacistični vojni industriji, in so si morale orožje pridobiti, kot so vedele in znale, ⁸⁰ so zdaj res postale del nemške vojske.

Kljub vsemu pa to ni bila običajna bojna enota Wehrmachta, česar so se zavedali tudi nemški častniki. Poveljnik Seraphim je prvi dan urjenja zbral svoje podčastnike in jih nagovoril: »Tako kameradi, lahko si predstavljam, da ni bilo prav prijetno prese- nečenje. Vendar zdaj stvari ni več mogoče spremeniti. Sodelovati boste morali s turkeštanskimi vojaki. Drugače niso tako slabi, kot se zdi iz njihove tuje zunanosti. Jaz sem z njimi že skoraj leto dni in lahko vam to potrdim iz osebnih izkušenj. Drugače pa to ni pomembno. V Nemčiji ni dovolj vojakov. Zato moramo biti veseli, če se tuji prostovoljci odločijo, da se bojujejo na naši strani. Ne smemo jih pustiti kar samih. Brez nas ne gre. Torej je to za vas nagrada, ne pa kakšna kazen, da so vas poslali sem.« ⁸¹ S tem se je začelo nenavadno sobivanje nemških in turkeštanskih vojakov.

74 *Grundsätze der Ausbildung des Turk-Verbandes*. BArch, RH-26-162-20.

75 BArch, MSG 2-12200, 34

76 Seraphim je bil poveljnik 13. čete 303. polka znotraj turkeštanske divizije, njegove spomine pa hrani Vojaški arhiv v Freiburgu.

77 BArch, MSG 2-12200, 1

78 Dossena, *Hitler's Turkestani Soldiers*, 46.

79 Di Giusto, *Operazione Adriatisches Küstenland*, 109.

80 BArch, MSG 2-12202, 420

81 BArch, MSG 2-12200, 30.

Med nemškimi in turkestarskimi vojaki je prihajalo do nesporazumov, ki so temeljili na verskih in kulturnih razlikah. Kot anekdotičen lahko omenimo dogodek, ko se je prvo skupno jutro v Neuhammerju stotnik Hans Günther ob šesti uri sprehodil po vadbišču in je do njega pritekel sudetski podčastnik Haida ter ves razburjen poročal: »Ja, predstavljajte si, gospod stotnik, šel sem v prostore prostovoljcev, da bi jih zbudil, vendar jih najmanj polovica kleči na starih vrečah na tleh in dela vaje ter govori nerazumljive stvari.«⁸² Turkestarscev povprečen Nemec še nikoli ni videl, kaj šele, da bi jih videl ob jutranji molitvi. Ko je 303. polk, ki je bil del turkestarske divizije, z vadbišča v Neuhammerju odšel na pripravljalni pohod v trideset kilometrov oddaljeni Bunzlau (poljsko Bolesławiec), so nemški vaščani, ki so jim prišli nasproti, mislili, da gre za »Japonce, ki so prišli v Evropo, da bi pomagali Nemčiji«.⁸³

Seraphim je pogosto poudarjal, da ni primerno iskati razlik med Nemci in Turkestarsci,⁸⁴ vendar si pred njimi ni bilo mogoče zatiskati oči. Turkestarsci niso bili navajeni individualnosti, temveč so težili h kolektivu. Posamezne sobe, ki so nemškim vojakom zagotavljale nekaj zasebnosti, niso bile njihovim azijskim kolegom nikoli všeč, raje so imeli prostore, kjer ni bilo zidov ter so se lahko skupaj družili in zabavali.⁸⁵ Nemški kolegi so o Turkestarscih menili, da se ob jedi ne znajo pravilno vesti in da ne skrbijo za čistočo. Tako naj se na primer ne bi preveč ukvarjali s čiščenjem vojaške uniforme in čevljev in so na splošno veljali za lene.⁸⁶ To je bila velika težava za njihove nadrejene, ki v nasprotju s von Niedermayerjevimi pričakovanji⁸⁷ kolaboracionistom nikakor niso mogli vbiti v glavo večje discipline. Tudi najstrožji častniki so po nekaj poskusih obupali, da bi Turkestarsce naučili »pruskih vrednot«.⁸⁸ Če so jih častniki želeli disciplinirati in so jih poslali za nekaj dni v »arest«, so bili prostovoljci tega veseli, saj so se lahko »končno naspali in jim ni bilo treba opravljati dolgočasne službe«.⁸⁹ Nacisti so lahko disciplino med prostovoljci vzdrževali samo z odvzemom hrane in zmanjšanjem plače.⁹⁰ Seveda ni bilo vse slabo. Čeprav so bili Turkestarsci individualno slabi vojaki,⁹¹ so se kot enota relativno dobro izkazali.⁹² Prav tako so bili izurjeni strelci, obvladali so kamuflažo in orientacijo, kar so bile vse vrline, potrebne za preživetje v stepi.⁹³ V primerjavi z Nemci so bili tudi prijaznejši in bolj zadržani do žensk, vendar se je ta zadržanost v vojni vihri spremenila v nasilje in je kar nekajkrat prišlo do posilstev na območju njihovega delovanja.⁹⁴

82 Ibid., 33.

83 Ibid., 62.

84 Arch, MSG 2-12202, 412.

85 Ibid., Nemške in turkestarske barake so bile na dveh različnih koncih vadbišča. – BArch, MSG 2-12200, 31.

86 BArch, MSG 2-12202, 415.

87 *Richtlinien für Schulungsvorträge*. BArch, RH-26-162-20.

88 BArch, MSG 2-12202, 415.

89 Ibid., 433.

90 Ibid.

91 Dossena, *Hitler's Turkestani Soldiers*, 187.

92 BArch, MSG 2-12202, 416.

93 Ibid., 415.

94 Dossena, *Hitler's Turkestani Soldiers*, 254–72.

Tudi sporazumevanje ni bilo najlažje, saj so nemški vojaki znali le malo ruščine, uzbekistanščine⁹⁵ (najbolj razširjenega turkestarskega jezika) pa praktično nič, medtem ko so se prostovoljci le počasi učili nemščino. Če so turkestarski pešaki nemščino še lahko vzeli z levo roko, so morali tisti, ki so delali na tehničnem področju, na primer pri vzdrževanju vozil, topov in streliva, poprijeti za nemške učbenike. »Tehnične sposobnosti Turkestarscev sicer niso posebej velike, vendar ima ta primitivni narod velik interes za tehniko in podrobnosti.«⁹⁶ Za serviserje se je zahtevalo »široko« znanje nemškega jezika, saj bi lahko napačno razumevanje podrobnosti imelo katastrofalne posledice.

Tretja težava je bilo vprašanje enakopravnosti, ki je bila od vsega začetka ena ključnih nemških obljub, in Turkestarsci so tudi pričakovali njeno izpolnitev. Resnica pa se je izkazala za popolnoma drugačno od propagande. Rekrute so najprej razdelili v bataljone, kjer je na enega Nemca prišlo približno 35 prostovoljcev. Ti bataljoni so bili glede oborožitve jasno zapostavljeni in tudi skoraj vse častniške položaje so zasedali Nemci. Nemškim vojakom se v začetku ni bilo treba preveč truditi razumeti Turkestarscev, saj so jih imeli le za sredstvo zmanjševanja nemških žrtev.⁹⁷ Nacisti so si želeli, da bi stvari v zvezi s turkestarskimi prostovoljci potekale nekako tako:

1. rekrutirati čim več turkestarskih ujetnikov, ki bi se bojevali namesto Nemcev in s tem preprečili nepotrebno prelivanje arijske krvi;⁹⁸
2. po zmagi nad Sovjetsko zvezo ustanoviti neodvisno državo Turkestar, ki leži na drugi strani Urala, zato naj za Tretji rajh ne bi bil »pomemben«;⁹⁹
3. vrniti Turkestarsce v Turkestar, po možnosti kot voditelje novoustanovljene države, ki bi bila lojalna nacistični Nemčiji.¹⁰⁰

Že konec leta 1942 je postalo jasno, da ne gre vse po načrtu. Porazi pri El Alameinu, Stalingradu in Kursku so prostovoljce vse bolj oddaljevali od domačega Turkestar, poleg tega pa so turkestarske enote, v katerih je bilo le malo Nemcev, postajale vse bolj neobvladljive. Tako je z združitvijo turkestarskih in nemških vojakov, kot rečeno, nastala mešana 162. turkestarska divizija,¹⁰¹ kar je naciste prisililo, da so ponovno premislili svoj odnos do prostovoljcev. Kljub imenu je imela divizija nemško večino, zato je moral Wehrmacht poskrbeti za oborožitev, primerno za nemško vojsko. Še vedno niso bili popolnoma enakovredni nemški enoti, nemški poveljnik 13. čete 303. polka turkestarske divizije pa je, preden so jih poslali proti severni Italiji, povedal, da »bodo morali zapolniti najhujše vrzeli. Mi smo ponovno 'izgubljena čreda' znotraj nemške vojske.«¹⁰² Nemci znotraj divizije so zaradi svojega sodelovanja z »ne-arijci«

95 Poveljnik 13. čete 303. polka se je uzbekistanško učil na lastno pest od prevajalca Turumbajeva. – BArch, MSG 2-12200, 36.

96 Ibid., 47.

97 Newland, *Cossacks in the German army 1941–1945*, 53.

98 BArch, MSG 2-12202, 147.

99 Burak, *Germany and Turkestars during the course of the World War II*, 52.

100 BArch, MSG 2-12202, 410.

101 Po Seraphimu je divizija nastala iz nemških vojakov pomeranske divizije, ki je bila poražena pri sovjetskem Tveru. Moštvu, ki je ostalo, so dodali pripadniki armenske, gruzijske, azerbajdžanske in severnokavkaške legije. – BArch, MSG 2-12200, 3.

102 Ibid., 127.

svojo enoto videli kot manjvredno drugim enotam Wehrmachta, medtem ko se je prostovoljec zdelo, da niso enakovredni Nemcem znotraj turkestanke divizije. Turkestanec Muradjanov, ki je bil pred oblikovanjem 162. divizije ponosen, da lahko vodi četo,¹⁰³ je tedaj, »da ne bi bil nadrejen Nemcem«,¹⁰⁴ »nazadoval« v vlogo desetnika.¹⁰⁵ S tem je dokončno postal »komična figura, ki je nihče ni več jemal resno.«¹⁰⁶

Najpomembnejše Seraphimovo spoznanje, ki daje podton vsem njegovim spominom, je dejstvo, da nacistična urjenje in propaganda nista veliko vplivala na prostovoljce. Ključen za uspešno integracijo v nemški Wehrmacht naj bi bil enakopraven odnos Nemcev do tujih tovarišev.¹⁰⁷ Enake možnosti pri napredovanju, plači, oborožitvi, dolžini dopusta.¹⁰⁸ Da vojaki obeh narodnosti niso nikoli postali enakopravni, sta kriva predvsem nacistično nezaupanje do Turkestanecv in rasizem. Zaupanje v prostovoljce¹⁰⁹ je bilo stalnica v pogovorih nemških častnikov.¹¹⁰ Ali bodo zbežali? Ali se bodo, ko bo trda predla, predali? Govoriti o dezertertvu je nevhvaležno, saj se ocene močno razlikujejo, včasih pa si popolnoma nasprotujejo. V začetni fazi, ko so se prostovoljci bojevali proti Sovjetski zvezi, naj bi bilo dezertertev od 8 do 10 odstotkov vseh Turkestanov, medtem ko je leta 1945, ko je bila enota nastanjena v severni Italiji, delež padel na 2 do 3 odstotkov.¹¹¹ Kljub različnim odstotkom pa je dejstvo, da je bil vrhovni komisar OZAK, dr. Friedrich Rainer tako nezadovoljen s pobegi prostovoljcev v partizanske vrste, da je Heinrichu Himmlerju predlagal naj divizijo čim prej pošlje kam drugam.¹¹²

Poveljnik 13. čete 303. polka turkestanke divizije v svoji enoti skoraj ni imel pobegov, povedal je, da v njegovi enoti ni bilo dezertertev, razen nekega mule,¹¹³ ki po Seraphimovem mnenju »nikoli ni postal pravi [nemški] vojak«. ¹¹⁴ Nekega dne je ukradel blagajno, v katero so prostovoljci dajali prispevke za verske obrede, in iz Riminija, kjer je bila stacionirana divizija, »zbežal v San Marino in tam odprl gostilno«. ¹¹⁵ Poleg nezaupanja je bil drugi temelj neenakosti nacistični rasizem, ki je pogojeval odnos do vsega, kar ni bilo germanskega izvora. Tega, da bi azijski Muradjanov poveljeval arijcem, ni bilo mogoče sprejeti, vendar pa so prostovoljce kljub temu spodbujali, naj se učijo nemškega jezika in vrednot. Zdi se, da v tem učenju ni bilo nobenih dolgoročnih ciljev,

103 Muradjanov v resnici ni vodil čete, vse odločitve znotraj čete je sprejemal njegov nemški svetovalec. – BArch, MSG 2-12200, 6. Podobno vlogo je v Operacijski coni Jadransko primorje imel *Deutsche Berater*, dodeljen prefektom šestih pokrajin

104 Ibid., 122.

105 *Gefreiter*.

106 BArch, MSG 2-12200, 122

107 BArch, MSG 2-12202, 476.

108 Pri dopustu prostovoljcev pride do vprašanja: Kam naj gredo? Nemški vojaki so odšli na dopust domov, kam pa naj bi se odpravili Turkestanci? – Ibid., 446.

109 Podobno nacisti niso zaupali slovenskim domobrancem, zaradi česar je prišlo do prisege. – Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 293.

110 BArch, MSG 2-12200, 135.

111 Drugi izračuni kažejo, da je med sovjetskimi prostovoljci, ki so se borili za nemško stran, dezertiralo 1300 vojakov ali 1,5 odstotka. – Burak, *Germany and Turkestanis during the Course of the World War II*, 143.

112 Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*, 554.

113 Islamski verski učitelj. V vsakem bataljonu je bil en mula. – BArch, MSG 2-12202, 484.

114 Ibid., 486.

115 Ibid., 448.

temveč le želja po čim lažjem sobivanju. Kljub temu pa je imela peščica prostovoljcev iluzijo o nečem večjem, da se skupaj z Nemci borijo za skupne vrednote. Nekateri prostovoljci so začeli »čutiti, da so ponosni nemški vojaki in Srednjeevropejci«,¹¹⁶ kar se je pokazalo, ko se je 303. turkeštanski polk vračal iz bojov proti partizanom na Dolenjskem proti italijanskemu Trziču.¹¹⁷ Ko so šli mimo neke vasi, se je turkeštanski skrbnik konjev Polja obrnil proti avtorju spominov, s prstom pokazal na italijanske civiliste ter hvaležno dejal: »Poglejte stotnik, kakšen nekulturen narod!«¹¹⁸ To je bil Turkestanec, ki je bil do takrat približno leto dni nemški vojak, na kar je bil izjemno ponosen, saj je videti kot polnopraven kamerad in Evropejec ter se počuti, da se tako tudi ravna z njim.«¹¹⁹

Zaključek

Boj proti boljševizmu je bil pomemben motivacijski razlog, da so se kolaboracionisti pridružili nacistom. Mednje lahko štejemo tudi slovenske domobrance, katerih idejni vodja general Leon Rupnik je imel 23. junija 1944, na dan svetega Ahaca na radiu govor. Razlog za govor je bil spomin na bitko pri Sisku (22. junija 1593). Zmaga kranjskih in štajerskih »vojakov nad Turki in obvarovanje krščanskega sveta pred prodirajočimi hordami z Vzhoda je bila hvaležna tema za primerjavo s tedanjim položajem. Slovenci so bili tedaj in tudi zdaj (domobranci!) skupaj z nemškimi vojskovodji del mnogonarodne vojske, ki je na koncu zmagala.«¹²⁰ Predsednik Ljubljanske pokrajine pa je pozabil omeniti, da so bili natanko 350 let po zmagi nad osmanskimi Turki prav muslimanski vojaki, ki so govorili Turkom podoben jezik, tisti, ki so prispevali svoj delež k nacistični zasedbi Ljubljanske pokrajine in širše OZAK.

Ironično je torej, da ni bil samo partizanski boljševizem tisti, ki je »pripeljal vzhodnjaštvo« na območje severnega Jadrana (t.i. horde z Vzhoda), kakor je trdila protikomunistična propaganda. To so v resnici storili že nacisti sami, ko so na to območje pripeljali Turkestance. Ti so do mobilizacije v kolaboracionistične enote živeli v obupnih življenjskih razmerah v zbirnih taboriščih za sovjetske ujetnike in so bili veseli, ko so jim nacisti dali možnost preživetja v zameno za boj na njihovi strani. Šli so čez proces rekrutacije, v katerem so nacisti imeli najraje prostovoljce, ki so imeli kar največ zamer proti sovjetski oblasti, ter tiste, ki so vsaj malo govorili nemško. Nacisti so rekrute želeli naučiti nemškega reda in discipline ter jih s pomočjo propagande prepričati, da se bojujejo za Tretji rajh. Poveljniki, na čelu z Oskarjem von Niedermayerjem, pa niso računali na človeško plat prostovoljcev, ki so veliko bolj kot propagando čutili rasizem in poglede z viška nemškega moštva. Zaradi takšnih razlogov so se dogajali pobegi Turkestancev kot je primer Mehdiya Huseynzadeja - Mihajla iz 314. azerbajdžanskega

116 Ibid., 482.

117 BArch, N 122-6.

118 »Bot kapetan, kakoj beskulturnij narod!« BArch, MSG 2-12200, 285.

119 BArch, MSG 2-12202, 484.

120 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 246.

polka, ki je pobegnil k slovenskim partizanom.¹²¹ 2. aprila 1944, le nekaj tednov preden so se njihovi nekdanji kameradi iz turkestantske divizije umaknili iz OZAK, je skupaj s še enim prebežnikom v kinu na Opčinah nastavljal bombo, ki je ubila sedem nemških vojakov. Čez tri tedne je ponovno eksplodirala, tokrat v *Deutsches Soldatenheim* na tržaški ulici Ghega, kjer je bilo ubitih pet Nemcev.¹²² Neprimerna integracija kolaboracionistov v nemški Wehrmacht je imela v tem primeru uničujoče posledice.

Viri in literatura

Arhivski viri

- BArch, Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg:
 - MSG 2-12200 Seraphim, Hans Günther Dr. (Stabsoffizier der armenischen Legion / 162. Infanterie-Division (turkmenische) 1939–1944 geboren 21. 1. 1903, gestorben 13. 2. 1992 – Bd. 4: Kriegserinnerungen. – Infanterie-Regiment 303 der Turk-Division (1943–1944) 1950.
 - MSG 2-12202 Bd. 6: Kriegserinnerungen (1943–1945) 1950.
 - N 122-6 Nachlaß von Niedermayer.
 - PERS 6-1679 Niedermayer, Oskar Ritter von, Prof. Dr., geb. 8. 11. 1885 Kommandeur d. Osttruppen z.b.V. 703 b. Oberbefh. West.
 - RH 26-162-20 Dolmetscherwesen; Betreuung der Turkestanischen Legionäre 9. Mai–19. Juni 1943.
- PAAA, Politisches Archiv des Auswärtigen Amts:
 - Pol XIII-R 105186 Lage der russischen Emigration in Italien.

Literatura

- Bougarel, Xavier, Raphaëlle Branche in Cloé Drieu, ur. *Combatants of Muslim Origin in European Armies in the Twentieth Century: Far From Jihad*. London: Bloomsbury Publishing Plc, 2017.
- Böhler, Jochen in Robert Gerwarth, ur. *The Waffen-SS: A European History*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Burak Sakal, Halil. *Germany and Turkestanis During the Course of the World War II (1941–1945)*. Ankara: [H. Burak Sakal], 2010.
- Carnier, Pier Arrigo. *L'armata cosacca in Italia: 1944–1945*. Milano: Mursia, 1993.
- Collotti, Enzo. *Il Litorale Adriatico nel Nuovo ordine*. Milano: Vangelista editore, 1975.
- Dossena, Paolo. *Hitler's Turkestan Soldiers: A History of the 162nd (Turkistan) Infantry Division*. Solihull: Helion & Company, 2015.
- Ferenc, Tone. *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*. Maribor: Obzorja, 1967.
- Gortani, Michele. *Il martirio della Carnia dal 14 marzo 1944 al 6 maggio 1945*. Tolmeč: Grafico "Carnia", 1966.
- Hostler, W. Charles. »The Turks and Soviet Central Asia.« *Middle East Journal*, št. 3 (1958): 261–69.

¹²¹ Rossi, *Soldati dell'armata rossa al confine orientale*, 225.

¹²² Giorgio Liuzzi, *Violenza e repressione nazista nel Litorale Adriatico* (Trst: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014), 222.

- Hughes, L. Thomas. »The German Mission to Afganistan. 1915–1916.« *German Studies Review*, št. 3 (2002): 447–76.
- Jones, W. Jeffrey. »'Every Family Has Its Freak': Perceptions of Collaboration in Occupied Soviet Russia, 1943–1948.« *Slavic Review*, št. 4 (2005): 747–70.
- Judt, Tony. *Povojna Evropa 1945–2005*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Liuzzi, Giorgio. *Violenza e repressione nazista nel Litorale Adriatico: 1943–1945*. Trst: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014.
- Mlakar, Boris. *Slovensko domobranstvo: 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Mortadel, David. »Islam and Germany's War in the Soviet Borderland. 1941–1945.« *Journal of Contemporary History*, št. 4 (2013): 784–820.
- Newland J., Samuel. *Cossacks in the German Army 1941–1945*. Abingdon: Routledge, 2002.
- Penter, Tanja. »Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators.« *Slavic Review*, št. 4 (2005): 782–90.
- Penter, Tanja. »Local Collaborators on Trial: Soviet War Crimes Trials under Stalin (1943–1953).« *Cahiers du Monde russe*, št 2/3 (2008): 341–64.
- Pil'ko, Nadežda Sergeevna. *Slovenija v gody okkupacii: 1941–1945 gg*. Sankt Peterburg: Aletejja, 2009.
- Rossi, Marina. *Soldati dell'armata rossa al confine orientale, 1941–1945 con il diario inedito di Grigorij Žiljaev*. Gorizia: LEG, 2014.
- Seidt, Hans-Ulrich. »From Palestine to the Caucasus-Oskar Niedermayer and Germany's Middle Eastern Strategy in 1918.« *German Studies Review*, št. 1 (2001): 1–18.
- Verardo, Fabio. *I cosacchi di Krasnov in Carnia*. Udine: Aviani e Aviani, 2010.
- Verardo, Fabio. »Offesa all'onore della donna«: le violenze sessuali durante l'occupazione cosacco-caucasica della Carnia 1944–1945. Trst: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2016.
- Zeidler, Manfred. »Das 'kaukasische Experiment'. Gab es eine Weisung Hitlers zur deutschen Besatzungspolitik im Kaukasus?.« *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, št. 3 (2005): 475–500.
- Zupanc, Ciril. *Mihajlo, obveščevalec in diverzant IX. korpusa*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2007.

Denis Cerkvenik

NAZI RECRUITMENT AND TRAINING OF SOVIET PRISONERS OF WAR ON THE EXAMPLE OF THE 162nd TURKESTAN DIVISION (1942–43)

SUMMARY

The fight against Bolshevism was an important reason and motiv for collaborationists to join the Nazi side. Collaborationist formations also included the Slovene Home Guard, whose ideological leader General Leon Rupnik held a radio speech on St. Ahac's Day, on 23 June 1944. The reason for it was the anniversary of the battle of Sisak (22 June 1593). The victory of the Carniolan and Styrian "soldiers against the Turks and the protection of the Christian world from the invading hordes from the East was a convenient subject for comparison with the situation at that time. Then and

now, Slovenians (the Slovene Home Guard!), together with the German military leaders represented a part of a multi-ethnic army that eventually won.”¹²³ The President of the Ljubljana Province forgot to mention that exactly 350 years after the victory over the Ottoman Turks, it was also the Turkestani soldiers that contributed to the Nazi occupation of the Ljubljana Province and the wider Operational Zone of the Adriatic Littoral.

What is ironic is that the Partisan Bolshevism was not the only movement that “brought Orientalism” to the area of the northern Adriatic (the so-called hordes from the East), as the anti-communist propaganda claimed. This had, in fact, already been done by the Nazis themselves when they had brought the Turkestani collaborationists to the area. Before their mobilisation into the collaborationist units, these men had endured desperate living conditions in the concentration camps for Soviet prisoners. Therefore, they were glad when the Nazis offered them a chance to survive in exchange for fighting for the Nazi side. They went through a recruitment process, during which the Nazis preferred volunteers who spoke at least a little German and those who held as much resentment as possible against the Soviet government. The Nazis wanted to instil the German order and discipline in the recruits and used propaganda to convince them to fight for the Third Reich. Despite the propaganda that the Nazi commanders were trying to convince these men of during training, the Turkestani volunteers had to contend with the racism of the German soldiers. This was one of the main reasons why many Turkestani soldiers escaped, for example in the case of Mehdi Huseynzade - Mihajlo from the 314th Azerbaijani Regiment, who fled to join the Slovenian Partisans.¹²⁴ On 2 April 1944, just weeks before his former comrades from the Turkestani Division withdrew from the Operational Zone of the Adriatic Littoral, he and another Turkestani Partisan had set off a bomb at a cinema in Opčine, killing seven German soldiers. Three weeks later, another bomb exploded again, this time in the *Deutsches Soldatenheim* on Ghega Street in Trieste, where five Germans were killed.¹²⁵ In this case the inappropriate integration of collaborators into the German Wehrmacht had devastating consequences.

123 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 246.

124 Rossi, *Soldati dell'armata rossa al confine orientale*, 225.

125 Liuzzi, *Violenza e repressione nazista nel Litorale Adriatico*, 222.

1.01

Blaž Torkar*

Britanske ocene obrambnih zmogljivosti jugoslovanske vojske po sporu z Informbirojem med letoma 1948 in 1951

IZVLEČEK

Prispevek obravnava obdobje med letoma 1948 in 1951, ki je veljalo za eno najtežjih v zgodovini povojne Jugoslavije. Leta 1948 je bila izdana resolucija Informbiroja, s katero je bila Komunistična partija Jugoslavije izključena iz Informbiroja. Pričakovanje vojaške intervencije Sovjetske zveze in njenih satelitov je v Jugoslaviji sprožilo veliko upravno-organizacijskih in doktrinarnih sprememb, s katerimi se je Jugoslovanska armada odzivala na strateške premike v vojaškopoličnem položaju države. Ta kriza je ponovno pripeljala do proučevanja izkušenj iz narodnoosvobodilne vojne in prisilila Jugoslavijo, da je vzpostavila tesnejše stike z zahodnimi državami. Vojaško in politično dogajanje v Jugoslaviji je natančno spremljala tudi britanska vlada, ki je od britanskega vojaškega atašeja prejemale poročila o stanju v jugoslovanskih oboroženih silah. Posebej so zanimive britanske ocene sposobnosti obrambe Jugoslovanske armade v primeru sovjetske vojaške intervencije in tega, kako bi lahko Britanci v takih primerih vojaško oskrbovali jugoslovansko stran.

Ključne besede: Jugoslovanska armada, Informbiro, Velika Britanija, Federativna ljudska republika Jugoslavija, vojaška pomoč, Sovjetska zveza

* Dr., docent, Center vojaških šol Slovenske vojske/Sektor katedre vojaških ved, Engelsova 15, SI-2111 Maribor; blaz.torkar@mors.si

ABSTRACT

BRITISH ESTIMATES OF THE YUGOSLAV ARMY'S DEFENCE CAPABILITIES AFTER THE COMINFORM DISPUTE BETWEEN 1948 AND 1951

The contribution focuses on the time between 1948 and 1951, which was seen as one of the most challenging periods in the history of post-war Yugoslavia. In 1948, the Cominform Resolution was issued, expelling the Communist Party of Yugoslavia from Cominform. In Yugoslavia, the expectation that the Soviet Union and its satellite states would attempt a military intervention caused many administrative, organisational, and doctrine changes, as the Yugoslav Army kept responding to the strategic developments in the military-political position of Yugoslavia. Due to this crisis, the experience from the National Liberation War was studied yet again, while Yugoslavia was forced to establish closer connections with the Western countries. The military and political events in Yugoslavia were also closely followed by the British government, which kept receiving reports on the state of the Yugoslav armed forces from the British military attaché. The British estimates of the Yugoslav Army's defence capabilities in the case of a potential Soviet military intervention and how the British could provide military aid to the Yugoslav side in such circumstances are particularly interesting.

Keywords: Yugoslav Army, Cominform, Great Britain, Federal People's Republic of Yugoslavia, military aid, Soviet Union

Uvod

Konec druge svetovne vojne je v Jugoslaviji prinesel zmago narodnoosvobodilnemu gibanju (NOG), na čelu katerega je bil Josip Broz Tito. V osvobodilni in državljanski vojni je zaradi mednarodne geostrateške konstelacije, pa tudi uspešne politike vodstva NOG in podpore Velike Britanije ter Sovjetske zveze, Titovemu gibanju uspelo doseči sporazum z emigrantsko vlado. S sporazumom so bili izključeni vsi, ki so sodelovali z okupatorjem, skupaj z Mihajlovičevimi četniki. Skupno vlado je sestavil Josip Broz Tito. Prevlado naslednikov NOG, organiziranih v Ljudsko fronto Jugoslavije, so potrdile volitve novembra 1945, ki se jih opozicija v zadnjem trenutku ni želela udeležiti, ker ni imela enakih možnosti nastopa v predvolilnem boju. Jugoslovanski politični vrh s Titom na čelu je po volilni zmagi razglasil ustavo, s katero je država dobila obliko t. i. ljudske demokracije; podobni so bili režimi, ki jih je Sovjetska zveza vzpostavila v vzhodni in jugovzhodni Evropi. Razmah partizanskega gibanja ob koncu vojne je zahteval tudi spremembe v vojaški organiziranosti Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije (NOVJ). Z dokončno osvoboditvijo velikega dela jugoslovanskega ozemlja se je povečal priliv novih borcev, kar je privedlo do popolnitve obstoječih

in formiranja velikega števila novih enot, zvrsti, rodov in služb. Nove vojaškopolitične razmere na jugoslovanskem ozemlju so zahtevale reorganizacijo NOVJ, na katero je vplivala tudi zapletenost vodenja in poveljevanja velikemu številu enot, ki so bile podrejene Vrhovnemu štabu NOV, in partizanskih odredov Jugoslavije (POJ). Najpomembnejši dogodek v tej reorganizaciji se je zgodil 1. januarja 1945, ko so bile z ukazom vrhovnega poveljnika oblikovane 1., 2. in 3. armada. Nato so 1. marca NOVJ preimenovali v Jugoslovansko armado (JA), Vrhovno poveljstvo NOV in POJ pa v Generalštab JA. Naslednjega dne je bila ustanovljena še 4. armada. Z ukazom vrhovnega poveljnika so 4. maja začeli formirati 5. armado, po koncu vojne pa so začeli še formiranje 6. in 1. tankovske armade. Največji del operativnih enot se je konec vojne znašel na severozahodnem bojevališču na območju Slovenije, kjer so svoj bojni pohod osvoboditve zaključile vse štiri armade JA. Od 52 divizij je bilo kar 38 skoncentriranih na zahodnem delu Jugoslavije, večina enot Korpusa narodne osvoboditve Jugoslavije (KNOJ) pa se je nahajala znotraj države, kjer so bile angažirane v bojih proti notranjemu sovražniku.¹

Jugoslovanska vojska pod vplivom Sovjetske zveze

Povojno obdobje v Jugoslaviji nekje do leta 1950 lahko imenujemo tudi obdobje revolucionarnega etatizma. Pri oblikovanju svoje vladavine se je Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) močno naslonila na Sovjetsko zvezo ter se z njo gospodarsko in vojaško povezala. JA je bila odločilni dejavnik obrambe in tudi stabilnosti družbe v celoti. V njenem razvoju je bil poudarek namenjen izboljšanju organizacije, formacije, šolanju in urjenju. Zakonsko so se urejala vsa vprašanja obrambe. Del JA pa v povojnem času ni odšel v vojašnice, temveč se je pridružil enotam KNOJ in se skupaj z varnostnimi organi spopadel z ostanki razbitih kvizlinških formacij. V prvih povojnih letih je takratna Narodna skupščina Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) sprejela zakonodajo, ki je bila pravna podlaga za nadaljnji razvoj JA. Strukturno se je JA delila na zvrsti, na kopensko vojsko (KoV), vojaško mornarico (VM) in vojaško letalstvo (VL), določeni pa so bili tudi rodovi in službe. V JA je bil dominanten vpliv sovjetskega modela, saj so bili do štabov armad prisotni sovjetski inštruktorji in kadri JA, izšolani v Sovjetski zvezi. JA se je takoj po vojni začela oboroževati tudi z orožjem iz Sovjetske zveze. Jugoslavija je bila zaradi vojne v Grčiji med grškimi partizani, ki jih je podpirala, in vladnimi silami leta 1947 izpostavljena velikim pritiskom zahodnih držav, pa tudi meja z Italijo še ni bila določena.²

1 Nikola Anić, Sekula Joksimović in Mirko Gutić, *Narodno oslobodilačka vojska Jugoslavije: pregled razvoja oružanih snaga Narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982), 527–30. Vladimir Prebilič in Damijan Guštin, »Politične in varnostne razsežnosti informbiroja,« *Teorija in praksa* 47, št. 4 (2010): 867. Zvezdan Marković, »Jugoslovanska ljudska armada – papirnati tiger ali dejanska vojaška moč,« *Vojaška zgodovina* 13, št. 1-2 (2017): 30, 31. Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovanska armija 1945–1954: nova ideologija, vojniki in oružje* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 314.

2 Prebilič in Guštin, »Politične in varnostne razsežnosti informbiroja,« 866. Marković, »Jugoslovanska ljudska armada,« 34. Lado Kocjan, »Obrambna doktrina in strategija oboroženega boja ter spreminjanje vloge teritorialne

Po vojni so izvedli organizacijski prehod spreminjanja JA iz vojne organizacije in formacije v mirnodobno. Z ukazom ministra za narodno obrambo Jugoslavije, izdanim 31. maja 1945, je bilo državno ozemlje v vojaškoteritorialnem pogledu razdeljeno na štiri armade in dve armadni območji (oblasti).³ 1. armada je obsegala območje Srbije brez okrožij Leskovac, Vranje in avtonomnih pokrajin. 2. armada je obsegala območje Hrvaške ter del Bosne in Hercegovine. To so bila območja Cazina, Bihaća, Livna, Imotskega, deli Bosanske krajine do Une in del Istre. 3. armadno območje je obsegalo območje Vojvodine brez Pančeva, 4. armadno območje ozemlje Slovenije, 5. armada območje Makedonije, Kosova, Metohije z okrožji Leskovac in Vranje, 6. armada pa je obsegala območje Črne Gore z območjem Bosne in Hercegovine, brez delov, ki so bili pod 2. armado. Poveljstva armad so imela poleg operativne tudi vojaškoteritorialno vlogo. Samo v primeru Slovenije je šlo za prekrivanje republiških mej z mejami armadnega območja. Tudi v mirnodobni organizaciji so ostala štiri poveljstva armad, ki so postala sočasno vojaškoteritorialna poveljstva. Vojna strategija je za JA predvidevala frontalno delovanje kot dominantno obliko oboroženega boja. Partizanskih enot niso načrtovali, v funkciji teritorialne obrambe je v določeni meri deloval le KNOJ, ki je imel nalogo ščititi državne meje in pomembne objekte na teritoriju ter bil odgovoren za likvidacijo ostanka kvizlinških enot. Leta 1946 je prišlo do reorganizacije vojaških območij. Ukvarjali so se s tem, da čim hitreje razformirajo del vojaških enot in zmanjšajo število vojakov. Nastala je nova vojaškoteritorialna razdelitev, ki je obsegala 55 vojaških okrožij in 449 vojaških odsekov, sprejeli so tudi novo formacijo jugoslovan-ske vojne mornarice. V Beogradu so formirali gardijsko divizijo s tremi brigadami in drugimi enotami za varovanje Tita.⁴

Pomembno vlogo v času mejnega spora med Italijo in Jugoslavijo je odigrala 1. tankovska armada. Prav zaradi tega je bil večji del armade lociran v Sloveniji v Vipavi, na Vrhniki, v Ilirski Bistrici, Domžalah in Kranju. Kasneje so del enot premaknili na druge lokacije znotraj države in armado kmalu razformirali v dve tankovski diviziji, ki sta prišli pod poveljstvo Komande tankovskih in motoriziranih enot. Formirali so tudi pomorski mejni odsek, ki je prevzel varovanje meje na morju. Čeprav je imel Generalštab JA v fazi prehoda v mirnodobno stanje v letu 1945 v načrtu razformiranja večjega števila pehotnih divizij, se to ni zgodilo, saj so napete razmere na mejah z Italijo in v Grčiji zahtevale angažiranje večjega števila enot. Po volitvah je novembra 1945 sledila demobilizacija, kar je pomenilo, da se je število pripadnikov zmanjšalo na okoli 400.000 z vizijo, da se bo v naslednjih letih število vojakov še zmanjševalo. Postopoma so začeli uveljavljati dolg proces notranje konsolidacije v smislu kadrov, tehnike, obnove domače vojaške industrije, eliminacije notranjega sovražnika, ustvarjanja nove vojaške tradicije, ki je temeljila na NOG. JA se je takoj po vojni soočala s številnimi težavami, ki jih obravnaval tudi politbiro na sestanku 9. aprila 1946. Na

obrambe v njej,« v: *Nastanek in razvoj slovenske teritorialne obrambe – del nacionalne vojaške tradicije*, ur. Alojz Šteiner (Ljubljana: Defensor, 2018), 100, 101.

3. in 4. armadno območje (oblast) sta še istega leta postali spet armadi.

4. Gojko Miljanić, ur., *Razvoj oružanih snaga SFRJ, Kopnena vojska, knjiga 3-3* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988), 510, 511. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija*, 314, 315, 321. Kocjan, »Obrambna doktrina,« 101.

sestanku so obravnavali politična in ideološka vprašanja, vprašanja o sprejemu vojakov v KPJ, podana pa je bila tudi kritična analiza vojske. Kritike so bile usmerjene predvsem v razpršenost enot na terenu, veliko količino uničenih nevoznih vozil, slab nadzor trošenja denarja, slabo razvito domačo vojaško industrijo, v dezerterstva predvsem vojakov romunske in madžarske narodnosti, zato so v analizi zahtevali reorganizacijo vojske in odpustitev velikega dela oficirskega kadra.⁵

Leta 1947 je potekala nova reorganizacija JA, na podlagi katere je nastala uprava za vojaško industrijo, na generalštabu so formirali uprave, reorganizirali so vojaškoteritorialne organe in formirali vojaške odseke, ki so bili povezani s poveljstvi armad. Formirali so nove brigade, nove bataljone, reorganizirali so KNOJ, znotraj katerega so razformirali dve diviziji. KNOJ so reorganizirali iz brigadnega na polkovni sistem in v njegove enote vključili tudi oklepna vozila. Začeli so tudi formiranje padalskega bataljona. V kopenskem delu vojske so razformirali del divizij in jih preimenovali v strelske divizije po vzoru Rdeče armade. Tako je v armadah ostalo 27 divizij, KNOJ pa je ohranil štiri divizije. Mejni bataljoni, polki in brigade so ostali v sestavi divizij do leta 1949.⁶ Poveljstva armad so reorganizirali v poveljstva vojaških območij (oblasti). 1. vojaško območje je obsegalo območje Beograda, Zemuna in Pančeva. 2. vojaško območje je nastalo iz 3. armadnega območja in je obsegalo območje Vojvodine. 3. vojaško območje je nastalo iz poveljstva 1. armade, ki so ga prestavili v Niš, ter iz enot 1. in 5. armade. Obsegalo je območje Srbije brez Beograda in Pančeva, Kosovo, Metohijo in Makedonijo. V okviru tega vojaškega območja so formirali še 8. armado (prej 5. armada) v Skopju in 9. armado (iz 1. armade) v Kragujevcu. 5. vojaško območje je nastalo iz 2. armade v Zagrebu. V njen sestav so bile zajete 10. armada (prej 4. armada) v Ljubljani in 12. armada (prej 2. armada) v Zagrebu. 7. vojaško območje je nastalo z reorganizacijo 6. armade v Sarajevu in je obsegalo Bosno in Hercegovino ter Črno Goro. Po tej spremembi je pod Ministrstvo za narodno obrambo padlo vseh pet vojaških območij, jugoslovansko vojno letalstvo, jugoslovanska vojna mornarica, KNOJ in garda.

Iz formacije in razporeditve enot je bilo razvidno, da se je Jugoslavija pripravljala na spopad na dveh frontah, proti Grčiji in proti Italiji. Proti Grčiji in Italiji so obstajala posebna poveljstva armad, ki so bile osvobodjene vojaškoteritorialnih dolžnosti, glavne napore so usmerjala v operativno komponento. V sestavi 3. in 5. vojaškega območja so iz tankovskih divizij formirali mehanizirane korpuse. Formirali so tudi artilerijske polke, bataljone za protikemično zaščito in reorganizirali enote zračne obrambe.⁷

5 Marković, »Jugoslovanska ljudska armada«, 34. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija*, 319.

6 Dimitrijević, *Jugoslovenska armija*, 322.

7 Ibidem, 323. Miljanić, *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, 513, 514.

Spor z Informbirojem in britanske ocene obrambnih zmogljivosti Jugoslovanske armade

Leta 1946 je Stalin dobil idejo, da bi se oblikovala nova medpartijska komunistična organizacija (prejšnja Komunistična internacionala je bila leta 1943 razpuščena), kjer bi potekalo dobro sodelovanje, predvsem pa obveščanje in izmenjava mnenj komunističnih partij. Septembra 1947 so se na ustanovnem sestanku v Varšavi sestala vodstva devetih komunističnih partij, rezultat posveta pa sta bili deklaracija o političnih izhodiščih in resolucija o organizaciji in delovanju novoustanovljenega Informacijskega biroja komunističnih partij (Informbiro). Glavna naloga organizacije je bila izmenjava izkušenj in zgolj v primeru potrebe usklajevanje dejavnosti komunističnih partij na podlagi vzajemnega soglasja. Dejansko pa je Stalin Informbiro zlorabil za izvajanje »discipliniranja« komunističnih strank in posredno držav, kjer so bile te stranke na oblasti.⁸

Po resoluciji Informbiroja, ki je bila izdana 28. junija 1948, sta se Jugoslavija in njena vojska znašli v izolaciji, pomanjkanju in negotovostih. Vse članice Informbiroja so pretrgale gospodarske, kulturne in diplomatske stike z Jugoslavijo. Gospodarska blokada je prisilila Jugoslavijo v iskanje gospodarskih stikov z zahodnimi državami. Nova usmeritev v jugoslovanski zunanji politiki je povzročila potrebo po normalizaciji odnosov s prozahodno usmerjenimi sosednjimi državami. Nevarnost z vzhoda, gospodarske težave, nekaj zaporednih sušnih let, dotrajanost opreme JA in pripravljenost zahodnih držav, da pomagajo Jugoslaviji, so na začetku petdesetih let 20. stoletja privedli do prvih stikov med predstavniki Jugoslavije, ZDA, Velike Britanije in Francije.⁹

Kljub temu so bile zahodne države pri spremljanju krize med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo ter glede morebitnega posega vanjo zadržane. Toda politika treh zahodnih držav (Velike Britanije, Francije in ZDA) je bila predvsem zadržana politika *keeping Tito afloat*, torej tolikšna podpora, da Tito obstane. ZDA so se prve odločile za aktivno poseganje v politični in ideološki konflikt, čeprav so skupaj z Veliko Britanijo dvomile o avtentičnosti spora med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo. Ko pa so ugotovile, da gre zares, so v tem videle možnost, da diskreditirajo Sovjetsko zvezo in dejansko poglobijo konflikt v nasprotnem taboru. Velika Britanija je razumela Jugoslavijo kot sovjetsko platformo ali izhodišče za prodor na Zahod, zato je bila Jugoslavija v britanskih strateških vojaških načrtih označena kot sovražno ozemlje.¹⁰

Jugoslovanski komunisti so ideološki napad Sovjetske zveze dojeli kot vojaško ogrožanje Jugoslavije. Ker jim je uspelo preprečiti notranji spopad v svoji stranki, je

8 Leonid Gibianskii, »The Soviet-Yugoslav Clash, Historiographic Versions and New Archival Sources,« v: *Jugoslavija v hladni vojni/Yugoslavia in the Cold War* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Toronto: University of Toronto, 2000), 49–70.

9 Dmitar Tasič, »Slovenija v obrambnih načrtih Zahoda, Jugoslavije in Balkanskega pakta,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 48, št. 2, 2007, 97, 98.

10 Prebilič in Guštin, »Politične in varnostne razsežnosti,« 875. Anton Bebler, »The U.S. Strategy and Yugoslavia's Security,« v: *American and Yugoslav Views on the 1990's: American and Yugoslav Views on Federalism, Pluralism and Reform – International, Regional and Bilateral Aspects*, ur. Predrag Simić (Belgrade: Institute of International Politics and Economics, 1990), 174, 175.

kmalu zavlada strah, da bo Sovjetska zveza z vojaško silo odstranila uporno Titovo garnituro. Sledil je odhod sovjetskih vojaških in gospodarskih svetovalcev, znotraj vojske pa so se začele izvajati spremembe formacij in menjave lokacij enot. Problem je bil v tem, da so sovjetski vojaški svetovalci imeli natančne informacije o strukturi in razporedu enot JLA, poleg tega so do spora z Informbirojem imeli vpogled v veliko tajnih vojaškopoličnih dokumentov. Večalo se je tudi število mejnih incidentov, ki so se do konca leta 1949 okrepli in stopnjevali. Po jugoslovanski statistiki naj bi bilo v dveh letih 896 obmejnih incidentov, v katerih je umrlo 16 vojakov.¹¹

Generalštab JA je 14. maja 1948 izdal ukaz za popolno preštevilčenje vseh enot od armadne do bataljonske ravni. Načrt se je simbolično imenoval »čelik«. Zamenjali so številke vojne pošte, ki so skrivale prave formacijske nazive, in na vse načine želeli otežiti identifikacijo ter spremljanje stanja in gibanja enot JA. Tako so do konca leta 1948 vse divizije, brigade, polki in samostojni bataljoni dobili nove številčne nazive, postopoma so odvzeli naziv »strelske« divizije in spremenili razpored enot JLA. Ta reorganizacija je ukinila tudi originalne nazive brigad, ki so bili povezani s partizansko preteklostjo, slonečo na regionalni in nacionalni partizanski tradiciji. Tako so slavne divizije in brigade, ki so bile naslednice partizanskih enot, kar naenkrat dobile številčne oznake. Leta 1948 so reorganizirali tudi vojno mornarico, formirali so tri pomorske cone (5., 8. in 9.) v Puli, Šibeniku in Kumboru, leto kasneje pa še v Pločah (14.).¹²

Konec leta 1949 so ameriški in britanski analitiki ocenjevali Jugoslavijo kot eno najbolj konfliktnih območij na svetu. Odločitev evropskih sil in ZDA je temeljila na strategiji periferialne obrambe, ki se je oblikovala v vodstvu Nata. Ta strategija je videla evropsko bojevališče kot t. i. podaljšan vrat steklenice, katere največji del in jedro je teritorialno predstavljala Sovjetska zveza, medtem ko je vrat steklenice predstavljala Zahodna Nemčija, končal pa se je v Španiji. Vsa morja okoli evropske celine so bila že pod nadzorom zavezništva, kar je vodilo sovjetske vojaške stratege k morebitni invaziji po kopnem. V tem primeru bi zavezništvo potrebovalo okrepljeni krili, ki bi prodirajoče sovjetske enote čez ozemlje Zahodne Nemčije lahko napadle v bok. Zato je bil položaj Jugoslavije za Nato strateškega pomena. Jugoslavija je pričakovala glavni udar z madžarskega, romunskega in bolgarskega ozemlja. Obrambni načrt je zajemal umik enot JA na strateško območje južno od Save in zahodno od Morave. Izdelali so načrte evakuacije ljudi, živine, zalog žita z najbolj ogroženih območij v Srbiji, Vojvodini in Slavoniji. Obstajali so tudi radikalni načrti miniranja soteske Džerdap, tako da bi Donava poplavlila obsežne predele v Vojvodini, s čimer bi onemogočili napredovanje sovjetskih divizij. Kot nevarno izhodišče se je kazala tudi Albanija, kamor je Sovjetska zveza dovažala velike količine vojaškega materiala. Največja sprememba je bila v obrambni doktrini, saj se je JA spet vrnila k doktrini partizanskega boja. Sredi leta 1949 so začeli ustanavljati teritorialne enote, ki so bile namenjene obrambi ožjih

11 Dimitrijević, *Jugoslovenska armija*, 324. Prebilič in Guštin, »Politične in varnostne razsežnosti,« 871.

12 Tasič, »Slovenija v obrambnih načrtih Zahoda,« 97, 98. Miljanić, *Razvoj orožanih snaga SFRJ*, 44. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija*, 324, 325.

območij in delovanju na zasedenih ozemljih.¹³ Zaradi groženj agresije z vzhoda so potekale premestitve enot JA iz centralnih delov države v vzhodni del. Tako se je tankovska brigada s poligona Našice premaknila v Jajince pri Beogradu, da bi ščitila glavno mesto v primeru desanta. Del divizij so prerazporedili na druge lokacije: 36. iz Zrenjanina v Slavonsko Požego, 10. iz Kragujevca v Smederevsko Palanko, 21. iz Niša v Leskovac, 38. iz Ohrida v Kičevo, 23. iz Novega mesta v Požarevac, 27. iz Banjaluke v Sremsko Mitrovico. Iz Slovenj Gradca je v Prilep prišla 5. planinska brigada, 64. samohodni divizion je bil iz Petrinje prestavljen v Čapljino, 10. strelski polk iz Klane v Knin, preimenovali so ga v 221. strelski polk, 477. artilerijski polk iz Kumanovega in poveljstvo 51. planinske divizije iz Mostarja v Beograd, 166. gardijski polk iz Zemuna v Sarajevo in Han Pijesak. Spremenili so tudi vojne lokacije za vse vojaške ustanove in šole iz severovzhodnega dela države, ki so jih premestili v Hercegovino, srednjo Bosno in severno Dalmacijo.¹⁴

Osnovno moč kopenske vojske je v letih 1949–1951 predstavljalo pet poveljstev vojaških območij, štiri poveljstva armad, dva mehanizirana korpusa, 21 strelskih divizij, štiri planinske divizije, štiri divizije narodne obrambe, ena gardijska divizija, odred na območju Svobodnega tržaškega ozemlja in 19 vojaških okrožij s 355 vojaškimi odseki. Poveljstvo jugoslovanskega vojnega letalstva je imelo šest letalskih divizij, 4. letalsko-tehniško poveljstvo, tri samostojne polke, poveljstvo jugoslovanske vojne mornarice pa je bilo razdeljeno na štiri pomorske cone.¹⁵

Po sporu z Informbirojem je britanska vlada z zanimanjem spremljala dogajanje v Jugoslaviji. Britanski vojaški ataše je v poročilu britanskemu zunanjemu ministru leta 1949 zapisal, da je JA največja vojska na Balkanu, z naborniškim sistemom ter okoli 315.000 vojaki in starešinami. Poročilo poudarja, da enote JA nimajo samo vojaških nalog, ampak tudi naloge obnove države v okviru delovnih brigad v t. i. petletkah. Poročilo poudarja, da je več kot tretjina vojakov JA nepismenih, zato je ena od nalog vojske tudi opismenjevanje, v zadnjem času pa predvsem informiranje vojakov o sporu z Informbirojem. Pomembni cilji JA so bili opismeniti vojaka, ga izobraziti v politično zavednega državljana, ki se bo priključil KPJ, spodbuditi lojalnost državi in vojski ter čaščenje maršala Tita. Konstantno je bilo prisotno tudi manjše število dezertorjev, ki so želeli čez mejo v druge države. Poročilo prav tako navaja, da je Sovjetska zveza premaknila oklepne divizije čez romunsko-madžarsko mejo v bližino jugoslovanske meje. Pretiranega odziva in panike na jugoslovanski strani zaradi premikov sovjetskih oklepnih divizij ni bilo, prav tako provokacije na meji niso vodile v povečanje števila jugoslovanskih garnizij neposredno na meji. V poročilu je posebej poudarjeno, da JA primanjkuje oklepnega in artilerijskega orožja ter da je znotraj vojske veliko slabo izurjenih štabnih oficirjev. Jugoslavija naj bi pred sporom z Informbirojem preko Češkoslovaške prejela velike količine tankov in lahkega pehotnega orožja, vendar

13 Prebilič in Guštin, »Politične in varnostne razsežnosti,« 873, 877. Bebler, »The U.S. Strategy and Yugoslavia's Security,« 178.

14 Miljanič, *Razvoj orožanih snaga SFRJ*, 44. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija*, 325, 326. Prebilič in Guštin, »Politične in varnostne razsežnosti,« 873.

15 Dimitrijević, *Jugoslovenska armija*, 326.

je spor s Sovjetsko zvezo to preprečil. V poročilu je poudarjeno, da Jugoslaviji manjka domače vojaške industrije in da je JA slabo opremljena, če pride do kemične vojne. Kritično je do jugoslovanskih oficirjev, ki naj bi bili slabo izobraženi po načelih mobilnega vojskovanja in zračne obrambe. V primeru agresije sovjetskih enot bi te v nekaj tednih »pregazile«¹⁶ Jugoslavijo. Prednosti Jugoslavije pa je britansko poročilo videlo v njenih goratih območjih, saj sta bili kar dve tretjini države gorati in slabo dostopni, kar pomeni, da bi se zagotovo razvila jugoslovanska gverila.¹⁶ Zaradi hitro spreminjajočih se vojaškopoličnih razmer je Jugoslavija leta 1950 ponovno uvedla reorganizacijo JA, kar lahko beremo tudi v britanskih arhivskih dokumentih. Poveljstvo 1. vojaškega območja v Beogradu je bilo reorganizirano tako, da so mu dodali enote 2. vojaškega območja v Vojvodini in 2. strelski korpus iz Kragujevca. Poveljstvo 2. vojaškega območja v Novem Sadu je bilo reorganizirano v 9. strelski korpus. Poveljstvo 3. vojaškega območja v Nišu je bilo reorganizirano in predstavljeno v Skopje ter sestavljeno iz niškega 13. in skopskega 19. korpusa. Poveljstvi 5. in 7. vojaškega območja v Zagrebu in Sarajevu sta bili reorganizirani brez spremembe lokacije. V sestavi 5. vojaškega območja sta bila dva korpusa in odred na območju Svobodnega tržaškega ozemlja, v sestavi 7. vojaškega območja pa so se korpusi formirali in reorganizirali leta 1952. Pod njegovo poveljstvo so spadale divizije v Slavoniji. Poveljstvi 4. in 9. mehaniziranega korpusa sta bili reorganizirani v tankovski diviziji. Formiranje mehaniziranih korpusov je bilo preveč ambiciozno in je povzročalo težave pri poveljevanju in vzdrževanju tehnike, zato so se leta 1950 vrnili na predhodno formacijo, ko so bili korpusi zmanjšani na raven divizij. Leta 1950 so organizirali mešani letalski korpus s sedežem v Zagrebu. Tej enoti so bile podrejene vse letalske enote v zahodnem delu Jugoslavije. Kljub temu je velik del zahodne Jugoslavije ostal brez lovske zaščite, ker so lovske polke premaknili na aerodrome v centralni in vzhodni del države. Na vojaških letališčih v Cerkljah in Zagrebu je ostalo le jurišno in bombniško letalstvo, in sicer v smeri, od koder so pričakovali morebitni napad z vzhoda. V vzhodnem delu Jugoslavije do poenotenja letalskih sil v korpus ni prišlo vse do leta 1953. V primeru vojne je bilo po formaciji iz leta 1950 predvideno formiranje poveljstev front G s 1. vojaškega območja, B s 3. vojaškega območja in C s 5. vojaškega območja.¹⁷

Britanske ocene in ocene drugih zahodnih vojaških analitikov iz leta 1950 so predvidevale, da bi Sovjetska zveza lahko začela intervencijo v Jugoslaviji spomladi leta 1950. Predvidevali so več možnosti: od napada Sovjetske zveze, sodelovanja ali samostojnega napada sovjetskih satelitskih držav do sprožitve gverilske vojne ali le nadaljevanja psihološke vojne s poskusom uboja Tita. Kot najverjetnejšo so ocenjevali sprožitev gverilske vojne. ZDA so bile prepričane o dveh geostrateških prednostih Jugoslavije: velikosti in sposobnosti njene vojske ter praktično neosvojljivem osrednjem delu države, kjer se razprostira Dinarsko gorstvo. To bi pomenilo dolgotrajno vojskovanje, pri katerem bi bili gospodarska in vojaška pomoč ZDA dovolj za vzdrževanje gverilskega vojskovanja v Jugoslaviji. Britanske analize so podajale podobne ocene in zaključke kot ameriške. Britanci so še posebej poudarjali, da je prisoten strah

¹⁶ TNA, FO 371/883081, The Yugoslav Army Annual Report, 31. 12. 1949, 1–3.

¹⁷ Dimitrijević, *Jugoslovenska armija*, 327, 328. TNA FO 371/95549, The Yugoslav Army Report for 1950, 3.

pred izbruhom tretje svetovne vojne, ki bi jo sprožila vojaška intervencija Sovjetske zveze in njenih satelitov. V primeru sovjetske vojaške intervencije bi se jugoslovanske obrambne sile branile v osrednjem delu države, na gorskih in gozdnatih območjih, kjer bi čakali na pomoč z zahoda. Britanski vojaški ataše je povzemal Titove besede, ki je poudaril, da se je partizanska vojska med drugo svetovno vojno borila proti 70.000 nemškimi, italijanskim, bolgarskim in kvizlinškim vojakom, torej bo sovražnik danes, preden bo šel v »grško vojno« v Jugoslaviji, dobro premislil. Jugoslovanska obramba je temeljila na vzpostavitvi šibkega obrambnega pasu tik ob meji, ki bi ga sestavljale mejne enote. Te bi imele nalogo zadrževanja sovjetskih enot toliko časa, da se izvrši mobilizacija in odkrijejo glavne smeri napada: zagrebško-ljubljanska (severozahodna), osrednja in južna, hkrati pa bi omogočale tudi manever sil v obrambi v vseh treh smereh. Obramba naj bi bila aktivna, sile razporejene približno po tretjinah v vse tri smeri, na obmejnem območju pa bi se nadaljevala gverilska dejavnost.¹⁸ Britanski vojaški ataše je tudi zapisal: *Strah pred tem, da bi se grška vojna lahko nadaljevala v gorah (s precejšnjo verjetnostjo za veliko podporo zavezništva), je Rusiji najverjetneje dal čas za premislek pred sprejetjem nepreklicne vojaške odločitve.*¹⁹

Britansko poročilo tudi navaja, da je Jugoslavija začela razvijati domačo vojaško industrijo, poudarja pa tudi pogovor med Titom in britanskim vojaškim atašejem 20. decembra 1950. Tito je v pogovoru poudaril, da bi v primeru sovjetske invazije Jugoslavija potrebovala vojaško pomoč z zahoda, predvsem pomoč v tankih in vojaškem letalstvu. JA je v zadnjem letu dajala veliko poudarka urjenju in usposabljanju vojakov ter ohranjanju visoke morale. Britansko poročilo tudi navaja, da je bilo število vojakov JA, ki so dezertirali, majhno ter da gre v glavnem za prebege čez mejo v Avstrijo in Italijo. Titov ugled v vojski je bil velik, predvsem zato, ker se ni pustil podrediti Stalinu. Na zahodu, predvsem v Veliki Britaniji, je postalo jasno, da spor med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo pomeni realno grožnjo evropskemu miru in varnosti, zato so se spremenili tudi strateški načrti evropskih sil in posledično tedaj oblikovanega severnoatlantskega zavezništva. ZDA so Jugoslaviji leta 1950 odobrile ugodna posojila in za 68 milijonov dolarjev hrane. Milovan Đilas je bil v začetku leta 1951 v Londonu, kjer je premierja Attleeja prosil za vojaško pomoč, prav tako je za vojaško pomoč Američane prosil načelnik jugoslovanskega generalštaba Koča Popović. Avgusta 1951 je prišlo tudi do podpisa drugih sporazumov, predvsem gospodarskega značaja, z Veliko Britanijo, Francijo in ZDA, kar je okrepilo vpliv Zahoda. Oktobra 1950 je bila dokončno oblikovana tripartitna vojaška komisija za pomoč Jugoslaviji. Sestavljena je bila iz častnikov generalštabov podpisnic, ki so bili dolžni pripraviti postopke in načine za transport orožja v Jugoslavijo. Prva pošiljka je prišla v Jugoslavijo septembra 1951.²⁰

18 Beatrice Heuser, *Western Containment Policies in the Cold War: The Yugoslav Case 1948–1953* (New York: Routledge Press, 1989), 102. Milan Terzić, ur., *Balkanski pakt 1953/1954: zbornik dokumenata* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 2005), 399–413. TNA FO 371/95549, The Yugoslav Army Report for 1950, 1–4.

19 Ibidem, 4.

20 Jože Pirjevec, *Jugoslavija: 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Lipa, 1995), 196, 197. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija*, 332. Bebler, »The U.S. Strategy and Yugoslavia's Security,« 178. Prebilić in Guštin, »Politične in varnostne razsežnosti,« 877.

Sovjetska blokada je zaustavila razvoj JA, predvsem pa povzročila stagnacijo na področju vojaške tehnike. JA je to težavo reševala s prejemanjem pomoči MDAP (Mutual Defense Aid Programme), ki je omogočila kvalitativen in kvantitativen napredek enot JA. Že v začetku 1951 je za JA prišlo veliko hrane iz pomoči MDAP v vrednosti 16 milijonov dolarjev. Leta 1951 je v Jugoslavijo prišla večja količina pšenice (25.046 ton), ovsa (12.711 ton), fižola (6.138 ton), graha (10.392 ton), masti (5.939 ton) in sladkorja (1.774 tone).²¹

1. junija 1951 je bilo po jugoslovanskih statistikah številčno stanje v JA sledeče: po formaciji 43.368 oficirjev, 30.474 podoficirjev, 5.325 vojnih uslužbencev in 253.902 vojaka, vsega skupaj po formaciji 343.039, dejansko pa 394.272 vojakov in starešin. 51.203 vojaške osebe so bile viška ali več, kot jih je predvidevala formacija, poleg tega pa se moramo zavedati, da je bila to mirnodobna formacija in da je bila vojna formacija še bistveno večja. Podobne ocene je v letnem poročilu o stanju v JA za leto 1951 podal britanski vojaški ataše, ki je zapisal, da ima JA do 300.000 vojakov in starešin. Tudi njegovo poročilo je poudarilo, da ta številka ne vključuje rezervistov in enot KNOJ, ki jih je okoli 54.000. Poročilo v nadaljevanju navaja, da je bilo v zadnjem letu več urjenja in usposabljanja vojske, vojska pa je bila vključena tudi v industrijske in agrikulturne projekte države. Organizirali so manevre, v katere so bile vključene tudi oklepno-mehanizirane enote. Prihajalo je do postopnega razvoja motoriziranih enot, povečevalo se je število vojaških izobraževalnih ustanov. Poročilo navaja tudi slabosti JA; slabo vojaško opremo in pomanjkanje oklepnega orožja. Poročilo poudarja, da je Jugoslavija med letoma 1945 in 1948 prejela kar nekaj orožja in vojaške opreme iz Sovjetske zveze ter da prejema tudi britansko in ameriško vojaško pomoč. Leta 1951 je jugoslovansko vojno letalstvo prejelo prve pošiljke britanskih dvomotornih hidroavionov in bojnih letal. Britanci so donirali še opremo za zveze, protitankovsko orožje, vozila, niso pa donirali oklepnega orožja. Pošiljke zahodne pomoči so v zadnjih mesecih dvignile moralo v JA, hkrati pa se je povečal vpliv Uprave državne varnosti (UDV) in Kontraobveščevalne službe JA (KOS), ki sta znotraj vojske iskali celice Kominforma. Poročilo tudi navaja, da se je povečalo število mejnih incidentov, večal se je tudi vpliv Tita, ki je imel vse večjo poveljniško, odločevalsko in moralno moč.²²

Zanimive so britanska ocena »Jugoslovanov« in ocene jugoslovanske obrambne strategije. Poročilo navaja, da se bodo Jugoslovani hrabro borili, če bodo napadeni. Jugoslovani so bili označeni kot bojeviti, arogantni, neodvisni, ki znajo ceniti svojo trenutno samostojnost in neodvisnost. So disciplinirani in lojalni Titu ter se ne bojijo sovjetske okupacije. Stiki med vojsko in tujimi diplomati so nezaželeni. Leta 1951 so Britanci ponovno pisali o obrambnih konceptih JA. Predvideni vpadi sovjetskih enot in njenih satelitov v Jugoslavijo bi potekali v različnih smereh. Iz Madžarske, čez reko Dravo in Postojnska vrata; iz Romunije v Vojvodino čez Donavo in proti Beogradu; iz Sofije v Niš čez Dragoman ali čez Pirin. V primeru napada z vzhoda bi se JA umaknila in

21 Dimitrijevič, *Jugoslovenska armija*, 379.

22 TNA FO 371/102231, The Yugoslav Army Annual Report, 29. 12. 1951, 1–8. Dimitrijevič, *Jugoslovenska armija*, 380.

organizirala prvo obrambno linijo na rekah Dravi, Donavi in Moravi. Druga obrambna linija bi bila pri Zagrebu, na liniji reke Save in hribovja južno od reke Save vse do albanske meje. Obramba na tej liniji bi omogočala zahodno vojaško pomoč Jugoslaviji z območja Grčije in Italije (območje Trsta), vojaška pomoč z zahoda pa bi bila mogoča tudi po morju. Tretja obrambna linija bi bila v osrčju Bosne in Hercegovine ter Črne Gore in od tu bi JA lahko oskrbovali čez morje.

Tako kot vse predhodne analize je tudi to britansko poročilo poudarjalo, da je temelj jugoslovanske borbe temeljil na izkušnjah iz druge svetovne vojne. To je partizansko gverilsko bojevanje na goratih območjih Jugoslavije in na sovražnikovem zasedenem ozemlju. Po ocenah britanskih vojaških analitikov je bilo pričakovati, da bodo sovjetski sateliti superiorni po opremi, orožju in moštvu. Status Albanije v primeru napada je ostajal »enigma«, predvidevali pa so, da bodo Bolgari ob napadu na Jugoslavijo napadli tudi Albanijo. Poročilo je v zaključku navajalo, da se Jugoslavija lahko brani daljše časovno obdobje, če prejema zahodno vojaško pomoč.²³

Zaključek

Po sporu z Informbirojem leta 1948 je Jugoslavija začela vzpostavljati tesnejše stike z zahodnimi državami. Tudi JA se je morala prilagoditi spremenjenemu vojaškopolitičnemu položaju države, spremenili so se doktrinarni dokumenti in izvajale številne reorganizacije enot. Britanske analize jugoslovanskih obrambnih zmogljivosti so JA ocenjevale kot številčno močno vojsko z visoko moralo, ki ji primanjkuje tankovskih in artilerijskih enot, kritične so bile tudi do pomanjkljivo izobraženih jugoslovanskih oficirjev. Britanske analize so podobno kot ameriške predvidevale, da se bo JA v primeru agresije sovjetskih enot in njenih satelitov umaknila v gorate predele Dinarskega gorstva v osrednji del Jugoslavije, od koder bi se lahko s podporo zahodnih držav uspešno borila proti sovražniku. Temelj obrambe bi temeljil na gverilskem partizanskem vojskovanju, ki je bil značilen za jugoslovansko odporniško gibanje v obdobju druge svetovne vojne. Britanci so predvidevali, da bi JA nudili vojaško pomoč, če bi Jugoslavijo napadli Sovjetska zveza in njeni sateliti. JA, ki se je 22. decembra 1951 z ukazom vrhovnega poveljnika jugoslovanskih oboroženih sil maršala Tita preimenovala v Jugoslovansko ljudsko armado (JLA), je v naslednjih letih prejela velike količine vojaške pomoči, med katero je prednjačilo ameriško, britansko in francosko orožje. Leta 1953 je v Ankari prišlo tudi do podpisa Sporazuma o prijateljstvu med Turčijo, Grčijo in Jugoslavijo. Ta sporazum je bil osnova za še poglobljeno diplomatsko sodelovanje med omenjenimi državami in za pritisk zahodnih držav, da bi bilo sodelovanje Jugoslavije v strukturah Nata aktivnejše. Na ta način je bila 9. avgusta 1954 na Bledu podpisana pogodba o oblikovanju obrambnega zavezništva, ki je poznana kot Balkanski pakt.²⁴

23 TNA FO 371/102231, The Yugoslav Army Annual Report, 29. 12.1951, 1–8.

24 Prebilič in Guštin, »Politične in varnostne razsežnosti,« 879. Marković, »Jugoslovanska ljudska armada,« 35.

Viri in literatura

Arhivski viri

- TNA FO – The National Archives, Kew Gardens, London:
 - Foreign Office [gradivo britanskega zunanjega ministrstva].

Literatura

- Anić, Nikola et al. *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941–1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982.
- Bebler, Anton. »The U.S. Strategy and Yugoslavia's Security«. V: Predrag Simić, ur. *American and Yugoslav Views on the 1990's: American and Yugoslav Views on Federalism, Pluralism and Reform–International, Regional and Bilateral Aspects*, 173–92. Belgrade: Institute of International Politics and Economics, 1990.
- Bilandžić, Dušan. *Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
- Dimitrijević, Bojan. *JNA od Staljina do NATO pakta*. Beograd: JP Službeni list SCG, 2005.
- Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovenska armija 1945–1954*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Gibianskii, Leonid. »The Soviet-Yugoslav Clash, Historiographic Versions and New Archival Sources.« V: Jasna Fischer, ur. *Jugoslavija v hladni vojni/Yugoslavia in the Cold War*, 49–70. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Toronto: University of Toronto, 2000.
- Heuser, Beatrice. *Western Containment Policies in the Cold War: The Yugoslav Case 1948–1953*. New York: Routledge Press, 1989.
- Kocjan, Lado. »Obrambna doktrina in strategija oboroženega boja ter spreminjanje vloge teritorialne obrambe v njej.« V: Alojz Šteiner, ur. *Nastanek in razvoj slovenske teritorialne obrambe-del nacionalne vojaške tradicije*, 96–114. Ljubljana: Defensor, 2018.
- Marković, Zvezdan. »Jugoslovenska ljudska armada–papirnati tiger ali dejanska vojaška moč.« *Vojaška zgodovina* 13, št. 1–2, (2017): 26–40.
- Miljanić, Gojko, ur. *Razvoj oružanih snaga SFRJ, Kopnena vojska, knjiga 3-3*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija: 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Prebilič, Vladimir in Damijan Guštin. »Politične in varnostne razsežnosti informbiroja.« *Teorija in praksa* 47, št. 4, (2010): 866–82.
- Švajncer, Janez. *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Prešernova družba, 1992.
- Tasić, D Mitar. »Slovenija v obrambnih načrtih Zahoda, Jugoslavije in Balkanskega pakta.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 48, št. 2 (2007): 97–110.
- Terzić, Milan, ur. *Balkanski pakt 1953/1954: zbornik dokumenata*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 2005.

Blaž Torkar

**BRITISH ESTIMATES OF THE YUGOSLAV ARMY'S DEFENCE
CAPABILITIES AFTER THE COMINFORM DISPUTE
BETWEEN 1948 AND 1951**

SUMMARY

Post-war communist Yugoslavia leaned heavily on the Soviet Union and established military and political connections with it. In the Yugoslav Army, the influence of the Soviet model was dominant, as Soviet instructors were present in its ranks, including the headquarters, and the Yugoslav Army personnel had been trained in the Soviet Union. Furthermore, immediately after the war, the Yugoslav Army started equipping itself with weapons from the Soviet Union. With the Cominform Resolution of 1948, however, the Communist Party of Yugoslavia was expelled from Cominform and Yugoslavia started establishing closer connections with the Western countries. The Yugoslav Army had to adapt to the state's altered military-political position as well: the documents regarding its doctrine were changed, and numerous reorganisations of its units took place. The British analyses of the Yugoslav defence capabilities assessed that the Yugoslav Army was strong in terms of numbers and possessed high morale, yet was inadequate in terms of tank and artillery units. They also criticised the deficiently educated Yugoslav officers. Similarly as the U.S. analyses, the British predicted that in the case of aggression by the Soviets and their satellite states, the Yugoslav Army would retreat to the Dinaric Alps in the central part of Yugoslavia, from where they could successfully fight the enemy with the support of the Western countries. The defence would be based on the partisan guerrilla warfare, characteristic of the Yugoslav resistance movement during World War II. In the case of Yugoslavia being attacked by the Soviet Union and its satellites, the British intended to provide military aid to the Yugoslav Army. In the following years, the Yugoslav Army – which was renamed as the Yugoslav People's Army (JLA) with the order of the supreme commander of the Yugoslav armed forces Marshal Tito on 22 December 1951 – received large quantities of military aid, consisting predominantly of American, British, and French weapons.

1.01

Gorazd Bajc* in Janez Osojnik**

Obisk Mihaila Gorbačova v Jugoslaviji marca 1988 in jugoslovansko-sovjetska deklaracija***

IZVLEČEK

Na podlagi analize arhivskega gradiva nekaterih zahodnih držav, takratnega časopisja in najbolj relevantne znanstvene literature se članek osredotoča na obisk generalnega sekretarja Centralnega komiteja Komunistične partije Sovjetske zveze Mihaila Gorbačova v Jugoslaviji marca 1988. V tem oziru obravnava okoliščine obiska, njegov potek, pomen za dogajanje v Evropi in svetu ter ocene srečanja v Jugoslaviji izbranih držav zahodnega bloka. Avtorja poudarjata zlasti dva vidika obiska. Prvi predstavlja obisk Gorbačova, ki se je med drugim mudil tudi v Sloveniji, kjer se je srečal z republiškim vrhom, drugi pa sprejem in podpis jugoslovansko-sovjetske deklaracije, ki je na novo definirala odnose med državama, obenem pa sprožila vprašanje, ali je njena formulacija predstavljala začetek konca Brežnjeve doktrine.

Ključne besede: Mihail Gorbačov, Sovjetska zveza, Jugoslavija, Brežnjeva doktrina, konec hladne vojne

* Dr. izr. prof., Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, 2000 Maribor; gorazd.bajc@um.si

** Mag., mladi raziskovalec, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, 2000 Maribor; janez.osojnik1@um.si

*** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Slovenska identiteta in kulturna zavest v jezikovno in etnično stičnih prostorih v preteklosti in sedanjosti* št. P6-0372, projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* št. J6-9354 in bilateralnega projekta znanstvenoraziskovalnega sodelovanja med Republiko Slovenijo in Rusko federacijo *Razpad Jugoslavije, razpad Sovjetske zveze: mednarodni vidiki v luči delovanja disidentov* št. BI-RU/19-20-013, ki jih financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

MIKHAIL GORBACHEV'S VISIT TO YUGOSLAVIA IN MARCH 1988 AND THE YUGOSLAV-SOVIET DECLARATION

Based on the analysis of the archival materials from several Western countries, the press from that period, and the most relevant scientific literature, the article focuses on the visit of the General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union Mikhail Gorbachev to Yugoslavia in March 1988. In this regard, the circumstances of this visit to Yugoslavia, its course, and importance for the developments in Europe and worldwide as well as its assessments by the selected Western Bloc countries are analysed. The authors highlighted two aspects of the visit in particular. The first aspect is Gorbachev's visit that also included Slovenia, where he met with the leaders of the republic; and the second is the adoption and signing of the Yugoslav-Soviet Declaration that redefined the relations between the two states while simultaneously raising the question of whether its formulation represented the beginning of the end of the Brezhnev Doctrine.

Keywords: Mikhail Gorbachev, Soviet Union, Yugoslavia, Brezhnev Doctrine, the end of the Cold War

Uvod

Marca 1988 je generalni sekretar Centralnega komiteja Komunistične partije Sovjetske zveze (CK KPSZ) Mihail Sergejevič Gorbačov obiskal Jugoslavijo in se ustavil tudi v Sloveniji. Čeprav je bil to obisk enega izmed tedanjih najpomembnejših svetovnih politikov, v slovenski historiografiji še ni bil temeljito obdelan. Še največ je o njem pisal Božo Repe v biografiji prvega slovenskega predsednika Milana Kučana¹ in delu o družbenem dogajanju v osemdesetih letih, ki ga je napisal v soavtorstvu z Darjo Kerec.² V tujem zgodovinopisju se obisk največkrat omenja v kontekstu lajšanja napetosti med vzhodnim in zahodnim blokom, na predvečer dezintegracije prvega. V tem kontekstu velja izpostaviti Marka Kramerja,³ Marka A. Cichocka⁴ in Josipa Glaurdića.⁵ Precej dobro je obdelan sovjetski pogled na obisk, ki ga je prispeval Sergej

1 Božo Repe, *Milan Kučan. Prvi predsednik* (Ljubljana: Modrijan, 2015).

2 Božo Repe in Darja Kerec, *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017).

3 Mark Kramer, »Beyond the Brezhnev Doctrine: A New Era in Soviet-East European Relations?«, *International Security* 14, št. 3 (1989–1990).

4 Mark A. Cichock, »The Soviet Union and Yugoslavia in the 1980s: A Relationship in Flux«, *Political Science Quarterly* 105, št. 1 (1990).

5 Josip Glaurdić, *The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia* (New Haven in London: Yale University Press, 2011).

Romanenko.⁶ V pričujočem članku avtorja predstavita pomen obiska v ožjem kontekstu, v okviru razvoja jugoslovansko-sovjetskih odnosov, in širše, kot enega izmed korakov k spremembam v vzhodnem bloku in naposled h koncu hladne vojne. O tem priča tudi zanimanje držav na Zahodu, ki so Gorbačovov obisk pozorno spremljale.

»Blaženje« Brežnjeve doktrine

Osemdeseta leta 20. stoletja predstavljajo razrešitev hladne vojne. K temu je s svojo politiko, med drugim z odklonitvijo leta 1968 razglašene Brežnjeve doktrine o t. i. omejeni suverenosti držav vzhodnega bloka, pomembno prispeval zadnji voditelj Sovjetske zveze Gorbačov, ki je položaj generalnega sekretarja CK KPSZ zasedel 11. marca 1985. Že na pogrebu svojega predhodnika Konstantina Černenka, kot piše britanski politolog in zgodovinar Archie Brown, je voditeljem držav Varšavskega pakta dejal, da bodo v prihodnje meddržavni odnosi temeljili na enakopravnosti, da bi se torej razveljavila Brežnjeva doktrina. Gorbačov je menil, da drugi voditelji, kot nadaljuje Brown, tega bodisi niso razumeli bodisi niso verjeli v kaj takega. Niso pa vsi imeli interesa do povsem avtonomne politike svoje države, saj bi lahko bila s tem, ko bi bila odpravljena grožnja pred posegom Sovjetske zveze oziroma držav Varšavskega pakta, ogrožena njihova oblast.⁷ Po mnenju Georgija Šahnazanova, tesnega Gorbačovovega pomočnika, ta ni bil nagnjen k vlogi voditelja vzhodnega bloka.⁸

Svojo zunanjepolitično usmeritev je Gorbačov nakazal že pred zasedbo vodilnega položaja Sovjetske zveze, ko je decembra 1984 na obisku v Veliki Britaniji izjavil, da je zunanja politika vsake države neločljivo povezana s stanjem v državi sami.⁹ Te besede eksplicitno res ne govorijo o samostojni politiki držav Varšavskega pakta, lahko pa jih razumemo v smislu, da je bilo treba narediti spremembe na tem področju. Mogoče je tudi razumeti, da je bila svetla točka k temu že v tajnosti sprejeta odločitev sovjetskega politbiroja junija 1981, da na Poljsko, kjer se je obstoj uveljavljenega reda v vzhodnem bloku znašel v nevarnosti, ne pošljejo vojaških čet. Kanadski politolog Jacques Lévesque ocenjuje, da je k tej odločitvi prispeval strah oboroženega odpora in tudi dela poljske vojske, ki bi se tako boril proti enotam Varšavskega pakta, pa tudi strah pred mednarodnimi sankcijami proti Sovjetski zvezi.¹⁰ Ruski zgodovinar Vladislav M. Zubok pa je odločitev politbiroja argumentiral s pomanjkanjem hrane v večjih mestih, kar bi lahko povzročilo proteste. Tako se je Sovjetska zveza, kljub prošnjam poljskega generala Wojciecha Jaruzelskega po pomoči, odločila dati prednost domačim

6 Sergej Romanenko, »Višenacionalna država i/ili višestranački sistem – SSSR i SFRJ u periodu 1985.–1991.« v: *Slovenska pot iz inopartijskega v demokratični sistem*, ur. Aleš Gabrič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012).

7 Archie Brown, »The Gorbachev Revolution and the End of the Cold War.« v: *The Cambridge History of the Cold War*, zv. 3, ur. Melvyn P. Leffler in Odd Arne Westad (Cambridge in New York: Cambridge University Press, 2011), 247, 253.

8 Romanenko, »Višenacionalna država.« 38.

9 Brown, »The Gorbachev Revolution.« 245–47.

10 Jacques Lévesque, »The East European Revolutions of 1989.« v: *The Cambridge History of the Cold War*, zv. 3, 313.

razmeram (ob tem vseeno velja poudariti, da je bila še vedno zapletena v spopade v Afganistanu).¹¹

Omenjeno dogajanje leta 1981 in zlasti Gorbačovove smernice v zunanji politiki so nakazovali na velike spremembe v vzhodnem bloku. Gorbačov je v memorandumu sovjetskemu politbiroju junija 1986 in nato še na srečanju z voditelji vzhodnoevropskih držav članic Sveta za vzajemno ekonomsko pomoč novembra istega leta poudaril, da je treba odnose med socialističnimi državami vzpostaviti na prostovoljni in enakopravni ravni.¹² Podobno stališče je zavzel med srečanjem s predsednikom predsedstva CK Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ) Milankom Renovico decembra 1986¹³, ko je dejal, da nobena partija ne more trditi, da je njena pot socializma edina prava.¹⁴ O takšni spremembi v politiki Sovjetske zveze preostale države Varšavskega pakta niso imele enotnega mnenja. Kot ugotavlja Lévesque, sta se ustvarila dva bloka. Enega sta predstavljali Poljska in Madžarska, ki sta podpirali usmeritev nove sovjetske zunanje politike, Bolgarija, Romunija, Češkoslovaška in Nemška demokratična republika pa so temu nasprotovale.¹⁵

Vsaj v teoriji je delovalo, da bodo države Varšavskega pakta lahko dosegle status, ki ga je Jugoslavija leta 1948 pridobila na neprostovoljen način: socialistična država s samostojno politiko. Tako ne preseneča, da Gorbačov pri oblikovanju svoje zunanje politike ni imel problema s posebnim statusom Jugoslavije. V luči sprememb pa se je tudi med obema državama pojavila potreba po redefiniranju medsebojnega odnosa. Tako je sovjetskemu politbiroju poročal zunanji minister Sovjetske zveze Eduard Ševardnadze po obisku Jugoslavije med 19. in 21. junijem 1987. Jugoslovanski politični vrh in tudi državljani nasploh naj bi si želeli sprejema nove deklaracije ob obisku Gorbačova v Jugoslaviji, ki je bil sprva predviden za leto 1987.¹⁶ Na podlagi analize gradiv CK ZKS je italijanski zgodovinar Christian Costamagna kot razlog preložitve obiska navedel, da je Gorbačov želel pred prihodom videti, kako se bodo razvijali notranji jugoslovanski problemi. Sovjetski voditelj je namreč menil, da je samoupravljanje v krizi, jugoslovanska avtoriteta znotraj neuvrščenih je padala, Zahod pa je jugoslovansko zadolženost izkoriščal za svoje cilje.¹⁷ Ševardnadze je v izjavi za javnost takoj po obisku poudaril, da so odnosi med državama že takrat potekali na enakopravni ravni in v vzajemnem sodelovanju.¹⁸

11 Vladislav M. Zubok, »Soviet Foreign Policy from Détente to Gorbachev, 1975–1985,« v: *The Cambridge History of the Cold War*, zv. 3, 107.

12 Brown, »The Gorbachev Revolution,« 253.

13 Cichock, »The Soviet Union and Yugoslavia,« 62.

14 Romanenko, »Višenacionalna država,« 39.

15 Lévesque, »The East European Revolutions,« 315.

16 »Report on Eduard Shevardnadze's Visits to Bulgaria, Hungary and Yugoslavia, 9. 7. 1987,« v: *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*, ur. Svetlana Savranskaya, Thomas Blanton in Vladislav Zubok (Budapest in New York: CEU Press, 2010), 255.

17 Christian Costamagna, »Yugoslavia and the Special War in Late Socialism: New Research Perspectives,« *Serbian Studies Research* 8, št. 1 (2017): 135.

18 »Optimistično o stikih med Jugoslavijo in SZ,« *Delo*, 22. 6. 1987, 1.

Obisk Gorbačova v Jugoslaviji marca 1988

Ideja o podpisu dokumenta, ki bi redefiniral sovjetsko-jugoslovanske odnose, ni bila nelogična že z vidika »zastarelosti« dotedanjih deklaracij, ki sta te odnose definirali. Po smrti Josipa Stalina leta 1953 in prihodu Nikite Hruščova na najvišji položaj v Sovjetski zvezi so se odnosi začeli sproščati. Hruščov je 26. maja 1955 obiskal Jugoslavijo in zadnji dan obiska, 2. junija, podpisal Beograjsko deklaracijo, ki je tudi formalno obnovila odnose med državama po letu 1948. Določala je, da odnosi med državama temeljijo na načelih enakopravnosti in spoštovanja. Ti načeli naj bi veljali tudi za odnose med Sovjetsko zvezo in drugimi socialističnimi državami, s katerimi je Jugoslavija lahko obnovila odnose. Deklaracija sicer ni premostila ideoloških razlik med obema partijama, zato med njima ni prišlo do povezovanja.¹⁹ To se je spremenilo ob koncu obiska Josipa Broza Tita v Moskvi, kjer se je mudil med 2. in 23. junijem 1956. V dokumentu, t. i. Moskovski deklaraciji, je bila formalizirana obnova stikov med partijama na načelu enakopravnosti. Hkrati sta se obe strani strinjali, da v praksi po svetu obstaja več različnih implementacij socializma. Kot ugotavlja zgodovinar Svetozar Rajak, je deklaracija priznala Jugoslavijo kot socialistično državo na ideološki ravni, hkrati pa njen poseben položaj v svetu (izven vzhodnega bloka).²⁰ V drugi polovici leta 1956 si je sovjetska stran prizadevala pripeljati Jugoslavijo ponovno v okvir vzhodnega bloka – tako je mogoče razumeti deklaracijo CK KPSZ, sprejeto 13. julija 1956, ki je jugoslovansko držo ob sprejemu Moskovske deklaracije označila za uničevalno za vzhodni blok –, a ji to ni uspelo tudi zaradi revolucije na Madžarskem.²¹ Na splošno so po sprejetju Moskovske deklaracije odnosi med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo nihali: nekajkrat se je Beograd sicer približal Moskvi, na primer med izraelsko-arabskima vojnama 1967²² in 1973,²³ obenem sta se vodstvi obeh držav večkrat srečali, vendar do marca 1988 nista sprejeli večjih deklarativnih sprememb o medsebojnih odnosih (leta 1971 je denimo Leonid Brežnjev ob obisku v Jugoslaviji le potrdil veljavnost Beograjskega sporazuma).²⁴

Gorbačov se je v Jugoslaviji, ki naj bi jo po mnenju sovjetske strani obiskal zaradi izražanja podpore vodstvu partije po ohranitvi Jugoslavije kot federativne države – tako ruski zgodovinar Sergej Romanenko navaja spomine Vadima Andrejeviča Medvedeva, sekretarja CK sovjetske partije, ki je ob obisku spremljal Gorbačova²⁵

19 Svetozar Rajak, »The Cold War in the Balkans, 1945–1956,« v: *The Cambridge History of the Cold War*, zv. 1, 217. Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradship, Confrontation, 1953–1957* (London in New York: Routledge, 2011), 121, 122, 149.

20 Rajak, »The Cold War,« 218. Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union*, 151, 158–60, 177.

21 Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union*, 160–77.

22 Vojislav Pavlović, »The Israel-Arab War of 1967. The Watershed in Tito's Foreign Policy,« v: *Europa e Medio Oriente (1973–1993)*, ur. Gianvito Galasso et al. (Bari: Cacucci, 2017), 367–71.

23 Gorazd Bajc, »La Jugoslavia e la guerra dello Yom kippur: appunti della diplomazia britannica,« v: *Europa e Medio Oriente*, 377–95.

24 Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011), 573. Prim. Andrej Stopar, »V očeh razpadajočega imperija: Podoba Slovenije v Sovjetski zvezi in Rusiji v času slovenskega osamosvajanja (1990–1992: doktorska disertacija« (Nova Gorica, 2015), 66, 67.

25 Romanenko, »Višenacionalna država,« 39, 40. Prim. Stopar, *V očeh razpadajočega imperija*, 160, 161.

–, mudil med 14. in 18. marcem 1988. Spremljala ga je žena Raisa, ki je obiskovala šole in razne ustanove.²⁶ A že pred tem je prišlo v letu 1988 do nekaterih drugih stikov med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo. Tako je 16. februarja v Jugoslavijo v okviru sodelovanja med ZKJ in KPSZ prispela sovjetska študijska delegacija,²⁷ 22. februarja pa je zvezni sekretar za ljudsko obrambo Branko Mamula obiskal sovjetskega obrambnega ministra Dmitrija Jazova.²⁸ Nasploh je Gorbačovov obisk potekal v času, ko so bili odnosi med obema državama dobri, kar so ugotavljali v časniku *Delo* (v bistvu so povzemali dognanja jugoslovanske tiskovne agencije *Tanjug*) in izrazili prepričanje, da bosta osnovo za pogovore predstavljali Beograjska in Moskovska deklaracija, bistvena določila teh pa bodo »upoštevali tudi v dokumentu o pogovorih, ki bo le še potrdil znana načela in pomenil novo spodbudo za nadaljnji vsestranski in trdni razvoj medsebojnega sodelovanja.«²⁹ Te besede so potrjevale že omenjeno Ševardnadzejevo poročanje sovjetskemu politbiroju o potrebi po novi deklaraciji, ki bi poglobila tridesetletno razmerje odnosov med državama.³⁰

Gorbačov se je prvi dan obiska sestal s predsednikom predsedstva CK ZKJ Boškom Krunicem in predsednikom predsedstva SFRJ Lazarjem Mojsovom, s katerima je govoril tudi o vmešavanju Zahoda v notranje zadeve socialističnih držav. Ta naj bi izkoriščal kritične elemente, tj. mednacionalne odnose, muslimanski dejavnik, protisovjetsko razpoloženje, razmere v pribaltskih republikah in proces demokratizacije. V bistvu je Gorbačov nakazal na pojem t. i. specialne vojne,³¹ ki naj bi jo vodil Zahod. Mojsov, ki se je zavedal krize v državi, je odvrnil, da vrednoti »bratstva in enotnosti« še vedno prevladujeta med državljani in da dimenzije problemov niso tako velike.³²

Drugi dan obiska, 15. marca, se je Gorbačov znova sestal s Krunicem. Pozornost sta namenila zlasti razmeram v mednarodnem delavskem gibanju in aktualnim vprašanjem dogajanja v socializmu in mednarodni politiki.³³ Ob tem sta se, kar je pomembno, zavzela za »razvoj aktivnega dialoga in enakopravnega sodelovanja med vsemi naprednimi partijami in gibanji na svetu ne glede na njihovo ideološko usmeritev pri obravnavi splošnih vprašanj, ki zadevajo mir in družbeni napredek in krepitev zaupanja med narodi.«³⁴ Rečemo lahko, da je bila takšna zaveza v interesu jugoslovanske strani, saj je potrdila njeno posebnost v socialističnem razvoju, z njo pa je Gorbačov dal vnovični signal za večjo avtonomijo držav vzhodnega bloka, hkrati pa je ob omenjanju »naprednih partij« morebiti dal signal voditeljem teh držav, kako so reforme potrebne in da njihova oblast ne temelji več na strahu pred agresijo Sovjetske zveze.

26 »Nova beograjska deklaracija,« *Večer*, 16. 3. 1988, 2. »Dajmo tudi nekaj novega,« *Večer*, 16. 3. 1988, 5. Spectator, »Gorbačov v Jugoslaviji,« *Katoliški glas*, 24. 3. 1988, 1.

27 »Sovjetska delegacija,« *Delo*, 17. 2. 1988, 3.

28 »Mamula obiskal Jazova,« *Delo*, 23. 2. 1988, 1.

29 »Poti v naglejši razvoj socializma v SZ in SFRJ,« *Delo*, 12. 3. 1988, 1.

30 »Gorbačov dopotoval. Srečanja in pogovori,« *Delo*, 15. 3. 1988, 1.

31 Gregor Jenuš in Darko Friš, »Specialna vojna. Prispevek o ukrepih jugoslovanskih organov za notranje zadeve pri nadzoru državne meje in v boju proti 'zunanjim' in 'notranjim sovražnikom,« *Annales, Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017): 784.

32 Costamagna, »Yugoslavia and the Special War,« 140, 141.

33 Ibidem, 142. »Dajmo tudi nekaj novega,« *Večer*, 16. 3. 1988, 5.

34 »Spoštovanje lastnih poti v razvoju družbe,« *Delo*, 16. 3. 1988, 1.

16. marca je Gorbačov iz Beograda pripotoval v Slovenijo. Kot pišeta Božo Repe in Darja Kerec, so zvezne oblasti temu nasprotovale.³⁵ Morda je tudi zaradi tega prišlo do napake zveznega protokola, ki je slabo organiziral prihod novinarjev iz Beograda v Ljubljano. Ti so prišli z zamudo in niso prisostvovali pristanku Gorbačovovega letala na Brniku.³⁶ Pred prihodom se je v govoru delegatom zvezne skupščine poleg podpisa sovjetsko-jugoslovanske deklaracije, obsojanja resolucije Informbroja leta 1948, omembe perestrojke in mednarodnih odnosov dotaknil nujnosti enakopravnosti med partijami in državami s socialistično ureditvijo.³⁷ Vnovič se je zavzel za pravico vsakega naroda po kreiranju lastne zunanje politike, ko je dejal, da »samostojnost sleherne partije in države oziroma spoštovanje interesov, stališč in izkušenj drugih v odnosih med socialističnimi državami [pomeni] znamenje zrelosti«. ³⁸

V Sloveniji je na Brniku Gorbačova sprejel slovenski politični vrh, nato pa se je odpravil na Brdo pri Kranju, ki je bila njegova uradna rezidenca med obiskom.³⁹ Bolj delovno je Gorbačov preživel 17. marec, ko je najprej obiskal tovarno Iskre Avtomatike (tu se je obregnil ob statistični podatek, da je v primerjavi z drugimi republikami Slovenija imela slabše gospodarske stike s Sovjetsko zvezo,⁴⁰ Raisa pa je dobila v dar telefon Eta 80 s spominom),⁴¹ nato se je povzpел na teraso Ljubljanske banke, od koder si je ogledal panoramo glavnega mesta Socialistične republike Slovenije. Pričakalo ga je veliko število ljudi, s katerimi se je tudi zapletel v pogovor.⁴² Na koncu se vrnil na Brdo, kjer so potekali pogovori s slovenskim političnim vrhom. Očitno je ta želel sovjetskega gosta peljati na eno izmed gorenjskih kmetij, ki je bila večinsko v zasebni lasti, kjer bi se seznanil s kmetijstvom v Sloveniji.⁴³

Gorbačovu, ki je Slovenijo označil kot »laboratorij socializma«, ⁴⁴ je na sestanku s slovenskim političnim vodstvom predsednik predsedstva CK ZKS Milan Kučan predstavil razmere v najsevernejši jugoslovanski republici. Gorbačov je bil presenečen nad življenjskim standardom in načinom življenja v Sloveniji. Kučan je posebno pozornost posvetil razlagi, v kakšno smer naj težijo gospodarske reforme v Jugoslaviji. Že omenjeni Medvedev je Kučanovo retoriko označil kot demonstracijo slovenske avtonomije, razvoj republike pa primerjal z reformami v Sovjetski zvezi.⁴⁵ Kučan je po pogovoru z Gorbačovom spoznal – tako Repe in Kerec –, da sovjetski sogovornik

35 Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, 212.

36 Igor Mekina, »No pasaran!«, *Mladina*, 25. 3. 1988, 32, 33.

37 Ivan Fischer, »Gorbačov predlagal zamrznitev in kasnejši umik brodovij SZ in ZDA iz Sredozemlja«, *Primorski dnevnik*, 17. 3. 1988, 1, 2. »Mirovne pobude za Sredozemlje«, *Večer*, 17. 3. 1988, 3.

38 Danilo Slivnik, »Mihail Gorbačov na obisku v Sloveniji«, *Delo*, 17. 3. 1988, 1. »Vsi občutimo potrebo po reformah, je rekel Gorbačov v skupščini SFRJ«, *Delo*, 17. 3. 1988, 7.

39 Danilo Slivnik, »Mihail Gorbačov na obisku v Sloveniji«, *Delo*, 17. 3. 1988, 1.

40 Tomaž Gerdina, »Gorbačova je zanimalo vse, od izvoza in uvoza do plač«, *Delo*, 18. 3. 1988, 3.

41 Dejan Verčič, »V Ljubljani se je Mihail Gorbačov seznanil s posebnostjo Slovenije«, *Primorski dnevnik*, 18. 3. 1988, 1, 2.

42 Zarja Pahor, »Vezi med nami so kot potoki in potočki«, *Večer*, 18. 3. 1988, 2. Dejan Verčič, »Prisrčnost in spontanost«, *Primorski dnevnik*, 18. 3. 2018, 1. Igor Mekina, »No pasaran!«, *Mladina*, 25. 3. 1988, 32, 33.

43 Danilo Slivnik, »Mihail Gorbačov je odpotoval v Dubrovnik«, *Delo*, 18. 3. 1988, 1.

44 Stefano Lusa, *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana: Modrijan, 2012), 177.

45 Andrej Stopar, »New Relations in the Crumbling Times: Emerging Slovenia's Independence in Russian Diplomatic Sources (1990–1992)«, *Studia Historica Slovenica* 15, št. 3 (2015): 718.

še ni bil tako napreden⁴⁶ v ideji gospodarske reforme socializma, ki bi posledično za sabo potegnila politično reformo, torej demokratizacijo, ta pa sproža med drugim nacionalna vprašanja. Ravno to je Kučana presenetilo, saj naj bi Gorbačov dejal, da je nacionalno vprašanje v Sovjetski zvezi rešeno.⁴⁷ Ta trditev mora biti deležna posebne pozornosti, saj je sovjetski voditelj še v Beogradu dejal, da je treba nacionalnemu vprašanju v Sovjetski zvezi in Jugoslaviji posvetiti posebno pozornost.⁴⁸ V govoru v zvezni skupščini je namreč poudaril: »Seveda bi bilo narobe obravnavati življenje narodov in mednacionalne odnose kot enkrat za vselej rešeno vprašanje. V njihovem razvoju so težave, ki smo jih podedovali.«⁴⁹ Po drugi strani so se takrat že pojavljali konkretni problemi na sovjetskem ozemlju, in sicer protesti v pribaltskih republikah,⁵⁰ ki so prerasli v oblikovanje politične opozicije, ta pa se je nato z nekaterimi reformnimi in nacionalno čutečimi predstavniki komunistične oblasti povezala v ljudske fronte.⁵¹ Od februarja 1988 so se odvijali tudi spopadi med Azerbajdžanom in Armenijo, ki se je hotela polastiti območja Gorskega Karabaha.⁵²

Gorbačov se je iz Slovenije odpravil v Dubrovnik, kjer se je vnovič sestal z jugoslovanskim političnim vrhom. S Krunicem in Mojsovom se je pogovarjal o nastanku politične opozicije, pri čemer je menil, da je ta plod zunanjih vplivov, torej tistih iz zahodnega bloka.⁵³ 18. marca je zapustil državo.

Jugoslovansko-sovjetska deklaracija – znanilka vzhodnoevropskih sprememb?

Obe strani sta v izjavah za javnost dejali, da je bil obisk uspešen in predstavlja pomemben prispevek k razvoju sovjetsko-jugoslovanskih odnosov, hkrati pa odpira nove

46 Tej trditvi posredno pritrjuje tudi Romanenko (»Višenacionalna država«, 42), ki je zapisal, da je sovjetska stran slovske reforme ocenjevala kot radikalnejše od srbskih, glede Kučana pa so dobili občutek, da jim je demonstriral samostojnost Slovenije.

47 Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela*, 213, 214. O pogovoru Gorbačova s slovenskim političnim vrhom tudi Repe, *Milan Kučan*, 120–22.

48 »'Pokažite mi državo brez problemov, pa grem takoj tja!,'« *Večer*, 15. 3. 1988, 2.

49 Zoran Kadenič, »Dragocena izmenjava izkušenj,« *Komunist: Glasilo ZK Jugoslavije in ZK Slovenije*, 18. 3. 1988, 23, 24.

50 Anatol Lieven, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence* (New Haven in London: Yale University Press, 1993), 219–22. Jeremy Smith, »Non-Russians in the Soviet Union and after,« v: *The Cambridge History of Russia*, zv. 3, ur. Ronald Grigor Suny (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 514, 515. Serhy Yekelchuk, »The Western Republics: Ukraine, Belarus, Moldova and the Baltics,« v: *The Cambridge History of Russia*, zv. 3, 543. Stopar, *V obeh razpadajočega imperija*, 20.

51 Aleš Maver in Darko Friš, »Demokratske parlamentarne volitve v Srednji in Vzhodni Evropi med letoma 1989 in 1991 in njihov vpliv na oblikovanje strankarskega prostora do leta 2013,« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 534.

52 Niall M. Fraser et al., »A Conflict Analysis of the Armenian-Azerbaijani Dispute,« *The Journal of Conflict Resolution* 34, št. 4 (1990), 657–59. Svante E. Cornell, »Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance,« *Middle Eastern Studies* 34, št. 1 (1998): 54. Archie Brown, »The Gorbachev era,« v: *The Cambridge History of Russia*, zv. 3, 543. Stephen M. Saideman in R. William Ayres, *For Kin or Country: Xenophobia, Nationalism and War* (New York: Columbia University Press, 2008), 82, 83.

53 Gorbačov je kasneje obžaloval, da ob obisku v Jugoslaviji niso analizirali problemov federacije in načina reševanja težav v Jugoslaviji ter Sovjetski zvezi. – Romanenko, »Višenacionalna država,« 40, 41.

možnosti sodelovanja med državama in partijama.⁵⁴ Krona vsemu je bila jugoslovansko-sovjetska deklaracija, ki sta jo zadnji dan obiska podpisala Gorbačov in Mojsov. Njena načela so bila sprejeta že drugi dan obiska v Beogradu,⁵⁵ čeprav sta vsebino obe strani – po mnenju nekaterih dobro obveščenih novinarjev – na nelahkih pogajanjih usklajevali več mesecev.⁵⁶ Kot piše Jože Pirjevec, je do objave prišlo na željo Gorbačova.⁵⁷

V njej sta se državi zavzeli za gradnjo in izboljšanje dvostranskih odnosov. Pri tem sta izhajali iz spoštovanja posebnih poti in oblik različnega socialističnega razvoja in mednarodnopolitičnega položaja. Izkazali sta privrženost politiki miru in neodvisnosti držav (v luči spoštovanja načel Listine Združenih narodov in Helsinške sklepne listine) ter partij (monopola resnice nima nihče), pa tudi enakopravnosti in enaki varnosti vseh držav ter miroljubnemu sobivanju vseh. Med komunističnimi, socialističnimi, socialdemokratskimi in drugimi naprednimi strankami naj bi glede na deklaracijo veljala demokratična načela, hkrati pa je v dokumentu zapisana pravica do samostojnega odločanja o izbiri poti družbenega razvoja. V deklaraciji sta se zavzeli še za uravnoteženo gospodarsko izmenjavo, socialističnemu samoupravljanju sta priznali prednostni pomen in poudarili politiko neuvrčenih.⁵⁸ Marksizem sploh ni bil omenjen.⁵⁹

Če v odnosu med državama posebnih novosti ni predstavljala, kar je že takoj po koncu obiska ugotavljal novinar časnika *Delo* Danilo Slivnik,⁶⁰ bi večji pomen lahko imela v smislu odnosov med državama vzhodnega bloka, kar so denimo zapisali v tržaškem tedniku *Novi list*, in sicer da je odpravljala Brežnjevo doktrino. Ob tej trditvi so bili sicer previdni, saj so dodali, da bo to lahko pokazal šele nadaljnji razvoj dogodkov.⁶¹ Tudi novinarka časnika *Večer* Zarja Pahor je ocenjevala, da je deklaracija presejala urejevanje odnosov le med dvema državama in je torej imela širši pomen.⁶² Petar Bosković (ki je pri CK ZKJ sodeloval pri oblikovanju zunanje politike) je v splošni oceni Gorbačovove politike menil, da se ob sovjetski podpori za spremembe v drugih socialističnih državah »niti v aluzijah ne omenja 'Brežnjeva doktrina', se [pa to] uporablja kot dokaz, da se stvari na Vzhodu zares spreminjajo.«⁶³ Izpostaviti velja tudi mnenje novinarja *Mladine* Igorja Mekine, ki je prav tako zapisal, da naj bi deklaracija

54 »Naše prijateljstvo ima globoke korenine,« *Delo*, 19. 3. 1988, 1. »'Zadovoljni politično in tudi kot ljudje',« *Večer*, 19. 3. 1988, 1.

55 Romanenko, »Višenacionalna država,« 40. Ivan Fischer, »Sovjetski partijski voditelj Gorbačov prispel na uradni obisk v Jugoslavijo,« *Primorski dnevnik*, 15. 3. 1988, 1, 2. Tito Sansa, »'Tito un grande maestro'. La Seconda giornata della visita di Gorbaciov in Jugoslavia,« *La Stampa*, 16. 3. 1988, 5.

56 Tito Sansa, »Gorbaciov: il socialismo ha molte vie,« *La Stampa*, 19. 3. 1988, 1.

57 Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadžrdjevičeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Lipa, 1995), 422.

58 Prepis deklaracije v Raif Dizdarevič, *Sudbonosni podvig Jugoslavije: Podsjećanja na istorijsko NE staljinizmu – događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije* (Sarajevo: Udruženje za moderno historiju/Udruga za modernu povijest, 2018), 218–24. Posamezni podatki v »Jugoslavija in SZ potrdili načela, ki že 40 let vodita njune odnose,« *Primorski dnevnik*, 19. 3. 1988, 1. »Visoka ocena sodelovanja med partijama,« *Delo*, 19. 3. 1988, 3. Tito Sansa, »Gorbaciov: il socialismo ha molte vie,« *La Stampa*, 19. 3. 1988, 1. Gl. tudi Zoran Kadenič, »Dragocena izmenjava izkušenj,« *Komunist: Glasilo ZK Jugoslavije in ZK Slovenije*, 18. 3. 1988, 23, 24.

59 Pirjevec, *Jugoslavija*, 422.

60 Danilo Slivnik, »Koristen povzetek novih dogajanj,« *Delo*, 19. 3. 1988, 3.

61 »Konec nauka o omejeni suverenosti,« *Novi list*, 24. 3. 1988, 1.

62 Zarja Pahor, »Veliki obisk,« *Večer*, 19. 3. 1988, 3.

63 Petar Bosković, »Perestrojka v očeh sveta,« *Komunist: Glasilo ZK Jugoslavije in ZK Slovenije*, 18. 3. 1988, 24, 25.

odpravila z Brežnjevo doktrino, a je v razmišljanju šel še korak dlje. Če je veljalo, da imajo države socialističnega bloka pravico, da same krojijo svojo usodo, potem bi to morali po njegovem mnenju upoštevati tudi za odnose med republikami: »Skratka, gre za pravico, da si tudi posamezne socialistične republike legitimno same krojijo svojo prihodnost.«⁶⁴ Ali se je nakazovala vsaj teoretska možnost večje slovenske samostojnosti na republiški ravni do zveznih oblasti?

Največji pomen lahko pripišemo tistemu delu deklaracije, ki poudarja enakopravnost, demokratičnost, varnost in pravico do samostojnega odločanja držav. Ozko gledano je takšna formulacija Jugoslaviji ponovno priznala poseben status med državami s socialistično oziroma komunistično ureditvijo, hkrati tudi zaščito tega pred zunanjo nevarnostjo. Gledano s širše perspektive pa je ponujala možnost drugačnega ustvarjanja odnosov med državami Varšavskega pakta, torej zmanjšanje ali ukinitve nadzora Sovjetske zveze nad politiko njenih evropskih zaveznic. Še več, pravica do samostojnega odločanja o izbiri poti družbenega razvoja je pod vprašaj postavila samo socialistično/komunistično ureditev držav in ponujala možnost zamenjave družbenega sistema.

Glede tega, kaj točno je jugoslovansko-sovjetska deklaracija pomenila v širšem smislu, si strokovnjaki, ki se ukvarjajo s koncem hladne vojne, niso enotni. Glavno vprašanje se poraja o tem, ali je ukinjala Brežnjevo doktrino. Poznavalec in raziskovalec mednarodnih odnosov Mark Kramer denimo meni, da je jugoslovansko-sovjetska deklaracija predstavljala prvi indikator za spremembe v sovjetski politiki do držav vzhodnega bloka. S priznavanjem načel enakopravnosti in neinterveniranja so socialistične države dobile pravico, da same odločajo o svoji poti. Po Kramerjevem mnenju je bil Gorbačovov cilj zagotoviti politično stabilnost in gospodarski napredek v Vzhodni Evropi. Za dosego tega pa je moral prepustiti odločanje v satelitskih državah njihovim voditeljem.⁶⁵ Temu cilju pritrjujejo sicer po spominu napisani zapiski Gorbačovevega svetovalca za zunanjo politiko Anatolija Černjajeva o seji sovjetskega politbiroja nekaj dni pred obiskom. Gorbačov naj bi jasno dejal, da mora biti sovjetska prioriteta, tudi iz varnostnih razlogov, politična stabilnost socialističnih držav.⁶⁶ Britanska strokovnjakinja za ameriško-evropske stike s Sovjetsko zvezo in kasneje Rusijo Angela E. Stent se pridružuje Kramerjevemu mnenju, da deklaracija predstavlja del na poti razveljavitve Brežnjeve doktrine, a ob tem ugotavlja, da je Gorbačov nekatera načela poudaril že ob obisku Prage leta 1987.⁶⁷ Vsekakor velja izpostaviti, da si je sovjetski voditelj – tako se je spominjal član predsedstva SFRJ Raif Dizdarević – že ob obisku Ševardnadzeja leta 1987 želel podpisati dokumenta, ki bi imel širši mednarodni pomen, to pa naj bi ponovil tudi v Jugoslaviji.⁶⁸

Politolog Mark A. Cichock je poudaril drug vidik sprejema deklaracije. Po njegovem mnenju je formalna sprememba odnosa do Jugoslavije za Gorbačova predstavljala

64 Igor Mekina, »No pasaran!«, *Mladina*, 25. 3. 1988, 32, 33.

65 Kramer, »Beyond the Brezhnev Doctrine«, 39.

66 Notes of CC CPSU Politburo Session, 10. 3. 1988, v: *Masterpieces of History*, 265–67.

67 Angela E. Stent, *Russia and Germany Reborn: Unification, the Soviet Collapse, and the New Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1998), 50.

68 Dizdarević, *Sudbonosni podvig Jugoslavije*, 206, 215.

varno odskočno desko in hkrati temelj za spremembo odnosov z drugimi državami Vzhodne Evrope. Poudaril je zlasti Gorbačovovo mnenje o sovjetski krivdi za pretrganje odnosov z Jugoslavijo leta 1948 in drugačen pristop sovjetskega voditelja v zunanji politiki v smislu novih možnosti. Ob tem ni zanemarjal preteklosti, a potrebni so bili novi, drugačni koraki.⁶⁹ Politolog Josip Glaurdić, ki v jugoslovansko-sovjetski deklaraciji prav tako vidi začetek konca Brežnjeve doktrine, podaja naslednje mišljene: za optimiste je predstavljala možnost za porast delovanja liberalnih sil znotraj Jugoslavije, za pesimiste pa je bil odpravljen eden izmed dejavnikov, ki je državo držal skupaj, torej strah pred posegom Sovjetske zveze.⁷⁰ Del Glaurdićeve teze, ki omenja, kaj je deklaracija pomenila za optimiste, velja posebej izpostaviti zlasti zaradi dogajanj v nadaljevanju leta 1988. Gorbačov se je večino svojega obiska v Jugoslaviji zadržal v Srbiji in Sloveniji, torej republikah, ki sta takrat najbolj težili k reševanju problemov stran od federacije. Prav tako so se kmalu po Gorbačovovem odhodu v Sloveniji začeli odvijati ključni dogodki osamosvojitvenega procesa, to je afera JBTZ, ki je za sabo potegnila oblikovanje Odbora za varstvo človekovih pravic in s tem večjo družbeno mobilizacijo najsevernejše republike.⁷¹ Določeno napetost med mladimi v Sloveniji, ki so vedno glasneje kritizirali centralizem Beograda, je bilo občutiti denimo ravno na predvečer Gorbačovovega prihoda v Ljubljano. Po pisanju omenjenega Sansa so krožile govorice, da nameravajo skupine prozahodno usmerjenih mladih organizirati demonstracije, zaradi česar so oblasti razmišljale o spremembi programa obiska slovenske prestolnice.⁷² Pregledani tedanji časopisi, ki so izhajali v Sloveniji, tega ne potrjujejo, čeprav je čez dobre tri mesece drugi dobro informirani novinar, Paolo Rumiz, v svoji analizi Janševe aretacije dodal naslednje podatke: že več časa se je odvijala polemika med disidentskimi glasovi pretežno mladih v Sloveniji. Ob tem je treba omeniti, da je oblast bdela nad njihovim delovanjem in nameni s pomočjo nadzora Službe državne varnosti⁷³, ki je spremljala tudi kulturno-politično ustvarjanje v tujini⁷⁴. Kritiki sistema

69 Cichock, »The Soviet Union and Yugoslavia«, 72.

70 Glaurdić, *The Hour of Europe*, 25, 26.

71 O tem npr. Peter Vodopivec, »Zasuk v slovenski politiki: proces proti četverici«, v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1188–91. Gregor Jenuš, »Proces proti četverici in Odbor za varstvo človekovih pravic«, *Studia Historica Slovenica* 7, št. 1–2 (2007): 61–91. Rosvita Pesek, »Ko opozicija prevzame pobudo, komunisti pa izgubijo oblast (1987–1990)«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 2 (2011): 335–38.

72 Tito Sansa, »'Tito un grande maestro'. La Seconda giornata della visita di Gorbaciov in Jugoslavia«, *La Stampa*, 16. 3. 1988, 5.

73 Ana Šela in Darko Friš, »Nova revija v primežu Službe državne varnosti«, *Annales, Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017): 823–36. Tadeja Melanšek, »Služba državne varnosti in njeno spremljanje britanske obveščevalne službe v Socialistični republiki Sloveniji: magistrsko delo« (Univerza v Mariboru, 2016), 106, 107. Omenjeni deli sodita med najnovejše slovenske razprave, ki obravnavajo nadzor SDV nad delovanjem t. i. notranjih sovražnih elementov oz. sovražnih elementov na ozemlju SRS.

74 Darko Friš in David Hazemali, »Slovenski glas in Branko Pistivšek pod nadzorom Službe državne varnosti«, *Annales, Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017): 807–22. Ana Šela in Mateja Matjašič Friš, »Nadzor Službe državne varnosti nad revijo *Zaliv*«, *Annales, Series Historia et Sociologia* 29, št. 4 (2019): 675–88. Tamara Griesser-Pečar, »Ciril Žebot. Prizadevanje za samostojno Slovenijo«, *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 277–304. Tomaž Kladnik, »Mirko Javornik, kot interes Službe državne varnosti Socialistične Republike Slovenije«, *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018), 305–24. Omenjena dela so primeri najnovejših slovenskih razprav, ki obravnavajo nadzor SDV nad delovanjem t. i. sovražnih elementov v tujini.

so na primer ob obisku Gorbačova v Ljubljani še posebej kritizirali sistem; centralne oblasti so se nato ostro odzvale z obtožbo, češ da je slovenski tisk v službi ameriške Cie, temu pa se je slovenski novinarski sindikat uprl.⁷⁵ Dober mesec pred prihodom Gorbačova je bil namreč v časopisu *Mladina*, ki je bil med najbolj kritičnimi do tedanjega jugoslovanskega sistema, objavljen znani članek z naslovom *Mamula go home*, ki je jugoslovanskega obrambnega ministra admirala Branka Mamulo označil za trgovca z orožjem. Ravno na dan Gorbačovovega prihoda v Ljubljano pa je bila zaradi članka z naslovom *V imenu ljudstva – Branilcem revolucije* izdana odločba o začasni prepovedi 11. številke *Mladine*.⁷⁶

Ocene na Zahodu

Kot omenjeno, je Ševardnadze po svojem obisku v Jugoslaviji junija 1987 poročal politbiroju, da so si tam želeli sprejema nove deklaracije, ki bi urejala odnose s Sovjetsko zvezo. Glede na podatke, s katerimi so razpolagali v britanski diplomaciji, kaže, da jugoslovanska stran ni bila pobudnica podpisa. Britansko zunanje ministrstvo, ki je sovjetsko-jugoslovanskim stikom posvečalo precej pozornosti, je dober mesec po Ševardnadzejevem obisku analiziralo prihajajoče stike najvišjih predstavnikov Velike Britanije z Jugoslavijo in državami Vzhodne Evrope, in sicer v kontekstu odnosov med obema blokoma. Pri tem so v politiki do zaveznic Sovjetske zveze stremeli k njihovemu spodbujanju odprtosti družbe in reformam k tržnemu gospodarstvu, v politiki do Jugoslavije pa poleg tega še poudarjanju njene nepodrejenosti med blokoma in tudi neuvrčenosti. Po britanskih informacijah naj bi Gorbačov Jugoslavijo obiskal že leta 1987. Zaradi tega obiska si je jugoslovanska stran želela obiska visokega predstavnika države zahodnega bloka, da bi se izenačil z obiskom najvišjega predstavnika Sovjetske zveze. Ob tem je britanska diplomacija ugotavljala, da je v Jugoslaviji vladala negotovost glede njene prihodnje vloge v Evropi.⁷⁷

Nakazovale so se namreč spremembe razmerij v Evropi in svetu, se pravi slabitev Sovjetske zveze in posledično njene vloge, s tem pa bi Jugoslavija izgubljala geopolitični pomen, saj bi se zmanjšala nevarnost za njeno podjarmljenost vzhodnemu bloku. Pri tem moramo poudariti, kako je bilo na Zahodu od začetka sedemdesetih let dalje prisotno ključno vprašanje, kako bo v Jugoslaviji po Titovem odhodu z oblasti.⁷⁸ Na

75 Paolo Rumiz, »Lubiana, lo spettro del golpe,« *Il Piccolo*, 4. 6. 1988, 1.

76 Npr. Aleksandar Mičić, »Cenzura v tisku – Mladina in oblast od 1985 do osamosvojitve: diplomsko delo« (Univerza v Ljubljani, 2004), 53.

77 TNA PREM 19/2573, *Relations with Eastern Europe and Yugoslavia*, 27. 7. 1987.

78 Gorazd Bajc, Janez Osojnik in Darko Friš, »Nekateri vidiki mednarodnega priznanja Slovenije s posebnim ozirom na ameriški pogled, junij 1991–april 1992,« *Studia Historica slovenica* 19, št. 1 (2019): 218–22. Pirjevec, *Tito in tovariši*, 663.

podlagi analize britanskih⁷⁹ in nekaterih italijanskih primarnih virov⁸⁰ je tudi razvidno, kako so na Zahodu stalno »bdeli« nad tem, kajti zanje bi Titov »odhod« predstavljal priložnost za Sovjetsko zvezo, da neposredno ali posredno intervenira v državi in postavi na vodilne položaje novo vodstvo, bolj poslušno Moskvi. Če bi se tak scenarij uresničil, bi to imelo katastrofalne posledice za Natovo zavezništvo na njegovem južnem delu, se pravi v Grčiji in predvsem Italiji. Zato se je morala enotna in neuvrščena Jugoslavija (ki je kljub vsemu vzdrževala sicer nihajoče odnose s Sovjetsko zvezo) ohraniti in jo je bilo torej treba ne glede na njeno notranjo avtoritarno ureditev gmotno podpirati. Lahko rečemo, da bi brez nevarnosti z Vzhoda jugoslovanska država, ki je do tedaj bila pomemben dejavnik za ohranjanje ravnotežja, varnosti in miru v Evropi, postala veliko manj zanimiva za Zahod.

Britance je torej zanimalo, kdaj bo Gorbačov obiskal Jugoslavijo. Kot rečeno, je bil sprva obisk napovedan za leto 1987, a se je prestavil na leto kasneje.⁸¹ Aprila 1987 je britanski ambasador v Jugoslaviji, Andrew Marley Wood, napovedal, kako je sovjetska stran predlagala posodobitev Beograjske in Moskovske deklaracije, a se je pri tem zatakalo. Menil je še, da bi Sovjetska zveza, če bi bila v ugodnem položaju, izkoristila priložnost za povečanje vpliva na Jugoslavijo, a v tedanjih razmerah se to ni zdelo verjetno.⁸² Podobno so ugotavljali mesec pozneje na britanskem veleposlaništvu v Beogradu in zapisali, kako je končni cilj Sovjetske zveze, da bi Jugoslavija spet do neke mere prišla pod njen vpliv, a se je to zdelo nerealistično, zlasti iz gospodarskih razlogov; Jugoslavija je imela namreč večje koristi od trgovine z zahodnim blokom.⁸³ Wood je po obisku Ševardnadzeja v sporočilu za britansko zunanje ministrstvo znova ponovil, da je bila sovjetska stran tista, ki je zaradi sprememb v svetu želela podpis nove deklaracije, a bi ta ohranila načela prejšnjih.⁸⁴ Iz teh podatkov sklepamo, da je bila britanska diplomacija v letu 1987 dobro obveščena o prihajajočih stikih med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo na najvišji državni ravni ter je temu posvečala veliko pozornosti. Se je pa hkrati zavedala, da vodilna država komunističnega bloka ne povzroča prave nevarnosti v strategiji politike zahodnega bloka do Jugoslavije.

Nekaj dni pred prihodom Gorbačova je Wood poročal o razmerah in morebitnih temah pogovorov. Te bi se dotikale gospodarskih vprašanj (trgovinska izmenjava Jugoslavije s Sovjetsko zvezo je stagnirala, z državami Evropske gospodarske skupnosti

79 Analiza britanskih virov in tudi nekaterih dokumentov zavezništva NATO v Gorazd Bajc, »Dietro le quinte della visita di Tito a Roma nel 1971: il contesto locale e internazionale letto dalla diplomazia britannica,« *Annales, Series Historia et Sociologia* 24, št. 4 (2014): 724–28. Gorazd Bajc, »Great Britain and the Italian-Yugoslav Relations in the 1970s,« v: *Italy and Tito's Yugoslavia in the Age of International Détente*, ur. Massimo Bucarelli et al. (Bruxelles: Peter Lang, 2016), 76–82.

80 Npr. AsILS, Aga, busta (b.) 545, fascicolo (f.) Jugoslavia, Dati, informazioni, notizie, Stato Maggiore della Difesa, III Reparto – Ufficio Politico Militare (Riservatissimo): *Jugoslavia – Ipotesi sul futuro del Paese* [nedatirano, verjetno 1974]; podrobneje nekaj poročil oziroma sporočil v obdobju 1970–1979 v b. 539, f. Jugoslavia, I rapporti con i Paesi Comunisti.

81 TNA FCO 28/7983, Visit of Mikhail Gorbachev to Yugoslavia, 24. 2. 1987; Gorbachev visit to Yugoslavia, 14. 4. 1987; Call on Soviet DA – 13. in 17. 3. 1987; Soviet-Yugoslav Relations, April 1987; Visit of Soviet Foreign Minister to Yugoslavia, 19–21 June 1987; Visit of Shevardnadze to Yugoslavia, June 1987.

82 TNA FCO 28/7983, Soviet-Yugoslav Relations, April 1987.

83 TNA FCO 28/7975, Report of Ambassadors in Belgrade, May 1987.

84 TNA FCO 28/7983, Visit of Shevardnadze to Yugoslavia, June 1987.

pa rastla) in političnih ter ideoloških odnosov. Poudariti velja Woodovo opažanje, da naj bi sovjetska stran obisk pogojevala s podpisom nove deklaracije o medsebojnih odnosih. Jugoslovanska stran naj bi bila za to pripravljena, ker debat o ideoloških razlikah med državami ni bilo več toliko oziroma so bile dosti manj ostre. A Wood ni pričakoval, da bo obisk izhodišče za poglobljene ideološke pogovore v prihodnje.⁸⁵ Menil pa je, da bi lahko popravil jugoslovansko samopodobo o njenem pomenu v zunanji politiki.⁸⁶

Britanci so seveda pozorno sledili tudi samemu obisku,⁸⁷ posebno pozornost so nato namenili vsebini jugoslovansko-sovjetske deklaracije.⁸⁸ Wood je v analizi tega dokumenta, pri čemer se je skliceval na pogovor z jugoslovanskim zunanjim ministrom Budimirjem Lončarjem, zapisal, da formulacija besed o tem, da nobena stran nima pravice do vsiljevanja svojih idej o razvoju družbe, med drugim pomeni zavrnitev Brežnjeve doktrine. Toda dokument, za katerega naj bi Lončar dejal, da je odraz takratnega časa, bi lahko po Woodovem mnenju bil ravno zaradi tega postavljen pod vprašaj, saj ni pričakoval, da se bo sovjetska stran držala zaveze k nevsiljevanju svojih pretenzij drugim. Veleposlanik v podpisu deklaracije vsekakor ni videl nevarnosti za jugoslovanski položaj v smislu približevanja Sovjetski zvezi.⁸⁹ Njegov pogled se nam zdi logičen, saj so se takrat zlasti na Poljskem in Madžarskem krepile liberalnejše struje, ki pa še niso bile tako močne, da bi bilo potrebno posredovanje Moskve. Zanimivo pa je, da se ni dotaknil pomena deklaracije za jugoslovanske notranje razmere, torej po eni strani krepitve liberalnejših struj v partiji in tudi politične opozicije nasploh.

V drugi analizi obiska in njegovega pomena je Wood tega ocenil kot osebni uspeh Gorbačova. Jugoslovanska stran naj bi bila prevzeta zaradi njegove pripravljenosti, da jim prisluhne, in tudi sprejemanja tega, da se v Sovjetski zvezi niso vsi strinjali z njegovimi reformami. Kot je zapisal britanski ambasador, je sovjetski voditelj izkazal interes zlasti ob načinu reševanja nacionalnih problemov v Jugoslaviji in njeni perspektivi v sklopu samoupravnega sistema in gibanja neuvršenih. Wood je znova poudaril, da je glavni rezultat obiska predstavljal podpis deklaracije, ki pa, tako kot obisk nasploh, ne pomeni jugoslovanskega premika proti vzhodnemu bloku, ampak je ta balkanska država še vedno težila bolj k zahodnemu. Zanimiva pa je bila ocena, da je bilo malo verjetno, da razen Milana Kučana in Anteja Markovića nobeden izmed jugoslovanskih sogovornikov ni naredil intelektualnega vtisa na sovjetskega gosta.⁹⁰ Woodova ocena je lahko precej dober indikator tega, kako so v Beogradu dojemali obisk – kot zelo pomemben –, Gorbačova pa so dojemali kot osebo, ki je pripravljena priznati napake preteklosti; hkrati je posvetil pozornost jugoslovanskim posebnostim in jih priznal, a nič več od tega. Držal se je torej načel, zapisanih v deklaraciji, s čimer je bila jugoslovanska stran lahko zadovoljna.

85 TNA FCO 28/8978, Visit by Gorbachev, March 1988.

86 TNA PREM 19/2573, Visit by member of Yugoslav Presidency, Marc 1988

87 TNA FCO 28/8978, Mojsov/Gorbachev speeches at dinner on 15 march, 1988; Gorbachev visit, March 1988.

88 TNA FCO 28/8978, Visit by Gorbachev: Yugoslav-Soviet declaration on bilateral and international relations, March 1988.

89 TNA FCO 28/8978, Yugoslav-Soviet declaration, March 1988.

90 TNA PREM 19/2573, Gorbachev visit, March 1987 (enako v TNA FCO 28/8978).

Z obiskom Gorbačova so se ukvarjali tudi v oddelku britanskega zunanjega ministrstva, ki je bil namenjen stikom s Sovjetsko zvezo in Vzhodno Evropo. Menili so, da se je sovjetskemu voditelju zdel jugoslovanski model federacije in samoupravljanja zanimiv, a neprimeren za soočanje s težavami.⁹¹ Andrew Figgis, vodja oddelka, se je strinjal s pogledom veleposlanika Wooda in drugega britanskega diplomata Davida Maddena, da obisk ni predstavljal grožnje za zahodni blok, saj Sovjetska zveza v gospodarskem in finančnem smislu ni imela veliko ponuditi. V bistvu sta oba menila, da je Zahod tisti, ki lahko Jugoslaviji edini predstavlja možnost za reševanje problemov – in posledično za njen obstoj.⁹² V bistvu se Figgisovo poročilo lahko bere, kot da bo Gorbačov pustil Jugoslaviji prosto pot v zunanji politiki, pa tudi če bo to pomenilo večjo navezavo na zahodni blok.

Tematika marčevskega obiska je bila na sporedu tudi ob obisku Veselina Djuranovića v Londonu le nekaj dni po odhodu Gorbačova iz Beograda. Percy Craddock, svetovalec britanske premierke Margaret Thatcher za zunanjo politiko, je na kosilu z jugoslovanskim ambasadorjem v Londonu, Mitkom Čalovskim, sogovorniku predlagal, o čem bi se Djuranović lahko pogovarjal s premierko. Pod prvo točko je poudaril odnose med obema blokoma, v luči tega pa Gorbačovov obisk v Jugoslaviji. To temo je že prej predlagalo britansko zunanje ministrstvo⁹³ in 18. marca Charles David Powell, ki je deloval v kabinetu britanske premierke.⁹⁴ Djuranović je bil predsednik jugoslovanskega predsedstva med 15. majem 1984 in 15. majem 1985, v času obiska v Londonu pa njegov član. V britanski prestolnici se je mudil med 22. in 25. marcem 1988.⁹⁵ Najpomembnejša srečanja je imel 23. marca, ko se je najprej srečal z britansko premierko. Kljub sugestijam njenih svetovalcev za zunanjo politiko se v prvem delu obiska nista dotaknila teme Gorbačovovega obiska, čeprav je Margaret Thatcher na začetku izrazila to željo.⁹⁶ To temo sta obravnavala kasneje, na skupnem kosilu. Nato se je Djuranović istega dne sestal z britanskim zunanjim ministrom Geoffreyjem Howom in izrazil prepričanje, da Gorbačov misli resno z reformami, ki bodo imele vpliv na tujino. To naj bi med drugim dokazovala jugoslovansko-sovjetska deklaracija. Z njo je Gorbačov ponovno potrdil načela deklaracij iz let 1955 in 1956 ter šel še dlje, saj je kritiziral napade na Jugoslavijo v letu 1948 in poudaril specifičnost in ugodnost jugoslovanskega sistema samoupravljanja ter mednarodni pomen gibanja neuvrščenih. Howe je ocenil, da se voditelj Sovjetske zveze še ni dovolj zavedal raznih problemov, ki se pojavljajo v njegovi državi.⁹⁷ Jugoslovanski sogovornik je s pozitivnimi besedami govoril o sprejeti deklaraciji in Gorbačovovih reformah, ni pa izpostavil njenega najpomembnejšega dela, to je načela o nevmešavanju v zadeve drugih, kar so, kot že zapisano, nekateri razumeli kot začetek konca Brežnjeve doktrine. Predstavljamo si,

91 TNA FCO 28/8978, Gorbachev's visit to Yugoslavia, 14. 3. 1988.

92 TNA FCO 28/8978, Yugoslavia/USSR: Gorbachev's visit to Belgrade, 19. 3. 1988.

93 TNA PREM 19/2573, Lunch with the Yugoslav Ambassador, 8. 3. 1988.

94 TNA PREM 19/2573, Meeting with Mr. Djuranovic, 18. 3. 1988.

95 TNA FCO 28/8710, Visit by member of Yugoslav Presidency: 22–25 March 1988, [nedatirano].

96 TNA PREM 19/2573, Prime minister's meeting with Mr. Djuranovic, 23. 3. 1988.

97 TNA FCO 28/8710, Talks between Mr Veselin Djuranovic, member of the yugoslav presidency and the secretary of state: held in the FCO on 23 March at 1445, [nedatirano] (enako v TNA FCO 98/3209).

da to Jugoslaviji niti ni bilo v interesu, saj je, kot rečeno, zaradi morebitne grožnje z Vzhoda lažje dobivala bonitete od Zahoda (zlasti finančno pomoč), ohranilo je tudi njen geopolitični pomen. Velja pa omeniti, da po pregledanih britanskih dokumentih niso nikjer posebej poudarili Gorbačovovega obiska v Sloveniji.

Podobno kot Velika Britanija je tudi Italija – dopisniki iz nje naj bi bili drugi po številu tujih, ki so spremljali obisk, a po mnenju novinarja *Primorskega dnevnika* Ivana Fischerja naj se večinoma ne bi zadosti dobro spoznali na zunanjo politiko⁹⁸ – podrobno spremljala Gorbačovov obisk v Jugoslaviji, a se poudarki in ocene nekoliko razlikujejo od britanskih. Eden izmed osrednjih italijanskih dnevnikov, *La Stampa*, je denimo precej podrobno poročal o prvih dneh obiska. Na splošno je poudaril in nekajkrat ponovil, da če so po eni strani Gorbačova v Beogradu sprejeli z občudovanjem, pa po drugi ni doživel tistega toplega številčnega sprejema prebivalstva, čeprav sta si z ženo Raiso po mestnih ulicah zelo prizadevala za to. V sklopu tega je že omenjeni Sansa navedel dogodek, ko je žena Raisa na poti do Narodnega muzeja v Beogradu izstopila iz vozila in sama odšla do treh žensk. Pogovarjale so se v ruščini. Glede te epizode je izkušeni posebni dopisnik pristavil, da nekateri menijo, kako je bilo to v bistvu zrežirano. Na splošno so bili Beograjčani hladni do visokega gosta.⁹⁹ Velik del pisanja o obisku je Sansa namenil Gorbačovovi posvetitvi zgodovinskega spomina na Tita, poudaril pa je tudi raznolikost v razvoju socializma. Gorbačov, s tem, da je sprejel nacionalne značilnosti v različnih državah, je izjavil, »kako zgrešen je pogled, da obstaja le ena socialistična družba«, in dodal, da je prepričan, da je socialistična prihodnost v perestrojki, njena aplikacija pa zahteva veliko truda. Tako je tudi rekel, »da smo prepričani [pri tem je uporabljal množino – je komentiral novinar], da smo na pravi poti, da izboljšamo življenje ljudstva«. ¹⁰⁰ Sansa je obenem poročal, kako je med tiskovno konferenco drugega najpomembnejšega gosta, Vladimirja Medvedeva, ta ponovno poudaril veliko občudovanje do Tita in ga vzporejal s Hruščovom, češ da sta bila zelo modra glede sodelovanja med obema državama. V zvezi s pogovorom med Gorbačovom in jugoslovanskimi voditelji je Medvedev izjavil, da je bil to dialog med enakimi, da je vladalo polno spoštovanje do drugačnih mnenj, s široko izmenjavo pogledov glede na pretekle izkušnje. Na tak način se je sam Gorbačov izrazil na sprejemu drugega dne obiska, 15. marca. Za italijanski list je tistega dne vsekakor najbolj zanimiv del teh pogovorov bila odločitev Moskve in Beograda, da bodo na obeh straneh odprli arhive, da se bo ugotovilo, kako je bilo v zadnjih letih Kominterne in glede spora med Stalinom in Titom leta 1948.¹⁰¹

98 i. f. [Ivan Fischer], »Ogromna množica novinarjev spremlja obisk Gorbačova,« *Primorski dnevnik*, 15. 3. 1988, 2.

99 Opažanje o hladnem sprejemu je podal tudi novinar *Primorskega dnevnika* Ivan Fischer, a le za prvi dan obiska. Beograjčani naj bi namreč negodovali zaradi prometnih zastojev, ki so jih povzročile zapore nekaterih cest. i. f. [Ivan Fischer], »Med Beograjčani Raisa deležna večjega zanimanja kot Mihail,« *Primorski dnevnik*, 16. 3. 1988, 2. Drugi dan pa naj bi se odnos meščanov spremenil, ljudje so se želeli tudi rokovati z njim. Ivan Fischer, »Spasibo, hvala, hvala ...,« *Primorski dnevnik*, 17. 3. 1988, 2.

100 Tito Sansa, »Tito un grande maestro. La Seconda giornata della visita di Gorbaciov in Jugoslavia,« *La Stampa*, 16. 3. 1988, 5.

101 Ibid.

Glavna razlika, ki jo v primerjavi s slovenskim časopisjem in britansko diplomacijo poudarja Sansa, je pričakovanje navdušenja jugoslovanskih množic nad Gorbačovom, ki pa ga – tako omenjeni novinar – ni bilo. Vseeno ne moremo trditi, da voditelj Sovjetske zveze, kot je ugotavljal slovenski politolog Anton Bebler, v Jugoslaviji ni užival priljubljenosti. V anketi, ki so jo v Sloveniji opravili po koncu obiska, se je izkazalo, da je Gorbačov daleč najpriljubljenejši tuji politik (zanj se je odločilo 51,7 odstotka vprašanih; za primerjavo je drugo mesto zasedal ameriški predsednik Ronald Reagan z 28 odstotki). Bebler je predvideval, da je v drugih republikah Gorbačovova priljubljenost še večja.¹⁰² Po drugi strani Sansa nikjer ne omenja načela o nevmešavanju v notranje zadeve drugih socialističnih držav neposredno, še več, s pozivom k perestrojki je očitno namignil ostalim voditeljem držav vzhodnega bloka, da je takšna pot edina pravilna.

Če lahko dobimo vtis, da so jugoslovanski politiki britanskim kolegom pozitivno poročali o Gorbačovovem obisku, njegovih namenih in prihodnosti reform, pa si je povsem drugačno sliko ustvaril Claude Cheysson, evropski komisar za politiko v Mediteranu in odnose med severom in jugom. 11. in 12. aprila 1988 se je v Beogradu pogovarjal o prihodnjih izmenjavah, trgovinskih odnosih, finančnih in zunanjepolitičnih zadevah ter informacije o teh srečanjih posredoval britanskim predstavnikom v jugoslovanski prestolnici. Med drugim se je Cheysson pogovarjal o mednarodnih odnosih in tudi o nedavnem obisku Gorbačova ter ugotavljal, da ne glede na vtis, ki ga je sovjetski voditelj pustil, ostajajo Jugoslovani globoko nezaupljivi. Tedanji predsednik predsedstva Mojsov ni imel dvomov, da bi Gorbačov za ohranitev sovjetskega nadzora v Vzhodni Evropi posredoval prav tako neusmiljeno, kot je to vedno storil Brežnjev.¹⁰³ Pri tem se pojavi vprašanje, ali so Jugoslovani nalašč tako govorili o Gorbačovu, češ da je nevarnost Sovjetske zveze glede nadzora vzhodnega bloka še zmeraj realna in torej aktualna, kajti le s tem bi Jugoslavija ohranjala svojo posebno geopolitično vlogo; tako bi ji Zahod še naprej finančno pomagal. Pravi odgovor na to bi lahko podale nadaljnje raziskave. Tukaj lahko navedemo še povsem drugačen pogled Giuseppeja Walterja Maccotte, pozornega opazovalca in poznavalca jugoslovanskih razmer, saj je bil med leti 1970–1977 veleposlanik Italije v Beogradu. Po njegovem mnenju Gorbačov Jugoslavije sploh ni ogrožal, kot je nista v preteklosti ne Hruščev ne Brežnjev.¹⁰⁴

Analiza Gorbačovovega obiska se pojavi tudi v objavljenih virih ameriške obveščevalne službe CIA. V dokumentu, datiranem 6. aprila 1988, se sicer v glavnem sklicujejo na poročanje srbskih časopisov *Pravda* in *Borba*, a nedvoumno zapišejo, da je Gorbačov z besedami, da je vsaka grožnja ali poseg v notranje razmere druge države

102 Anton Bebler, »Sovjetsko 'novo razmišljanje' i sigurnost Jugoslavije,« *Politička misao* XXVI, št. 2 (1989): 50.

103 V izvorniku: »Despite the impression Gorbachev had made the Yugoslavs remain deeply suspicious. Mojsov had left him in no doubt he believed Gorbachev would intervene to maintain Soviet control in Eastern Europe just as ruthlessly as Brezhnev ever did.« – TNA FCO 98/3209, Belgrade to FCO (Confidential, Telno. 101), 13. 4. 1988; citat tudi v A. N. Wood to Mr. Madden, Mr. McIver (Restricted): *Cheysson visit*, 13. 4. 1988.

104 AsILS, Aga, b. 544, f. La situazione politica interna, Circolo di Studi Diplomatici, Palazzo Borghese, Roma (Confidenziale, Lettera diplomatica N. 597), Giuseppe Walter Maccotta: *La crisi della Jugoslavia*, 29. 10. 1988, 3.

nedopusten, zavrnil Brežnjevo doktrino. To je moral po njihovem mnenju storiti posredno, saj Moskva nikoli ni priznala njenega obstoja. So pa bili v obveščevalni službi skeptični do uveljavitve Gorbačovovih besed. To bi dokazali šele krizni časi. Ocenjevali so še, da bi po podpisu deklaracije lahko v Vzhodni Evropi prišlo do pospeševanja liberalnih reform.¹⁰⁵ Omenjeni dokument se ne dotika obiska v Sloveniji, so pa temu nekaj pozornosti namenili najbolj brani ameriški časniki. Poudarjali so najsevernejšo jugoslovansko republiko kot gospodarsko napredno in politično liberalnejšo, kar naj bi zanimalo Gorbačova osebno in to naj bi bil tudi glavni razlog njegovega obiska.¹⁰⁶

Obiska so se dotaknili pri organizaciji Nato v poročilu, ki se navezuje na stanje v Sovjetski zvezi in Vzhodni Evropi med 17. oktobrom 1987 in 25. marcem 1988. Ugotavljali so, da bi lahko jugoslovansko-sovjetska deklaracija vplivala na odnose med Sovjetsko zvezo in vzhodnoevropskimi državami. Ne glede na to niso mogli oceniti, tudi ob upoštevanju do tedaj sprejetih sovjetskih reform, ali bodo vzhodnoevropske države imele več manevrskega prostora v zunanji politiki. Kot so pri Natu poudarili, je bila, čeprav je bil Gorbačov toleranten, Brežnjeva doktrina še vedno v veljavi.¹⁰⁷ Da še vedno ne morejo izključiti nevarnosti sovjetskega posega zaradi političnih motivov, so v Natu ponovili še novembra 1988.¹⁰⁸

Na vprašanje, ali je torej jugoslovansko-sovjetska deklaracija pomenila konec Brežnjeve doktrine ali vsaj začetek njenega konca, v zahodnem bloku niso imeli enotnega odgovora. To skepto lepo ponazori tudi analiza italijanskega zunanjega ministrstva, ki jo glede na kontekst zapisanega lahko datiramo v začetek leta 1989. Ocenili so, da je po eni strani jugoslovansko-sovjetska deklaracija pomenila impliciten odklon od Brežnjeve doktrine glede omejene suverenosti, po drugi pa ni odpravila možnosti, da bi Moskva, če bi okoliščine to »vsilile«, lahko posegla, da bi vzpostavila socialistični red. Čeprav so se jugoslovansko-sovjetski odnosi po obisku Gorbačova izboljšali, pa vse kaže – so zaključili v italijanskem zunanjem ministrstvu –, kako potreba po povečani ekonomsko-trgovinski izmenjavi z Zahodom, da bi rešili svoje ekonomske težave, in vedno bolj živahne politično-intelektualne zahteve po večji notranji demokratizaciji predstavljajo pri Jugoslovanih določeno zavoro, da bi se njihove prosovjetske simpatije povečale.¹⁰⁹ Na odnose med Beogradom in Moskvo so že dve leti pred Gorbačovim

105 CIA FOIA, *USSR-Yugoslavia*, 6. 4. 1988, pridobljeno 2. 9. 2020, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/5166d4f999326091c6a60854>.

106 Npr. John Tagliabue, »Tepid Times for Gorbachev In a Thriving Yugoslav City,« *The New York Times*, 18. 3. 1988, 12, pridobljeno 19. 9. 2020, <https://www.nytimes.com/1988/03/18/world/tepid-times-for-gorbachev-in-a-thriving-yugoslav-city.html>. Thom Shanker, »Gorbachev gets Mixed Reviews,« *Chicago Tribune*, 18. 3. 1988, pridobljeno 19. 9. 2020, <https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1988-03-18-8803010671-story,amp.html>. Gl. tudi Ciril Žebot, *Neminljiva Slovenija: Spomini in spoznanja iz razdoblja sedemdesetih let od Majniške deklaracije* (Celovec: samozaložba, 1988), 449.

107 »The Situation in the Soviet Union and the Eastern Europe, C-M (88) 14, 27. 4. 1988,« v: *A View from Brussels: Secret NATO Reports about the East European Transition, 1988–1991*, ur. Gusztáv D. Keckés (Budapest: HAS, 2019), 42, 43, 56, 57.

108 »The Situation in the Soviet Union and the Eastern Europe, C-M (88) 47, 10. 11. 1988,« v: *A View from Brussels*, 63, 64.

109 AsILS, Aga, b. 542, f. Visita GA gennaio 89, Ministero degli Affari Esteri: *Rapporti Jugoslavia – Unione Sovietica* [začetek 1989].

obiskom v okviru State Departmenta v Washingtonu gledali na podoben način. Na splošno je bilo v Jugoslaviji občutiti vedno pogostejši pritok informacij in s tem vplivov z Zahoda. V ekonomskem smislu pa, kljub intenzivnim izmenjavam med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo (od Sovjetov je prejela na primer med 55 in 60 odstotkov nafte), je postajal za slednjo Zahod vedno bolj atraktiven, saj si je želela gospodarskega razvoja, ki bi bil na ravni zahodnoevropskih trgov, da bi tako pridobila dovoljšne vsote deviz, s katerimi bi lahko izplačevala zunanje dolgove. Zaradi tega so nameravali Jugoslovani nekompetitivne izdelke vedno bolj usmerjati na Vzhod, tako da je postajala perspektiva izmenjav s Sovjetsko zvezo in na splošno z Vzhodom omejena.¹¹⁰

Sklep

Jugoslovansko-sovjetska deklaracija je torej zaradi omembe načel enakopravnosti, demokratičnosti, varnosti in pravice do samostojnega odločanja držav vsaj v teoriji predstavljala osnovo, na kateri je bilo mogoče Jugoslaviji po eni strani priznati nadaljevanje posebne socialistične poti, po drugi pa spreminjanje razmerij ali odnosov v državah vzhodno od železne zaves. To bi pomenilo velik odklon od dotedanje politike Moskve, zato ni nenavadno, da so bili vsaj v prvih mesecih po Gorbačovovem obisku v Jugoslaviji, kot lahko sklepamo na podlagi analiziranega arhivskega gradiva, nekateri na Zahodu skeptični glede opustitve sovjetskega nadzora nad politikami njenih satelitskih držav. Hkrati pa so se zavedali slabljenja njene moči, kar je posledično privedlo do sprememb v svetovni politiki, ki jih je v precejšnji meri občutila ravno Jugoslavija. Kot so ocenjevali v britanski diplomaciji, in podobno lahko rečemo tudi za italijansko, vsaj leta 1988 ni bilo več nevarnosti, da bi se Jugoslavija podredila vplivu Sovjetske zveze, in to že z ekonomskega vidika, saj je ta ni mogla tako finančno podpreti kot Zahod.

Zunanja politika Gorbačova (ki si je že od oktobra 1986 naprej skupaj z ameriškim predsednikom Ronaldom Reaganom in nato z njegovim naslednikom Georgeom H. W. Bushem prizadeval zmanjšati jedrsko napetost ter druga trenja med blokoma)¹¹¹ je tako – hote ali nehote – prinesla novost v vzhodni blok. Zato je morda bolje – kot definitivno odgovoriti na vprašanje, ali je jugoslovansko-sovjetska deklaracija pomenila konec Brežnjeve doktrine ali vsaj začetek njenega konca – upoštevati dogajanje v vzhodnem bloku po marcu 1988. Sovjetska zveza je namreč umaknila svojo vojsko iz

110 AsILS, Aga, b. 544, f. La situazione politica interna, Ministero degli Affari Esteri da Petri gnani, Italdipl Washington (Tele. 1592, parte 1 e 2): *Situazione e prospettive jugoslave. Valutazioni del Dipartimento di Stato*, 23. 7. 1986.

111 Npr. John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of American National Security Policy During the Cold War* (New York in Oxford: Oxford University Press, 2005), 364–67. John Lewis Gaddis, *The Cold War* (London: Allen Lane, 2006), 230–36, 248, 249. Michael L. Dockrill in Michael F. Hopkins, *The Cold War 1945–1991* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), 147–52. Mario Del Pero, *Libertà e impero. Gli Stati Uniti e il mondo, 1776–2006* (Roma in Bari, Laterza, 2008), 393–95. Wilfried Loth, *Overcoming the Cold War. A History of Détente, 1950–1991* (Basingstoke: Palgrave, 2002), 184–87, 191–96, 204. Giampaolo Valdevit, *La guerra nucleare. Da Hiroshima alla difesa antimissile* (Milano: Mursia, 2010), 198–205, 243, 244. Brown, »The Gorbachev Revolution,« 262–64. Brown, »The Gorbachev Era,« 339–41.

Afganistana, Gorbačov pa ni izdal ukaza, da bi ukrepali proti procesom družbenih in političnih sprememb na Madžarskem in Poljskem, ki so dobili zalet zlasti leta 1989.¹¹² Čeprav torej eksplicitne zavrnitve Brežnjeve doktrine res ni bilo, Sovjetska zveza ni več posegala v notranje zadeve dotedanjih satelitskih držav – imela je težave v nekaterih svojih republikah, saj Gorbačovove reforme niso preprečile razpada skupne države.¹¹³

Viri in literatura

Arhivski viri

- AsILS – Archivio storico Istituto Luigi Sturzo, Roma:
 - AsILS, fond Archivio Giulio Andreotti (Aga).
- TNA – The National Archives, Kew-London [nekdanji Public Record Office]:
 - TNA, fond Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office: Northern Department and East European and Soviet Department (and succeeding departments): Registered Files (N, EN and ES Series) (FCO 28).
 - TNA, fond Foreign and Commonwealth Office: European Integration Department (External): Registered Files (E(MX) Series) (FCO 98).
 - TNA, fond Records of the Prime Minister's Office: Correspondence and Papers, 1979–1997 (PREM 19).

Časopisni viri

- *Chicago Tribune*, 1988.
- *Delo*, 1987, 1988.
- *Il Piccolo*, 1988.
- *Katoliški glas*, 1988.
- *Komunist: Glasilo ZK Jugoslavije in ZK Slovenije*, 1988.
- *La Stampa*, 1988.
- *Mladina*, 1988.
- *Novi list*, 1988.
- *Primorski dnevnik*, 1988.
- *The New York Times*, 1988.
- *Večer*, 1988.

Literatura

- Bajc, Gorazd. »Dietro le quinte della visita di Tito a Roma nel 1971: il contesto locale e internazionale letto dalla diplomazia britannica.« *Annales, Series Historia et Sociologia* 24, št. 4 (2014): 713–32.

112 O Gorbačovovem odzivu na spremembe na Poljskem in Madžarskem npr. Lévesque, »The East European Revolutions,« 316–23.

113 Aleš Maver, Darko Friš in Gorazd Bajc, »Med begom pred sovjetsko preteklostjo in vračanjem vanjo. Stranke in volitve v Ukrajini in Belorusiji med leti 1989 in 2013,« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019): 186–89. Brown, »The Gorbachev era,« 342–51.

- Bajc, Gorazd. »Great Britain and the Italian-Yugoslav Relations in the 1970s.« V: *Italy and Tito's Yugoslavia in the Age of International Détente*, ur. Massimo Bucarelli et al., 75–98. Bruxelles: Peter Lang, 2016.
- Bajc, Gorazd. »La Jugoslavia e la guerra dello Yom kippur: appunti della diplomazia britannica.« V: *Europa e Medio Oriente (1973–1993)*, ur. Gianvito Galasso et al., 377–95. Bari: Cacucci, 2017.
- Bajc, Gorazd, Janez Osojnik in Darko Friš. »Nekateri vidiki mednarodnega priznanja Slovenije s posebnim ozirom na ameriški pogled, junij 1991–april 1992.« *Studia Historica slovenica* 19, št. 1 (2019): 217–56.
- Bebler, Anton. »Sovjetsko 'novo razmišljanje' i sigurnost Jugoslavije.« *Politička misao* XXVI, št. 2 (1989): 41–60.
- Brown, Archie. »The Gorbachev Era.« V: *The Cambridge History of Russia*, zv. 3, ur. Ronald Grigor Suny, 316–51. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Brown, Archie. »The Gorbachev Evolution and the End of the Cold War.« V: *The Cambridge History of the Cold War*, zv. 3, ur. Melvyn P. Leffler in Odd Arne Westad, 244–66. Cambridge in New York: Cambridge University Press, 2011.
- Cichock, Mark A. »The Soviet Union and Yugoslavia in the 1980s: A Relationship in Flux.« *Political Science Quarterly* 105, št. 1 (1990): 53–74.
- Cornell, Svante E. »Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance.« *Middle Eastern Studies* 34, št. 1 (1998): 51–72.
- Costamagna, Christian. »Yugoslavia and the Special War in Late Socialism: New Research Perspectives.« *Serbian Studies Research* 8, št. 1 (2017): 121–52.
- Del Pero, Mario. *Libertà e impero. Gli Stati Uniti e il mondo, 1776–2006*. Roma in Bari: Laterza, 2008.
- Dizdarević, Raif. *Sudbonosni podvig Jugoslavije: Podsjećanja na istorijsko NE staljinizmu – događaj koji je opredijelio budućnost Jugoslavije*. Sarajevo: Udruženje za moderno historiju/Udruga za modernu povijest, 2018.
- Dockrill, Michael L. in Michael F. Hopkins. *The Cold War 1945–1991*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.
- Fraser Niall M. et al. »A Conflict Analysis of the Armenian-Azerbaijani Dispute.« *The Journal of Conflict Resolution* 34, št. 4 (1990): 652–77.
- Friš, Darko in David Hazemali. »Slovenski glas in Branko Pistivšek pod nadzorom Službe državne varnosti.« *Annales, Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017): 807–22.
- Gaddis, John Lewis. *Strategies of Containment. A Critical Appraisal of American National Security Policy During the Cold War*. New York in Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Gaddis, John Lewis. *The Cold War*. London: Allen Lane, 2006.
- Glaurdić, Josip. *The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. New Haven in London: Yale University Press, 2011.
- Griesser-Pečar, Tamara, »Ciril Žebot. Prizadevanje za samostojno Slovenijo.« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 277–304.
- Jenuš, Gregor. »Proces proti četverici in Odbor za varstvo človekovih pravic.« *Studia Historica Slovenica* 7, št. 1–2 (2007): 61–91.
- Jenuš, Gregor in Darko Friš. »Specialna vojna. Prispevek o ukrepih jugoslovanskih organov za notranje zadeve pri nadzoru državne meje in v boju proti 'zunanjim' in 'notranjim sovražnikom.« *Annales, Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017): 777–92.
- Kladnik, Tomaž, »Mirko Javornik, kot interes Službe državne varnosti Socialistične Republike Slovenije.« *Acta Histriae* 26, št. 1 (2018): 305–24.
- Kramer, Mark. »Beyond the Brezhnev Doctrine: A New Era in Soviet-East European Relations?.« *International Security* 14, št. 3 (1989–1990): 25–67.
- Lévesque, Jacques. »The East European Revolutions of 1989.« V: *The Cambridge History of the Cold War*, zv. 3, ur. Melvyn P. Leffler in Odd Arne Westad, 311–32. Cambridge in New York: Cambridge University Press, 2011.

- Lieven, Anatol. *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*. New Haven in London: Yale University Press, 1993.
- Loth, Wilfried. *Overcoming the Cold War. A History of Détente, 1950–1991*. Basingstoke: Palgrave, 2002.
- Lusa, Stefano. *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan, 2012.
- Maver, Aleš in Darko Friš. »Demokratske parlamentarne volitve v Srednji in Vzhodni Evropi med letoma 1989 in 1991 in njihov vpliv na oblikovanje strankarskega prostora do leta 2013.« *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018): 529–56.
- Maver, Aleš, Friš, Darko in Gorazd Bajc. »Med begom pred sovjetsko preteklostjo in vračanjem vanjo. Stranke in volitve v Ukrajini in Belorusiji med leti 1989 in 2013.« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019): 181–216.
- Melanšek, Tadeja. »Služba državne varnosti in njeno spremljanje britanske obveščevalne službe v Socialistični republiki Sloveniji. Magistrsko delo.« Univerza v Mariboru, 2019.
- Mičić, Aleksandar. »Cenzura v tisku – Mladina in oblast od 1985 do osamosvojitve. Diplomsko delo.« Univerza v Ljubljani, 2004.
- Pavlovič, Vojislav. »The Israel-Arab War of 1967. The Watershed in Tito's Foreign Policy.« V: *Europa e Medio Oriente (1973–1993)*, ur. Gianvito Galasso et al., 363–75. Bari: Cacucci, 2017.
- Pesek, Rosvita. »Ko opozicija prevzame pobudo, komunisti pa izgubijo oblast (1987–1990).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 2 (2011): 329–52.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Pirjevec, Jože. *Tito in Tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
- Rajak Svetozar. »The Cold War in the Balkans, 1945–1956.« V: *The Cambridge History of the Cold War, zv. 1*, ur. Melvyn P. Leffler in Odd Arne Westad, 198–220. Cambridge in New York: Cambridge University Press, 2011.
- Rajak, Svetozar. *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953–1957*. London in New York: Routledge, 2011.
- Repe, Božo. *Milan Kučan, Prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Repe, Božo in Darja Kerec. *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.
- Romanenko, Sergej. »Višenacionalna država i/ili višestranački sistem – SSSR i SFRJ u periodu 1985.–1991.« V: *Slovenska pot iz enopartijskega v demokratični sistem*, ur. Aleš Gabrič, 33–50. Ljubljana: INZ, 2012.
- Saideman, Stephen M. in R. William Ayres. *For Kin or Country: Xenophobia, Nationalism and War*. New York: Columbia University Press, 2008.
- Smith, Jeremy. »Non-Russians in the Soviet Union and after.« V: *The Cambridge History of Russia, zv. 3*, ur. Ronald Grigor Suny, 495–521. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Stent, Angela E. *Russia and Germany Reborn: Unification, the Soviet Collapse, and the New Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1998.
- Stopar, Andrej. »New Relations in the Crumbling Times: Emerging Slovenia's Independence in Russian Diplomatic Sources (1990–1992).« *Studia Historica Slovenica* 15, št. 3 (2015): 709–49.
- Stopar, Andrej. »V očeh razpadajočega imperija: Podoba Slovenije v Sovjetski zvezi in Rusiji v času slovenskega osamosvajanja (1990–1992). Doktorska disertacija.« Nova Gorica, 2015.
- Šela, Ana in Darko Friš. »Nova revija v primežu Službe državne varnosti.« *Annales, Series Historia et Sociologia* 27, št. 4 (2017): 823–36.
- Šela, Ana in Mateja Matjašič Friš. »Nadzor Službe državne varnosti nad revijo *Zaliv*.« *Annales, Series Historia et Sociologia* 29, št. 4 (2019): 675–88.
- Valdevit, Giampaolo. *La guerra nucleare. Da Hiroshima alla difesa antimissile*. Milano: Mursia, 2010.
- Vodopivec, Peter. »Zasuk v slovenski politiki: proces proti četverici.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*,

ur. Jasna Fischer et al., 1188–91. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

- Yekelchyk, Serhy. »The Western Republics: Ukraine, Belarus, Moldova and the Baltics.« V: *The Cambridge History of Russia*, zv. 3, ur. Ronald Grigor Suny, 522–48. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Zubok, Vladislav M. »Soviet Foreign Policy from Détente to Gorbachev, 1975–1985.« V: *The Cambridge History of the Cold War*, zv. 3, ur. Melvyn P. Leffler in Odd Arne Westad, 89–111. Cambridge in New York: Cambridge University Press, 2011.
- Žebot, Ciril. *Neminljiva Slovenija: Spomini in spoznanja iz razdoblja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*. Celovec: samozaložba, 1988.

Objavljeni viri

- *A View from Brussels: Secret NATO Reports about the East European Transition, 1988–1991*, ur. Gusztáv D. Keckés. Budapest: HAS, 2019.
- CIA FOIA, *USSR-Yugoslavia*, 6. 4. 1988. Pridobljeno 2. 9. 2020. <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/5166d4f999326091c6a60854>.
- *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*, ur. Svetlana Savranskaya, Thomas Blanton in Vladislav Zubok. Budapest in New York: CEU Press, 2010.

Gorazd Bajc and Janez Osojnik

MIKHAIL GORBACHEV'S VISIT TO YUGOSLAVIA IN MARCH 1988 AND THE YUGOSLAV–SOVIET DECLARATION

SUMMARY

The 1980s represent the resolution of the Cold War. Mikhail Sergeyevich Gorbachev, the last leader of the Soviet Union, contributed notably to this with his politics – among other things by rejecting the Brezhnev Doctrine of the so-called limited sovereignty of the Eastern Bloc countries, proclaimed in 1968. Between 14 and 18 March 1988, he visited Yugoslavia, a country whose mutual relations with the Soviet Union and, consequently, the Eastern Bloc, had oscillated between good and bad after the end of World War II. After the Cominform Resolution of 1948, the relations between the two states were restored in 1955 with the Belgrade Declaration, while in the following year, the relations between both Parties were renewed as well with the signing of the Moscow Declaration. The need to redefine the relations between both states and Parties emerged as they became outdated due to the changes in international politics. Hence, the Yugoslav–Soviet Declaration was signed in Dubrovnik on 18 March 1988, on the final day of the Soviet leader's visit to Yugoslavia. In the Declaration, the states committed to the development and improvement of bilateral

relations as well as to a balanced economic exchange, the recognition of the priority of socialist self-management, and the recognition of the non-aligned policy based on recognising the particular paths and diverse forms of the socialist development and international political position. They pledged their support to the policy of peace and independence of states and parties as well as the equality and equal security of all states and peaceful cohabitation of all. According to the Declaration, democratic principles were to apply among the communist, socialist, social-democratic, and other progressive parties, while the right to choose the social development path independently was also stated in this document.

Precisely this final part that emphasises the equality, democracy, security, and the right of states to adopt independent decisions represents the most crucial element of the Declaration. In a narrow sense, such a formulation once again recognised the special status of Yugoslavia among the states with a socialist or communist system and simultaneously also the protection of this system from external threats. From a broader perspective, it offered a possibility to establish different relations between the Warsaw Pact states, i.e. to reduce or abolish the control exerted by the Soviet Union over the politics of its European allies. Moreover, the right to make independent decisions regarding the social development path questioned the very socialist/communist system of the states and provided for the possibility of changing the social system. Even though it did not explicitly reject the Brezhnev Doctrine, it implied this. On the other hand, judging from the reviewed archival and newspaper materials from the West, during the first months after the visit, the Western Bloc did not have a single answer to the question whether the Yugoslav-Soviet Declaration meant the end of the Brezhnev Doctrine or at least the beginning of its end. Scepticism most often surfaced regarding the abandonment of Moscow's influence on the politics of its satellite states. The Declaration could also be significant for the development of changes in Yugoslavia and thus also in Slovenia, which Gorbachev visited on 16 and 17 March. Soon after his departure, the key events of the emancipation process started to take place in Slovenia, i.e. the so-called JBTZ affair, which resulted in the establishment of the Committee for the Defence of Human Rights and thus in a more significant social mobilisation in the northernmost Yugoslav republic.

42 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Mojca Šorn

**POMANJKANJE
IN LAKOTA
V LJUBLJANI MED
VÉLIKO VOJNO**

Cena
.....
25 EUR

VPOGLEDI
23

NAROD - POLITIKA - DRŽAVA

Idejnopolitični značaj strank
na Slovenskem od konca
19. do začetka 21. stoletja

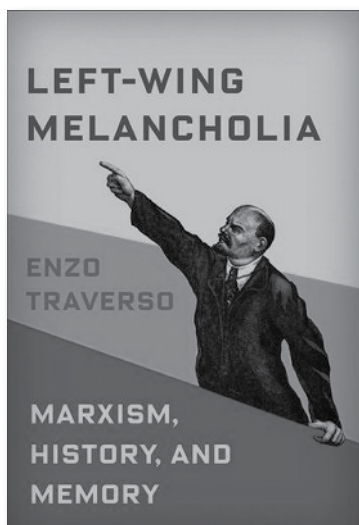

Cena
.....
20 EUR

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Enzo Traverso, *Left-Wing Melancholia. Marxism, History, and Memory.*

Columbia University Press: New York, 2016, 289 strani

»Spreminjanje sveta ne zahteva zgolj strateških projektov, dragocene diagnostike odnosov sil, učinkovitih zahtev in močnih organizacij; proces človeškega osamosvajanja silno mobilizira silna čustva, pričakovanja in upanja. Melanholija je eno izmed teh čustev. Za levo politično kulturo lahko melanholija postane člen med preteklostjo in prihodnostjo,¹ je vsebino svoje knjige tri leta po njenem izidu komentiral njen avtor. V *Left-Wing Melancholia* je Enzo Traverso na slabih tristo straneh spisal esej, stoječ med kulturno in intelektualno zgodovino, v katerem se melanholija kot rdeča nit spleta skozi revolucionarno kulturo zadnjih dveh stoletij. Avtor, čigar prevodov del v slovenščino še nimamo, je eden izmed vidnejših marksističnih zgodovinarjev, ki se že desetletja sistematično

ukvarja z razumevanjem totalitarizma in holokavta. Kot pisec se je tokrat v izhodišču postavil v za zgodovinarja tvegan trenutek, v sedanjost. S pogledom nazaj leto 1989, ki je s padcem Berlinskega zidu prineslo simboličen poraz socializma, prepoznava kot prelomnico za celo levo usmerjeno politično kulturo, kot leto, ki je prekinilo dialektično razmerje med preteklostjo in prihodnostjo.

Porazi široko razumljene levo usmerjene politične kulture, kamor Traverso šteje množico režiserjev, slikarjev in kiparjev, gibanj s svojimi aktivisti in številne akademike ter njihov celotni imaginarij, sicer v zadnjih dvesto letih niso nič posebnega. Še več, skozi Traversove oči je cela revolucionarna tradicija niz porazov, ki se začne s francosko revolucijo in konča z letom 1848, se nadaljuje leta 1871 s padcem pariške

1 Intervju z Enzom Traversom 5. aprila 2019, pridobljeno 18. 10. 2020, <https://www.versobooks.com/blogs/4296-marxism-the-far-right-and-the-antinomies-of-liberalism-an-interview-with-enzo-traverso>.

komune, leta 1919 s koncem Spartakove zveze in se razteza vse do puča v Čilu leta 1973. Vendar je bilo leto 1989 drugačno od vseh dotedanjih porazov. Čeprav si ob koncu osemdesetih nihče izmed pripadnikov leve kulturne srenje že lep čas ni več delal utvar o totalitarni plati socialističnih režimov, je leto 1989 zanje prineslo poraz brez bitke in brez ranjenega ponosa. Danes, po tridesetih letih, pogled v preteklost po eni strani zastira nostalgija, po drugi pa osrednja vloga pripovedi žrtev v zgodovinopisju in spominjanju. Medtem pogled v prihodnost razkriva ponavljajoči se svet kapitalizma, neskončen prezentizem, oropan tistega, kar Traverso imenuje horizont pričakovanja. Če je ta v preteklosti ob vsakokratnem porazu revolucije dajal gotov občutek, da se bo svet nekoč le spremenil in da je zmaga socializma nad barbarizmom slej ko prej neizbežna, je luč na koncu tunela po letu 1989 ugasnila. Preteklo stoletje je pokazalo, da lahko tudi socializem postane oblika barbarizma ter da je upanje v drugačen svet (kakor koli je že zamišljen) kvečjemu igra sreče, možnosti in naključij.

V prvem delu knjige, ki vsebinsko zajema uvod in prva tri poglavja, nas Traverso popelje skozi okvir svojega razmišljanja, v katerem vzpostavi razmerje med preteklostjo, prihodnostjo in sedanjostjo, ali drugače: med revolucijo, utopijo in spominjanjem. V slogu Reinharta Kosellecka, ki pravi, da če drži, da zgodovino pišejo zmagovalci, drži tudi to, da teoretične inovacije vzniknejo med poraženci, poskuša Traverso rehabilitirati védenje in ustvariti podobo preteklosti s pomočjo melanholičnega premisleka. Izhajajoč iz leta 1989 in konca utopičnega razmišljanja, se posveti nekaterim tokovom sodobnosti: holokavstu, vlogi žrtve v humanizmu, kolektivnemu spominu, njegovi globalizaciji in kulturi poraza. S pomočjo izbranih umetnin zadnjih dveh stoletij se nato obsežneje posveti marksizmu in spominu, upodobitvam številnih upanj v boljšo prihodnost. Z navajanjem avtorjev, kot so Walter Benjamin, Theodor Adorno in Daniel Bensaïd, Traverso nakaže temeljne avtorje in tekste, h katerim se vrne v sklepnem delu knjige. Če jih prvič uporabi kot podlago za svoje metodološko izhodišče, se jim avtor v kodi pridruži kot mislec, ki si tudi sam zastavlja podobna vprašanja kot njegovi predhodniki.

Srednji del knjige predstavlja Traversov obsežni premislek o boemi 19. stoletja in njenih pripadnikih, ki jih razume kot skupino ljudi, razpetih med melanholijo in revolucijo. V tako definirano množico zanj spadajo tudi Marx, Courbet, Benjamin in Trocki. Glede na razkorak med revolucionarnimi idejami in boemskim romanticizmom je za bralca lahko takšno umeščanje kontraintuitivno, vendar ne nujno nesmiselno. S svojo analizo odtrga naše razumevanje revolucije od determinizma in materializma ter vanj (zopet) vnese teleološko, skoraj ciklično noto. Kot pokaže Traverso, ima boemija kot prostor umika pred neuresničenimi potrebami v kontekstu melanholije potencial za razraščanje revolucionarnih idej. Čeprav avtor na nobeni točki ne vzpostavi konkretne primerjave med skupinama, se vloga boemov odlikava v primeru gejevskih aktivistov iz poznih osemdesetih let, katerih primer sicer uvodoma poudari. Skupnost, ki se je v boju proti aidsu skoraj militantno organizirala, je svoje spremenjeno delovanje utemeljila na žalovanju za člani skupnosti. Aids se kakor variacija na temo zopet pojavi v zaključnem delu knjige, ko Traverso v širši kontekst umešča pisanje Daniela Bensaïda,

vseživljenjskega aktivista, čigar okužba z aidsom je od zgodnjih devetdesetih let naprej bistveno zaznamovala njegovo delo.

Mnenja kritičnih bralcev si pri oceni, ali je Traversu umeščanje boemije v revolucionarno kulturo uspelo ali ne, odločno nasprotujejo. Morda lahko na njegov poskus pogledamo v njemu lastnem slogu: skozi prizmo melanholije lahko njegovo pisanje razumemo kot dejanje razširjanja miselnega obzorja, ki bolj kot gotove rezultate pri bralcu pusti spoznanje, da je mogoče kritično in utemeljeno zaviti z ustaljene historične naracije, čeprav se je to bralcu še pred kratkim zdelo malo verjetno ali celo nemogoče.

Preostali del pisanja Traverso posveti marksizmu kot dominantni kulturi politično levo usmerjenih intelektualcev. Njegov glavni vir postanejo teksti, večinoma objavljena in dobro znana dela Hegla, Marxa, Engelsa, Adorna, Benjamina, Gramscija, Jamesa, Arendt, Du Bois, Césaira in drugih. Izhajajoč iz kritike Heglovega evropocentrizma, se Traverso dotakne vrste tem, ki so oblikovale levo intelektualno tradicijo, kot so rasizem in (post)kolonializem, estetika in popularna kultura, historicizem, determinizem, spomin. Čeprav Traverso obžaluje, da različne veje marksizma v času nastajanja niso našle skupnega jezika, poišče uteh v obstoju akademskega okolja, kjer danes sobivajo kljub svoji različnosti. Traverso z obravnavo temeljnih tekstov, h katerim doda svoja lastna razmišljanja, zaključi svojo vsebinsko obsežno, skoraj panoramsko meditacijo. Po zadnjih straneh nas tako pospremi z Benjaminovimi premisleki o revoluciji kot zasilni zavori zgodovine ter Bensaïdovim spajanjem mesijanizma, romanticizma in utopije.

Čeprav je bila knjiga izdana leta 2016, ko je ugovor liberalnemu kapitalizmu zvenel mnogo drznejše kot danes, je strategija mišljenja revolucije v nerevolucionarnem svetu dragocena. Melanholija, ki po Traversu opisuje tako razpoloženje v odnosu do preteklosti kakor način ponovnega teoretičnega izpraševanja idej, postane pod njegovim peresom hkrati subjekt in metoda njegovega pisanja. V nasprotju z antipolitičnim, apatičnim in potencialno depresivnim razumevanjem melanholije (Freud, Benjamin, Brown) je Traversova melanholija nagnjena k aktivnosti, k iskanju možnosti za spremembe. Leto 1989 je prineslo spoznanje, da revolucija nikakor ni neizogibna, temveč je lahko kvečjemu rezultat kritičnega (in melanholičnega) ovrednotenja revolucionarne tradicije zadnjih dvesto let, ki omogoči tako soočanje z napakami kot ponovno ustvarjanje njene kulture, projektov, organizacijskih oblik in načinov delovanja v 21. stoletju – v času, ko ni jasno, ali je še mogoče oblikovati kolektivno predstavo, v kateri je socializem lahko poražen in hkrati ne premagan.

Tjaša Konovšek

Paolo A. Dossena, *Hitler's Turkestani Soldiers.* *A History of the 162nd (Turkistan) Infantry Division.*

Solihull: Helion & Company Limited, 2015, 430 strani

Britanska založba Helion & Company, ki je znana po izdaji številnih del s področja vojaške zgodovine, je leta 2015 izdala delo italijanskega (švicarskega) novinarja in prevajalca Paola A. Dossene o vojaški enoti, ki je delovala na področju Slovenije in predvsem severne Italije v času druge svetovne vojne. Dossena širši zgodovinski srenji do sedaj ni bil poznan, obravnavano delo pa predstavlja tudi njegovo prvo (zgodovinospisno) knjigo v angleščini.

Kot razkriva že naslov, je delo namenjeno prikazu zgodovine 162. (turkestarske) pehotne divizije, ki je bila ustanovljena maja 1943 s preoblikovanjem oziroma združitvijo dotedanjih legij vzhodnih prostovoljcev (*Ostlegionen*), pri čemer so za ogrodje poveljniškega in specialističnega kadra

uporabili preživeli 162. pehotne divizije, ki je bila predhodno uničena v stalingrajski kampanji. Večino pripadnikov novoustanovljene divizije so predstavljali nekdanji sovjetski vojni ujetniki, po rodu iz Turkestana, Azerbajdžana in Gruzije. Predvsem zaradi razmer v taboriščih za vojne ujetnike, kjer so slednji umirali v nečloveških pogojih, kot tudi zaradi nacionalističnih idej (osamosvojitve izpod sovjetske nadoblasti) je Nemcem uspelo rekrutirati večje število vojakov za svoje potrebe. Poveljnik divizije je postal Oskar Ritter von Niedermayer, ki je zaradi vodenja nemške vojaške misije v Afganistanu med prvo svetovno vojno postal znan kot »nemški Lawrence«, po vojni pa je bil poznan kot poznavalec Srednje Azije in geopolitike.

Zaradi kapitulacije Italije in posledičnega razkroja italijanskih oboroženih sil je bila divizija septembra 1943 poslana v severno Italijo, kljub temu da usposabljanje še ni bilo zaključeno. Sprva je delovala na področju Vidma in Gorice (ter nato še Tolmina) proti tamkajšnjim partizanom in tudi nadaljevala urjenje. Prisotnost partizanov je med drugim spodbudila množične prebege divizijskih pripadnikov, ki so se tako pridružili partizanom. Divizijo so nato uporabili za »čiščenje« istrskega polotoka in v naslednjih mesecih za boj proti slovenskim partizanom na Dolenjskem. Najbolj odmevna akcija divizije v tem času na slovenskem ozemlju je nedvomno rešitev obkoljene nemške posadke v Kočevju decembra 1943. Maloštevilčna nemško-domobrarska garnizija se je zatekla v kočevski grad, kjer je kljubovala napadom partizanske 14. divizije. Šele prihod nemških okrepitev iz Ljubljane (pod neposrednim poveljstvom Niedermayerja) je preprečil partizansko zmago.

V zadnjih dneh leta 1943 je bila divizija predstavljena nazaj na širše področje vzhodne Furlanije - Julijske krajine in Primorske, kjer je nekaj časa predstavljala glavno protipartizansko silo na področju novoustanovljene Operacijske cone Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*). A zaradi napredovanja zaveznikov po Apeninskem polotoku je bila divizija konec marca 1944 prestavljena v Padsko dolino, kjer je ostala na frontni črti vse do razpada tretjega rajha. Diviziji se je uspelo umakniti v Avstrijo, kjer se je 4. maja 1945 predala britanskim silam.

Pričujoče delo je prva knjiga v angleškem jeziku, posvečena zgodovini te divizije, ki je nekaj mesecev bila tudi v stalnem »stiku« s slovenskimi partizani. Hkrati pa so nekateri (nekdanji) divizijski pripadniki, ki so prebežali v vrste slovenskega odporiškega gibanja, postali simbol odpora proti nemškemu okupatorju. Med njimi je nedvomno najbolj znan Mehdi Hüseyinzadə (azerbajdžanskega rodu), ki se je izkazal s številnimi diverzantskimi akcijami v sovražnikovem zaledju, zaradi česar je posmrtno prejel tudi naziv heroja Sovjetske zveze.

Medtem ko delo prinaša (precej) celovit pregled divizijske zgodovine, pa kmalu postane očitno, da je avtor uporabljal izključno sekundarno gradivo. Tako ne uporablja nikakršnega arhivskega gradiva, kljub temu da je to v določeni meri ohranjeno v depojih nemškega *Bundesarchiva* (to gradivo je slovenskim zgodovinarjem poznano predvsem po zaslugi pokojnega dr. Toneta Ferenca¹), Arhiva Republike Slovenije (predvsem gradivo partizanskih enot, ki so se bojevale proti 162. diviziji) ter tudi italijanskega Zgodovinskega inštituta za odporništvo in sodobno zgodovino pokrajine Vicenza »Ettore Gallo«. Vseeno je avtorju z naborom obsežne literature uspelo zbrati do sedaj razdrobljene informacije o delovanju divizije, a uporaba arhivskega gradiva bi lahko ta nabor še obogatila. Knjiga vsebuje tudi nabor več kot 200 fotografij, pri čemer so številčne s področja Slovenije (hranjene v fototeki Muzeja novejšje zgodovine Slovenije iz Ljubljane) že znane preučevalcem medvojnih dogodkov.

Avtor v sklopu knjige ne ostane samo pri zgodovini divizije, ampak s pomočjo hitrega nizanja (pod)poglavij predstavi še povezane (in manj jasno povezane) vsebine (širše dogodke druge svetovne vojne, vpletene organizacije, druge enote pod nemškim poveljstvom, tudi nemški okultizem itd.), zaradi česar je branje včasih oteženo, tudi zaradi nekronološkega sosledja (pod)poglavij.

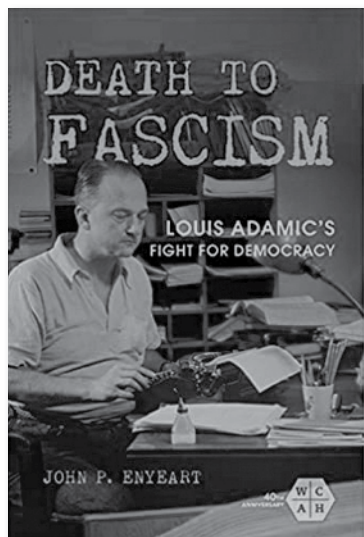
Kljub tem pomanjkljivostim knjiga ostaja edino delo, ki se nanaša na zgodovino omenjene divizije, in dokler ne bo kdo napisal boljšega (predvsem s pomočjo arhivskega gradiva), mora biti del nabora literature za preučevalce druge svetovne vojne na Slovenskem.

Klemen Kocjančič

1 Prim. Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (Maribor: Obzorja, 1967).

John P. Enyeart. *Death to Fascism: Louis Adamic's Fight for Democracy.*

Urbana, IL: University of Illinois Press, 2019, 238 strani

John Enyeart, avtor knjige o Louisu Adamicu (Alojzu Adamiču) je ameriški zgodovinar in predavatelj ter vodja oddelka za zgodovino na Univerzi Bucknell. Ukvarja se z zgodovino socialne demokracije, kapitalizma, priseljencev, hladno vojno in politiko nasploh. Je avtor dveh knjig: 1.) *The Quest for »Just and Pure Law«: Rocky Mountain Workers and American Social Democracy, 1870–1924* (2009); 2. *Death to Fascism: Louis Adamic's Fight for Democracy* (2019). Prva knjiga predstavlja izhodišče za drugo. Monografija je tako *hommage* slovenskemu priseljencu v Ameriko z izjemnim pisateljskim talentom in borcu za enakopravnost, nastala pa je v času, ko je z izvolitvijo Donalda Trumpa za 45. predsednika vprašanje (rasne in etnične enakopravnosti) vnovič pridobilo moč-

nejši odmev. Enyeart ugotavlja, da je tudi za to branje Adamicevih del aktualno in navdušujoče za posameznike, ki si prizadevajo za enakopravnost, hkrati pa tudi priložnost za razmislek o latentnih fašističnih sevih v modernih kapitalističnih državah. Želi pobrisati prah z njegovih knjig in opozoriti na zgodovinsko krivico, ki se mu je zgodila po drugi svetovni vojni, ko je bil marginaliziran, njegovi javni nastopi pa niso imeli večjega odmeva zaradi homogenizacije ameriškega javnega mnenja v korist enotnosti, s tem pa na nenaklonjenosti vsemu, kar je bilo povezano s komunizmom.

V knjigi je poudarek na Adamicevem publicističnem delovanju in javnem nastopanju. Kot vsaka knjiga o slovenskem pisatelju z največ prodanimi izvodi pa se seveda dotika enigme njegovega odnosa do Sovjetske zveze (sovjetski vohun ali vsaj promotor komunističnih idej v Ameriki?) in njegove smrti (atentat ali samomor?). Avtor je vložil precej napora v spoznavanje Adamicevega slovenskega okolja in njegovega osebneformiranja, s študijem v angleščini napisanih člankov o slovenskih kulturnih razmerah v prvi polovici 20. stoletja in z izborom slovenskih sogovornikov. Za Adamicevo formiranje naj bi bila ključna opus Ivana Cankarja in prepovedsko gibanje; prvi zaradi pogleda na nacionalno-socialne razmere v imperialistični Habsburški monarhiji, drugo pa zaradi pogleda na jugoslovansko vprašanje. Cankarjev roman *Hlapec Jernej* dojema kot prikaz slovensko-nemških odnosov in s tem povezuje socialno krivico ostarelega hlapca. Sporočilo je seveda drugje; je obče, zato je lahko Jernej Friedrich, Laszlo, František, Matti ali Li. Neokolonialističen diskurz je prisoten tudi pri orisovanju razmer v Kraljevini Jugoslaviji, ki je predstavljena kot nedemokratična, z diktatorjem Aleksandrom in vladajočo srbsko elito. Avtor bi moral bolje

argumentirati svoje trditve, vsekakor tudi pretresti Adamiceve ocene o Kraljevini Jugoslaviji. Denimo tako, kot je to storil pri analizi vključevanja preporodovskega gibanja v Adamicevo oblikovanje javne podobe; argumentirano prikaže, da je Adamic napihnil svojo dejavnost v preporodovskem gibanju, vendar pa si ne postavi vprašanja, kako je (anarhistično) gibanje vplivalo na njegove predstave o Jugoslaviji po letu 1918, perpetuirane v velikem svetu.

Jedrni del monografije govori o Adamicevem vključevanju v ameriško družbo, razpetosti med slovenskim svetom (ki ga je želel potisniti na rob) in težavnim vključevanjem priseljenca, neseznanjenega z anglosaksonsko kulturo in njenim jezikom. Želel se je uveljaviti v ameriški družbi kot pisatelj, še posebej po pridobitvi ameriškega državljanstva (naturalizacijo je dosegel z vstopom v vojsko kot prostovoljec). Po prvi svetovni vojni je odšel v Kalifornijo, kjer se je posvetil študiju, preživel pa se je z novinarstvom in pisanjem, v prvi vrsti o vključevanju priseljencev v ameriško družbo, utemeljeno na WASP (White Anglo-Saxon Protestant). Kritičen je bil do »nasilne« asimilacije, ki priseljencem odvzame njihovo kulturo, s prevzemom nove ameriške pa postanejo sence, ki kljub trudu ne morejo sodelovati kot enakopravni. Ostanejo pa notranje razdvojeni (in-betweenness). Za njih obstaja steklen strop, proti njim delujejo latentni predsodki, sploh če ne ustrezajo dominantni kulturni matrici. Adamic je tako povezal socialno vprašanje in priseljenški status. Veliki uspeh je dosegel leta 1931 s knjigo *Dynamite* (o zgodovini socialnih bojev v ZDA), preboj pa z naslednjim romanom *Laughing in the Jungle: The Autobiography of an Immigrant in America*, za katerega je dobil Guggenheimovo potovalno štipendijo.

Štipendija mu je omogočila vrnitev v »staro domovino«: Jugoslavijo. Vendar to ni bila država, ki si jo je zamišljal kot mladenič. Napisal je svoj prvi potopis o Jugoslaviji (*The Native's Return: An American Immigrant Visits Yugoslavia and Discovers His Old Country*), ki ni bila vseh oblastnikom, zato ga je v Ameriki osirala jugoslovanska diplomatska služba, sploh po odpoklicu veleposlanika Kraljevine Jugoslavije v Washingtonu, prof. dr. Leonida Pitamica. Drugi potopis (*The Eagle and the Roots*), ki je izšel posthumno, pa ni bil najbolje sprejet.

V zvezi z Adamicevim prvim obiskom »stare« domovine je v knjigi nenatančno in pomanjkljivo prikazana afera Ljubljanski zvon in z njo povezani »kulturni problemi slovenstva«. Poleg tega je precenjen vpliv Edvarda Kardelja na ameriškega gosta. Adamic se je namreč julija 1946 opravičeval jugoslovanskemu zunanjemu ministru Kardelju, ker se ga ob srečanju ni spomnil s svojega obiska v Ljubljani. Ugibal je, ali ni nemara mladenič, ki ga je s sabo pripeljal Josip Vidmar.

Enyeart se dotakne v slovenskem zgodovinopisju najbolj poznane vloge Adamica pri njegovemu boju proti fašističnim tendencam v Evropi in promoviranju partizanskega odpora v Jugoslaviji ter še posebej Tita, ki tudi po njegovi zaslugi postane topos v Ameriki. So pa tudi v tem delu nekatere ocene, ki nimajo ustrezne podlage v strokovni literaturi; na primer žrtve ustaškega režima so ocenjene na 1,5 milijona ljudi.

V kronološko sklepnem delu je predstavljen preobrat v Adamicevi »novi« domovini, kjer se krepi nasprotovanje Sovjetski zvezi, vseprisoten pa je strah pred vrinjenci,

zato se bistveno spremeni javni diskurz, predvsem pa se zoži polje sprejemljivega. Adamicu tako ne uspe svojim kritikom odgovoriti javno z javnimi pismi in javnimi nastopi, v primeru uspeha pa njegova stališča preglasijo bolj bojevita stališča proti zunanjemu sovražniku. Adamic je torej potisnjen na rob, z majhnim številom podpornikov, ki bi skrbeli za njegovo intelektualno dediščino, vezano na enakopravnost ne glede na raso, narodnost, družbeni položaj ali spol. Enyeart poskrbi, da spoznamo Adamicevo delovanje na tem področju; za slovenske bralce pa je še posebej dragocena predstavitev njegovega vključevanja v javne diskusije v dvajsetih in tridesetih letih.

Željko Oset

Language Technologies and Digital Humanities 2020

The Conference on Language Technologies and Digital Humanities, organised biennially by the Slovenian Society for Language Technologies (SDJT)¹ in cooperation with the Institute of Contemporary History,² the Centre for Language Resources and Technologies of the University of Ljubljana (CJVT),³ and the research infrastructures CLARIN.SI⁴ and DARIAH-SI,⁵ took place on 24 and 25 September. This was the twelfth iteration of the conference, which boasts more a tradition spanning more than twenty years. The conference has become an important link between the field of language technologies and digital humanities, as this year's conference was also the third multidisciplinary iteration since the conference programme was extended to include the field of digital humanities in 2016.

This year's conference was initially set to take place at the Institute of Contemporary History in Ljubljana but was moved to the virtual environment because of the Covid-19 pandemic. The shift from the traditional to the virtual environment influenced the conference structure and organisation as well as presented new challenges. Typically, the conference would take place over the span of two days. However, unlike the previous years, days and sessions were not divided by languages in which the papers were presented. Instead, they were divided solely based on the themes of the papers. In this year's implementation, the individual student contributions were placed within the thematically relevant sessions and not in a separate student panel. In the course of the Covid-19 pandemic, our way of life, work, and communication have changed drastically, forcing us to transfer our presentations and informative discussions to a virtual environment. Therefore, we asked the authors of the individual papers to pre-record their presentations, which were made public a few days before the start of the conference. This enabled us to focus on the dynamic flow of discourse, as the participants were able to view the recordings and proceedings before the conference, while the authors only presented brief summaries of their lectures, followed by discussions.

The conference was opened by Sara Tonelli, the head of the Digital Humanities research group at the Bruno Kessler Foundation in Trento and associate professor at the Department of Psychology and Cognitive Sciences at the University of Trento. In her invited lecture, titled *Abusive Language Detection: Too Much Digital, Not Enough Humanities?* the lecturer created an overview of the modern approaches to recognising violent speech, emphasised the role as well as comprehension of the language used by various online communities, and presented the current research to understand this

1 Slovenian Society for Language Technologies (SDJT), accessed on 23 November 2020, <http://www.sdjt.si/wp/>.

2 Institute of Contemporary History, accessed on 23 November 2020, <https://www.inz.si/>.

3 Center for Language Resources and Technologies of the University of Ljubljana, accessed on 23 November 2020, <https://www.cjvt.si/en/>.

4 Common Language Resources and Technology Infrastructure, Slovenia, accessed on 23 November 2020, <https://www.clarin.si/info/about/>.

5 DARIAH-SI | Digitalna humanistika, <http://www.dariah.si/en/>.

phenomenon better.⁶ The discussion that followed the lecture was moderated by Filip Dobranić.

The invited lecture was followed by the first session on the topic of language and speech technologies, moderated by Tanja Samardžić. Anka Supej, Matej Ulčar, Marko Robnik Šikonja and Senja Pollak presented their work in which they compared the sexual bias of models (or their embedding) with different configurations and approaches to computing analogies.⁷ During the presentations of extended abstracts, Darinka Verdonik presented the development and operation of the research infrastructure of the RI-SI CLARIN project on behalf of the co-authors. In his student paper, Andraž Pelicon presented the perception of sentiment in the news using deep neural networks.⁸

The next section, which dealt with language resources, was moderated by Darinka Verdonik and included presentations of four full contributions, three extended papers, and a student paper. Simon Krek (with co-authors) presented the latest development and achievements of the ssj500k learning corpus, the largest and most frequently used open-source database for Slovenian language processing.⁹ Dolores Lemmenmeier-Batinić highlighted the lack of publicly available resources for the Serbian language and presented the methods for converting corpus data into the standardised XML format.¹⁰ Finally, Špela Antloga concluded the session by presenting her student paper on the methodological starting points, development, and guidelines for marking metaphorical words in the KOMET 1.0 metaphor corpus.¹¹ The first day of the conference was concluded with a special panel of the RSDO project (*Development of Slovene in the Digital Environment*), during which the leaders of the individual work packages presented the primary and intermediate goals to be performed by the end of the project.

The introduction to the second day of the conference, which set the tone for the day, was offered by the digital historian Kaspar Beelen of the Alan Turing Institute, who explores the use of machine learning in humanities research. In his invited lecture, titled *Speaking on Behalf of Others: Why the Digital Humanities Should Care about*

6 Sara Tonelli, "Abusive Language Detection: Too Much Digital, Not Enough Humanities?," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 1.

7 Anka Supej, Matej Ulčar, Marko Robnik-Šikonja, and Sanja Pollak, "Primerjava slovenskih besednih vektorskih vložitev z vidika spola na analogijah poklicev," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 93–100.

8 Andraž Pelicon, "Zaznavanje sentimenta v novicah z globokimi nevronskimi mrežami," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 150–57.

9 Simon Krek, Tomaž Erjavec, Kaja Dobrovoljc, Polona Gantar, Špela Arhar Holdt, Jaka Čibej, and Janez Brank, "The ssj500k Training Corpus for Slovene Language Processing," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 24–33.

10 Dolores Lemmenmeier-Batinić, Nikola Ljubešić, and Tanja Samardžić, "XML-Encoding of a Spoken Serbian Corpus Targeting Forms of Address," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 127–30.

11 Špela Antloga, "Korpus metafor KOMET 1.0," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 167–70.

Parliamentary Data, he highlighted the importance and role of parliamentary data, which provide insight into the language and worldview of the MPs and the voters they are supposed to represent, thus offering detailed testimony on almost every topic that has ever been the subject of public debate.

In the third session, moderated by Kristina Štrkalj Despot, contributions in the field of corpus analysis were presented. Kristina Pahor de Maiti presented a study of the morphosyntactic characteristics of comments on Facebook to identify those that are commonly seen in socially unacceptable discourse (SUD).¹² Jakob Lenardič and Darja Fišer analysed epistemic modal adverbs in the 100-million-token corpus of Slovenian doctoral dissertations (the KAS corpus).¹³ The student contributions in the context of the relevant session were presented by Zoran Fijavž and Eva Trivunović. In his paper, Zoran Fijavž explored the impact of video content on the presence of socially unacceptable discourse. He detected this from a set of comments related to LGBT communities on Facebook, originating from the leading news sources in Croatia.¹⁴ Eva Trivunović concluded the session on corpus analysis with her presentation on the topic of biblical phrases, their variants, as well as the renewal and non-renewal modifications in the Gigafida 2.0, Janes, and slWaC corpora.¹⁵

The final session, which combined digital humanities and pedagogy (moderated by Miran Hladnik) was one of the more discussion-oriented sessions, as presenters were able to either focus solely on addressing the questions from the public or to give their opinion on a set of general discussion points that the moderator had provided in advance. The questions touched upon the problem of wiki-sourced tools and their lack of usage; usage of proprietary tools such as Zoom versus open-source ones; as well as discussed virtual communication, which has become the new normal. In the span of this particular session, several presentations were made. Katja Meden and Ana Cvek presented a technical upgrade of the Historiography Citation Index for the systematic listing of cited works in the field of historiography.¹⁶ Andrej Pančur then presented the latest acquisition in the field of victimological demographic research; the digital database of (military) victims of the World War I from the territory of the today's Republic of Slovenia, created based on the cooperation between various research

12 Kristina Pahor de Maiti, Darja Fišer, Nikola Ljubešić, and Tomaž Erjavec, "Grammatical Footprint of Socially Unacceptable Facebook Comments," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 48–57.

13 Jakob Lenardič and Darja Fišer, "Epistemic Modal Adverbs in Slovenian Academic Discourse," in *Proceedings of the conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 34–41.

14 Zoran Fijavž, "Ambivalence of Queer Visibility in Video-Based Social Media Content," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 144–49.

15 Eva Trivunović, "Variante in modifikacije (iz)biblijskih frazemov," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 158–66.

16 Katja Meden and Ana Cvek, "Nadgradnja Zgodovinarskega indeksa citiranosti," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 42–47.

and cultural institutions as well as several individuals.¹⁷ Finally, in her student paper, Magdalena Schlintl presented working with digital tools in teacher education in the case of teaching-learning-laboratory.¹⁸

The conference concluded with the award for the best student contribution, received by Zoran Fijavž for his paper titled *Ambivalence of Queer Visibility and Video-Based Social Media Content*. As there were quite a few outstanding speakers among the pre-recorded presentations, during the conference, the programme committee decided to also give an audience award for the best recorded presentation. It went to Špela Antloga for the presentation of her article *Corpus of Metaphors KOMET 1.0*.

Despite the technical and organisational challenges posed by the pandemic and the virtual environment, the 2020 Conference on Language Technology and Digital Humanities was carried out successfully. Thanks to the virtual environment, we were able to make all the presentations and discussion recordings available on the conference website, along with the PDF versions of the original papers. The presentations at the conference provided extensive insight into the new methods, applications, upgrades, and the development of research fields. The discussions that those presentations sparked gave us an incentive to move our research forward and offered an insight into the interdisciplinarity of the various thematic subfields of language technologies and digital humanities. Simply put, the conference allowed us to work more closely with the related fields and establish new building blocks in the efforts to bridge the gap between language technologies and digital humanities.

Katja Meden

17 Andrej Pančur, Neja Blaj Hribar, Mihael Ojsteršek, and Mojca Šorn, "Projekt Vojaške žrtve prve svetovne vojne na Slovenskem," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 136–40.

18 Magdalena Schlintl, Kerstin Pawluch, Mara Rader, and Verena Novak-Geiger, "Working with Digital Devices in Teacher Training Using the Example of the Teaching-Learning-Lab," in *Proceedings of the Conference on Language Technologies & Digital Humanities*, edited by Darja Fišer and Tomaž Erjavec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 171–74.

Založba INZ

ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Založba INZ | | | | | | |

VPOGLEDI

VPOGLEDI 13

VPOGLEDI 17

VPOGLEDI 19

VPOGLEDI 22

22

VPOGLEDI

MIMOHOD BLAGA

MATERIALNA KULTURA POTROŠNIŠKE
DRUŽBE NA SLOVENSKEM

MIMOHOD BLAGA

UDC

94(497.4)"18/19"

UDK

ISSN 0353-0329

Filip Čuček

Ivan Dečko v deželnem zboru v svojem prvem mandatu (1890–96)

Mojca Peternel

Prvi koraki pri organiziranju vodniškega poklica

Martin Bele

Plin, elektrika in možje, zaslužni za njun prihod v Maribor

Ivan Smiljanić

»Bil je konkurz prava katastrofa.« Stečajni postopki pred Deželnim sodiščem v Ljubljani med letoma 1900 in 1918

Nina Steinbacher

Začetki političnega agrarnega gibanja na Slovenskem. Prispevek k predzgodovini ustanovitve Samostojne kmetijske stranke

Darko Friš, Gregor Jenuš, Ana Šela

Maribor med prevratom in senžermensko pogodbo: »Zasijalo nam je sonce svobode: Maribor je jugoslovanski!«

Andrej Hozjan

Burno leto Prekmurca Jožefa (Bonaventure) Godine od decembra 1918 do septembra 1919

Dragan Potočnik

Knjižnice v Mariboru v obdobju od 1918 do 1941

Denis Cerkvenik

Nacistična rekrutacija in urjenje sovjetskih vojnih ujetnikov na primeru 162. turkestantske divizije (1942–43).

Blaž Torkar

Britanske ocene obrambnih zmogljivosti jugoslovanske vojske po sporu z Informbirojem med letoma 1948 in 1951

Gorazd Bajc, Janez Osojnik

Obisk Mihaila Gorbačova v Jugoslaviji marca 1988 in jugoslovansko-sovjetska deklaracija

